

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND

Dagligt

Livi

Norden

5

GYLDENDAL

DAGLIGT LIV I NORDEN

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

i det sekstende Århundrede

BIND 5
TROLOVELSE
FORBEREDELSE
TIL
BRYLLUP

GYLDENDAL

Dagligt Liv i Norden i det sekstende Arhundrede

6. udgave ved

ERIK KJERGAARD

1. udgave udsendtes 1879-1901.

Nærværende udgave er optrykt efter

4. udgave (1914-1915),

dog således, at retskrivningen er

bragt i overensstemmelse med den nugældende.

Typografisk tilrettelægning: Austin Grandjean.

Bogen er sat med Linotype Baskerville

og trykt hos Nordisk Bogproduktion A.S., Haslev.

Printed in Denmark 1969.

1400

Indhold

NIENDE BOG: TROLOVELSE

Bekendtskaber	9	Tavlespil om bruden .	153
Nattefrieri . . .	23	Bortfæstning .	158
Valg af ægtefælle	30	Fæstensgaver .	170
Børnegiftermål	37	Skjorte	179
Forelskelse . .	49	Kirkelig bortfæstning .	193
Forældres råd	63	Trolovelsesring .	195
Breve om ægteskabssager .	70	Fæstensøl	207
Ægteskab uden slægts samtykke .	100	Bortfæstningens historiske udvikling	210
Bortførelse	105	Trolovedes skilsmisse .	243
Frieri	132	Kælenavne	256
Svar på frieriet .	144	Kærtegn	261

TIENDE BOG: FORBEREDELSE TIL BRYLLUP

Æresdag	271	Dragning	358
Udstyr	276	At rede bruden .	369
Hvorledes Karen Lykke fik udstyr	309	Gæster	377
At gøre bryllup .	320	Brudens følge	405
Bryllup i kloster .	330	Lørdag, Søndag	416
Indbydelse til bryllup .	344	Bruden smykkes .	423
Foregangsfolk	355	Brudekrone	438
		Brudens forbillede	468
Henvisninger og anmærk- ninger	475	Supplerende litteraturfor- tegnelse ved Lilli Friis .	513

NIENDE BOG

TROLOVELSE

I

De grænser, som det 16. århundrede afstak for forholdet mellem mand og kvinde, var vidt forskellige fra nutidens. Den samme kvinde, som den rejsende gæst uden anstød kunne dele natteleje med i familiens gæstfri himmelseng, kunne han, selv om begge ønskede det, måske aldrig få til ægte, dersom blot en nær slægtning, enten hans eller hendes, modsatte sig forbindelsen. Den enkeltes frihed var på én gang videre og snævrere end i vore dage. Hertil kom, at datidens hele grundsyn såvel på forelskelse som på ægteskabets betydning, for ikke at tale om dens sømmelighedsbegreber, afveg fra nutidens. Dette må i det følgende stadig have for øje for ikke at misforstå de forhold, som her skal berøres.

Forskellen mellem dengang og nu viste sig allerede i kredsen af dem, på hvem den unges valg kunne falde. En hovedregel var det, at *intet ægteskab måtte tilstedes udi det tredje led*,¹ det vil sige, at ægteskab var forbudt ikke blot mellem søskende, men også mellem søskendebørn, ja mellem næstsøskendebørn. I afsides egne på landet, hvor de få familier i reglen var beslægtet, kunne herved en ung mand blive helt afskåret fra at vælge sig en brud inden for sin bekendtskabskreds. Og noget lignende kunne let blive tilfældet i en talrig adelsslægt.

Endnu ugunstigere stillede dog forholdet sig, når den ægteskabssøgende havde været gift tilforn, altså var enkemand eller enke. Thi i så fald udelukkedes vedkommende ikke blot fra sine egne slægtninge, men også fra sin afdøde ægtefælles. De to havde jo været „ét kød“. Mandens brødre var derfor også hustruens brødre, hans fætre hendes fætre osv. Det tilfælde, som nu hyppigt indtræffer, at en mand efter sin hustrus død ægter hendes søster, tog sig da for hin tid ud som den modbydeligste vederstyggelighed. En enkemand måtte ikke ægte sin svigerinde, ikke heller hendes sø-

skendebarn, ja end ikke hendes næstsøskendebørn. Herved blev kredsen ganske overordentlig indsnævret. Kom endelig hertil, at i de tilfælde, hvor en gammel ville ægte en ung, kunne slægtskabsgradens vinkelmål komme til at indtage de besynderligste, skævbenede stillinger, så er det let forståeligt, at de unge i reglen måtte overlade det til de ældre at regne ud, i hvem de havde lov til at blive forelskede, og at det kunne koste selv en erfaren enkemand hovedbrud, når han for tredje, fjerde gang ville gifte sig, at beregne, hvor han havde ret til at henvende sig.

På Lunde landemode måtte det gentagne gange indskærpes præsterne at være forsigtige og ikke stole på befolkningens ord for, at et ægteskab var tilladeligt, da mange slet ikke var i stand til at udføre regnestykket.² At også adelsmænd kunne tage fejl, synes at fremgå af den besynderlige sag mellem Henrik Rosenkrantz og Margrethe Gyldenstjerne år 1530, da deres alt indgåede trolovelse måtte ophæves, fordi de var næstsøskendebørn, og „det var alle mand vitterligt, at de ikke måtte være til hobe“.³

Hvor hårde slige bestemmelser end var, så havde de dog i den katolske tid været endnu hårdere. Den gang havde nemlig ægteskab været forbudt endog imellem beslægtede i fjerde led. Og det at stå fadder sammen var blevet erklæret for at medføre et åndeligt slægteskab, der ligeledes udelukkede giftermål. Glæden over, at disse skranker nu var faldet, gav sig luft på forskellig vis. I sine visitatsprædikener underrettede Peder Palladius de sjællandske menigheder om den opnåede frihed: „Her skulle I også vide, at ingen fadderskab kan forhindre ægteskab, som det ugudelige pавens folk har lært og løjet for os. To faddere må vel have hinanden til ægteskab, så vel som de må giftes i fjerde måde, heller den ene er udi fjerde og den anden udi tredje, det kan ingen forbyde. For vi tæller altid fra den, som er længst fra bullen, så at nævnes der fjerde mand på den ene side, da må den part, som er i tredje måde på den anden side, nyde det godt ad og giftes med den, som rører hannem på i fjerde måde.“⁴ Og i stærke udtryk sendte Niels Hemmingsen en afskedshilsen til romerkirken i sin omtale af ægteskabsgraderne: „Om kirkeloven, som paven af Rom haver lagt på den kristne kirke, siger jeg så: Efterdi paven er den rette antikrist og forfølger Guds folk, myrder og omkommer Jesu Kristi rette lemmer, bør os intet at være hans lov undergivne. Thi han haver ingen ret at sætte os

nogen lov for, og ikke heller er vi pligtige at være hans lov lydige.“⁵

Det kunne ligge nær at antage, at den lutherske kirke, idet den således begyndte med at slappe romerkirkens strenge regler, lidt efter lidt måtte glide videre og ende med, om ikke ligefrem at opheve de tiloversblevne lovbestemmelser, så dog at omgå dem gennem hyppige fritagelser. Dette blev imidlertid meget langt fra tilfældet. Allerede kirkeordinansens ord viste, at man ikke upåvirket i århundreders løb havde lystret de katolske lovbud. Disse havde efterhånden afsat sig som sømmelighedsbegreb. „Så skal nu efter denne dag,“ hed det i ordinansen, „intet ægteskab tilstedes udi det tredje led, på det der må holdes den høviskhed og naturlige bly-somhed til slægten, som her til dags af vore forfædre haver været holdet.“⁶ Efter såvel som før reformationens indførelse vedblev man at straffe utugtigt forhold imellem nærbeslægtede – „kætteri“ som det kaldtes – med døden. For at nævne et par af de mest bekendte tilfælde, blev år 1603 Gjord Kås og fru Birgitte Rosenkrantz begge henrettet, fordi de levede i utilladeligt forhold, skønt hendes afdøde mand, Niels Kås, havde været Gjord Kås' fætter. År 1616 henrettedes Jens Munk for utilbørligt forhold til tre søstre.

De fritagelser, som i det 16. århundrede gaves, var både overordentlig sjældne og angik altid kun slægtskab i tredje led.⁷ I enkelte afsides egne, som f. eks. på Færøerne, vedblev man endnu lige til år 1571 at følge strengere regler end i det øvrige land, til ikke ringe tyngde for beboerne, der jo næsten alle var i slægt sammen.⁸ Endnu i midten af det 17. århundrede måtte Henrik Thott søge kongelig tilladelse til at ægte sin afgangne hustrus næstsøskende-barn, og erholdt kun denne mod en bøde af 200 specier til de fattige.⁹ Og det var først hundrede år efter, under Struensees regimente, at man oplevede det særsyn, der vakte ikke ringe forargelse og lydelig indsigelse fra Sjællands biskop, at enkemænd erholdt kongelig tilladelse til at ægte deres afdøde hustrus søster.¹⁰

I det 16. århundrede stred altså *ægteskab mellem næstsøskende-børn* mod såvel de bestående love som befolkningens rets- og sømmelighedsbegreber. Det er ikke uden interesse at se, hvorledes datiden søgte at udtrykke sin afsky herfor, og hvilke forfærdelige følger den tænkte sig, hvis sligt blev tilstedt. Luther kunne ikke forestille sig nogen anden grund til slige forbindelser end lav havesyge. „Nu vil vore gerrige bønder og adelen gerne ægte deres nærmeste

slægtning for gods' skyld ... Derfor forbyde vi det. Men hvis nu til dags en kom og af barmhjertighed begærede en fattig pige til ægte, selv om hun var ham beslægtet i tredje led, ham ville vi tilstede det.“¹¹ Endnu ejendommeligere er Niels Hemmingsens forsøg på at forklare grunden til forbudet mod ægteskab mellem næstsøskendebørn: „Hvor det sker, blive mange partier, så at de, som er både slægt og besvoglede sammen, holde til hobe og sætte sig imod dem, som de er ikke udi slægt med og bebundet med udi svogerskab, hvoraf man på det sidste må forvente oprør, mord og landsfordærvelse. Jeg vil ikke foregive eksempel, fordi de store forstå mig vel og forfare hos sig selv, at det er så, som jeg siger. Denne skade kan afværges, når man ikke må tage sin hustru inden tredje led ... Når en derimod får sig en hustru af fremmed folk, da bebindes han til hendes slægtninge ligeså som til sine egne, og mange sammenbindes udi stort venskab tit og ofte af et ægteskab. Havde det været sømmeligt her udi riget, at hver mand måtte gifte sig med sin farsøsters eller morsøsters datter, da havde det uden tvivl gået så til for længe siden, som det går til udi stranden: hvor de store fiske æde de små op, så at den, som mindre er, må altid made den, som større er.“¹²

Niels Hemmingsen var i øvrigt, da han nedskrev disse betragtninger, i en meget vanskelig stilling. Skønt lovens ord jo var tydelige nok, og det at ægte sit næstsøskendebarn af kirkeordinansen selv betegnedes som brud på den „høviskhed og naturlige blyshed til slægten, som her til dags af vore forfædre haver været holdt“ – så agtede dog Frederik II just i de samme dage, som Niels Hemmingsens bog ville udkomme, i sommeren 1572 at fejre sit bryllup endda med sit søskendebarn, sin fasters datter, frøken Sofie af Mecklenburg. At lade denne forestående begivenhed uberørt ville forvandle bogen til den groveste uforskammethed imod kongen; at bringe det i samklang med fremstillingens øvrige tankegang krævede en overordentlig behændighed. Niels Hemmingsen tog imidlertid trøstigt fat: „Hvad siger du herom (må nogen sige), at vor konning (som siges) vil få sig til hustru sin farsøsters datter? Er ikke det imod vor sædvane her udi Danmark? Er det ikke mod vor kirkeordinans, som du selv bekender?“

Tydeligere kunne spørgsmålet ikke stilles. Og svaret lød: Kongens giftermål er ikke i strid med Guds lov, men kun med lands lov.

Over denne er kongen vel hævet, så at han ikke behøvede at følge den, han bør kun påse, at undersåtterne ikke overtræder den. Men selv her, hvor han tilsyneladende overtræder den, fuldbyrder han den dog i virkeligheden. Thi hvorfor er forbudet mod giftermål mellem næstsøskendebørn givet? For at afværge menigheds skade, partistridigheder, og fremme menigheds gavn, udbredelse af kærlighed. Men Hans Majestæts ægteskab kommer jo netop det ganske rige til gode og afvender skade, som kunne komme udi andre måder. Idet kongen da tilsyneladende overtræder landslovens bogstav, følger han den netop ved at fuldbyrde dens ånd.¹³

Det var ikke enhver givet at have denne tankegang altid på rede hånd, og sikrest var det i hvert fald at lade loven selv indeholde et par ord om, at den ikke gjaldt kongen. Da derfor ti år efter den nye ægteskabs-ordinans blev udstedt, tilføjedes der udtrykkeligt i forbudet mod ægteskab mellem næstsøskendebørn: „Dette forbud er fornødent at holdes for mærkelige sagers skyld, men dog fyrstelige personer undtaget, hvilke må vel tilstedes at komme tilsammen, om de end er både i tredje og andet led, fordi det er ikke imod Guds lov og sker ikke heller foruden synderlige årsager.“¹⁴

Det var i øvrigt ikke blot i Danmark, at fyrstelige personer i det 16. århundrede forbeholdt sig selv uafhængighed af ægteskabslovene. I Tyskland var kejser Maximilian II gift med sit søskendebarn, kejser Karl Vs datter Maria, hvad Niels Hemmingsen ikke glemmer at fremhæve. Og i Sverige var Gustav Vasa gået endog et skridt videre, idet han, da hans anden hustru Margareta Leijonhufvud år 1551 døde, tvang hendes søsterdatter, Katarina Stenbock, til at skille sig ved sin trolovede og blive kongens tredje hustru. Denne forbindelse var i stærk strid med den almindelige sømmelighedsfølelse, idet den jo efter datids begreber svarede til ægteskab mellem søskende, og altså stred ikke blot mod „lands lov“, men også mod „Guds lov“, det vil sige: Moseloven. De svenske biskopper gjorde da også, hvad de kunne for at hindre det, men da Gustav Vasa ikke desto mindre lod brylluppet stå, måtte de sluttelig love at tie dertil som til en fuldbyrdet kendsgerning.¹⁵

Ifølge gammel vane var datiden så indlevet i, at giftermål mellem beslægtede var utilstedeligt, at den endog havde ondt ved at godkende det i de få tilfælde, hvor loven tillod det. Der var således efter datids lovgivning intet til hinder for, at en mand kunne ægte

sin afdøde hustru broders enke. Men den dagligdags tankegang var her mere fintfølende end selve loven og misbilligede alligevel et sådant giftermål, da begge ægtepar jo hver især havde været „ét kød“ og altså alle fire personer var at anse for søskende.

Niels Hemmingsen omtaler et tilfælde af denne art, der vakte forargelse: „Udi Køge nogle år siden var en from mand ved navn Simon Skriver, og en anden from mand ved navn Thomas Nielsen, nu både salige med Gud. Denne Thomas Nielsen haver sig til hustru Simons søster. Simon dør hen, desligeste også hans søster, som var Thomas Nielsens hustru. Her leve igen Simons hustru og Thomas Nielsen. Disse gav sig sammen i ægteskab, hvoraf mange tog sig forargelse til, dog med urette, fordi de gjorde hverken imod Guds lov eller imod menneskelig lov.“¹⁶

Disse strenge bestemmelser om ægteskab mellem beslægtede måtte nødvendigvis få indflydelse på måden, hvorpå *bekendtskab mellem de giftefærdige* stiftedes og valget blev truffet.

Alle familiefester, bryllupper, barsler osv., der i visse henseender udgjorde årets lyspunkter, var for så vidt kun gølge sammenkomster, som ingen af disse fætre og kusiner, halvfætre og halvkusiner, der her mødtes, kunne ægte hinanden. Bekendtskab måtte stiftes ad anden vej.

Bybefolkningen var her gunstigst stillet. Enhver familiefader,

Billeder på de foregående sider:

På domkirkemuseet i Lund står en nu stærkt skamferet altertavle, som Ejler Grubbe i 1577 skænkede til kirken. Blandt figurerne findes to, som forestiller Frederik II og dennes dronning Sofie af Mecklenburg – og ikke alene hans dronning, også hans kusine. Skulle man have holdt sig romerkirkens forbud om ægteskab mellem nærtbeslægtede helt efterretteligt, ville det omtrent have været umuligt for en fyrste at indgå ægteskab – i den grad var de få fyrstelige slægter for længst indgiftet i hinanden. Allerede i middelalderen var paven nødsaget til at udstede talrige dispensationer fra forbudet, og efter reformationen blev det helt umuligt for præsterne at hindre deres foresatte – kongerne – i at vælge sig ægtefæller inden for slægten. – De to alabaster-figurer er præget af en næsten himmelsk ophøjethed; især virker den unge dronning elegisk. Man bør se bort fra de savtaktede kroner; det er resultatet af en senere tids fummelfingrede forsøg på restaurering. (Fot. Iwar Anderson).

håndværker såvel som købmand, var medlem af et eller andet lav, ved hvis selskabelige sammenkomster alle mødte med hustruer og børn. Her var lejlighed for de unge til frit at samles og lære hinanden at kende. Følgen blev de hyppige fag-giftermål, der var så betegnende for datiden og gav bybefolkningen sit næsten kasteagtige præg. Det var da langt fra alene fornufthensyn til håndteringens tarv, det var fuldt så meget selve de ved lavsvæsenet fast afstukne omgangsforhold, der ledte til, at bødkersønnen fik en bødkerdatter, bødkerenken en ledig bødker, og alle børnene gik samme vej.

Langt uheldigere stillet var landbefolkningen, både almuen og adelen. Afstandene lagde her hindringer i vejen for hyppige sammenkomster, og når man endelig mødtes fra vidt forskellige egne, var det gerne til familiefester, hvor der dog ingen giftermålsmuligheder var. Herredage og snapsting udgjorde for adelen nogle af de få lejligheder, hvor større mønstring kunne finde sted. Intet under da, at mødre og døtre hen ad den tid regelmæssigt fik trang til indkøb og nødvendigt måtte følge mændene til staden.

Slige møder forslog imidlertid alligevel kun lidt. Hertil kom, at heller ikke ved sådanne lejligheder var omgangsforholdet mellem de to køn synderlig frit. Uden for dansen var der kun ringe mulighed for de unge til at veksle ord. Og med ægte nordisk mistillid så man den gang, som i sagatiden og den dag i dag hos landbefolkningen, på enhver mand, der åbenlyst søgte en kvindes selskab. Efter den almindelige mening bar han sig umandigt ad og måtte have ondt i sinde.¹⁷

Der var da kun to måder at trænge igennem den fortrylleseskreds, der omgav kvinderne: enten ved hemmeligt at bryde den og holde stævnemøder, eller ved at lade såvel valg som foreløbig aftale om giftermål besørge af andre, helst ældre kvindelige slægtninge, der med glæde overtog sådant tillidshverv. Begge fremgangsmåder udgjorde tilsammen de sædvanlige veje, ad hvilke ægteskab indledtes hos befolkningens flertal.

De hemmelige stævnemøder dannede en natside i forholdet mellem de to køn, der halvt nødvendiggjordes af skyheden om dagen, og i hvert fald har afsat dybe spor i de nordiske folks udviklingshistorie. Muligvis udgjorde de en rest af fortids frierskik; den standhaftighed, hvormed de i enkelte egne har holdt sig til vore dage, kunne tyde derpå.

Skikken i sin simpelhed bestod i, at den unge kvinde *lørdag aften* modtog besøg af sin frier.

Samtalen fandt ved disse *møder* i reglen sted *på sengen*. For ikke helt at misforstås må denne skik jævnføres med de forhold, under hvilke den var opstået. Sengen eller den hyndebeklædte bänk havde i umindelige tider været det eneste magelige sæde i stuen. Ellers afførte man sig ved sengetid uden undseelse i fremmedes nærværelse hele sin dragt og kunne måske endog komme til at dele leje med dem. Ved besøget *lørdag aften* beholdt derimod begge de pågældende deres klæder på, og helligaftenens fred borgede yderligere for, at intet usømmeligt skete. Mørket endelig skjulte ansigts-trækkene, så at alt det kendelige indskrænkede sig til stemmens hvisken. Efter gammeldags begreber var da sligt et møde mindre anstødeligt end en sammenkomst ved dagslys i abildgården, end sige i rosenlunden.

Den måde, hvorpå man ved sådanne møder delte leje sammen, kaldtes blandt adel og borgerstand at *ligge på tro og love*. Udtrykket var tydeligt nok lånt fra det tyske: *auf Treu und Glauben beischlafen*“, som det kaldtes i Nordtyskland.¹⁸ Og overgangen fra „Glauben“ til „love“ var her som ellers let forklarlig gennem det plattyske, hvor det hed: *uppe Truwe unde Love*.¹⁹ Men særlig i denne forbindelse: „at ligge på tro og love“ havde udtrykket en egen tiltalende forståelighed på dansk. Det lå nemlig nær for enhver dansk at slutte, at her betegnede det ikke blot som ellers et tilids-, men tillige et kærlighedsforhold. Den gamle brug af ordet „love“ i betydningen af at „elske“ var nemlig endnu ikke ophørt. Endnu forstod enhver folkevisens omkvæd: „Medens konning Valdemar kan love dem både“. Og hvilken art af kærlighed der mentes med „at ligge på tro og love“, syntes også klart; det var naturligvis kærlighed som mellem den slags „trolovede“, der nok indbyrdes var enige, men mellem hvilke ægteskabelig omgang dog var forbudt.

Gennem en række lydligheder og nærliggende fortolkninger vandt da udtrykket „at ligge på tro og love“ på dansk en forståelighed, som det ifølge sin oprindelse egentlig ikke besad. Selve skikken var i det 16. århundrede endnu langt fra ophørt, om end man iblandt adelen med rette var begyndt at nære nogen mistillid til disse nattebesøg, og udtrykket var ved at glide over til at betegne et utilbørligt forhold.

En kvinde har delvis afført sig sit tøj; på gulvet til venstre ligger hoftepudden, der har båret skørtet oppe. Hun har trukket skørtet op om halsen og venter nu – åbenbart utålmodigt – på, at den opvartende kavalier skal komme og krybe op i hendes seng. På stolen ved siden af står en natpotte, på sengegavlen hænger et varmbækken. (De Brunes: Emblemata. Det kgl. Bibliotek).

Denne dobbelthed i opfattelsen er tydeligt udtalt i den såkaldte „Rævebog“, en dansk bearbejdelse af Reineke Fucks, udkommet i København år 1555, hvor det forklarende hedder: „At sove hos hinanden på love det er adelsk, men såre farligt.“²⁰ At dette udtryk har slået an eller måske allerede dengang været et almindeligt mundheld, kan ses af, at Peder Syv år 1688 anfører blandt danske ordsprog: At sove hos hinanden på tro og love kan være ærligt, dog farligt.²¹

I gammeldags troskyldig betydning kunne det endnu måske tages, når i skuespillet „Karrig Nidding“ dennes hustru Jutta spørger: „Hvor skal vi lægge den fremmede gæst?“ Og pigen svarer:

Udi eders seng er allerbedst.

Hvortil Jutta ikke har andet at bemærke end:

Ha! ha! ha! kan du det tro?

Da må han, vil han ligge på lov.²²

Det tydeligste billede af skikken i sin oprindelighed og endnu blandt adelige omgivelser får man af en schlesisk ridder, Hans von Schweinichens, beretning om, hvad der hændte ham i Nordtyskland på en festaften år 1578, da han var kommet op til disse nordlige egne i hertug Henrik af Liegnitz' følge: „Vi var rigtignok alle trætte og havde heller sovet end danset. Men da fruentimmeret var smukt, så brugte både Hans fyrstelige Nåde og vi junkere os pligt-skyldigst. Sluttelig bliver herrerne fulde og forsvinder. Mit selskab ligeså. Men da jeg havde det lov på mig, at jeg ved drikkelag altid holdt mig som den sidste på ærens mark, så ville jeg heller ikke denne gang forspilde mit gode navn. Jeg vidste nemlig for sikkert, at der blev skrevet fra det ene hof til det næste om min dygtighed til drik. Derfor blev jeg.“

„De indfødte junkere forsvandt nu også, og jomfruerne med, så at der til sidst ikke var flere tilbage i stuen hos mig end to jomfruer og en junker, hvilken begyndte en dans. Jeg dansede efter. Det varede imidlertid ikke længe, førend min gode ven trak sig med jomfruen ind i det kammer, som var ved siden af stuen. Jeg efter ham. Da vi nu kommer ind i kammeret, ligger der to junkere med deres jomfruer i sengen. Han, der har fordansen for mig, faldt også med jomfruen i en seng. Jeg spurgte den jomfru, med hvem jeg dansede, hvad vi skulle gøre. Hun svarede mig på mecklenburgsk, at jeg skulle også lægge mig i seng hos hende, hvad jeg ikke lod mig bede længe om, men lagde mig med kappe og klæder på, jomfruen ligervis, og taltes vi så ved til den lyse dag, dog i al tugt og ære. Om morgenen havde jeg æren af, at jeg var den, der var blevet længst på pladsen, jeg havde gjort mine sager bedst, og jeg kom

derover i stor gunst hos fruentimmeret. Sligt kalde de: at ligge sammen på tro og love. Men jeg agter mig ikke mere ind på den slags samleje, thi tro og love kunne let blive til en skælm. Derom hedder det: Tag dig i agt! min hest den sparker.“²³

Et andet træffende eksempel på skikken i sin oprindelighed findes i en ret mærkelig bog, som den danske adelsmand Klaus Pors år 1613 oversatte og udgav. Bogen kaldes „en nyttig husbog“ eller „Levnets compas“ og angiver sig selv at indeholde „mange skønne, vigtige lærdomme, som enhver kristen ven kan rette sit liv og levnet efter“.²⁴ Den pågældende fortælling hedder: „På tro og love ligger en herremand hos en jomfru“, og indholdet er en skæmtefuld påvisning af, at elskende under sligt et møde ikke kan vide sig sikre på at være alene, ligesom grænserne for det passende heller ikke her er fast afstukne. For så vidt er fortællingen moralsk nok og giver derhos gode oplysninger om datids forhold. Men skæmten er så drøj og Klaus Pors' begreber om, hvad der uden anstød lader sig sige, afviger så stærkt fra nutidens, at fortællingen ikke her lader sig gentage.

Mistilliden til den hele skik kom dog alt i det 16. århundrede lydeligt til orde, og særligt misbilligede man, når gifte kvinder tillod sig sådan frihed. I den ovenomtalte „Rævebog“ anklager således ulven ræven, fordi denne havde skændet hans hustru under påskud af at

..... ville på love
alt som hendes frænde hos hende sove.

Og et andet sted hedder det i samme bog:

Det er en dåre og gæk forvist,
som under sin hustru denne lyst:
At hun må kysse alle, ihvem hun vil,
og sove hos andre uden Venus spil.
Sligt løfte haver djævelen med listighed
indført at bedrive hor og ukyskhed.²⁵

I skuespillet „Susanna“, der udkom i København år 1578, siger den person, der for retten vil forsvare hendes uskyldighed, at han aldrig har set eller hørt hende gøre sligt:

... Vandre og rippe, spadsere i skove,
 sove hos karle på tro og love,
 slige fagte
 kunne jeg aldrig hos hende agte.²⁶

Skikken synes for den nordiske adels vedkommende at have tabt sig i løbet af det 17. århundrede, vistnok for en del på grund af forandret husbrug med flere dagligværelser, friere omgangsforhold mellem de to køn og herved given lejlighed til at mødes uhindret om dagen og vel endelig også på grund af klædedragten. Det måtte nemlig synes en ret vanskelig opgave for et par at ligge sammen på tro og love hver især med en vidt strittende pibekrave, den kvindelige part tillige med svær hoftepude og omfangsrig krinoline. Og ved at aftage noget af disse klædningsstykker var man – selv om skørtet ærbart bandtes om halsen i den manglende pibekraves sted – efter datids begreber inde på det usømmelige. Medens skikken således af sig selv aftog og ophørte hos den nordiske adel, holdt den sig derimod hos Nordens bondestand.

Det har sin interesse at følge den skik *at ligge på tro og love*, således som den har holdt sig hos *Nordens bønder* ned imod vore dage. Dels giver de former som vi her lærer at kende, os utvivlsomt vink om meget, der fandt sted også i det 16. århundrede, men hvorom de magre beretninger fra hin tid intet melder. Dels bliver skikkens indhold et andet for os, idet vi her får den at se i ufordærvet, livskraftig tilstand, lærer at forstå den som mere end blot løjerlig ubehøvlethed, som virkelig bærer af sædelige værdier.

Skikken har været overordentlig udbredt. I Danmark, hvor den nu vistnok helt er ophørt, minder endnu kun den bekendte folkesang derom: „Det var en lørdag aften, jeg sad og ventede’ dig“. Men i Norge derimod, Sverige og Finland udgør nattebesøg endnu i mange egne den sædvanligste vej, ad hvilken ægteskab stiftes. Det samme er tilfældet på de tidligere svenske øer ved Liflands kyst. På vesterhavsøerne, særlig Sild og Før, har skikken holdt sig indtil langt ind i det 19. århundrede. Det samme gælder Femarn; og dybt ned i Tyskland lader i det mindste sporene af den sig forfølge.²⁷

Naturligvis har en så vidt udbredt skik været underkastet ikke få stedlige forandringer. De fælles træk er dog de overvejende. Overalt

er hovedsagen: *vekslende besøg af egnens mandlige ungdom hos de ugifte piger især lørdag nat*, hvilke besøg vedbliver ofte årevis, lige til et enkelt par bliver enigt. Fra dette øjeblik skifter forholdet præg. Når den unge mand herefter har „gjort det vist“ og „fæstet“ pigen hos hendes forældre, har fra nu af kun han eneret til at besøge hende om natten. Så godt som alle vegne er det kun de ugifte piger, der således modtager besøg. Det er en enestående undtagelse, når det om forholdene på Öland år 1768 hedder: „Gårdmandsenker have den frihed at tage en eller flere karle på prøve, hvilke hun udvælger den ene efter den anden, og omsider beholder den, hende anstår.“²⁸

Den hele skik kaldtes og kaldes endnu som oftest for *nattefrieri* eller *natteløben*. Den holstenske benævnelse „at „fenstre“ sigter vistnok ligeledes til tiden, hvorpå stævnemøderne holdtes, og kommer altså af „finster“, mørk. Den moderne udledning af „fenster“, vindue, svarer næppe til forholdene. Thi i Holsten som i det øvrige Norden var menigmands vinduer sjældent til at åbne og behøvede i et tilfælde som dette ikke heller at være det, da alle kunne gå ind ad den uaflåse dør, hvilken indgang også ved denne lejlighed benyttedes. Betegnelsen „nattefrieri“ kunne synes uheldig, for så vidt det jo netop ikke var „frieri“ i nutids forstand her foregik, men blot en ejendommelig art venligt samvær, og det egentlige „nattefrieri“ just ophørte fra den stund, han „friede“ til hende, det vil sige hos rette vedkommende anholdt om hendes hånd. Heri turde imidlertid måske netop ligge et bevis for betegnelsens ælde. Ordet „fri“ tages nemlig her i sin oprindelige betydning „at elske“,²⁹ hvorfra det i tidernes løb er gledet over til at betyde „bejle“, på samme vis som det andet gamle ord for at elske: at „love“ er gået over til at betegne at love tro, at trolove. De unges forhold under „nattefrieriet“ kaldtes derimod sjældent med det adelige udtryk: „at ligge på tro og love“. I en enkelt egn, Dalarne og Hälsingland i Sverige, har et noget lignende udtryk holdt sig: „at ligge på ære og tro“,³⁰ ellers synes hin betegnelse kun at have hørt hjemme på herregårdene og i købstæderne.

I nattefrierierne deltog alle unge, så snart de havde nået den voksne alder. I Nordslesvig begyndte man endog tidligere, idet enhver, der blot var nået til „ten-årene“, som de kaldtes, det vil sige de år, der ender på -ten: tretten, fjorten, femten, seksten osv., straks

tog del med og hver helligaften strøg om for at få sengelag hos sognets ugifte piger.³¹ Alt efter de enkelte egnes skik samledes man enten flere i flok eller strejfede alene om i mørket fra gård til gård. En almindelig regel var det, at sognets grænse ikke burde overskrides. Dog synes man i Finland at have sat en ære i just at søge langvejs bort. I Dalarne derimod var det kun tilladt at gæste kvinder i samme by. Ungdommen holdt selv vagt over, at dette ikke blev overtrådt. Man lå på udkig efter fremmede, og kom der en fra en anden by, endsige fra et andet sogn, fik han en så ublid behandling, at han vel skulle tage sig i agt for at komme igen. I Dalarne finder også giftermål kun sted mellem bysbørn.³²

Den kvindelige ungdom ventede på disse bestemte aftener det sædvanlige nattebesøg, og adgangen var derfor i reglen såre let, idet dørene sjældent eller aldrig var aflåset. Nemtest for begge parter var det, når pigerne havde deres leje ikke i den fælles stue, men enten på loftet eller i et af udhusene, fæhuset eller lignende. I Norge er det den dag i dag i mange egne brug, at tjenestepigerne året rundt har deres natteleje i fæhuset. Ud på våren, senest hen ad sommeren, når „det tager til at blive værre med lopperne i sengekammeret“, og det friske hø i laden vinker, flytter overordentlig mange ud, stundom husets døtre med, og sover enten i laden, på bu-svalen eller andetsteds så halvt i det frie. I Dalarne sover om vinteren gerne hele husstanden i samme rum i senge, der som hyl-der er tømret oven på hinanden. De øvre hylder hedder „hjällen“ (det danske: hjal), og nattefrieri kaldtes derfor ofte for „hjalgang“. Men om sommeren tyr gerne pigerne om natten til fæhuset.³³

Adgangen var altså sommer og vinter let nok. Når nattefrierne kom ind, traf de enten den kvindelige ungdom siddende på en bænk eller i reglen til sengs, men altid påklædte. Hver søgte da hen til den, han helst ville være hos, og lagde sig, ligeledes fuldt påklædt, hos hende.

For at bedømme de sømmelighedsregler, der her gjorde sig gældende, må det erindres, at i mange egne af Norge er det endnu skik, at gårdens mandlige og kvindelige tyende til daglig sover samlet i fæhuset. Det var da en særlig grad af anstand, der lørdag aften iagttoges, når hverken de kvindelige beboere eller gæsterne afførte sig deres dragt. Hvor strengt reglerne i så henseende endnu overholdes, kan ses af følgende lille træk fra den nyeste tid. „En gut

Når sommeren satte ind, kunne man lade pigerne flytte ind i loftshuset, hvor de modtog besøg af unge mænd på „nattefrieri“. Dette er Brottvert-loftet, Valle, i Setesdal i Norge fra anden halvdel af det 17. århundrede. Trappen til loftet er hugget i ét stykke tømmer; måske blev den slidt af mange fødder. (Fot. Norsk Folkemuseum, Bygdøy).

var blevet forlovet med en pige i en nabobygd. Forlovelsen var nok kommet i stand efter forældrenes foranstaltning, og de to unge folk var ikke videre kendt med hinanden, da gutten aflagde det første højtidelige besøg i hendes forældres hus. Det blev aften, og de skulle gå til sengs sammen – det var i sin orden. Pigen lå allerede på sengen, men fuldt påklædt, og gutten kaster af sig trøjen og spænder af skoene, ikke videre. Han fulgte heri sin bygds skik. Hun blev oprørt. „Kaster du trøjen, så kast brogen og!“ råber hun og styrter ud af stuen. Han står ynkelig igen, og jeg ved ikke, om det blev godt imellem dem siden.“³⁴

Den svenske professor Samuel Ödmann, der i midten af det 18. århundrede som barn levede på landet med slige forhold nær for øje, har skildret sine indtryk således: „Hver nat mellem søndag og mandag gik sognets *gossar*, som de kaldte det: „på ligg.“ Næppe var der nogen pige, som ikke havde ligget i seng med den mandlige ungdom i det halve sogn. Men herved foregik dog mindre lastbart, end man skulle tro. En og samme *gossa* kunne samme nat gøre ti besøg. Hele sengelaget varede nogle minutter. Det tillodes ham aldrig at stikke sin hånd under skindfelden, hvormed pigen var bedækket op til halsen. Jeg så med egne øjne flere sådanne par i min patrons hus, uden mindste undseelse, stundom to par i en og samme seng. Pigens hoved lå på *gossans* arm og det lignede søskende-for-trolighed. Oftere hændte det, at den, der vovede nogen uanstændighed, blev kørt ud med alarm, og alle pigerne gjorde heri fælles sag.“³⁵

Et tilfælde, der let kunne indtræffe, var, at flere ønskede at være hos en og samme pige. I så fald anbragtes først en på hver side og derpå fremdeles de efterfølgende ud til begge sider, så langt pladsen tillod det. Hos sådanne skønne gjaldt det om at komme i rette tid. Skønt der vel i reglen var én af gæsterne, der var den foretrukne, og lejet for alle måtte være temmelig ubekvemt, var dog netop trængslen i det indskrænkede rum noget, der tjente værtinden til ære, og hvorpå hun satte pris. Om dem, der lå yderst, hed det i Dalarne, at de lå og „kola“, et ret betegnende udtryk, der ellers brugtes om det kedelige hverv at ligge alene ude i skoven og passe en kulmile.³⁶

Det omvendte tilfælde kunne naturligtvis også indtræde: at man, hvor flere piger lå i samme seng, ønskede at underholde sig med

den, der lå inderst. Under disse forhold anvendte man i det mindste på Før den fremgangsmåde at lægge sig tværs over sengen, hen over alle de iværende, med munden op til øret af den, med hvem man ville tale, og samtidig anbringe sin hat mellem hende og nærmeste nabo, på hvilken hat man derpå uafsladeligt kradsede, for at ingen uden rette vedkommende skulle kunne høre, hvad der sagdes.³⁷

Hvad der for en del gav nattefrierierne noget betryggende, var, at de var et godkendt møde for alle, i det mindste inden for samme egn, og at enhver gæst, om han end skjultes af mørket, dog i virkeligheden var kendt. Det måtte derfor være tegn på begyndende forfald, når disse forhold hævedes, og enten enkelte med vold søgte at hævde sig eneret til at aflægge besøgene, eller det blev skik at skuffe kvinderne ved at formumme sig, opgive falske navne osv. Blodige slagsmål og optøjer af forskellig art måtte blive følgen, udarten i usædelig retning ligger nær. Her var der al mulig grund for regeringens til at skride ind.

På dette udviklingstrin træffer vi skikken i Holsten i begyndelsen af det 18. århundrede. Det var dengang en yndet fornøjelse ved nattebesøgene at komme ukendt i gårde, anrette så megen forstyrrelse som muligt, slås med hvem man mødte og sluttelig tage hestene fra mark eller stald og ride hujende bort på dem til nyt besøg. Allerede år 1702 og 1706 var der blevet udstedt forbud herimod, og disse måtte i skærpet form gentages under Christian VI, år 1737 for Femarns vedkommende, år 1740 for Før. Der fastsattes her en bøde af 20 rdlr. eller otte dages vand og brød for at aflægge, modtage eller overhovedet tilstede i sit hus slige nattebesøg. Hvo, der ved samme lejlighed borttog heste, truedes med flere års tugthus- eller fæstningsarbejde.

Disse hårde bestemmelser var dog ikke i stand til at få bugt med skikken. Den har holdt sig til det 19. århundrede både på Femarn og på vesterhavsøerne. År 1803 måtte der således udstedes et nyt forbud mod nattefrieri på Femarn, og længe efter plejede endnu hver ungersvend på Før ved kirkegangen at mærke sig tallet på knapperne i hans jævndrendes trøjer og veste, for at han ved nattebesøg kunne føle sig til, hvem der var hans medbejlere.³⁸

Underligt nok er skikken i det egentlige Danmark forsvundet næsten ganske lydløst. Den sandsynligste forklaring herpå er vist-

nok den, at skikken her for bondestandens vedkommende allerede tidligt har blandet sig med anden gammeldags brug af lignende art, især „vågenætter“, „vågestuer“, nattemøder ved majstangen osv. Det var i ethvert fald disse, der fra reformationstiden drog øvrighedens opmærksomhed til sig. Derimod hører man i det 16. århundrede sjældent klager, der kunne synes bestemt at sigte til nattefrieriet. En af de tydeligste er denne: „Forældre lader unge piger og drenge ligge udi bagkammer sammen og udi lader sammen om høsten, hvoraf følger megen uskikkelighed.“³⁹ Ellers gjaldt klagerne, hvor ikke hine tit omtalte uskikke nævnes, gerne løsagtighed i almindelighed. Således siger f. eks. Niels Hemmingsen: „Ja, svarer bonden, vil jeg ikke lide, at mine drenge har bolskab enten i gården eller uden, da vil ingen tjene mig; vil jeg ingen skøge have i tjeneste, da får mit korn at stå ude. – Dette ved jeg at være et almindeligt klagemål på landbygden.“⁴⁰

Men denne forbindelse, som nattefrieriet således indgik med andre gamle skikke, kunne ikke fuldbyrdes, uden at noget af dets særpræg gik tabt. Det ejendommelige for „nattefrieriet“ er netop det uafgjorte i forholdet, de manges besøg hos mange i samme nat. Men flere af hine skikke drog netop i modsat retning, knyttede en enkelt til en enkelt for en bestemt tid, for en sommer eller et år, „majgreven“ og hans svende til deres „majbrude“, „gadebasserne“ til deres „gadelam“ osv.

Da så den store forfølgelse mod alle gamle folkeskikke kom under Christian VI – den samme storm, som „nattefrieriet“ i Holsten og på vesterhavsøerne lykkeligt overstod – kunne udfaldet for Danmarks vedkommende ikke blive tvivlsomt. Alle hine gamle forhold mellem majgreve og majbrud, gadebasse og gadelam, nattefrieren og hans pige, søgte, for så vidt de ikke helt bortvejredes, ly under den nærmest liggende tilladelige form: „kæreste“-forholdet. Men én gang omsat i dette med alle dets upåtalte friheder, kunne nattefrieriet ikke senere genopstå i sin tidligere, uskyldige form.

At dette har været udviklingens gang i Danmark, synes at bekræftes ved en sammenligning mellem nutids forhold her og i Norge. Hos den danske landbefolkning er det at have en „kæreste“ nu til dags et næsten nødvendigt tilbehør for enhver voksen ugift, og med dette navn betegnes selv de flygtigste forbindelser. Omvendt i Norge, hvor nattefrieriet uforstyrret har haft lov til at gennem-

syre folkebevidstheden. Her kan nattefrieren årevis have besøgt en pige, uden at forholdet engang er fuldt klaret mellem de to indbyrdes. Aftalen bliver ofte først truffet, når der er sikker udsigt til levebrød og altså til giftermål.⁴¹ Det er da ikke blot udtryk for tvær indesluttethed, men virkelig betegnende for forholdet, når pigens svar til en fremmed spørgende kan falde så undvigende som så: „Har du nogen gang taget imod en frier ved nattetid?“ – „Åh, det har ikke været meget, det.“ – „Men dog noget?“ – „Ja, jeg skal nok ikke nægte for det.“ – „Er du forlovet kanske?“ – Åh, jeg kan nok ikke vide det.“⁴² – Selve det at optræde som forlovede undgås i reglen, det skys som tegn på „storagtighed“. Om de to træffes på kirkevejen eller i forældrenes stue, må de ikke kendes ved hinanden, men skal være „upartiske“.⁴³ Betegnende er Eilert Sundts samtale med en flink bonde herom: „Hvorfor i al verden ville du endelig holde det hemmeligt, at du havde forlovet dig med en brav pige?“ – „Åh, jeg var ikke så tosket, at jeg synes, det var noget at snakke om.“⁴⁴

Men hvilken end den udviklings gang monne have været, der har ført til de nuværende forhold i Danmark i modsætning til det gammeldags nattefrieri i størsteparten af det øvrige Norden: i sædelig henseende synes den gammeldags skik at bære prisen.

I Norge er den bedst kendt og vistnok også mest udbredt. Hvor almindelig skikken dér er, kan sluttes af, at det endnu i året 1853 hedder i en indberetning fra et af de anseligste præstegæld i Kristiania Stift: „Frieri foregår endog i de mest velstående og dannede gårdbrugeres familier kun ved nattebesøg, og blandt arbejderklassen finder natteløben almindelig sted.“⁴⁵ Der kan ikke være nogen tvivl om, hvor besynderligt det end lyder, at nattefrieriet i Norge med alle dets vedtagne skranker lige indtil vore dage har udgjort en sædelig magt af ikke ringe betydning. Vel har den ædle folkeven Eilert Sundt for en menneskealder siden rejst en kamp mod den hele skik som usædelig. Men en opmærksom prøven af hans grundige undersøgelser synes dog nærmest at falde ud til, at den usædelighed, han bekæmper, snarere skriver sig fra den uskik, at gårdens tyende, mænd og kvinder, sover sammen ugen igennem i fæhuset, end fra, at de lørdag nat fuldt påklædte modtager og aflægger besøg.

Selv om imidlertid skikken blandt bønderne i Norge nu skulle

være på vej til at udarte, ligesom i det 16. århundrede hos adel og bybefolkning i Danmark, så er der endnu intet spor hertil hos den øvrige nordiske landbefolkning, hvor skikken har holdt sig. Om forholdene på de liflandske øer hedder det: „Meget sjældent finder ved slige møder besvangrelse sted.“⁴⁶ Om Sild og Før siges der: „Med urette har lovgivningen forfulgt denne skik. Længere end andre egne, hvor der ikke blev fenstret, har netop disse øer bevaret deres ry for tugtighed og ærbarhed.“⁴⁷ Og om sædernes renhed i Dalarne er det bedste bevis det ganske påfaldende ringe antal uægte børn, som dér fødes.⁴⁸

Den inderste tanke såvel i den gamle skik at „ligge på tro og love“ som i nattefrieriet var den, at det burde overlades til bejleren selv at stifte bekendtskab med den, han ville vælge til sin brud. Enhver i det 16. århundrede, der ikke foretrak denne fremgangsmåde, var henvist til den modsatte: *at lade valget besørge af andre.*

Dette var en ældgammel nordisk skik. Allerede i sagatiden omtales det hyppigt, hvorledes en af de nærmeste og anseligste frænder en skønne dag opfordrede sin unge slægtning til at gifte sig, udpegede ham et passende parti og tilbød ham at bringe sagen i orden. I reglen modtoges et sådant tilbud med glæde, og ofte synes brudgommen end ikke at have kendt sin tilkommende af ydre, før end han ved bortfæstningen fik hende at se.⁴⁹

Således som forholdene havde udviklet sig ned til det 16. århundrede, var der ikke foregået synderlig forandring heri. Endnu fremdeles ansås det for et naturligt udtryk for tillid og ærbødighed over for en anselig slægtning eller højtstående velynder at overlade til denne at træffe valget. Skikken holdt sig uforandret ned igennem det 17. og langt ind i det 18. århundrede. Et ejendommeligt tydeligt eksempel herpå fra en lidt senere tid haves i følgende snurrige brev⁵⁰ af 1692 fra digteren Jørgen Sorterup til professor Bircherod, der havde hjulpet ham til et præstekald, og hvem han nu opfordrede til også at skaffe sig en kone med penge:

„Nobilissime et celeberrime professor, fautor æternum colendel (Ædleste og berømteste professor og beskytter, som jeg altid tjener). Den store fromhed, som nobiliss. Dn. professor mig i så mange år continuerlig har bevist, giver mig endnu den dristighed, at jeg

denne min ringe missive (brev) hannem som min tilforladende ven og bedste beforder uden nogen undseelse lader blive insinueret, i håb at han min dumdristighed ikke ilde optager, helst efterdi hans eget fromme og imod mig faderlige gemyt tilforn har åbnet mig den adgang, at jeg hannem som min højgunstige og meget bevågne patron har ideligen kunnet søge, tiltale og consulere.

Min tilstand er, Gud ske lov! god og mit kalds lejlighed er endelig noget bedre, end jeg af førstest selv havde tænkt, hvorud over jeg håber, at alting med tiden skal blive godt. Men som jeg dog nu med tiden får at tænke på at forandre min enlighed til ægteskab, så falder min allerydmygeligste bøn til eder, optime mæcenas! (bedste velynder); at som Gud i himlen hidindtil har brugt eder som et sær instrument til min lykke i verden at befordre, I så endnu fremdeles og særdeles i denne post ville lade eder behage at rådføre mig. Måske Gud almægtigste endnu ved eders råd kunne herudi, som i alt det forrige, befordre mit gavn og bedste.

Nobilissimus vir ved vel selv, at jeg er fattig og desforuden i et par hundrede dalers gæld foruden præstegården, som skal købes etc. Kunne nu lykken føje det, at jeg kunne få en ærlig mands barn, der havde noget til hjælp til dette for mig at betale og til min husholdning at stille i værk, da ville jeg prise mig lykkelig og optage det som en sær Guds nåde, og jeg håber stadelig, at vir celeberrimus bliver mig i dette som det allerhøjeste, der angår min timelige velfærd, behjælpssom og bevågen.

Af forslag at gøre, da kender jeg vel en og anden smukke mænds børn, som har midler, men jeg kan ikke vide så just, om de skulle ville tage ud på landet. Jeg tvivler ikke på, nobiliss. vir ved jo vel selv nogle forslag; men hvilket, der kan gelinge, det står i Guds hånd, og hvad Han vil beskikke, får endelig god fremgang. Selv har jeg endnu ikke vendt mine tanker til nogen person, men næst Guds påkaldelse, vil jeg nu tage nobiliss. professorem i råd med mig, for at lade mig endnu lede af hans fornuftige og gudfrygtige råd, af hvilke jeg hidtil har befundet mig så vel, at jeg har Gud højliggen at takke, at Han har ladet mig finde den nåde for eders øjne, at I har villet værdiges at antage mig blandt eders klienters tal, hvorved min lykke så vel er vågnet, at jeg har nået det ligesom ved en genvej, det andre dog må have megen løben og strippen for. Jeg tror Gud vel og har det håb, at han nok skal give mig alt det, som

kan være Hannem til ære og mig til gavn og gode. Jeg tror også eder vel og ved, at I som min bedste ven i denne verden gør alt det, som I kan, til min gavn at befordre. Og derfor vil jeg nu i Jesu navn befale Gud og eder denne sag. Højtærede, fornemme, gode velynder! kan I optænke noget herudi til mit gavn, ja min timelige velfærd at befordre, så formoder jeg, at I nu som tilforn beviser eder at være min hulde ven. Jeg forbliver, så længe jeg lever, eders obligerede tjener og vil have eder med alt kært i Guds varetægt tro-ligen befalet. Adieu! Eders velærværdigheds allerydmygeste tjener.
Lyderslev, d. 13. aug. 1692.

Jørgen Sorterup.“

Det lader til, at brevet har virket, og „den højgunstige patron“ virkelig skaffet Jørgen Sorterup en hustru med „noget til hjælp“. Året efter kunne han føre en boghandlerdatter fra København til præstegården som sin brud. I hvert fald var de forberedende skridt noget, der siden naturligt lodes uomtalt. Da samme Jørgen Sorterups hustru døde det følgende år, skildres derfor også i ligtalen forholdet således: „Da haver omsider efter Guds forbeskikkede råd og indskydelse hendes nu højtbedrøvede efterladte kæreste, magister Jørgen Sorterup, fattet kristelige ægte kærligheds tanker til hende og haver så efter Guds inderlige påkaldelse anmodet hendes kære forældre om hende til en trofast ægtefælle at nyde.“⁵¹ Det er overhovedet kun sjældent, at man hører slige forhold berørt, og aldrig hvor det kunne forudsættes at være nogen ubehageligt. Præsten Absalon Beyer i Bergen taler åbenbart alene med sig selv, når han i sin dagbog⁵² skriver: „Den 29. decembris 1564 døde hæderlig og vellærd mand hr. Jens, sognepræst til Korskirke udi Bergen, hvilken var en from, gudfrygtig, simpel, stille og sagtmødig mand, og stod sit embedskald vel fore og mente det godt og vel ... Og var han tvende gange gift, den ene og første Magdalene ved navn født her i Bergen og af det bedste slægt og folk, fik skønne hus og pen-dinge med hende ... Den anden er født udi Fyn i Danmark, ved navn Maren, og jeg, magister Absalon, hjalp hende til det giftermål, men han havde sit helvede med hende og ingen børn til hobe.“

Det lå dog i sagens natur, at *kvinder* var langt *bedre* end mænd i stand til at fremme *ægteskabshandler*. Mødre, bedstemødre og tan-

ter var som skabt til at ligge på udkig, og så snart der måtte vise sig noget, skaffe nærmere oplysninger og foretage de indledende skridt. Og iveren og virksomheden var lige stor, hvad enten det gjaldt at sørge for en mandlig eller en kvindelig slægtning. Det kunne måske endog med samme ret siges om hin tid, som det hedder om bønderne i Skåne i begyndelsen af det 19. århundrede: „Frierierne udgik hyppigere på pigernes end på ynglingernes vegne.“⁵³

I reglen dølger som sagt disse første, indledende skridt sig for den senere granskers blik. Det meste foregik mundtligt, hyppigt vel kun under fire øjne. Det hører til sjældenhederne, når en så uforbeholden udtalelse som denne er nået til efterverdenen: „Tykkes mig godt og sandt at være,“ skrev år 1532 Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne til sin datter Pernille, der i ægteskabet med Anders Bille havde flere giftefærdige døtre, ligesom hendes søster også havde uforsørgede døtre, så at bedstemoderen havde nok at tage vare med at udse partier til dem alle; „tykkes mig godt og sandt at være, som min søn [dvs. svigersøn Anders Bille] skriver, at vi må alle love Gud, når vi hører, at dine døtre bliver således forsørgede, som begyndt er. Der sidder vel andre store jomfruer uforsørgede; og børn forsørgede, det bør os at gøre Gud synderlig tak og tjeneste for. Kunne du nogensteds hjælpe til, at dine søsterdøtre kunne blive forsørgede, da gjorde du meget vel. *Der en én, der hedder Tage Ottesen i Skåne, om du kunne sætte nogen ud derpå.* Kære datter, ram dine venners bedste! før svige de sorne end de bårne.“⁵⁴

En egen art forsørgelsesanstalter var de såkaldte *jomfrukamre*, hvor unge adelige kvinder lærte huslighed og fine sæder. Såvel dronningen som en mængde adelsfruer havde slige „jomfrukamre“, hvis unge besætning vel indtog en tjenende stilling, men dog kun under den stiltiende forudsætning, at husfruen også ved given lejlighed sørgede for deres fremtid. Jo mere anelig husfruen var, des sikrere kunne man være på, at hendes giftermålsanvisninger skete fyldest; dronningens f. eks. havde meget tilfælles med befalinger, og udsigten til et godt len kunne nok erstatte mangelen af medgift. Medens man, så længe vedkommende levede, omtalte denne forsørgelsesvirksomhed med en vis varsomhed, var der ingen grund til at lægge skjul derpå, når den pågældende var død. Det var meget almindeligt i ligprædikener at rose adelsfruer for den dygtighed, hvormed de havde befordret deres jomfrukammer til giftermål. Om

fru Sibylle Gyldenstjerne sagdes der således med hæder ved hendes grav: „Hvilke hendes jomfruer hun alle ærligen haver forset fra sig udi mandsværge, ikke som en søster eller modersøster, men som hun kunne være deres egen kødelige moder.“⁵⁵ Og fru Margrethe Breide roses ligeledes for at have befordret dem „til gode vilkår og fornemme giftermål, hvorfor også de, som endnu i hendes tjeneste er efterladte, hendes dødelige afgang bedrøveligen begræde“.⁵⁶

Noget ganske lignende fandt naturligvis sted i forholdet mellem herskab og tyende. Det var *husmoderens pligt at sørge for sine undergivnes giftermål*, og jo mere hun havde at råde over, des lettere kunne hun både bekoste brylluppet, hvad der var skik og brug, og skaffe dem noget at gifte sig på. For at anføre et par eksempler, så siges det rosende om fru Anne Brahe: „at udi de 24 år noget nær, hun haver været enke, har hun af sit hus udgivet og bekostet 23 par folk deres bryllupper“.⁵⁷ Og om fru Elisabeth Henrik Brockenhuus': hun revsede og straffede sit tyende, der opførte sig usømmeligt, „men de andre, som skikkede sig vel, både karle og pigerne og andre tjenestefolk, giftede hun ærlig fra sig, hvilken ære og velgering vederfores her i Stavanger 6 af deres tjenestefolk nogle få uger, før hun døde, og for den sags skyld havde mange lyst og vilje til at tjene dem.“⁵⁸

I Magleby Kirke på Møn findes en ligsten over ægteparret Anders Bille og Pernille Krognos, der havde lidt besvær med at få døtrene afsat. Anders Bille hørte til de mest fremtrædende adelsmænd i første halvdel af det 16. århundrede. Som ganske ung blev han lensmand på Møn, og 28 år gammel ledede han forsvaret af Stegehus mod angreb af tropper fra hansestæderne. Tre år senere – i 1508 – kom han på Hålsingborg Slot og i kongens nærværelse for skade at dræbe den gamle Niels Hak til Hækkeberga. Det betød dog kun en kortvarig afbrydelse i en strålende karriere – bl. a. som diplomat. Værre var det, at han under Grevens Fejde klart tog stilling for grev Christoffer af Oldenburg. Efter krigen blev han udstødt af rigsrådet og mistede sine forleninger. Han blev dog taget til nåde igen og blev i 1553 endog rigsmarsk. Efter Pernille Krognos' død i 1533, ægtede han Anne Lykke, der overlevede ham. Han døde i 1555. – Man kan på denne forholdsvis tidlige renæssancensten ikke forvente sig nogen portrætlighed af figurerne; men det er ikke bare til pynt, at rigsmarsken optræder i fuldt harnisk. Han havde virkelig lugtet krudtrøg. (Nationalmuseet fot.).

Medens disse jomfruer og piger var gunstigt stillet, for så vidt de havde to parter til at sørge for deres fremtid, nemlig deres egen slægt og deres husmoder, så overgik i denne henseende dog *ærlige enker* alle andre. Efter tidens opfattelse var det hvermands pligt at gøre sit til, at sådanne kunne blive gift på ny. Hvor indgroet denne overbevisning var, kan ses af et lille træk som dette: I en „historisk tragedie“, Cleopatra, lader forfatteren en af personerne tilråde Augustus et giftermål mellem hans søster Octavia og Antonius med følgende ord:

Det er og lovligt, man forseer
de enker, som sig ærligt teer.

Og for at moralen ikke skal gå tabt for nogen læser, føjer forfatteren til i bladranden: „Ærlige enker bør enhver at beflicte sig på, at de vel kunne vorde forseet.“⁵⁹

En naturlig følge af al denne forsorg og valg ved andre måtte blive, at hyppigt to hinanden ubekendte bestemtes for hinanden. Man gik dog som regel ud fra, at de to, hvis tarv andre havde påtaget sig at varetage, også naturligvis selv måtte være villige. Efter nutidsbegreber er der dog noget besynderligt i den rækkefølge i giftermålsforhandlingernes gang, som f. eks. Niels Hemmingsen i en prædiken over brylluppet i Kana antyder i følgende ord: „Når man nu således efter denne måde og vej har forhandlet alting lovligen og skikkeligen, skal man gå nærmere til sagen og *skal høres begge deres samtykke som ville give sig tilsammen.*“⁶⁰ En ganske egen art møde må det have været for de to tilkommende halvdele, der sås for første gang. Fra en noget senere tid haves en betegnende beretning af den svenske biskop Svedberg, født 1653, om hans første sammenkomst med den ham ubekendte enke, til hvem han havde friet:

„To dage før brylluppet kommer jeg til Stockholm, hvorhen hun efter aftale var kommet tre dage forud. Jeg føres alene ind i et kammer, hvor hun sad ene foran mig; men jeg vidste ikke og kunne heller ikke godt tænke, at det var hende, da ingen sagde mig det. Jeg satte mig ned hos hende. Vi taltes længe ved, jeg til hende som en anden fremmed om allehånde sager. Endelig spørger hun: Hvad tykkes professoren om vor handel? Jeg svarer: Hvad skal det være for en handel? – Det, han har skrevet til mig om. – Hvad har jeg

skrevet til hende om? det ved jeg ikke. – Skulle vi ikke i morgen være brudefolk? – Er det hende? sagde jeg. Og så bekræftede vi vort venskab med håndslag og kærligt favntag.⁶¹

I en samling brudetal, udkommet i København og Leipzig år 1699, er til grund for den første tale lagt første Mosebogs 24. kapitel 64. vers i følgende oversættelse: „Da Rebekka opløftede sine øjne og så Isak, faldt hun ned af kamelen.“ Talen angives at være holdt ved to personers brudevielse, der var hinanden ganske ubekendt, og hvis ægteskab var bragt i stand af begge patroner. Hun hed Rebekka og var fra Sjælland. Hendes Isak kom fra Holsten, og de så hinanden første gang, da de viedes i Nakskov.⁶²

2

Idet man fra begge sider søgte at skaffe det bedst mulige parti, medførte disse bestræbelser ejendommelige følger. For den kvindelige parts vedkommende måtte man begynde i tide at se sig om. Thi det stred mod al sund beregning at indskrænke kredsen af brudgoms-emner alene til dem, der tilfældigt just stod ledige, når hun blev voksen. Og for mandens vedkommende gjaldt det om at få en brud, der ikke var alt for vraget af andre eller for indviet i kærlighed på „tro og love“, og helst endnu så bøjelig, at hun lod sig forme efter en husbonds ønsker. Hertil kom, at en rig arving snarere stod til at vinde, medens hun endnu var lille og kun havde arv i vente, end når hun alt sad inde med ejendommen. Alle disse hensyn måtte føre til, *at kvinderne bortfæstedes i en meget ung alder.*

Denne skik var både gammel og i det 16. århundrede almindelig såvel hos høje som hos lave, overalt hvor der overhovedet var noget at arve. Allerede i sagatiden omtales, hvorledes på Island Gudrun Osvifsdottir blev bortgiftet, da hun var 15 år gammel,⁶³ og Thorgerde Glumsdottir, da hun endnu kun var 14 år.⁶⁴ Og Danmarks historie i middelalderen afgav for kongehusets vedkommende gentagne eksempler derpå. Det var således ingenlunde noget enestående, at dronning Margrethe kun 11 år gammel ægtede Håkon VI og fra sit 14. år levede som hustru med ham. Hendes navne Christian I's datter Margrethe, blev ligeledes 11 år gammel bortfæstet til den skotske konge Jakob III. Allerede året efter førtes hun til

Christian IV's søster prinsesse Anne af Danmark (1574–1619), der i 1589 – femten år gammel – ægtede kong Jakob VI af Skotland, siden Jakob I af England. Om hendes af hekseri og uheld ødelagte brudfærd kan man læse i bind 3 side 289. Anne spillede ikke nogen fremtrædende rolle i sit nye fædreland. Hun var mest optaget af hof-fester og af byggevirksomhed. Svogerskabet til Jakob gav Christian IV kærkommen lejlighed til et par festlige udenlandsrejser. (Se også billedteksten side 276). (Maleri på Frederiksborg, Bengtsson fot.).

Skotland, hvor hendes bryllup stod et par uger efter, at hun havde fyldt sit 12. år.⁶⁵ Ganske samme skik fulgtes i det øvrige Europa.⁶⁶

Det danske kongehus i det 16. århundrede afveg ikke fra almindelig skik og brug. Frederik I's dronning Anne, Christian III's dronning Dorothea og Frederik II's dronning Sofie var alle tre hver især kun 14 år gamle, da de blev gift. Frederik II's datter Anne blev gift i samme alder med Jakob VI af Skotland. Fremmeligere end alle disse var dog hertug Hans den Yngres anden hustru Agnes Hedvig. Ganske vist var også hun 14 år, da hun ægtede ham, men hun var dengang allerede enke, idet hun 13 år gammel havde mistet sin første mand, kurfyrst August af Sachsen. Der var i alle sådanne tilfælde en brat overgang fra at lege med dukkevogne til selv at få brug for en rigtig.

For at hindre lignende tidlige forbindelser blandt adelen i Danmark blev der år 1539 i Odense udstedt kongeligt forbud herimod. Det var nemlig blevet skik hos den danske adel at trolove døtrene bort som små, længe førend der kunne være tale om bryllup. Da trolovelsen var en kirkelig handling med bindende kraft, kunne herved partiet sikres og sagen være fuldt afgjort, længe førend den kvindelige part havde mindste forstand herpå. Men herved opstod der, som recessen siger, „stor Guds fortørnelse, desligeste slægtninges og venners forhånelse, hvoraf atter opvoksede stort had og fordærvelse blandt adelen“. For at undgå sligt forbødes det da nu at trolove nogen adelig jomfru bort „i hendes umyndige år, førend hun var kommet til skelsalder, så at de på begge sider kunne give deres ja og samtykke“.

Hvis nogen ikke desto mindre var særlig ivrig for at få en barneforbindelse i stand, åbnede recessen dog vedkommende en udvej. Kirkelig trolovelse ved præst var jo nu forbudt. Men der kunne nok sluttes en slags verdslig trolovelse, en art væddemål om ægteskab, eller brudekøb på tid, hvorved begge parter skriftligt forpligtede sig til en bestemt sum, som den svigtende part havde at udrede til den trofaste, hvis der intet bryllup blev af – således „som sædvane er udi andre fremmede omkringliggende lande“.⁶⁷

Det forbud, som således gaves år 1539 i Odense, gentoges så godt som ordret i den såkaldte københavnske reces af 1547.⁶⁸ Endelig udvidede Frederik II det år 1582 til alle stænder.⁶⁹ Ingen trolovelse skulle nu være gyldig, når den var sket i vedkommendes umyndige

år. Fra nu af måtte altså enhver ung kvinde, adelig som uadelig, vente med at afgøre sligt til det fyldte attende år.⁷⁰ I Christian V's Danske Lov fastsattes det fyldte sekstende år som kvindens myndighedsalder i så henseende.⁷¹

Man ville imidlertid tage meget fejl, hvis man i et forhold som dette sluttede fra lov til tilstand, og man ville kun dårligt kende den danske *adel*, hvis man troede den hæmmet ved sligt et forbud, hvortil den dog selv, gennem rigsrådet, havde givet sit samtykke. *Børnetrolovelserne vedblev.*

Nogle eksempler vil godtgøre dette. Holder vi os blot til tidsrummet mellem recessen i Odense og midten af det 17. århundrede, så forekom heri, blandt mange andre, følgende eksempler på tidlige trolovelser og giftermål: Femten år gammel ægtede Dorothea Rantzau Markvard Rantzau,⁷² og Barbara Friis Jørgen Seefeld.⁷³ Kun fjorten år gammel trolovedes Margrethe Breide med Peder Iversen,⁷⁴ Else Grubbe med Joachim Bech,⁷⁵ Jytte Gyldenstjerne med Otto Thott,⁷⁶ Mette Rosenkrantz med Niels Krabbe⁷⁷ og Mette Rantzau med Frederik Ahlefeldt.⁷⁸ Margrethe Rantzau var kun fjorten år, da hun holdt bryllup med Kaj Ahlefeldt,⁷⁹ Else Parsberg trolovedes med Laurids Ulfeldt, da hun var fjorten år, og ægtede ham den dag, da hun fyldte sit femtende år.⁸⁰ Tretten år gammel trolovedes Karen Krause med Frederik Friis,⁸¹ Anne Brahe med Sten Maltesen,⁸² Else Ramel med Christian Barnekov.⁸³ Hak Ulfstand „lod ærligen bede om“ den tolvårige Pernille Gøye „til hustru at have, anseendis hendes skikkelighed, tugt og gode lader“.⁸⁴ Og ligeledes kun tolv år gammel trolovedes Birgitte Brock med Tyge Brahe til Tåstrup,⁸⁵ Ida Gøye med Jens Juel,⁸⁶ Barbara Friis med Jørgen Seefeld,⁸⁷ Anne Sehested med Eiler Ulfeldt,⁸⁸ Kirsten Urne med Christian Bjelke,⁸⁹ Birgitte Lunge med Henrik Ramel.⁹⁰

Kun elleve år gammel ægtede Pernille Oxe Otto Rud,⁹¹ og i samme alder trolovedes Margrethe Brahe med Christen Skeel,⁹² Helle Gyldenstjerne med Holger Lindenov,⁹³ Ellen Parsberg med Mogens Ulfeldt,⁹⁴ Dorothea Rantzau med Christian Rantzau.⁹⁵ Ti år gammel blev Christine Munk trolovet med Erik Rosenkrantz.⁹⁶ Sofie Rantzau var ganske vist elleve år, da hun trolovedes med Laurids Ulfeldt, men hun havde alt fem år gammel været trolovet med broderen Jakob Ulfeldt, der i mellemtiden var faldet i krigen.⁹⁷ Under disse forhold kan det ikke undre, at Christian IV og Kirsten

Munk kunne møde med tre døtre, alle trolovede omtrent i ni-års alderen: Anne Katrine med Frans Rantzau,⁹⁸ Sofie Elisabeth med Christian Pentz⁹⁹ og Leonora Christine med Corfitz Ulfeldt.¹⁰⁰ –

Lod adelen sig ikke hindre af forbud mod tidlig trolovelse, så lod *borgerstanden* sig heller ikke. For blot at nævne et par eksempler herpå, så trolovedes i Ribe Maren Hans Svanings datter fjorten år gammel med Anders Sørensen Vedel,¹⁰¹ hendes moster Dorthe vistnok kun tretten år gammel med Peder Baggesen,¹⁰² i Odense Birgitte Seebled elleve år gammel med borgmester Thomas Risbrigh.¹⁰³ Professor Alanus ægtede den fjortenårige Gørild Christensdatter,¹⁰⁴ præsten i Møsinge ægtede den fjortenårige Sidsel Lauridsdatter, der blev enke, da hun var femten år,¹⁰⁵ slotsskriver Ivar Nielsen på Ålholm bortfæstede to døtre, hver kun tolv år gamle, og bryllup stod, da de var fjorten,¹⁰⁶ osv.

At også *bønderne* i Nordens forskellige egne fulgte samme skik, kan ses af følgende træk: „Den 16. juni år 1626,“ skriver biskop Hans Mikkelsen i sin dagbog, „holdt jeg visitats i Arninge på Lolland og traf alt vel. Der førte man en lille pige på otte år frem, der begærede at troloves med en ung bonde. Men jeg afslog det i hele menighedens påhør.“¹⁰⁷ – På landemodet i Århus 1639 blev præsten i Hedensted anklaget, fordi han havde vægret sig ved at trolove en mands to døtre med deres friere. Præsten undskyldte sig med, at de begge var børn, den ene i det tolvte, den anden i det niende år, og ingen af dem havde endnu været til alters. Landemodet afgjorde sagen således, at den yngste skulle afvises, men den ældre kan, når provsten har overhørt hende, og hun har stået sig godt i katekismus, blive trolovet.¹⁰⁸

Fra Sverige hedder det i Kinnevalds Herreds domsbog af 1621 i en retssag mod bonden Håkon Håkonsson og hans hustru Ingeborg: „Findes her ved grænsen en stor usæd, at de bortgifte deres børn så små og unge, at de ikke vide eller kunne forstå, hvad ægteskab er, ej heller hvad de er Gud almægtigste eller hinanden skyldige. Så at Ingeborg, som alt har været gift i nogle år, ikke endnu er femten år gammel, og Håkon Håkonsson ikke over atten.“¹⁰⁹ Skikken har holdt sig i enkelte egne af Sverige indtil det 19. århundrede. Fra Blekinge hedder det således år 1800: „Formuende bønders døtre bortgives undertiden i en alder af 8–10 år.“¹¹⁰

En del af disse *børn*, der således gav deres ja og samtykke til noget, hvorom de ikke havde begreb, måtte vistnok *nødes eller lokkes* her-til. Vi ved således om Birgitte Gøye – der, længe førend hun ægtede Herluf Trolle, i sit ellefte år var blevet trolovet med Jesper Då – at hun kun ved anvendelse af magt og list var af sine omgivelser blevet drevet til dette skridt. Faderen og stifmoderen svarede på hendes bøn om at måtte blive fri, „at de ikke ville være æreløse for hendes skyld“. Og en klosterjomfru, under hvis „ave og limestrøg“ (slag med ris), hun indtil kort forinden havde været, lokkede og truede hende til at afskrive et forelagt brev, der indeholdt hendes samtykke.¹¹¹

Men i reglen behøvedes der dog vistnok hverken magt eller list for at vinde den kvindelige parts samtykke. Efter tidens hele tankegang måtte det at *troloves* stå som noget vinkende, ikke mindst for de unge, der herved opnåede den første *adkomst til at regnes blandt de voksne*. Og næppe havde forholdet været stort anderledes end i Tyskland, hvorom en tysk digter år 1538 siger:

Desligeste unge møer, når
de knap har nået deres tolvte år,
og end ej en suppe lave kan,
straks vil de have sig en mand.
Ja, kunne de følge hjertens attrå,
det elvte år ej ventede de på.¹¹²

Disse tidlige trolovelser måtte nødvendigvis medføre, at forholdet i mangt et tilfælde, set med nutidsøjne, tog sig besynderligt ud. Det er således en malende beskrivelse af den lille Birgitte Seebled, der i sit ellefte år var blevet trolovet med borgmester Thomas Risbrigh: „Hun lå i seng hos moderen og spiste noget; og som der blev spurgt om, hvad det var hun åd, så blev igensvaret, at det var sukker, som Thomas (frieren) havde givet hende.“¹¹³ Skønt længst trolovet, vedblev dog Christian IV's datter, Leonora Christine, fremdeles at opdrages ved hjælp af riset. Ved en enkelt lejlighed lod endog hendes hovmesterinde lave to ris og bearbejdede hende så eftertrykkeligt dels på sædvanlig vis, dels med den tykke ende af riset, at hun i fire uger næppe kunne gå og bevarede ar deraf hele sit liv. Først ved gentagne klager til sin fæstemand lykkedes det en-

delig Leonora Christine længe efter at blive fri for denne plage-
ånd.¹¹⁴

Selv hvor der var tale om forholdet mellem de trolovede indbyrdes, kunne datiden stundom i glemsomhed sætte den kvindelige part helt ud af spillet. I ligprædikenen over fru Karen Krause, der tretten år gammel var blevet trolovet med Frederik Friis, som døde før de fik bryllup, hedder det således i omtalen af hans død: „Vorherre kaldte ham hen, hvilket var ikke hendes forældre, søskende og gode venner en ringe sorg.“¹¹⁵ Hun selv forbigås ganske.

Det er dog ret sandsynligt, at selve de tidlige trolovelser i mangt et tilfælde kan have fremmet en tilsvarende tidlig modenhed i følelserne. Man får således indtryk af en kraftig afsky i den seje modstand, som Birgitte Gøye udfoldede, lige fra da hun som tiårigt barn grædende fæstede sig til Jesper Då, og indtil hun efter femten lange års kamp endelig fik dom for, at trolovelsen skulle anses for ugyldig. Omvendt lader følelsernes varme intet tilbage at ønske hos de to søstre Anne Katrine og Leonora Christine, der hver især kun ni år gamle knyttede deres skæbne til en andens. Den ældste søster døde, endnu halvt et barn, af sorg over tabet af sin fæstemand. Den yngste søster viste et langt liv igennem, at den trofaste hengivenhed, hvorpå hun alt som lille havde aflagt prøve,¹¹⁶ heller ikke senere lod sig kue selv af de tungeste tilskikkelser.

Men som regel gjaldt det dog vistnok, at loven havde ret, når den krævede myndighedsalder for trolovelse. Kun skade, at man så lidet rettede sig herefter. Så meget des mere agtelse får man imidlertid for de enkelte, der vovede at følge loven og værne om døtrenes ret til selv at have en mening med om deres fremtidige skæbne. Et af de få eksempler herpå afgav fru Ida Lange, hvis optræden det har interesse nærmere at betragte, netop fordi den, som en art modprøve, dobbelt bekræfter datidens iver for unge trolovelser.

Ida Lange havde været gift med Oluf Rosenkrantz til Vallø, der døde allerede år 1545 og efterlod hende som enke med tre døtre. En af disse ægtede Peder Bille, en søn af rigens hofmester Eske Bille. Den gamle hr. Eske var imidlertid ikke fuldt tilfreds med den herved vundne familieudsigt til part i Vallø. Han ønskede endnu en af sine sønner, Henrik Bille, trolovet med nok en af Ida Langes døtre, den lille Karen Rosenkrantz. I denne anledning forklarede han, at salig Oluf Rosenkrantz i sin tid havde givet løfte på dette

Ligsten i Valløby Kirke over Oluf Rosenkrantz og hans hustru Ida Lange. Det var hende, der måtte kæmpe en hård kamp for at hindre, at datteren Karen som barn blev trolovet med Henrik Bille. Ved fødderne af fru Ida står en helt lille, nøgen dreng og en noget større dreng. Inskriptionen siger, at stenen blev lagt over hr. Oluf og fru Ida samt „deres børn“. Senere er også navnet på jomfru Karen tilføjet. (Nationalmuseet fot.).

parti. Frieren, Henrik Bille, som just opholdt sig i udlandet, fik faderlige opfordringer til intet at forsømme, men sende gaver til sin udkårne både fra Paris og Angers. Selv skikkede han herhjemme bud på bud til alle hendes pårørende. Og lidt efter lidt lykkedes det den mægtige rigens hofmester at vinde næsten samtlige frænders samtykke.

Kun én sagde nej, det var moderen fru Ida Lange. Hun og Eske Bille mødtes til sidst i København og taltes mundtligt ved, men hans veltalenhed var forgæves. Ida Lange stod ved sit, at „hun ikke ville forlove eller forsige sin datter udi hendes umyndige år“. Alt sligt måtte vente, til jomfru Karen kunne „have sin gode beråd og tykke hos sig selv og hos hendes anbarne venner på fædrene og mødrene, så hun og kunne tale sine egne ord, vilje og mening“.

Eske Bille blev forbitret. I sin vrede skrev han til sin gifte søn, Peder Bille, og opfordrede ham til at ophidse sin hustrus familie mod svigermoderen. „Så beder jeg dig, at når de og du ville derom forhandle hos Christoffer Rosenkrantz, at du tilforn med lempe vil undervise Erik Krabbe, at han ville tilskynde og bevilge fornævnte Christoffer Rosenkrantz, at han ville tilskrive fru Ida, at hvis hun udi samme tale og lejlighed gør hannem med andre flere den gode jomfrus anbarne venner, som samme tale bevilget have, ordløse, da skal hun gøre hende arveløs eller med andre sådanne hårde ord, som hun kan lægge på sinde.“¹¹⁷

Denne skrivelse har interesse i mere end én henseende. Dels viser den i almindelighed, at man kan aldrig være forsigtig nok med slige breve. Hvad hjalp det, at hr. Eske havde skrevet udenpå: „Til min kære søn Peder Bille på Århusgård udi egen hænde og ingen andre at opbryde.“ Han havde glemt at tilføje: Brænd brevet! og i 300 år har det nu ligget åbent for enhver. Men dels og fornemmelig har brevet interesse, for så vidt det kaster et ejendommeligt lys over datidens tænke måde. Hvad var nemlig denne kvindes brøde,

Der gik femogtyve år efter jomfru Karen Rosenkrantz' død i 1553, før hun fik sit eget gravmæle. Det blev rejst i Vælløby Kirke af søsteren Birgitte Rosenkrantz og svogeren Peder Bille. Kunstneren har ikke taget noget hensyn til, at der var forløbet et kvart århundrede. Han har afbildet Karen i modedragten årgang 1578, da epitafiet blev udført. (Nationalmuseet fot.).

hvorfor hun skulle gøres arveløs eller trues med andre hårde ord? Ingen anden, end at hun adlød loven. Den samme lov, som var blevet udstedt for elleve år siden, 1539, og som for et par år siden var blevet gentaget på ny i den københavnske reces af 1547, der klart og bestemt forbød umyndiges trolovelse. Og så stærkt var folkeskik og tankesæt i strid mod denne lov, at landets højeste embedsmænd kunne åbenlyst forhandle med alverden om at overtræde den, ja uden at rødmø opfordrede sin egen søn, ligeledes kongelig embedsmand, til at øve uret mod en kvinde, fordi hun agtede at lystre loven.

Fru Ida Lange var imidlertid ikke den, der lod sig true fra sin mening. Det synes fuldt vel at have passet også på hende, hvad der siden blev sunget om hendes datter:

Selv var hun en frue mægtig og god
 og holdt sig som en ridder anstod
 i adfærd, miner og lader.
 Hun havde og under det kvindebryst
 en ridders hjerte og største lyst
 i dyder at følge sin fader.

Kækt optog hun kampen mod rigens hofmester og veg ikke en hårsbred. Da Eske Bille afkrævede hende skriftligt svar, sendte hun ham et brev, hvis datum desværre nu er ulæselig, men som i hvert fald er affattet efter deres møde i København. Næst efter at henvise til det mundtlige svar, som hun dér havde givet ham, endte hun med følgende klare besked: „Kære hr. Eske! så ved jeg ingen anden svar at kan give dig på din kære søns vegne om fornævnte min datter udi denne sag, og ikke heller vil jeg opholde dig eller hannem længere eller videre hermed, at han udi nogen måde kommer udi forhaling eller forskikkelse(?), at han på et andet sted kunne forsømme sin gode behag, hvormed han fast ydermere og bedre kunne være forseet, end med hende. Men udi alle andre måder, jeg ved og kan være dig, hannem eller nogen dine til vilje,“¹¹⁸ osv.

Ida Lange fik kæmpet sin sag sejrrikt igennem, datteren Karen fritoges for i sine umyndige år at fæstes bort. I øvrigt endte sagen, som så meget andet menneskeligt, vidt forskelligt fra, hvad nogen af parterne havde drømt om. Eske Bille, der alt i tankerne havde

føjet størsteparten af Vallø til Billernes eje, fik for sit eget vedkommende kun tid til i sit testamente at dele sit gods. Så bortreves han pludselig af pest i februar 1552. Stridens genstand, jomfru Karen Rosenkrantz, nåede aldrig myndighedsalderen. Hun sank året efter, den 16. oktober 1553, død om, efter sagnet midt i en dans.¹¹⁹ Den utrøstelige Henrik Bille, der i Angers ikke havde kunnet æde, når han i breve fra hjemmet hørte udtalt tvivl om, hvorvidt Karen var hans,¹²⁰ søgte bod for sit savn og ægtede Christense Ulfstand.

3

Kun få af de følelser, som nutiden er vant til at se blive forherliget, nød så ringe anseelse i det 16. århundrede, som *forelskelse*. Der var på en måde heller ingen rigtig plads for den i forholdet mellem de giftefærdige. For dem, der alt sov sammen på tro og love, var udtrykket for spinkelt. Hos dem, der, skønt indbyrdes næsten ubekendte, dog trolovedes, manglede den smule jordsmon, hvori den kunne trives. Hertil kom, at datiden var for ligefrem til ikke at blive sig den sanselige bestanddel af elskoven bevidst. Hvad der yderligere måtte kunne knytte sig til denne følelse: hengivenhed, troskab, mod, opofrelse, osv., kunne selvfølgelig være genstand for beundring – kæmpeviserne bærer jo noksom vidne herom – men disse fremmede bestanddele ligesom udskiltes enkeltvis og værdsattes i hvert fald ikke efter en ny målestok, fordi de var tilsat med elskov. Hvad nutiden kalder forelskelse – denne attrående og dog selvhengivende stemthed, hvoraf vor litteratur bestandig fremdriver nye, mere sammensatte former – stod for hin slægt, for så vidt den overhovedet blev den vår og tog hensyn til den, enten som blot tanke-spindelvæv, der intet var, eller som latterlig naragtighed. Vil man have en målestok for afstanden mellem dengang og nu, lægge man blot mærke til, hvor kejtet og uvant Holberg bevæger sig, når han skal beskrive denne følelse. Og dog levede han fire slægtled efter, og man havde i mellemtiden alt udenlands fra lært at skrive hyrdedigte.

Det 16. århundredes opfattelse af forelskelse egnede sig da kun lidet til digterisk gengivelse. Thi enten var forelskelse en blot tom grille, en særhed i beslutningen, og i så fald burde den uddampes

Jørgen Rosenkrantz til Rosenholm (1523–1596), fader til Holger Rosenkrantz, som han betænkte med faderligt formanende breve. (Om Jørgen Rosenkrantz i øvrigt: se bind 2 side 25, billedtekst.) (Maleri på Rosenholm, fot. på Frederiksborgmuseet).

og retledes ved behørig brug af fornuft. Her var ingen plads for digterisk behandling. Og det mere, der fra denne side set muligt kunne siges at ligge i forelskelsen, det trængte til ganske anderledes kraftige udtryk, som i talemåden: „Hvo som vil leve vel én dag, den skal slagte en gås; hvo som vil leve otte dage vel, den skal slagte et svin; men hvo som vil leve vel udi fire uger, den kan tage sig en hustru;“¹²¹ eller i betegnelsen for en gifts forelskelse: „at blive ked af gropenbrad (oksekød) og længes efter vildbrad“.¹²²

Eller også var forelskelse noget værre, en begyndende dårskab, der muligt kunne forspilde et helt liv. Her krævedes da sandelig ikke digterisk forherligelse, men skarpe, dadlende udtryk, der kunne ætse den ud. Som eksempel herpå kan anføres følgende brev fra rigsråd Jørgen Rosenkrantz til hans søn Holger, om hvem rygten havde meldt hjem, at han i Wittenberg var blevet forelsket i en kvinde:

„... Jeg forfarer gerne, at du af din skrøbelighed est du blevet befriet; men derimod haver jeg ganske ugerne hørt og forfaret, dig at være en anden sygdom påkommet, som hedder på latine: amor, og dansk: en narrisk og gækkelig kærlighed.“ „Det er mig af godt, lovagtigt, sanddru folk blevet advaret og tilkendegivet, at der skal være en pige udi dr. Winzheims svogers, Franzii, hus, til hvilken du haver fanget sådan vilje og kærlighed, at du sjældent kan være fra hende af samme hus, og derover bliver forhindret fra din studering, så at du nu haver bekommet en narrekappe på dit hoved med gode, lange øren. Hvilket mig af hjertet hårdt fortryder, at jeg skal spørge sådanne tidender om dig, at du derover haver mist dit gode rygte og navn, som du tilforn haver bekommet for din flittige studering og skikkelige levnet.

Så vil jeg nu hermed have dig alvorligen advaret, påmindet og befalet, at du lader denne din gækkelige handel og væsen fare, og betænker, hvorfor jeg haver dig derhen udskikket og dér med stor bekostning underholder dig, at du herefter overgiver sådant uskikkeligt levnet, som du kan høre ilde for, og aldeles skyer og flyer fornævnte hus og den person, som du er kommet udi rygte for, så at ingen kan have årsag til nogen mistanke om dig udi så måde.

Hvis det ikke sker, og jeg herefter kan udi sandhed forfare, at du ikke forlader fornævnte din gækkelige fortægt [foretagende] og ydermere udi så måde bedrøver os dine forældre på voris alderdom,

Holger Rosenkrantz (1574–1642) må have opgivet sit sværmeri i Wittenberg; i hvert fald vendte han ugift hjem og kunne indgå ægteskab med en ligestillet, nemlig Sofie Brahe (1578–1646). Maleriet i Hornslet Kirke viser ægteparret på deres ældre dage. På ét punkt brød hr. Holger dog afgørende med traditionerne. Han kunne ikke slippe sine teologiske studier igen; de optog ham mere end hans øvrige virke. I denne af teologiske fejder hærgede periode kom den „lærde hr. Holger“ for langt ud med en bog, hvor han tillagde gode gerninger stor betydning. Det smagte af katolicisme, og universitetets professorer fordømte den. Medens hr. Holger studerede, ledede fru Sofie driften af deres godser. Hendes regnskabsbog giver et levende indtryk af livet inde og ude på de store gårde. Sofies religiøsitet kommer stærkest til udtryk, når hun midt i regnskabet bryder ud i lovprisninger af Herren, der under et skibsforslis i Kattegat holdt hånden over besætningen og den pengekasse med 700 daler, der var på vej fra København. (Fot. Frederiksborgmuseet).

da skal du vist vide og forlade dig dertil, at vi ville betænke de mid-
del og råd dertil, som dig skal fortryde, så længe du lever.

Dette haver jeg efter lejligheden ikke kunnet lade at skrive dig
til på denne tid, og haver i lige måde skrevet magister Daniel (Hol-
ger Rosenkrantz' hofmester) derom.“¹²³

For ikke helt at mistyde datidens opfattelse af *kærlighedsforholdet
mellem mand og kvinde*, må vi imidlertid ikke nøjes med blot at
påvise dens forskel fra nutidens. Vi må så vidt muligt stille os på
et stade, hvorfra begge kan overses.

Enhver tidsalders betragtning af dette forhold udtales i reglen
af en vis ordførende klasse. Summen af disse udtalelser er på en
gang det samlede udtryk for tidens forståelse, men slår atter tilbage
gennem litteraturen og former tidens opfattelse, påvirker og til-
danner den i lighed med sig.

Vor tid har overladt det til *digterne* at være dens talsmænd. Kun
igennem kendskab til nutidens digte, skuespil, romaner, noveller
osv. får man et fyldigt indtryk af, hvorledes vor tid opfatter forhol-
det mellem mand og kvinde. Men just fordi det således alt i flere
slægtled har været digterne overladt at føre ordet, har den moderne
opfattelse af forholdet fået et særligt præg. Det er, eller har indtil
for kort tid siden været, kun forholdets begyndelse, *forelskelsen*,
der har lagt beslag på interessen. I beskrivelsen af denne, enten i
dens simpleste form, eller, mere pirrende, i dens sammenstød med
en alt indgået ægteskabsforpligtelse, har digtekunsten lagt sin
egentlige kraft. Med forelskelsens sejr er tæppet gået ned. Den
ægteskabelige kærlighed derimod har været fattig på digterisk be-
handling. Digterisk set, har det lange, trofaste samliv kun taget sig
ud som noget utydeligt og ensformigt gråt i gråt, ubrugeligt som
forgrund, kun skikket til at anvendes som virkningsfuld udsigt i det
øjeblik, de elskende får hinanden.

I den skarpeste modsætning til alt dette stod det 16. århundrede.
Det havde ingen digtere af betydning til at føre ordet. Ganske na-
turligt faldt da dette i den stands lod, der på et andet område ud-
trykte tidens stærkeste, åndelige bevægelse, *gejstligheden*. Men præ-
sternes forudsætninger for at være elskovens talsmænd var vidt for-
skellige fra digternes i nutiden, deres livssyn sammensat af helt an-
dre bestanddele.

Stærkt religiøst bevægede og tilhørende en levekraftig slægt hilste de – efterfølgerne af den gejstlighed, hvem giftermål havde været forbudt – ægteskabet som den ene saliggørende havn, til hvilken vejen nu ved Guds nådige forsyn var åbnet for alle. For dem kunne da umuligt elskovens første opvågnen stille sig som det ypperste – attrå og uklare længsler, dem kendte man kun alt for vel fra klosters dags – nej, selve besiddelsen, denne gudvelbehagelige samvirken mellem mand og kvinde, hvor – alt imens børneflokkene voksede – bestandig ny og rigere kærlighed skabtes mellem mand og hustru, mellem forældre og børn. *Ægteskabet* blev da midtpunktet i den gejstlige elskovens pris. Og lidt efter lidt gennemsivede denne opfattelse folket i dets helhed. Den trængte ikke som i vore dage fornemmelig ud igennem en litteratur, men mest gennem det mundtlige ord, taler i kirken, ved brudeskamlene, ved graven.

De to tidsaldres opfattelse af kærligheden mellem mand og kvinde blev altså vidt forskellig. Den ene lægger tyngdepunktet i forholdets begyndelse, den anden lagde det i dets slutning. Vor tid priser forelskelsen som kærlighedens egentlige blomst, *det 16. århundrede betragtede kærligheden som en frugt af ægteskabet.*

Det skulle ikke synes let i hin tid for den lutherske gejstlighed at hælde sin nye, begejstrede opfattelse af ægteskabet på de gamle former. Thi som overleveret anskuelse stod, at ægteskabet var en *handel*, ved hvilken fordel og tab omhyggeligt burde afvejes, ikke blot af de to pågældende, men af begges familier, så at handelen overhovedet slet ikke kunne finde sted, hvis et eller andet familie-medlem anede uråd og sagde nej. Da imidlertid hverken den nye anskuelse ville vige, eller de gamle former lod sig sprænge, så opstod heraf en gennemsnitsopfattelse, en praktisk betragtningsmåde, der på den besynderligste vis var sammensat af uensartede bestanddele. Latterlig efter nutidsbegreber. Men dog måske ikke mere latterlig, end vor tids opfattelse engang vil tage sig ud med dens løjerlige sammenføjning af forelskelsens eneret og ægteskabets almengyldighed.

For det 16. århundrede faldt valget af en brud i følgende adskilte dele: når man blev sig kødets rørelser bevidst, henvendte man sig først med en bøn til Gud og overlod ham ganske at ordne sagen. Derpå så man sig selv vel for og overlod det sluttelig til slægt

og venner at træffe afgørelsen. Den brud, som de måtte vælge – stundom brudgommen helt ubekendt – var den rette, og samlivet mellem de to måtte ifølge Guds forjættelse afføde den sande, ægte-skabelige kærlighed. Det er denne tankegang, der kommer til orde i datidens udtryk, der med ringe afvigelser stadig gentoges i levnedsbeskrivelser: „Da haver N. N. sat sit sind til ægteskab og derpå, efter flittig bøn og Guds påkaldelse, af Guds forsyn så og med slægts og venners råd, ladet anlange om jomfru N. N.“¹²⁴

Bevægelsens første led betragtede datiden med andre øjne, end en tidligere slægt havde gjort. Medens man i den katolske tid heri havde set en blot syndig indskydelse, der med al kraft burde bekæmpes, anlagde Luther og hans tilhængere en noget forskellig målestok. Også for disse stillede ukyskhed sig naturligvis som synd. Men samtidig betegnede Luther tilbøjeligheden mellem mand og kvinde som den utæmmeligste af alle drifter, hvilken det var få eller ingen givet at kunne bekæmpe. I sine „bordtaler“ vendte han oftere tilbage til dette emne og påviste ved eksempler fra klosterlivets verden, hvor vanskeligt, ja næsten umuligt det var selv for den reneste at bevare sin sjæl og sit legeme ubesmittet af denne drift.¹²⁵ Heri så han imidlertid et fingerpeg fra Gud, *en guddommeligt anvisning på den ægtestand*, som Vorherre selv havde indstiftet, og hvori han jo havde indført Adam og Eva, førend de endnu havde syndet. Følelsen af sanselig attrå var da ikke i og for sig noget blot ondt, men, for så vidt den blev sig bevidst som forplantelsesdrift, endogså vejen til det rette, en trang til at efterkomme Guds bud: „Vorder frugtbare og formerer eder!“ – Når du ikke kan holde dig længere,“ siger Peder Palladius til de unge karle, „så bed om en dannemands datter eller god pige til ægte.“¹²⁶ Så fri var Luther i sin opfattelse af disse forhold, at han tilrådede ungdommen at overvære opførelsen af skuespil, selv om disse ikke var ganske tugtige, thi summen af alle de indtryk, der herved modtoges, var dog dette: gift dig!¹²⁷

Samtidig med at attråen vågnede, burde den imidlertid bøjes ind under Guds tugt. Dette skete ved *bøn til Gud om giftermål*. Som biskop Niels Palladius tydeligt udtrykker det: „Når unge folk er kommet til alder og fornemme, at de har ikke kyskheds gave, men den onde lyst begynder at optændes i dennem, da skal de råbe til Gud om hjælp og bede hannem om en god staldbroder.“¹²⁸ Bøn til

Gud om godt ægteskab var da pligt for alle ugifte. For unge mænds vedkommende betegnedes det, hvorom de bad, som „en god medhjælperke“. Unge kvinder, især af borger- og bondestanden, bad efter datidens udtryksmåde om „et skamløst brød og ærligen at blive forset“. Niels Hemmingsen har blandt andre forfattet en smuk bøn for ugifte om godt giftermål,¹²⁹ og lignende findes i ikke få håndskrevne bønnebogser.¹³⁰ I en bønnebog fra det 17. århundrede findes der endog, foruden „en mandvoksen ung karls bøn om en from ægtekvinde“ og „en mandvoksen piges bøn om en from ægtemand“, tillige en bøn „for unge folk udi gemen, at Gud vil hjælpe dem udi ægteskabs stat“.¹³¹ Derimod måtte det anses for en ugudelig og helt forkastelig vis at anråbe om et godt giftermål på – skønt den efter reformationens indførelse dog vedblev at anvendes af unge piger ved Hellerup på Fyn: – hver lørdag aften at hænge blomster og bånd på kirkens gamle helgenbillede, sankt Nikolaj med de tre forgyldte æbler i skødets.¹³²

Den skik, at bede om et godt giftermål, holdt sig endnu ind i det 18. århundrede. Når derfor i vore dage tilhørerne ler ved nogle ord i Holbergs „Den stundesløse“, så aner de færreste, at disse på Holbergs tid har taget sig helt anderledes ud, da deres indhold var noget dagligdags. Magdelone siger nemlig: „Thi engang, da jeg stod og gjorde min bøn om et godt giftermål, hvilket jeg urost ofte har gjort (thi man kan ikke læse for ofte)“ osv.¹³³

At i øvrigt særlig de ugifte kvinders bøn om godt giftermål tidlig har fristet til spas, synes at fremgå af de salmevers, som folkevittigheden har anvist de forskellige aldre. Ifølge en mundtlig overlevering, som endnu har holdt sig i Skælskøregnen, er „pigernes salmer“ følgende: De femtenårige synger: „Fra himlen højt kom vi nu her;“ de tyveårige: „Det er forvist på tiden snart;“ i det 25. år: „Hjertelig mig nu længes;“ i det 30.: „O Gud! hvor længe glemmer du mig!“; i det 35. „Af dybsens nød råber jeg til dig;“ og i det 40. „Fra mennesken haver jeg vendt min hu.“ Hvad der synes at tyde på denne spøgs ælde er, at alle disse salmer er ældre end Kingo, den yngste fra år 1675, medens man, hvis påfundet var af yngre oprindelse, rimeligvis ville have valgt nyere og mere kendte salmer.¹³⁴

Den bøn, hvori man bad Gud om et godt giftermål, måtte være rettelig affattet. Egentlig burde der, således som f. eks. i Niels Hemmingsens bøn, kun bedes ganske betingelsesvis: „Hvis det er Dig til

I spørgsmål om kærlighed og elskov synes man altid at have kunnet finde sig til rette med en dobbeltmoral – ikke mindst i det 16. og 17. århundrede. Datidens ægteskabspolitik – for det var netop *politik* – kan forekomme kynisk; men side om side med de jordnære realiteter trivedes kærlighedslyrikken, hvor lidenskaberne fejede alle andre hensyn til side. En arv fra den klassiske oldtid var hyrderomantikken. Den havde meget lidt at gøre med de faktiske forhold; den bitre sandhed er, at hyrdens lidet krævende arbejde normalt blev overladt til landsbyernes svagest begavede indbygger – „landsbyidioten“. Men i den romantiske digtning var hyrderne frie og uafhængige mennesker, der gav sig deres følelser i vold. I 1640'rne udkom på dansk en bearbejdelse af en fransk hyrderoman under titlen „Dend hyrdinde Astrea“. Her skildres den frie, spontane kærlighed; her elsker man, som man har lyst, og kavalernerne knæler for deres damer, trykker hånden mod brystet og taler et formfuldendt hjertets sprog.

ære og er Din hellige vilje, at jeg skal prise Dig i ægteskabs stat, så giv mig," osv. Aldeles forkasteligt var det at bede om en bestemt person til ægte. „Mange," siger Niels Hemmingsen, „udvælger sig først selv den person, som dem behager, og siden på en kvantsvis beder de Vorherre – ikke at han skal vende det, om det hannem ikke behager – men at han vil forfremme deres begæring. Dette er intet andet end at gøre Gud til en ruffer og tage først fra hannem det, du vil siden af hannem at skulle gives dig." Nej, ganske i almindelighed skulle man bede: „Giv mig den persone at leve med udi ægteskab, som Dig kan blive behagelig og mig til gode og bi-stand!"¹³⁵

Det er samme tanke, som biskop Niels Palladius udtrykker således: „Ingen skal tage sig Guds gerning til, men man skal sove og hvile sig med Adam og lade Gud råde for sagen og annamme med taksigelse den, han beskikker, og lade sig det vel behage, det Gud giver, hvad heller hun er al som skønnest eller middelmådig skøn."

En anden form for dårskab var det at stille Gud betingelser og kræve om ikke just en bestemt person, så dog visse egenskaber hos den, man ville vælge til sin livsledsager. Også her gjaldt det, at man bør tage, hvad der gives, og lade sig nøje med, hvad der falder i ens lod. Hvilken dårskab f. eks. at bie, til man kan få en både „skøn, from og rig brud". Det er for meget på en gang, heraf kan udstyres flere brude. „Gud giver ikke én alene sådant." Men herfor burde man dog ikke fatte „mishåb". „Det er dog vist, at Gud giver ingen af sine døtre blot og bar ud. Gud er rig og mægtig og giver ingen af sine døtre ud foruden en besynderlig morgengave. Giver han hende det ikke på ansigtet, så giver han hende det i hendes fromhed, ærlighed og tugtighed og deler sådanne sine gaver ud, som hannem tykkes godt at være."¹³⁶

Når man således gennem bønnerne havde lagt sagen fuldstændig i Guds hånd, skulle man tage den i sin egen. Denne overgang kunne synes noget vel brat, og i virkeligheden betegnede den også det sammenføjningspunkt, hvor nyt og gammelt var loddet sammen. Dette stødte imidlertid datiden mindre, dels fordi den tankegang, man nu slog ind i, var den gammeldags og vel bekendte, dels fordi man i virkeligheden var kommet så langt ud på det dybe, at et slag ind ad land til nok kunne falde naturligt. Fra et rent kirkeligt synspunkt set, var omslaget vel ikke til at tage fejl af, men dog, når

man så lidt stort på det, undskyldeligt, for så vidt børen jo dog fremdeles bar mod den rette havn. Gejstligheden nøjedes da også med, så godt det lod sig gøre, at give den fremmede tankegang en let religiøs fernis.

Når man havde overladt Gud valget, *skulle man altså selv vælge*. Det slog jo nemlig så sjældent til, at Gud ligefrem sagde en, hvem man skulle have. Ifølge folketroen skete dette, når man under bøn-
nen om et godt giftermål pludselig så billedet af vedkommende. Det er hertil der sigtes, når Holberg på det ovenomtalte sted lader bogholderen og Magdelone veksle følgende ord:

Bogholderen: „Man må sige, hvad man vil om ægteskab, så er der dog en synderlig himlens direktion derudi. Jeg har tit set et fruentimmer udi søvne af samme skikkelse og væsen som jomfruen, så jeg derudaf kan mærke, at det er noget, som for lang tid er besluttet her ovenfra.

Magdelone: „Ach, er det muligt! Det er min tro gået mig ligeledes; thi engang, da jeg stod og gjorde min bøn om et godt giftermål, hvilket jeg urost ofte har gjort (thi man kan ikke læse for ofte), kom mig en person for, som ligner min engel på et hår.“¹³⁷

Men som regel skete dette ikke. *Man måtte selv se at træffe Guds valg* og derfor se sig vel for. Datiden var rig på anvisninger og råd om, hvad man i så henseende havde at lægge mærke til. Og ganske naturligt faldt disse råd i to store hovedgrupper alt efter de forskellige lejre, hvorfra de kom, den gejstlige og den verdslige.

Gejstlighedens anvisninger var praktiske nok og gik mærkværdigt i det enkelte, når hensyn toges til, hvorledes man i bøn-
nen havde set bort fra alt sligt. Niels Hemmingsen opfordrede således de unge mænd til nøje at undersøge: „hvad forældre hun er kommet af, hvorlunde hun er opfødt, hvad sæder hun har – om hun f. eks. ikke „slar øjnene op på hver mand og gnisser ad ham, thi da er befrygtendes, at hun ikke bliver tilfreds med én mand“. Fremdeles, om hun er forstandig, om hun altid tager sig noget for, om hun har et godt sind. „Thi mange er vel optugtet, har vel og gode sæder og er forstandige, men hvis de har et ondt sind, når noget går dem imod, da er der noget forborgent udi hjertet, som man ikke kan vide af de udvortes sæder, og så var det bedre at bo ude på en vil-
den ørk end være i hus med slig en kvinde.“ Niels Hemmingsen

kunne tale med af egen erfaring, thi hans første hustru havde både „gnisset med øjnene“ og haft et ondt sind, og deres ægteskab var derfor endt højst ulykkeligt. Fremdeles skulle man – underligt nok dog først for det syvende – undersøge, om hun er gudfrygtig. Dernæst agte hendes persons skik og vækst, dejlighed, sundhed og endelig se til, om de ydre forhold i øvrigt er lige.¹³⁸

Biskop Niels Palladius gav en lignende anvisning, dog i mere kortfattet form, men til gengæld – hvad der røber en for hans tid ikke ringe fordomsfrihed – en særskilt for kvindekønnet.

„Mand eller dreng,“ siger han, „skal først vel udspørge alle omstandendes vilkår, hvorledes det har sig med den, han begærer til ægte, om hun er lad, ørkesløs, en vinduesfugl, løsagtig. Item om hun er tugtig, tro, sanddru, en god husholder. Thi et vel optugtet barn lader sig regere af sin mand. Men er hun ilde optugtet hjemme, da er hun siden ond at tæmme.“

„I lige måde ligger og magt på, at en jomfru, kvinde eller pige flittelig udspørger om den persons vilkår, som begærer hende til ægte, om han er hvigelhjernet, vild, umild, knobvorn, om han er en dobler, dranker, huggebase, lad osv. Spørger man ikke sådant ud først, da bliver det siden et uroligt ægteskab, og ingen fred hverken i stuen eller i kammerset.“¹³⁹

Da en del af disse egenskaber og mangler også måtte kunne iagttages af selve den, hos hvem de fandtes, gav han endelig det meget hensigtsmæssige råd, at enhver skulle begynde med at prøve sig selv, førend man anstillede betragtninger over sin mulige halvpart. Hvis nogen mand eller dreng forfarede hos sig selv, at han ikke var duelig til husregimente eller til at være venlig mod hustruen; ligeså hvis nogen jomfru eller pige forfarede hos sig selv, at hun ikke kunne være tålmodig og sin mand underdanig, „da var det bedst, at alle slige lod fromme folks børn være ubevarede“.

Om skønhed er de gejstlige rådgivere enige. „Mange ser aller eneste efter den udvortes dejlighed,“ siger Niels Hemmingsen. „Så er vel dejlighed en ypperlig Guds gave og et godt tegn, at der skal være et godt hjerte indenfor, om det ikke ellers bliver forvendt af hovmod, som djævelen indskyder dejlige mennesker. Så er dejlighed ikke at foragte, når dyder er derhos. Men er ikke dyder hos dejlighed, da er hun ikke meget værd. En kvinde, som er dejlig og dårlig, hun er ligesom en so, som har en guldring i næsen.“

Men én stor mangel har skønheden: den varer ikke ved. Der er ikke tale om at kunne slutte fra, hvorledes en kvinde ser ud den dag, man fæster hende, til, hvorledes hun vil se ud, blot et par år efter. Og det slår langt fra til, at de skønneste har mest at sætte til af og derfor holder sig længst. Tværtimod. Niels Hemmingsens erfaring har netop lært ham, at „de, som er meget bradfagre udi deres ungdom, de bliver meget forfærdelige, når de bliver gamle“.¹⁴⁰

Bejler man da til en kvinde, blot fordi hun er skøn, begår man en stor dårskab. Det vil næppe vare længe, førend ægteskabsdjævelen, som biskop Niels Palladius siger, „stikker sin ene fod ind og skiller hjerterne ad, og derpå stikker sin anden fod ind med og skiller legemerne ad, så de gider ikke lide eller se hinanden, bliver kede af gropenbrad og længes efter vildbrad“. Man ser da det særsyn, at mangelen slig bejler enten „vender sig hen til en slem skarns sæk“, eller dog „ikke langt efter brylluppet har sin hest eller hund kærere end sin hustru. Mangelen længes efter sin hustrus død og sørger ikke mere over hende, end om han havde tabt en gammel taske. Han forskrækkes vel, når hun lægges ned udi graven, ligesom et asen, når sækken falder af hannem. Men så går han på loftet, ikke at han vil hænge sig dér, men at han kan se sig om udi gaden efter en anden“.¹⁴¹

Lige over for skønhed gælder det da at se med de rette øjne. Før brylluppet ikke at lade sig blænde af dejlighed uden dyder, og ikke at lade sig skræmme af dyder uden dejlighed. „Et æble, endog hun er knortet, kan alligevel være godt.“ Efter brylluppet „skal manden holde sin hustru for den skønneste, klogeste og dydeligste kvinde, som kan være på Jorden. Kvinden skal i lige måde tænke det samme om hendes mand. Her udi skal mand og kvinde have ægteskabsøjne og ikke skalkeøjne“.¹⁴²

I betragtningmåden af skønhed nærmede den gejstlige opfattelse sig til den *blot verdslige*. Også denne gik ud fra, at skønhed havde intet¹⁴³ eller kun lidet at sige, og at ægteskabet burde bygges på solidere grund. Men medens den gejstlige veltalenhed satte det solide i dyder eller, i mangel heraf, i hint ovennævnte, fromme, ægteskabelige bedrag, krævede den dagligdags opfattelse noget mere solidt end som så. Skønhed var et forbigående blændværk, men når forgyldningen gik af Sankt Gertrud, var det dog den bedste trøst, hvis der lå behørigt gods til hendes alter. En pose guld kunne glatte

mange rynker, og bedre end tænkte dyder var dog en medgift på snese af tønner hartkorn, begge ægtefæller til fromme.

Dette var den ældgamle grundbetragtning. *Giftermål var en handel*. Og at denne burde være fordelagtig fulgte ligefrem af sig selv; ellers var der jo ingen grund til at handle. Det verdslige hovedråd var da dette: At enhver skulle se sig vel for, førend han traf sit valg. Hvad der forstodes ved at „se sig for“, og hvad det kom an på at undersøge i forvejen, det vidste enhver uden forklaring. Hvor fælles gennemgående denne tankegang var, kan ses af, at end ikke kirken indlod sig på ret at bekæmpe den. En kamp herimod ville også have ført til indsigelse mod hvert andet ægteskab. Og præsterne var jo desuden selv børn af deres tid, delte mere eller mindre bevidst den almindelige opfattelse. De nøjedes da i reglen med videre at udmale, hvad det betød at „se sig for“, vidtløftigt at opregne alt det meget, der lå heri.

Når de en enkelt gang kom ind på det egentlige pengespørgsmål, gik de enten gerne en streg uden om sagen og angreb f. eks. med Niels Palladius ivrigt den slemme ægteskabsdjævel, der får folk til at glemme „Guds orden og velsignelse“, lærer dem at regne ud, „hvor mange dagene er om året, og hvor meget mad og drikke, hvor mange klæder, sko, pendinge, der behov gøres året igennem, så at de ikke tænker, at den samme Gud, der haver ordineret ægteskab, kan formedelst sin velsignelse jo så vel føde otte eller ti mennesker som ét menneske. Således afskrækker den ægteskabsdjævel dem med sit regnskab fra ægteskabet og de forhaler tiden.“¹⁴⁴

Eller også indskrænkede de sig til en kort beklagelse i forbigående, således som f. eks. Niels Hemmingsen, når han siger: „Med dette råd (at se, hvad forældre hun er kommet af), agter ikke ungdommen, men mere ser efter pendinge og favrhed; følger siden fromhed hos, da tager de det til takke, men rigdom og dejlighed agtes overalt.“¹⁴⁵

At slige småknips ikke gjorde nogen virkning, fulgte af sig selv. De gik over hovedet på de fleste, gled af lige så vel som den dog mere tydelige anvendelse af ordsproget: „Mangen gifter sig for en gård, og angrer det inden et år.“¹⁴⁶ Mængden af tilhørerne sluttede blot som så: man fortryder måske at have fået konen, men ikke at have fået gården.

Nej, så talte kongen og rigsråderne ganske anderledes forståeligt

og ud af folkets hjerte. Det kunne måske gejstligt betegnes som letsindighed at gifte sig for at få en gård, men på ærlig dansk var dog nok *det* først og fremmest letsindighed: at gifte sig uden at være sikker på at få gården. Det var denne tankegang og denne af staten stemplede fortolkning af, hvad det betød, at de elskende skulle „kende hinanden“, som Frederik II og rigets råd gav sit simple slående udtryk i følgende lovord: „Om det sig så kan tildrage, at herefter nogle trolove hinanden, og den ene ikke findes efter trolovelsen så rig, som den havde sig angivet, og den anden for slig årsags skyld vil sådan trolovelse omkaste og ikke holde, da skal de dog derfor ikke måtte skilles ad, efterdi det *synes en meget stor letfærdighed, at nogen skulle sig ud i den vigtige handel med hverandre indlade, førend de vel kender hinanden.*“¹⁴⁷

Når man selv havde truffet sit valg, ja muligvis endog begge de pågældende var blevet enige, var sagen dog meget langt fra derfor at være afgjort. *Valget skulle først godkendes af begge parters slægt.* Denne ældgamle bestemmelse var mere end en blot forsigtighedsregel lige over for pengevilkårene, en hidkalden af mange øjne til hjælp ved gennemsynet af regnestykket, hvori den unges blik så let kunne have overset en fejl. Grundbetragtningen var endnu videre omfattende. Forudsætningen var, at den enkelte person kun udgjorde et led af hele slægten. Det var ættens velfærd, der stod på spil, når et enkelt medlem agtede ved giftermål at knytte forbindelse med en ny æt. Det var derfor den samlede æts ret og pligt at varetage det fælles tarv ved at godkende eller afslå forbindelsen.

Denne oldtidens betragtningsmåde var endnu lyslevende og livskraftig i det 16. århundrede. Sit retslige udtryk fandt den i, at den kvinde, der giftede sig uden sin nærmeste frændes samtykke, der ved forbrød brugsretten til sit arvegods. Religiøst føjedes den således ind i den lutherske tankegang: „Forældre, slægt og venner er Guds meddelere, ved hvilke han tilføjer hver sin ægteperson.“¹⁴⁸ Eller, som det et andet sted hedder: „Gud åbenbarer sin nådige vilje ved vore forældre, slægt og gode venner, hvilke han selv til denne sag indgiver gode tanker og anslag, regerer og hjælper dem, at de deres børn og venner udser de retskyldige ægtemager.“¹⁴⁹ „Er de imod din begæring, da er det af Gud, som ikke vil give dig den person, men en anden, som kan være dig meget bedre.“¹⁵⁰

De lutheranske præster – med Peder Palladius i spidsen – var realistiske nok til at erkende kønnets ret og krav som et uundværligt led i menneskelivet; men de fordømte alt erotisk samkvem uden for ægteskabet. Alene heraf turde det fremgå, at mangt og meget gik i svang. Dette billede stammer fra en stambog ført i Tyskland af en derværende student – nu i Det kgl. Bibliotek. Illustrationerne viser unge adelsmænds tilværelse og røver, at det ikke alene var teologiske studier, der drog dem til udlandet. De unge kavalere har fået selskab af ikke alt for sarte damer. De spiller kort med dem og kærtegner dem. Det er den slags piger, man morer sig med, men ikke gifter sig med. Ægteskabet venter derhjemme.

Når man altså havde „berådt sig med sit eget hjerte og udvalgt den person, som man mente sig at kunne være bekvem“, skulle man „straks oplade sig for sine forældre, rådslå med dem og ikke gå fra deres råd, som uden tvivl er visere, end du est“.

Dette var tidens stående udtryk, tvetydigt og dog forståeligt nok. Ganske vist var det kun forældrenes *råd*, man skulle indhente, efter at man forud havde „berådt“ sig først med Gud og dernæst med sit eget hjerte. Men forældrenes meningstilkendegivelser var dog mere end blot og bart „råd“, thi de havde her at *råde*. Det var i virkeligheden deres tilladelse, man skulle indhente. For så vidt udtrykte visen sig tydeligere, når det hed:

Der var engang en ridder, en ridders søn,
han gjorde til sin fader så ydmyg en bøn
om orlov og forlov
at ride under ø
og fæste sig en mø.

Det var da den naturlige genstand for gejstliges og ældre familie-medlemmers formaninger til de unge: at agte denne første pligt mod forældrene. Det hedder således i Niels Hemmingsens postille ved udlægningen af brylluppet i Kana: „Ligesom det fjerde budord udkræver, at man skal ære forældrene, så vil det også, at *forældrene skulle have denne myndighed, at de skulle forse børnene til ægteskab*, og børnene skulle intet herudi gøre uden forældrenes samtykke, dem til forhånelse og bespottelse.“¹⁵¹ Selv hedningerne havde heri lydt loven. „Hektor var en vældig krigsmand. Dér kong Agamemnon bød hannem sin datter, svarede han og sagde: Min fader lader jeg den sag hos; uden hans vilje, råd og samtykke vil jeg hverken have din datter eller nogen anden.“ Og hvor turde nogen heller vente sig lykke af en forbindelse, der var sluttet mod forældres råd? „Gud, han vil ikke prise det, som han selv haver under stor straffes forpligtelse forbudet.“¹⁵² „Slige folk føjer ikke Gud, men djævelen til hobe udi ægteskab.“¹⁵³

Hvad der gjaldt sønnerne, gjaldt naturligvis i endnu højere grad døtrene. De havde, når en frier meldte sig, ene og alene at rette sig efter forældrenes „råd“. De burde ikke derfor falde i „mishåb“, thi som Syrach siger: „En fornønstig datter får vel en mand.“¹⁵⁴ Men hvilken? – det blev forældrenes sag at afgøre. Det var derfor Peder Palladius' formaninger til landsbypigerne: „Når den kommer, som dig vil have til hæder og ære, da beråd dig med Gud, med slægt og venner, gak ikke af deres råd!“¹⁵⁵ Eller som det hed i „Alle christe-

lige jomfruers æreskrands“: „Kristelige jomfruer bør fremfor alt i ægteskabshandel at følge deres forældres råd og befaling efter; thi giftermål haver sådanne vilkår, at det haver vel gamle forstandige folks råd behov.“¹⁵⁶

Det var denne tidens tanke, som statholderen i København, hr. Mogens Gyldenstjerne, klart udtrykte i følgende vægtige ord: „Fader og moder med næste slægt og venner plejer at råde for giftermål. I hvor de [unge] selv har rådet, dér er intet godt fulgt efter.“¹⁵⁷ Forfatteren til „Unge karles og drenges spejl“ lader derfor også moderen med stolthed svare, da der bejles til begge hendes døtre og spørges om deres svar: „Jeg haver opfødt både mine døtre i sådan lydighed, at jeg ved, ingen af dennem skal nogen tid gøre imod min vilje.“¹⁵⁸ Og med rette kunne da også Jakob Albertsen i sin „Undervisning om børnetugt“ lægge forældrene selv det til last, hvis et barn havde selvstændig mening i slige sager: „De vrider ikke vidjen, mens hun er grøn.“¹⁵⁹

Vil man have et træffende eksempel på, hvorledes tiden tænkte sig en rigtig dydsiret datter, så læse man i skuespillet „Tobiæ komedie“ beskrivelsen af Tobiæ brud, Sara, som jo havde været bortfæstet til syv mænd, der alle døde i brudenatten, og endelig ægtede Tobias som den ottende. De tre frierier fremstilles på skuepladsen. Ved det første spørger hendes fader hende:

Sara, min væne datter og kære!
Sig mig, hvorledes din vilje ere:
Her bedes om dig af en dannesvend,
tykkes du at ville giftes end?

Sara prøver først tugtigt at undslå sig og siger:

Kære fader! det haver endnu god tid,
jeg haster ikke så storlig did, osv.

Men da faderen straks overfuser hende, fordi hun ikke forstår, at her skal svares: Ja, siger hun:

Min kære fader og moder både!
som eder tykkes, må I nu råde.

Før skulle jeg lide både spot og had,
før jeg skulle gå af eders råd.
Kommer! Kommer! vi ville gå
og denne unge mand sige ja.

Sara viser sig lærenem. Ved det næste frieri svarer hun straks, da faderen forlanger hendes ja:

Lige som I ville,
vil jeg mig stille.

Og ved det følgende:

Kære fader! ynde I det alle,
hvi skulle det mig da ilde befalde.¹⁶⁰

I en anden behandling af samme emne, „Tobixæ giftefærd“, svarer Sara:

Hvad mine forældre vil have fort,
det skal altid af mig blive gjort.
Til Gud jeg sætter min velfærd og lykke
og skikker mig efter min faders tykke.

Og for at moralen ikke skal gå tabt, har forfatteren tilføjet i bladkanten: „En dydig og lydig datters svar.“¹⁶¹

Skyggesiden ved disse forhold er udtrykt i kæmpevisens simple ord:

Så mærkelig går de unge møers lykke,
som bedes i tugt og ære,
at mangen giver tit sit minde til det,
de gerne ville lade være.¹⁶²

Egentlig var det kun forældrene, hvis „råd“ skulle indhentes. Og holdt man sig strengt til den verdslige lov, var det endda blot den kvindelige part, der kunne komme til at lide noget men ved ikke at have sin faders eller nærmeste slægtninges samtykke til ægteskab. Men i Guds lov stod der: „Du skal ære din fader og moder,“ og i hele middelalderen havde man uden tvivl anvendt dette både på

den mandlige og kvindelige part. I Frederik II's ægteskabsordning af 1582 kom det også til at hedde i almindelighed, at en trolovelse ikke skulle være gyldig, når den var sket „foruden deres vilje, hvilke de er undergivet, som er forældre eller andre, som er udi forældres sted; fordi den ære og lydighed udkræver Gud i det fjerde budord.“¹⁶³ Men til forældre eller dem, der var i forældres sted, indskrænkede altså både den guddommelige og verdslige lov sig.

Skik og brug gik imidlertid langt videre. Således som forholdene havde udviklet sig i det 16. århundrede, krævedes der, *at både han og hun* forinden trolovelsen *skulle indhente alle deres slægtnings samtykke til forbindelsen*. Ja man gik, af navn i det mindste, et skridt videre og forlangte tillige „venners“ råd og samtykke, dog synes det, som om man herved i reglen kun har forstået: slægtninge. Skulle man imidlertid rette sig efter enkelte vidtgåendes, f. eks. Christen Olsen Kallundborgs anvisning, så var rækken af rådgivere end ikke hermed til ende. Han lægger sine læsere på sinde, at det „at frygte Herren“, er i ægteskabssager ikke at følge sit eget hoved, men handle efter deres råd, som er i Guds og forældres sted, „nemlig: forældre, formyndere, sjælesørgere, lærere og tugtmestre, slægt, blodsforvante og bedste, betroede venner.“¹⁶⁴

Tidens stående udtryk for et lovligt frieri – gentaget med ringe afvigelser i alle ligprædikener – blev da disse: „Han har med sine kære forældres så og slægts og venners råd, vilje og samtykke ladet bede om den og den;“ og „hun er med sine kære forældres så og slægts og venners råd, vilje og samtykke blevet ham tilsagt.“ At dette ikke blot var en adelig skik, men var trængt helt ned i folket, kan ses af Peder Palladius' ovenomtalte formaning til bønderpigerne: „Beråd dig med slægt og venner, gak ikke af deres råd!“¹⁶⁵ Det er resterne af denne skik, der har holdt sig i nutidens danske vielsesritual, hvor der, forinden vielsen, spørges brudgom og brud, om de har „berådt sig med slægt og venner“.

Dette stærke forlangende om enstemmigt samtykke fra slægt og venner kunne vel nok i enkelte tilfælde omgås, og anmodningerne desangående hos venner og fjernere slægtninge synke ned til en blot høflig meddelelse om, at man agtede at trolove sig. Men som regel fandt dette næppe sted. Overalt, hvor man havde en mulig arv at forspilde – og det var jo overalt, hvor der var slægtskab, thi dødsfald kunne slå så forunderligt ned og åbne uventede udsigter –

dér burde man vel vogte sig for at træde nogen for nær eller undlade at give enhver den ære, der tilkom ham. Erfaring godtgjorde, at forbigåelse netop på slige punkter kunne afføde mærkelig bitterhed og familiekævlerier. At man var lige så ømtålig i Tyskland, kan ses af følgende lille bemærkning i Luthers såkaldte bordtaler: „Dr. Martin Luther klagede meget over sin søstersøns ulydighed, og gjorde det ham ondt, at han uden venners råd havde trolovet sig. I den anledning sagde han: „Jeg vil skrive jomfruens forældre et heftigt brev til.““¹⁶⁶

Vi står her ved et forhold, der bidrager til at kaste nyt lys over, hvad vi tidligere har set fra anden side. Der kan ikke være nogen tvivl om, at alle hine former for hemmelige stævnemøder: „liggen på tro og love“, „nattefrieri“ osv. foruden at være en indsigelse imod, at de to køn selskabeligt var hindret i at lære hinanden at kende, tillige var en indsigelse imod familiens og særlig den faderlige myndighed i giftermålssager. Hvor afgørelsen af de unges hjerteanliggender og hele fremtidsforhold så fuldstændig blev lagt i de gamles hånd, måtte det blive en næsten nødvendig udvej for de unge, at styrke sig indbyrdes ved hemmelige aftaler og således gennem løbegrave nå den afgørelse, som ikke kunne vindes i åben mark. Den dag i dag er „nattefrierierne“, hvor de findes i Norge og Dalerne, en stiltiende, godkendt jævnmagt og hæmsko for forældrenes eneråde, og netop i denne ældgamle og berettigede oprindelse ligger vistnok for en del skikkens sædelige styrke.

Det 16. århundrede var altså endnu meget langt fra at gøre hemmelige stævnemøder unødvendige ved åbent at lægge de unges skæbne i deres egen hånd. Dog viste sig de første svage skær af en ny tankegang på dette område. Det fortjener at mindes, at biskop Niels Palladius, efter at have advaret de unge mod at gå ud af forældrenes „råd“, dog også havde et ord tilovers om, at forældre ligeledes „kunne forgribe sig mod Guds orden, når de, idet de ville forsørge deres børn, mere se hen til rigdom og megen vældig slægt og venner end til Guds vilje, og komme dem sammen, som har hverken lyst eller kærlighed til hverandre“.¹⁶⁷ Og i Frederik II's ægteskabsordning af 1582 blev der føjet følgende mærkelige tillæg til hovedbestemmelsen om, at trolovelse imod forældres vilje var ugyldig: „Dog, dersom findes slig vilkår på færde, at forældre ikke har nogen skellig eller lovlig årsag det at forhindre, da skal deres for-

bud eller hvad forhindring, de der udi ville gøre, intet have på sig.“¹⁶⁸ Skønt denne tilføjelse næppe fik nogen synderlig betydning i det virkelige liv, og ganske sikkert enhver af de rigsråder, der havde været med at vedtage den, meget skulle have sig frabedt at få den anvendt som skranke for hans egen faderlige myndighed, så stod dog selve det, at man følte sig foranlediget til således i forbigående at afspise en anskuelse, der var mere frisindet end nogen af de enkelte lovgiveres, som et ret mærkeligt tegn, en mørk prik i synskredsen til vidne om, fra hvilken kant uroen en gang skulle komme.

Dette, at man således i det 16. århundrede fremdeles satte familiens ret over den enkeltes frihed, gav den tid, der gik forud for trolovelsen, et eget præg. En trolovelse kunne jo ikke, som i nutiden, komme pludseligt i stand, men krævede forudgående, ofte vidtløftige forhandlinger med begge familier. Jo længere afgørelsen trak ud, des mere voksede faren for, at sagen kunne blive røbet og fremmed indblanding finde sted, der i reglen næppe var til både for forbindelse.

For adelens vedkommende søgte man derfor som oftest at træffe aftalerne mundtligt, når begge familier var samlet. Gunstig lejlighed i så henseende frembød landsting og herredage. De familieanliggender, som her blev afgjort, overgik vistnok tit både i antal og interesse de offentlige sager, for hvis skyld man af navn var kommet sammen. Men helt gøre fyldest kunne disse offentlige sammenkomster dog ikke. Mangen familieforbindelse trængte til først lempeligt at forberedes. Stundom boede medlemmer af samme slægt så fjernt fra hverandre, at selv en herredag ikke formåede at samle dem. Endelig kunne der i enhver familie findes sådanne, hvis tilsagn man helst, for at undgå videre eftertale, måtte have skriftligt. Disse forskellige grunde kunne da medføre, at man, hvor meget man end krympede sig derved, måtte nødtvungent ty til pennen.

4

Den samling *breve om ægteskabssager*, der fra det 16. århundrede er nået ned til vore dage, har betydelig historisk værd. Thi på få eller ingen punkter er det ellers forundt os så tydeligt som her at

Et brevbud afleverer et brev. Postbesørgelsen var i ældre tid en privat-sag, og i store huse holdt man tjenestefolk – „brevdragere“, der hoved-sageligt havde til opgave at bringe og hente breve. Brevdrageren er be-væbnet med en ordentlig slire; det var ikke nogen luksus for en mand, der tilbragte det meste af sit liv på landevejene. („Unge karles og dren-ges spejl“, Det kgl. Bibliotek).

kunne iagttage hin slægt ansigt til ansigt, på så nært hold lytte til dens egne ord om det, der lå den mest på hjertet. Og ved et under-ligt træf er der næppe noget forhold af de mange, der kunne tænkes at indtræde under de forskellige omstændigheder, uden at vi jo har et brev, der svarer dertil.

Som eksempel på et *frierbrev* kan anføres følgende, skrevet, som rimeligt var, ikke til den elskende selv, men til hendes fader. Af-senderen var den norske adelsmand, Hans Pedersen Basse, og mod-

tageren hr. Mogens Gyldenstjerne til Stjernholm, statholder i København. Denne havde sin datter Dorthé gift med Christian Munk, lensmanden på Akershus, og da Den nordiske Syvårskrig just stod på, havde fru Dorthé Gyldenstjerne fået lov til at få sin ugifte søster Else op med til selskab på Akershus. Efter i længere tid ikke at have hørt fra dem, modtog Mogens Gyldenstjerne i efteråret 1569 på én gang tre breve, et fra den gifte datter, et fra svigersønnen, og et med fremmed udskrift.

Det sidste, der var fra Hans Pedersen, lød således: „Min ganske velvillige hilsen nu og altid forsendt med Vorherre! Kære hr. Mons Gyldenstjern, synderlig gode ven! Næst al venlig taksigelse betækker jeg eder ganske gerne for alt ære og gode, som I mine forældre og mig bevist have, for hvilket jeg eder alle mine dage vil findes ganske villig udi alle de måder, jeg nogen tid af min ringe formue eder til ære og tjeneste kan være etc.

Kære hr. Mons! giver jeg eder ganske velvilligen til kende, at jeg haver talt eders datter jomfru Else til og givet hende til kende, at hun er den, jeg haver sat min love hos, og næst Guds og eders vilje, agtede jeg hende til min ægtehustru at have. Hertil haver hun givet så for svar: alt hvad med eders vilje og samtykke herudi sker, lader hun sig nøje med. Og dersom Gud allermægtigste dette så forseeet haver og med eders vilje ske må, skal jeg næst Guds hjælp handle mig så imod hende, at [hverken] I eller nogen hendes skulle have mig at beskyldte.

Kære hr. Mons! Så er nu min ganske venlige bøn og gode tro til eder, at I ville vel gøre og give mig et godt svar herpå med denne min tjener; og skulle jeg selv have draget nør og mundtligent talet med eder, men nu haver Christian Munk nyligen bekommet breve fra min herre om denne krigshandel, så at man ikke på denne tid kan komme her af landet med god lempe, hvorfor han mig lovet haver, at ville skrive eder til herom på mine vegne etc.

Kære hr. Mons! beder jeg eder ganske gerne, at I ikke fortænker mig, at jeg eder herom så dristeligen tilskriver, men jeg beder eder, som min gode tro er til eder, at I holder mig alting til det bedste. Jeg vil hermed nu og altid have eder den evige Gud befaledes. Skrevet på Akershus den 24. august anno Domini 1569.

Hans Pedersen, med egen hånd.¹⁰⁹

Det er meget troligt, at hr. Mogens Gyldenstjerne ikke personlig har kendt den Hans Pedersen, som således anholdt om hans datters hånd. At frieren kaldte ham „sin synderlig gode ven“ og takkede ham for alt godt, han havde bevist ham, havde intet at sige, thi således skulle ethvert brev mand og mand imellem begynde, om de så aldrig havde set hinanden. Muligvis havde dog Mogens Gyldenstjerne, da han selv i sine unge dage havde været lensmand på Akershus, kendt noget til Hans Pedersens forældre, herpå kunne den usædvanlige vending tyde: „Alt godt, som I mine forældre og mig bevist have“. I hvert fald er det dog sandsynligt, at Mogens Gyldenstjerne med en vis spænding har søgt oplysning om frieren i de to andre breve, som dennes bud medbragte.

Brevet fra svigersønnen, Christian Munk, lød således:

Sønlig, kærlig hilsen nu og altid forsendt med Vorherre! Kære fader! jeg betakker eder ganske gerne for al faderlig kærlighed, som jeg stedse af eder befundet haver, hvilket at forskylde I skal finde mig for eders villige søn, thi jeg kender eder des pligtig at være.

Kære fader! giver jeg eder ganske venligen til kende, at ærlig og velbyrdig Hans Pedersen, Peder Hansens søn, haver været min forskrift til eder begærendes, at I ville vel gøre og give hannem eders kære datter til hans ægtehustru, jomfru Else. Han vil først imod hende skikke sig så, som han vil ansvare for Gud og siden imod eder og alle hendes venner, så næst Guds hjælp at ingen skal have hannem at beskyldte i nogen måde.

Min kære fader! Herfor er nu min ganske venlige bøn til eder, at I ville lade hannem nyde denne min ringe forskrift og bøn godt ad, forhåbendes næst efter Guds hjælp, I eller nogen hendes venner skal det ikke fortryde. Thi så sandt hjælpe mig Gud! han er en god karl, og haver sin gode bjerling, og haver to gode gårde, så en fattig herremand kan vel hjælpe sig på en af dem. Og haver han arvet 3 hans brødre alene, thi moder arver ikke sin barn, om søn er til, ikke heller søster sin broder, om broder er til; nu haver han ikke mere end 2 søstre levendes.

Kære fader! kan jeg ikke heller forholde eder, at jeg haver forfaret af Else, at hun er jo vel tilfreds, at dette måtte gå for sig, om det var eders vilje.

Kære fader! Jeg ved nu synderlig intet at skrive eder til; beden-

des eder ganske gerne, at I ville ikke tage mig denne min ringe skrivelse til møstig; hvad jeg gør, det gør jeg i den bedste mening. Vil hermed nu og altid have eder Gud almægtigste befalet. Og Gud unde mig at finde eder glad! Skrevet på Akershus den 22. august 1569.

Christian Munk med egen hånd.

Kære fader! ville han selv have draget ned til eder og selv have ladet sit hverv eder til kende give. Nu kan han ikke komme for jeg haver fanget Kgl. Majts. brev, at alle herremænd skal være rede med deres hest og harnisk, til de fange videre besked. At han derfor måtte fange eders vilje at vide med det første.¹⁷⁰

Datteren, Fru Dorthe Gyldenstjerne, hvis brev var affattet før de andres, begyndte først med en vidtløftig undskyldning for, at hun ikke tidligere havde skrevet. Derpå gik hun med følgende indledning over til sagen:

„... Min hjerte allerkæreste fader! ...

Her er vel et smukt land oppe og godt folk også, men dog er her vel langsomt oppe. Dersom I havde ikke undt mig min søster op med mig, da havde jeg længtes mig alt død; men nu haver jeg end hende at ro mig ved stundom. Jeg kan ikke fuldskrive eder til, så meget godt jeg haver haft af hende, siden hun kom til mig.

Min hjerte allerkæreste fader! Her er en herremand i landet, som hedder Hans Pedersen, Peder Hansens søn her i Norge, han er den rigeste herremand her i Norge og er eneste broder og haver kun to søstre. Han haver talt min søster Else til og Christen og mig. Så haver jeg svaret, at jeg ved intet at svare dertil, for det står til Gud og eder, hvad I vil gøre deri. Og hun haver også selv sat det til eder og siger: Hvad I gør deri, det vil hun være tilfreds med.

Min hjerte allerkæreste fader! så kan I nu ydermere bemærke i Christens skrivelse, hvad han skriver derom. Men alt det han haver været i min omgængelse, siden, jeg kom herop, da tykkes mig det, han er en god, fin karl og ved vel, hvad han skal gøre og lade. Og siger han også, min allerkæreste fader! at dersom I give nu eders samtykke dertil, og eder tykkes da så godt at være, da vil han selv gøre sit bryllup heroppe på hans gård her i landet. Og med hans

Akershus Slot ved Oslofjorden, hvor Hans Pederssøn Basse i 1569 forlovede sig i lensmanden Christian Munks svigerinde Else Gyldenstjerne. – Akershus blev grundlagt i begyndelsen af det 14. århundrede af Håkon V. Det var i middelalderen en af Nordens største og stærkeste fæstninger. Der er betydelige levn af den oprindelige borg i det nu stående slot; men det har dog i væsentlig grad ændret karakter ved senere om- og tilbygninger. Da dette maleri blev udført – i 1741 – havde Akershus stadig sin middelalderlige skikkelse. Man bemærker f. eks. den overdækkede skyttegang til venstre og de stejle tage – delvis med gotiske trappegavle. Dog havde man kronet tårnene med renæssancespir. (Gouache af S. S. Bruun, Nationalmuseet).

vilje, da forfarer jeg vel på hannem, at han ikke vil bie længe efter hende, dersom han får ja. Min hjerte allerkæreste fader! at I vil fordi [derfor] være det fortænkt i med: I med hendes klæder og tingest at lade gøre; for her er ingen oppe, der kan gøre det, hverken skrædder eller andre“ ...¹⁷¹

Det var klart, at et tilbud som dette var værd at tage under overvejelse. Kendte end hr. Mogens Gyldenstjerne ikke Hans Pedersen

personlig, så vidste han dog sikkert fra sit ophold i Norge, at de to gårde, som slægten ejede, var Sem og Fos, ejendomme, der nok kunne gøre en frier antagelig. Det er muligt denne tagen under nærmere overvejelse, der er udtrykt i, at der bag på brevpakken er, vistnok med hr. Mogens' egen hånd skrevet: „Hans Pedersen, Peder Hansens søn“. Ret længe fik i øvrigt Mogens Gyldenstjerne ikke lejlighed til at overveje sagen, thi han døde temmelig pludseligt nogle få dage efter, den 9. oktober 1569. Hans arvinger sagde ja til frieriet, og Hans Pedersen Basse ægtede Else Mogensdatter Gyldenstjerne.

Et eksempel på anmodning i sædvanlig form om *råd og samtykke* afgiver følgende skrivelse af 1587 fra Axel Brahe til fru Birgitte Bølle:

„... Kære farsøster! Jeg haver i Guds navn foretaget mig at ville gifte mig igen. Dersom Gud det haver forseet, og slægt og venner ville det samtykke, haver jeg i sinde at lade bede om Erik Hardenberg til Matstrup, hans datter Kirsten Hardenberg.

Jeg beder eder derfor at skrive mig eders gode mening derom og hvad I råde mig derudi. Jeg beder eder også ikke at ville fortænke mig, at jeg ikke drager selv til eder og taler med eder, som mig vel burde at gøre. Gud ved, at min lejlighed sig ikke så begiver, at jeg det kan gøre. Jeg har selv skrevet min søster Margrethe til, at hun på mine vegne vil drage til eder og videre tale med eder, end jeg nu selv kan skrive. Og vil jeg selv med Guds hjælp med det første tale med eder. Kære farsøster! Fortænk mig ikke denne min korte skrivelse“ osv.¹⁷²

En *blanding af anmodning og befaling* om samtykke afgiver følgende anbefalingsskrivelse, som lensmanden på Kronborg, Joachim Bülow, fik Christian IV under dennes ophold på Kronborg bevæget til at lade afgå til Sivert Grubbe:

„Christianus 4. Vid, at os elskelige Joachim Bülow, vor mand, tjener og embedsmand på vore slotte Kronborg og Frederiksborg, haver underdanigst givet os til kende, at hans sind efter vel betænkt beråd med Gud og sine slægt og venner er faldet til højborne fyrst-

indes, vores elsk. kære gemals jomfru, os elsk. jomfru Else Grubbe, hende at begære sig udi den hellige ægteskabsstand, og derom med tilbørlig erbidung skal have talet hende til, og hun det henstillet til hendes slægts og venners råd, vilje og samtykke, hvorfor han underdanigst har begæret hos dem derudinden vores nådigste befordring.

Og efterdi forne Joachim Bülow udi langsommelig tid haver tjent os både udi vort hof og udi andre måder og sig således forholdet, at vi for samme hans tjeneste er hannem nådigst bevågen og gerne see udi alle måder til det bedste befordret; og efterdi forne jomfru Else Grubbe haver stillet sin vilje og samtykke til sin slægts og venners råd og bevilling, og det os synes på begge sider dennem imellem at kunne være ligeligt, da have vi nådigst talet med forne jomfru Else Grubbes moder, morbroder og flere hendes slægt og venner, som dertil have givet deres samtykke, såfremt det andre hendes slægt og venner udi lige måde kunne befalde. Da efterdi du som hendes kødelige broder est hendes næste forvant, bede vi dig og nådigst begære, at du os til vilje og ære dette om ægteskabsstat imellem forne Joachim Bülow og jomfru Else Grubbe vil lade dig befalde og give dertil dit samtykke og dig derom imod os underdanigst erklære. Vi ville nådigst formode og os til forsee, at forne Joachim Bülow imod forne jomfru Else Grubbe udi al tilbørlighed, og imod dig og andre hendes forvante udi al svogerlig huldhed, så skal sig forholde og befinde lade, at det for hans persons skyld ikke skal dig eller andre hendes venner fortryde eller misbehage. Du dig derfor derudinnen godvillig vil lade befindes! Dermed gør du os til vilje. Befalende dig Gud.

Kronborg, 9. november 1604.¹⁷³

Det var en selvfølge, at Joachim Bülow oven på dette brev fik jomfru Else Grubbe til hustru.

Et hjerteligt samtykke gives i følgende brev af 1538 fra hr. Mogens Bille til broderen, hr. Eske Bille:

„... Kære broder! Som I skrev mig til, givende til kende udi eders skrivelse, at hr. Axel Brahe haver talet eder til på sin søns vegne, Jens Brahe, om eders datter, og er begærendes min gode råd og mening udi samme ærende, da synes mig så: Han er den, som er en

god mands barn vel værd, og dersom Gud havde forset og undt mig et barn, da er han den, både for hans afkom og så for hans egen persons skyld, jeg ikke det afslå eller forsige ville.“¹⁷⁴

Jens Brahe til Vittsköfle og Hammer ægtede Anne Bille Eskedatter.

Et høfligt, men *køligt samtykke* forekommer i følgende svar, som hr. Anders Bille fik på en forespørgsel til hans hustrus stiftader, hr. Predbjørn Podebusk. Denne skrev år 1532 – samme år som Christian II søgte at genvinde Norge, hvorom der tales i brevet – som følger:

„Venlig kærlig hilsen altid forsendt med Vorherre! Kære hr. Anders! synderlig gode ven! takker jeg eder kærligen for eders skrivelse og tidning, som I skriver mig til, hvilket jeg kærligen mod eder forskyldte vil.

Kære hr. Anders! Som I skriver mig til om hr. Henrik Ågesens søn og eders datter jomfru Anne og begærer min gode råd dertil. Kære hr. Anders! da er jeg intet kendt med hr. Henriks søn, dog haver jeg hørt, at han haver sin gode bjerling. Kære hr. Anders! da må I vide, at eders datter er en fin karl værd, og kunne jeg nogen tid råde på hendes bedste, at det kunne være hende bestandeligt, da ville jeg det altid gerne gøre. Kære hr. Anders! er I til sinds, at I vil give hannem eders datter, da råder jeg eder intet derfra.

Ligsten i Skt. Hans Kirke i Odense over Predbjørn – eller Preben – Podebusk, der døde omtrent 80 år gammel i 1541, og hans to hustruer Vibeke Rosenkrantz (død 1506) og Anne Gyldenstjerne (død 1545). Selv om Predbjørn Podebusk var medlem af rigsrådet, spillede han ikke nogen fremtrædende rolle i regeringen. Han synes mest at have været optaget af at berige sig med jordegods, og han nåede vidt i sit lange liv. Men når han i brevet til Anders Bille fra 1532 lidt nervøst beder om efterretninger vedrørende Christian II, der på det tidspunkt forsøgte at vinde Norge tilbage, havde det sine meget bestemte grunde. Predbjørn var nemlig en af de oprørske jyske råder, der i 1523 tog initiativet til kongens afsættelse. Han måtte vente det værste, hvis Christian fik held med sit come-back. – Ligstenen er bemærkelsesværdig derved, at den – skønt udført så sent som i 1540'erne – stadig er præget af gotikkens smag for kunstfærdigt slyngede spidsbuer. (Afstøbning på Frederiksborg).

Kære hr. Anders! giver jeg eder til kende, at hr. Tyge Krabbe talde derom i fjor og sagde, at han mente at drive det så, at Christoffer Nielsen på Skjerne skulle få hende. Kunne det ske, da tykkes mig det rådeligt at være.

Kære hr. Anders! Høre I nogen tidning om min herres skib eller om konning Christian, at I ville vel gøre og skrive mig til derom, det vil jeg gerne forskylde mod eder. I hvad måde jeg kan være eder til vilje, da råder og byder altid over mig, og gør vel og siger fru Pernille mange tusinde godnatter på mine vegne. Hermed eder Gud befaledes.¹⁷⁵

Skønt denne anbefaling for den omspurgte frier var alt andet end varm, ændrede den dog ikke sagens gang. Ganske vist havde heller ikke jomfru Annes bedstemoder hørt den unge mand fordelagtigt omtale. Hun skriver herom: „Mig er sagt i Skåne i år, at den unge karl, I skriver om, han haver fuld hårdt et sind og forligtes ikke vel med sin fader. Gud skal vide, hun er mig et kært datterbarn, jeg ville gerne vide hendes bedste.“ Men alt vel overvejet må dog han have været det bedste, hun kunne få, i hvert fald ægtede da Knud Henriksen jomfru Anne Bille.¹⁷⁶

Et eksempel på *forhandling mellem de rådspurgte indbyrdes* afgiver følgende brev, hvoraf det tillige fremgår, at da Birgitte Gøye som enke boede i Næstved, omgivet af en flok unge piger, indledtes der stundom et veksselforhold mellem skolen på Herlufsholm og hendes jomfrukammer, så at forbindelsen bestod i mere end de klejner, hun plejede at medbringe til de mindste drenge.¹⁷⁷ Brevet er af 1578 fra Jakob Høg til Trudsholm til hans morbroder Christoffer Gøye til Gunderslevholm.

„Min ganske godvillig kærlig hilsen nu og altid forsendt med Vorherrel“ (osv., osv., den sædvanlige indledning). Kære morbroder! Så giver jeg eder ganske venligen at vide, nu jeg var i Kolding, dér jeg drog her hjem igen, lå jeg på Hammergård om natten. Der kom Christen Quitzow og talte mig der til om min søster Margrethe og gav mig til kende, at han nu til snapsting udi Viborg med hans slægt og venner ville videre lade tale derom og begærede dér at måtte bekomme et endeligt svar.

Så beder jeg eder derfor ganske gerne, kære morbroder! at I ville

Christoffer Gøye til Gunderslevholm. Han var ikke selv nogen særlig betydelig mand, og i eftertidens bevidsthed fordunkles han helt af faderen, rigshofmester Mogens Gøye, for slet ikke at tale om søsteren Birgitte. (Om Christoffer Gøye i øvrigt: se billedteksten bind 4 side 362). (Maleri på Gavnø, fot. på Frederiksborgmuseet).

vel gøre for alt det gode, jeg tror eder til, og meddele mig eders gode råd herudi, hvad eder synes herudi rådeligt at gøre. Og tror jeg vel, at I jo vel kender hans forældre, som er hans fader, salig

Henning Quitzow af Sandager udi Fyn og hans moder, Fru Birgitte Rønnev, og haver han 5 brødre og 3 søstre. Så haver jeg længe siden hørt tale derom, thi som jeg nu kan forstå, da have de indbyrdes med hverandre gjort det, dér hun var hos min salig moster på Herlufsholm og han samme tid gik dér udi skolen. Og siden den tid haver han været af landet til nu nogen kort tid siden, han er kommet igen. Så haver jeg, så sandt hjælpe mig Gud! intet måtte vide deraf andet end fremmede folk vidste at sige, før nu udi den uge før jul han talte mig til derom på Hammegård.

Så haver I og vel uden tvivl hørt den handel han haver været udi med den kvinde, som kom herind efter hannem. Der er mig sagt, at han gav hende ved 4000 daler, førend han kunne blive hende kvit. Og skal det vel være at befrygte, at han jo for det og andet sidder i en stor gæld. – Og talte Erik Hardenberg og hans broder Quitzow min moster Inger til på hans vegne udi Odense og gav hende til kende, at han agtede at lade tale om min søster Margrethe, og begærede, at hun ville være hannem god derudi.

Så ved Gud, jeg havde rettelig gerne selv talet med eder både om det og andet, mig magt på ligger; så kan nu min lejlighed ikke begive sig så på denne tid, thi jeg haver noget at bestille til dette snaps landsting, som mig magt på ligger. Ellers skulle jeg vist selv have kommet over til eder. Så beder jeg eder nu gerne, at I ville vel føre og findes ubesværet herudi og meddele eders gode råd med mig, hvad eder synes godt at være og give mig eders gode mening herudi til kende ...¹⁷⁸

Hvilken end Christoffer Gøyes „gode mening herudi“ monne have været, vist er det, den hindrede ikke Christen Quitzow i at få Margrethe Høg. Ligesom de som børn havde vidst at omgå Birgitte Gøye, klarede de det som voksne med hendes broder og søstersøn. Den 15. september 1580 stod deres bryllup.¹⁷⁹

At Christoffer Gøye ikke var nogen behagelig person at forhandle med i slige sager, men hørte til dem, med hvem man helst måtte have alting skriftligt, havde han otte år tilforn haft lejlighed til at vise netop i anledning af den samme Margrethe Høg. Den gang var det Norges kansler, Johan Vestermand, der friede til hende, og Christoffer Gøye som hendes nærmeste frænde den, i hvis hæn-

der sagen var lagt. I medfølgende brev til Christoffer Gøye klager Johan Vestermand bittert over måden, hvorpå han af ham er *blevet bedraget*.

„Min ganske venlige hilsen nu og altid forsendt med Vorherre! Kære Christoffer Gøye! synderlig gode ven! Betakker jeg dig gerne for alt møjet ære og godt, hvilket at forskylde du skal altid finde mig villig, efter så vidt min magt være kan.

Kære Christoffer! giver jeg dig ganske venligen til kende, at din skrivelse er mig til hænde kommet, hvilken formelder, at du skrev mig sidste sinde til om den tale, som jeg skulle have givet dig til kende, nu jeg sidst var udi København om din søsterdatter Margrethe Høg, og vor afsked skulle have været, at når du havde givet hendes slægt og venner det til kende, ville du siden der oppå skrive mig besked, hvorpå jeg mig rette skulle, og nu du haver talt med dem, have de det ikke villet bevilge.

Så kende Gud! at slig din skrivelse var mig såre sælsom og meget underlig, meget mindre vidste det i nogen måde at have fortjent.

Men, kære Christoffer! Dig drages vel bedre til minde, end du skriver; thi allehelgensdag sidst forleden var jeg på din stue hos dig i København, dér talte jeg med dig om samme handel og begærede, at jeg måtte bekomme et endeligt svar, førend jeg drog til Norge. Til hvilket du svarede, at forne din søsterdatter havde en broder, som var nu så stor, at han kunne være hendes væрге, han var oppå din gård Gunderslev, ham ville du tilskrive, at han med det første skulle være i København, så ville du tale med ham, og dersom han ville som du, så skulle jeg få endelig svar, før jeg drog heden, efter min vilje, som du lovede, og derhos at du udi forne handel ville være mig en tro, huld ven, så jeg skulle takke dig, hvilket jeg og gjorde; og blev vor afsked så besluttet samme dag.

Næste tirsdag derefter, dér jeg fik at vide, at forne hendes broder Jakob Høg, var kommet til dig, gik jeg straks på din gård til dig og taledede med dig, om du havde givet Jakob det til kende. Da svarede du, at jeg skulle lade altingest bestå, til du fik videre talet med ham derom; men om morgenen, når 7 slår, som var om onsdagen dernæst efter, skulle jeg komme did på din gård igen, der skulle jeg fange endelig besked, hvorefter jeg mig kunne vide at rette.

Og der jeg om morgenen kom, lod du opkalde Jakob Høg, og da

samme tid og sted gav mig slig tale til kende, at du havde talet med forne din søsterdatters broder, Jakob Høg, og havde det så hos Gud og eder besluttet, at efterdi jeg var forne jomfru begærendes, da forså I eder til, at jeg jo mig imod hende og hendes slægt og venner ville skikke og forhandle (forholde?), som en ærlig riddermands mand bør at gøre, og som jeg ville forsvare for Gud og for hver ærligt bekendt at være. Hvilket jeg eder straks lovede og tilsagde både med hånd og mund. Derpå har både du og Jakob Høg i Guds almægtigstes og alle vores nærværelse med hånd og mund givet og tilsagt mig forne jomfru Margrethe Høg.

Forhåbendes, næst Guds alsommægtigste hjælp, som herudi er det største vidnesbyrd, at I jo holde mig, hvad I mig i så måde lovet og tilsagt har, og mig der oppå et bedre svar med det første tilskikke. Hvis ikke, må jeg min sag Gud befale og hannem det til sin tid hjemstille. Men jeg forser mig til dig som den, jeg meget fortroet haver, at du jo tænker på hvad ord og tale, vi har sammen haft. Jeg vil det næst Guds hjælp så gøre, at du i fremtiden ikke skal fortryde. Og hermed vil jeg have dig den alsommægtigste Gud evindeligen befalet.“

Datum Skodden den 26. dag maj 1570.

Johan Vestermænd
med egen hånd.

Til et indhold som dette lød den gængse udskrift næsten som bitter spøg: „Ærlig og velbyrdig mand Christoffer Gøye til Gunderslev, min besynderlig gode, fortroede ven, ganske venligen tilskrevet udi egen hånd.“¹⁸⁰

Som vi har set, lykkedes det ikke Johan Vestermænd at tvinge sin sag igennem. Det lader imidlertid til, at flere end han har stået i den formening, at jomfru Margrethe Høg var ham lovligt tilsagt. I slægtsbøgerne hedder det om hende: troløvet med Johan Vester-

Jakob Høg til Trudsholm, kongelig lensmand på Skivehus, ligger begravet i Kastbjerg Kirke i Jylland. På epitafiet er han afbildet sammen med sin første hustru Elisabeth Maltedatter Sehested. Gengivelsen af de to figurer er overordentlig elegant og meget omhyggelig. Man kan se detaljerne i mønstret på Elisabeths kjole, men det er ikke lykkedes kunstneren at gøre Jakobs fodstilling helt overbevisende. (Nationalmuseet fot.).

mand, „men det blev til intet“.¹⁸¹ Først fjorten år efter dette brev, da hun allerede i fire år havde været gift, ægtede Johan Vestermand jomfru Kirsten Beck.

At ægteparret Christoffer Gøye og Birgitte Bølle også inden for den snævrere familiekreds var vel *kendt for deres upålidelighed* synes at fremgå af følgende brev til Birgitte Bølle fra hendes fætter Erik Basse. Han har heri den fornærmelige nyhed at meddele, at han har bortgiftet sin datter uden først at indhente deres råd og samtykke. Og han gør dette på en yderligere fornærmende måde ved at fortælle dem, at de kan spare sig enhver usandhed i denne sag, da han har skriftligt bevis fra dem i hænde for, at så er tilgæet, som han siger. Meget betegnende for tiden er det imidlertid, at Erik Basse efter en sådan begyndelse pludselig synes at komme i tanker om, at her dog muligvis kunne være en arv, der ikke må forspildes, og derfor ender brevet med varmt at anbefale sig og sine moderløse børn til ægteparrets bevågenhed. Brevet lyder således:

„Min ganske venlige hilsen eder nu og altid forsendt med Vorherre! kære fru Birgitte! og kære morbroder-datter! (osv., osv., som sædvanligt).

Kære morbroder-datter! giver jeg eder venligen til kende, at jeg haver i den hellige trefoldigheds navn givet Villum Grubbe min datter Maren. Jeg haver været pligtig til at råde med eder derom. Når jeg kom dér, som I var, da var I syge, eller der var så mange fremmede hos eder, at jeg ikke turde gøre eder umage. Og salig fru Birgitte Gøye, hvis sjæl Gud nåde! hun var den, som ville, at det skulle straks gå for sig, som jeg vil mere sige eder af, når Gud vil, jeg kommer eder til ords. Eder vel ihukommer, at I skrev mig to eller tre gange til i sommer, at jeg skulle komme til eder. Så skrev I mig straks tilbage igen, at jeg skulle ikke komme. Jeg ved, hvor eders breve er.

Kære morbroder-datter! den søndag næst for allehelgensdag da gjorde fru Sidsel og jeg dennem et lidet gæstebud i Skåne, dog den gode frue kunne ikke selver personlig være hos mig for hendes store sygdom, som hun hastelig fik, dog beviste hun sig imod min datter og mig, så jeg kan hende aldrig til fulde takke.

Min kære morbroder-datter! så beder jeg eder kærligen og gerne for den nåde, I ville have hos Gud, at I ikke udi nogen måde for-

tænke mig dette eller lader mig eller mine moderløse børn nyde det ondt ad. Ved Gud, jeg forser mig på deres vegne alt godt til eder. Hermed eder til liv og sjæl Gud almægtigste befalendes. – Skrevet i Sørup den fredag næst efter sankt Mortens dag 1574.

At I ville vel gøre og sige Christoffer godnatter!“

Erik Basse.¹⁸²

Efterfølgende brev, ligeledes til fru Birgitte Bølle, synes først ret forståeligt med det ovenfor om ægteparret anførte som forudsætning. Det er fra hendes søstersøn, Jørgen Friis, og indeholder en *anmodning* om hendes og hendes mands *bistand* og forbøn ved hans frieri, muligen også om deres samtykke på brudens vegne. Dels gør måske denne blanding det mindre klart; dels afviger det også ellers noget fra datidens sædvanlige. Dette ligger ikke i, at han undlader at tale om sin kærlighed, men derimod anfører, at hvis frieriet lykkes, skal han give sin elskede så betydelig en morgen-gave, at hans arvinger ikke skal få meget efter ham. Dette er ganske i tidens ånd. Mere usædvanlig er den selv efter datids forhold alt for sødligt bønfoldende, næsten krybende tone, hvori han taler, vistnok for, efter hans mening i det mindste, at ramme ægteparrets smag. Men ejendommeligt for brevet er det, at mod sædvane den kvindelige parts navn aldeles ikke nævnes. Hun kaldes blot „det menneske“, eller der siges i forblommede udtryk: „de folk er kommet i den egn“. Dette er sikkert ikke tilfældigt. Muligt er det blot udtryk for en vis undselig finhed i tankegangen hos Jørgen Friis. Langt rimeligere, efter hvad vi ved, er det dog et udslag af forsigtighed. Hvis frieriet skulle mislykkes eller blot afgørelsen trækkes i langdrag, ville Christoffer Gøye og hustru i dette brev *ikke have noget skriftligt bevis* i hænde mod Jørgen Friis. Brevet lyder således:

„Min ganske venlige hilsen nu og altid forsendt med Gud! min allerkæreste morsøster! betakker jeg osv., osv.

Min allerkæreste morsøster! Som eder vel fortænker, at jeg talte med eder om nogen handel, og I lovede mig, at I ville være mig behjælpelig udi, som jeg heller ingen tvivl på haver. Så haver jeg spurgt, at de folk, som I vel ved, er kommet i den egn. Min allerkæreste morsøster! så er min ganske venlige bøn til eder, at I vil

være mig udi denne sag behjælpelig, thi I er den, næst den levende Gud, jeg sætter alt mit håb til i den sag, og jeg ved vist og tvivler der intet på, at I jo efter min gode tro, jeg sætter til eder, jo gøre eders bedste og er på min side i denne handel.

Min allerkæreste morsøster! så sender jeg nu min moder til eder om samme sag, og beder eder for Guds skyld og for alt det ringe gode, jeg forskyldte kan, at I vil vel gøre og være mig behjælpelig hos Christoffer, at jeg måtte fange et godt svar på det, jeg haver tiltalt om. Og forser mig til med Guds hjælp, at der skal ingen årsag være til andet end et godt svar, thi jeg vil med Guds hjælp så handle og skikke mig imod det menneske og alle hendes, at jeg med Guds hjælp vil have tak både af hende og alle hendes, så at de skal intet have mig at beskyldte. Og under jeg det menneske for alle dem, der lever på Jorden, broder eller søster eller nogen anden, alt det gode, jeg haver på Jorden, og vil det og gøre så klart, når Gud vil unde mig et godt svar, at mine arvinger ikke skal arve meget efter mig, om Gud vil kalde mig.

Min allerkæreste morsøster! så er nu min hjerte-gode tro til eder, at I vil gøre udi denne sag som mit hulde hjerte står til eder, og hverken bedre eller værre, og forser jeg mig og til Christoffer, at han ikke vil stå derimod, men hjælpe til, at dette må gå for sig, som han tilforn haver lovet mig, og jeg mig ikke til hannem andet forser. Min allerkæreste morsøster! gør nu herudi, som min tro er til eder og som I haver lovet mig, thi jeg sætter min tro til ingen anden end til Gud og eder i denne sag! Jeg vil være både eder og Christoffer for et barn de dage, jeg lever.

Min allerkæreste morsøster! jeg beder eder for Guds skyld, at I ikke vil fortænke mig, at jeg byder så dristig over eder og bemøder eder med denne min ringe skrivelse, men jeg vil nu og til alle tider have eder allermægtigste Gud befalet, eder og eders kære husbond. Og Gud unde mig at finde eder helbredt og glad og med gode tider! "

Ex Estrup Lund 18. februar 1572.

Jørgen Friis.¹⁸³
egen hånd.

Der er intet spor at opdage af, at ægteparret har gjort noget for Jørgen Friis i denne sag, trods hans „hjerte-gode tro til dem, at de

ville vel gøre udi denne sag, som hans hulde hjerte stod til dem, og hverken bedre eller værre“. For så vidt var hans forsigtighed ikke på urette plads. Dobbelt nødvendig var den, hvis muligen han selv, slægtens regler tro, *ligeledes drev dobbeltspil* og samtidig jagede på to vildtbaner. Det tager sig yderst mistænkeligt ud, at han ganske kort efter trolovede sig med jomfru Anne Pallesdatter Juel, der ikke i mindste måde var i slægt med ægteparret, medmindre det skulle kaldes slægtskab, at hendes farmoder var søster til en mand, hvis hustru var søskendebarn til Christoffer Gøyes fader.¹⁸⁴

Som eksempel på *tak for god bistand*, ydet en tredje, kan følgende brev tjene fra Iver Lunge på Tirsbæk til hans slægtning fru Ida Lange.

... „Kære Idde og min gode søster! Vil jeg dig på det venligste ikke forholde, at min søn Ove Lunge haver givet mig til kende, at du haver været hannem god udi sin sag med den tale, som han haver givet din datter fru Birgitte til kende om hendes datter jomfru Birgitte Bille, for hvilket jeg betakker dig så ganske venligen og gerne. Så formærker jeg nu af min søn, at det er optaget udi et godt beråd til den herredag, som er forskrevet udi København nu til førstkomende hellig trefoldigheds søndag da dér at skulle være. Kære Idde og kære søster! så beder jeg dig ganske gerne, at du derudi ville gøre, som min gode tro er til dig, og endnu være hannem beforderlig, at han med sine venner da måtte bekomme et godt, behageligt svar. Dersom jeg nogenlunde for min skrøbeligheds skyld gider vandret den vej, vil jeg med Guds hjælp være derhos, som jeg hannem pligtig er. Han skal altid findes dig og dine så villig, som han bør, og vil forse mig til næst Guds hjælp, at det på ingen sider skal fortrydes. Kære Idde og kære søster osv.“¹⁸⁵

Endnu *mere overstrømmende varme* er der i det tilsvarende brev fra frierens søster Sofie ligeledes til fru Ida Lange. Dets jyske mundart forstærker indtrykket. Blot følgende brudstykke til prøve:

„Min hijarte kære morster! osv., osv. Hijarte kære morster! besynderligen skal I have så megen tak, for I har været min broder så god hos eders datter. Med Guds hjælp, at hverken I eller eders dat-

ter eller jomfru Birgitte eller nogen af hendes venner skal det fortryde. Vi vil alle være hender, som hun havde lagt under ét hjerte med os“ osv.¹⁸⁶

Tilsyneladende ganske i strid med datids skik og brug er følgende brev fra Axel Gyldenstjerne til hans moder, fru Sidsel Ulfstand. Det fremgår deraf, at *han på egen hånd har talt* med fru Jytte Podebusk om hendes datter, og nu beder han sin moder om at fortsætte frieriet, inden at han en gang har indhentet sin broders samtykke. Han søger åbenbart at opmuntre moderen med hensyn til udfaldet ved at meddele hende, at fru Jytte samme morgen har skænket ham 100 daler, som han ikke har kunnet slippe for.

Sagen er inidlertid den, at forholdene her var ganske ejendommelige. Den jomfru Karen, til hvem Axel Gyldenstjerne friede, havde været trolovet med hans afdøde broder Hildebrand. Han havde da grund til at formode, at når slægt og venner havde givet samtykke til hin forbindelse, ville de også give det til hans. Og svigermoderen, fru Jytte, måtte meget ønske partiet; thi som sin broders arving var Axel Gyldenstjerne åbenbart en „bedre“ mand end Hildebrand. De 100 daler var da at betragte som en vel anbragt, lille opmuntring. Og fru Jytte havde en lykkelig hånd i så henseende, thi ikke blot fik hun Axel Gyldenstjerne til at træde i broderens fodspor; men ganske det samme lykkedes hende med hendes yngre datter, jomfru Anne. Hun havde først været trolovet med Holger Tønnesen, men da han døde samme vinter som Hildebrand Gyldenstjerne, var der også her en broder, Corfitz Tønnesen, til at afløse ham. Begge søstre kunne da på samme dag lade

Knud Gyldenstjerne, den sidste katolske biskop i Odense, modtog reformationens tilbud om at forlade den gejstlige stand og blive verdslig adelsmand i stedet. Han giftede sig med Jytte Podebusk og skrev sig til slægten Gyldenstjernes gamle gård Ågård i Nordjylland. På sin ligsten i Århus Domkirke er han afbildet tillige med hustruen fru Jytte. Hun var i årene efter hans død 1561 stærkt optaget af at få datteren Karen gift med Axel Gyldenstjerne og datteren Anne gift med Corfits Tønnesen. Det ejendommelige var, at begge søstre havde været trolovet med afdøde brødre af de tilkommende ægtemænd. (Nationalmuseet fot.).

deres bryllup stå med betydeligt „forbedrede“ udgaver af deres første kærlighed.¹⁸⁷

Axel Gyldenstjernes brev lyder således:

... „Min hjerteallerkæreste moder! beder jeg eder, at I ville vel gøre som min kære moder, om I ikke skulle have der umage udaf, og lade fru Jytte komme til eder en dag til gæst, og I ville gøre det for min skyld og give hende et ord eller to at forstå om den handel, som Karen og mig er anrørendes, på det, min hjerte moder, at hun må vide, at jeg jo haver før talet med eder derom end med hende. Thi jeg haver dog selv talet både med hende selv og med hendes søn, Hendrik Gyldenstjern, og have de svaret rettelig vel, som vel fru Jytte skal sige eder selv, om I vil gøre for min skyld og tale med hende derom. Og ville jeg have selv talt videre med eder i dag, havde jeg kunnet komme eder til ords.

Og efterdi, min hjerteallerkæreste moder! jeg endnu ikke haver talet med min broder Peder så vidt derom, så beder jeg eder og, min hjerteallerkæreste moder! ad, om I kommer min broder Peder til ords, at I ville tale med hannem derom på mine vegne. Men dog beder jeg eder, min hjerteallerkæreste moder! at I ville tale med fru Jytte derom på mine vegne, og ikke lade eder mærke dermed, at I ved, at jeg allerede haver talet med hende. Og min hjerteallerkæreste moder! I ville ikke fortænke mig, at jeg bemøjer eder så meget med denne min ringe skrivelse.

Min hjerteallerkæreste moder! må I vide, at i morges, som jeg var i mit herberg, kom der en af fru Jyttes karle, med hvilken hun sendte mig et hundrede enkelte daler, som hun ville give mig. Og sendte jeg hende dem tre gange igen, og hun ikke andet ville, end at jeg skulle tage dem, såfremt jeg ville være hendes ven, og beføl hendes karl at sætte dem på bordet og gå fra dem og ikke tage dem af mig. Hvilket karlen og gjorde, og jeg, som Gud! ikke siden kunne komme hende til ords enten at takke hende eller andre. For hvilket både det og andet mere ære og godt, som hun mig tusindfold bevist haver, I ville, min hjerteallerkæreste moder! takke hende på mine vegne og gøre min undskyldning hos hende, at jeg ikke selv kunne komme hende til ords“...¹⁸⁸

Nærværende brev var dateret den 19. august 1567. Den 14. november samme år blev jomfru Karen tilsagt Axel Gyldenstjerne på hendes fædrene gård Restrup i Jylland. At Axel Gyldenstjernes moder ikke har været meget spændt på udfaldet, men anset sagen for vis, kunne muligt fremgå af, at han først i januar måned næste år meddelte hende det i slutningen af et langt brev, næsten som i forbigående blandt meget andet. De pågældende linier lyder således:

... „Min hjerteallerkæreste moder! må I vide, at min sag med K. er nu kommet, Gud være lovet! til en god ende, og fik jeg svar, nu jeg var på Restrup. Kære moder! dersom I havde nogle flere gamle oste og nogen spegeål eller spegelaks, at I ville undsætte mig med nogen, thi jeg kan intet af sligt få til købs her i byen“ ...¹⁸⁹

En *usædvanlig skarp brevveksling* mellem familiemedlemmer, *angående indtrådt standsning* og udsigt til brud på trufne aftaler, er følgende mellem hr. Mogens Gyldenstjerne og hans svigerinde, fru Helvig Gøye. Især er hans skrivelse et klart udtryk for tidens tankegang i det hele. I al sin ubetydelighed værd at lægge mærke til er det, at udtrykket „at forbedre sig“ i Mogens Gyldenstjernes mund betyder: at gøre et endnu bedre parti. Hans skrivelse lyder således:

„Min venlig, broderlig hilsen forsendt med Vorherre! kære fru Helvig, søster og ganske gode ven! næst al taksigelse giver jeg eder venligen til kende, at jeg har talet med eders søstre og broder Christoffer Gøye, hvi der ikke gøres en anden ende på med min salig broders datter Karen. Hun vokser nu fast til alder, og den gode ærlige mand Jørgen Marsvin har talet til eder om eders datter Karen, desligeste med hendes næste slægt på fædrene og mødrene, og fanget de svar, som han har begæret; dertil fanget eders samtykke, at indløse af hendes fædrene gods, som har standet udi pant. Så mærker jeg og, at den gode mand ville gerne hende have hjem, som tilbørlig er, og det nu forlanges for hannem.

Dér kan intet godt komme af. Er mig og til kende givet, at I er herom tiltalet, og I skulle have svaret, at det skal stande til hende selv, hvad hun gøre vil. Det plejer ikke så at gange til. Fader og moder med næste slægt og venner plejer at råde for giftermål. Ihvor de have selv rådet, dér er intet godt fulgt efter.

Derfor beder jeg eder, kære søster! I ville betænke eder og lader gøre en ende på sagen med det første. Det vil jeg fuldkommenligen have rådet eder, på det her ikke skulle komme andet ondt efter i fremtiden. Jørgen Marsvin er en fin, forsøgt karl, har en nådig og gunstig herre og konge, og har og noget selv: en god sædegård i Skåne og en udi Fyn. Jeg kan ikke tænke hvor hun kan forbedre sig. Vidste jeg det, da ville jeg gerne råde dertil, som jeg pligtig er. Derfor beder jeg eder, kære søster! I ikke ville heller gange af mit råd, og ikke heller fortænke mig i denne min skrivelse, men tage det i den bedste mening, som det er gjort. Og beder jeg eder, kære søster! I ville skrive mig svar til igen, og altid råde og byde over mig som eder bør. Hermed vil jeg have eder Gud befalet.¹⁹⁰

Hr. Mogens Gyldenstjerne fik ganske rigtig skriftligt svar, men ikke som han ønskede det. Hans svigerinde skrev nemlig blandt andet:

... „Kære hr. Mogens og kære broder! Som I skriver mig til og råder mig, at jeg skal gøre en ende med Jørgen Marsvin og Karen, så er jeg ikke til sinds at ville gøre hendes bryllup, før hun er tyve år. Som I og skriver, at I ville råde mig, at jeg skulle gøre en ende på sagen med det første, på det der ikke skulle komme andet ondt efter i fremtiden, så håbes mig det, der kan intet ondt komme efter, for hun er vel så god som han“ ...¹⁹¹

Meget trolig lyder den forklaring, som hr. Mogens' svigersøn, Eskild Gøye, skrev ham til kort efter: „Haver jeg hørt, at fru Helvig skal være anderledes til sinds, med en anden handel.“¹⁹² Hun må dog ikke have kunnet skaffe noget bedre parti, thi Karen Gyl-

Jørgen Marsvin til Dybäck i Skåne (ca. 1527–1581). Han påbegyndte sin løbebane som hofsinde hos den fængslede Christian II på Sønderborg, udmærkede sig under Den nordiske Syvårskrig og fik store forle-ninger på Fyn. Mogens Gyldenstjerne berømmede ham i sit brev til Helvig Gøye som en „fin, forsøgt karl“; men det var nu ikke alle, der havde så høje tanker om Jørgen. På Fyn kom han i voldsomt klammeri med bønderne (se billedtekst bind 2 side 80), og han blev af kongen forflyttet til det mindre betydelige Sølvesborg i Skåne. (Frederiksborg).

denstjerne ægtede siden virkelig Jørgen Marsvin. Og hr. Mogens fik ret i, at „denne var en fin, forsøgt karl, der havde en gunstig herre og konge“, thi da han en snes år efter døde, var han lensmand på Sølvesborg og både rigsråd og ridder.

Et eksempel på *en moders veklage* over en søn, der ikke vil lade sig råde, men agter at bejle andet steds, end hvor hun har bestemt, afgiver følgende brev fra fru Ida, enke efter salig Falk Gøye. Hun anmoder sin afdøde mands broder, der jo var en af hendes søns nærmeste mandlige slægtninge, om at nægte ham sit samtykke til det påtænkte giftermål og truer desuden tydeligt nok med at ville lade det gå ud over sønnens arv, hvis denne ikke lystrer. Svogeren, til hvem der skrives, er den ofte omtalte Christoffer Gøye. Den mulighed er da ikke helt udelukket, at hun, trods hendes påstand om det modsatte, kunne have denne og svigerinden, hendes „hulde, gode søster“, Birgitte Bølle, mistænkt for at tilråde det forhadte parti, og at netop dette er en grund til konens heftighed. Brevet lyder således:

... „Min hjerte kære broder! Giver jeg dig venligen at vide, at jeg kan ikke forholde at lade dig vide det, at mig er berettet, at min søn Mons Gøye skulle have i sinde at ville tale om en af Ejler Krauses døtre, hvilket mig højliggen forundrer, at han vil tage sig dette i sinde og ikke råde med mig derom. Og så er også min fuldkomne tro så god til dig og min hulde gode søster, at I ikke heller have rådet hannem det.

Så beder og formaner jeg dig på den store, broderlig tro og love, som min salig husbonde, hans fader, satte til dig, besynderlig i sin dødstund, og befalede dig mig så trolig som dem – hvilket jeg vil og give dig vidnesbyrd for den evige Gud og hannem, når vi der findes, at du haver fuldkommeligt holdet i alle måder – så beder jeg dig for Jesu død og pines skyld, at du vil råde hannem derfra,

Karen Gyldenstjerne til Avnsbjerg, der i 1565 – trods hindringer – indgik ægteskab med Jørgen Marsvin til Dybäck. Hun virker noget forsagt – eller rettere: forskræmt – på dette portræt. Kan det tænkes, at maleren har fæstnet en sand iagttagelse til lærredet? I hvert fald oprådte hendes ægtemand udadtil – også over for den øvrige familie – som en brysk og rethaverisk tyrann. (Maleri på Frederiksborg, A. Brandt fot.).

thi det skal aldrig være med min vilje, at han skal forse sig på *de* steder. Og dersom han nu går ud af mit råd, da svær jeg ved den levende Gud, at jeg vil aldrig kende hannem for min søn og skal aldrig få huldt hjerte af mig eller nogen af sine søstre. Og ikke tror jeg heller, at han går fra den forpligtelse, som han har givet dig. Og haver jeg vel betænkt hannem på de steder, som jeg forhåbes, at min søster og dig skal vel behage.

Den Herre og Gud ved, at jeg haver ikke forskyldt sligt af mine sønner! jeg haver nu siddet efter deres salig faders død på syvende og tyvende år og lidt stor bedrøvelse, mere end jeg haver nogen tid været bekendt; og mine børn ville gøre mig slig foragtelse og gifte sig på de steder, som mig imod vare! Det skulle angre mig, imens jeg levede; og haver Mette Gøye og jeg så sørget siden, at dersom dette skulle længe vare så med mig, da førte den sorg mig i min grav.

Min hjerte kære broder! Hold mig denne min ufuldkomne skrivelse til gode! Jeg havde blevet alt død, havde jeg ikke nu skrevet dig til. Jeg vil findes for din egen, den stund jeg lever. Mette Gøye siger dig hundrede tusinde godnatter. Den evige Gud befaler jeg dig til evig tid.¹⁹³

Med hvilke følelser end dette brev er blevet modtaget på Gunderslevholm, og hvilken end ægteparrets stilling har været til sagen – den forlorne søn Mogens Gøye, hvem samtiden gav tilnavnet „den lystige“, synes at have været lige glad. Han ægtede trods al modstand Ejler Krauses datter, jomfru Hildeborg. Og den tid kom, da det var ham, der skrev sig: Mogens Gøye til Gunderslevholm.

Sluttelig skal vi endnu kun omtale en sidste art breve, der sikkert ligger nutiden og dens forhold fjernest. Det er *meddelelse fra forældre* eller *svigerforældre til børn* eller *svigerbørn* om, at *de agter at gifte sig igen*, samt anmodning om at afgive et *godt råd* i så henseende. Det var en selvfølge, at slige breve aldrig var kærkomne. Indholdet var jo en sikker udsigt til formindskelse i arv. Og den herover vakte uvilje dæmpedes næppe ved brevets stående talemåder og bedrøvelige skildring af „den elendighed“, som vedkommende ældre familiemedlem ikke længere kunne holde ud at hense i. Det var imidlertid lige så klart, at det ikke kunne nytte at nægte sit samtykke. Thi dette behøvedes ikke. Og at indskrænke sig

til at fraråde giftermålet af hensyn til det trufne valg, ville være dumt, da valget næppe derfor ville blive gjort om. Det hele, man i så fald opnåede, ville blot være på forhånd at lægge sig ud med sin vordende „fader“ eller „moder“, der ganske sikkert ville få brevet at læse. Der var da intet andet for end at bide i det sure æble og svare venligt. Efterfølgende svar fra Christoffer Gøye til hans giftefærdige svigerfader få tjene til prøve. Trods al dets formelle høflighed er det ikke lykkedes helt at skjule et lidt bittert anstrøg:

... „Kære fader! Som I skriver mig til, at nogen af eders venner har tit og ofte rådet eder til, at I skulle gifte eder og ikke sidde længer i slig en elendighed. Og nu eders venner på ny har rådet eder der-til, og somme have rådet eder til jomfru Margrethe Urup, og I derfor er min gode råd begærendes derudi.

Kære fader! Så kende det Gud! dersom jeg vidste at råde eder noget derudi, det eders lykke og velfærd kunne være, da ville jeg det gerne gøre, som jeg det vel pligtig er. Så kender jeg aldeles intet til den gode jomfru, og ved derfor intet andet at råde eder derudi, end hvad eders eget sind giver eder, thi I ved bedst selv eders egen lejlighed“ ...¹⁹⁴

Svigerfaderens „lejlighed“ må have været til at gifte sig, thi ikke længe efter kom der igen bud til Gunderslevholm, denne gang med to breve, et til Christoffer Gøye og et til Birgitte Bølle. Heri meldtes, at gamle Christoffer Bølle agtede at lade sit bryllup med jomfru Margrethe Urup stå i Køge den og den søndag, i hvilken anledning de indbødes til at give møde samme steds, Christoffer Gøye allerede fredagen forud, for at han om lørdagen kunne følge brudgommen ud mod sin brud, og de så alle sammen siden kunne gøre sig glade med hvad andre godtfolk, did kommendes vorder.

5

Ved læsningen af alle disse breve om slægts og venners samtykke, af hvilke ikke få har vist sig at være en blot formsag, kunne let det hovedpunkt træde i skygge, at *samtykke* af de nærmeste virkelig var *nødvendigt*. Som ovenfor omtalt, krævedes imidlertid et sådant

ikke blot ifølge skik og brug, men ifølge selve Frederik II's forordning om ægteskabssager, og nu som før gjaldt den gamle lovbestemmelse, at en kvinde, der giftede sig uden sin værges samtykke, herved forspildte brugsretten til sin arv. Dette dannede altså den fælles understrøm i tidens betragtningsmåde. Og de enkelte tilsyneladende afvigelser, som vi nys i brevene har set – hvor giftermål blev stiftet trods nærbeslægtedes modstand – bekræfter på en måde kun reglen, for så vidt samtykke her jo virkelig blev begæret, og vi intet sikkert ved om, hvorvidt dette dog ikke til sidst om end nødvendigt er blevet afgivet. Et yderligere bevis kan hentes fra behandlingsmåden af de få bestemte undtagelser, hvor vi har tidens egne ord for, at giftermål er blevet indgået, uden at slægtens samtykke først var opnået.

Sofie Brahe, Tycho Brahes søster, kunne her, om end kun til en vis grad, nævnes som eksempel. Hun havde været gift med Otto Thott til Eriksholm i Skåne, og i dette ægteskab født en søn, den siden bekendte rigsråd Tage Thott. Men efter mandens død år 1588 blev hendes besøg hos broderen på det nærliggende Hven hyppigere og hyppigere, og en af grundene hertil var, at hun på Uranienborg traf en anden skånsk adelsmand, Erik Lange til Engelholm, der i høj grad tiltalte hende. Begge sværmede de for alkymi og astronomi, og medens de i forening søgte at smelte guld af fremmede stoffer eller tyde stjernernes løb, smeltede deres egne sjæle

Sofie Brahe – søster til astronomen Tycho Brahe – er den af det 16. århundredes danske kvinder, man kender bedst. Hun blev i 1577 gift med Otto Thott, enke elleve år senere i en alder af 32 år. På Uranienborg hjalp hun broderen med hans eksperimenter, studerede kemi og astrologi og var stærkt interesseret i slægtshistoriske studier. Sofie Brahe er den første emanciperede kvinde i Danmarks historie, og hun var – ligesom Tycho – rede til at gå stik imod alle traditioner og fordomme. På Uranienborg lærte hun den sære jyske adelsmand Erik Lange at kende og forelskede sig stærkt. (Se billedtekst bind 2 side 86). Under den lange trolovelse sendte hun ham et versificeret brev på latin kaldet „Urania til Titan“, hvor hun gav udtryk for sin brændende forelskelse. De blev gift i Eckernförde i 1602, og hun fulgte ham til Praha, hvor han døde 1613 – dybt forgældet. Til sin død 1643 – i den høje alder af 87 år – levede hun siden i Helsingør, ikke rig og ikke fattig. (Maleri på Gavnø, fot. på Frederiksborg).

Fru SOPHIE BRAJCE
otth. Thottis
Til Ericksholm

sammen, og de bestemte, at deres løbebane skulle blive en og samme. År 1590 blev de trolovet med Tycho Brahes, men også kun med hans samtykke, og uden at have spurgt andre slægt og venner til råds.

Dette var en grov fornærmelse mod disse. Ligeftrem strafbart var det vel ikke, for så vidt hun havde sin nærmeste frænde og ældste broder Tychos samtykke. Men med rette blev hendes søskende og øvrige slægt højligt fortørnede og søgte efter evne at få forbindelsen hævet.¹⁹⁵ Hun holdt imidlertid trofast ud, først i tolv lange år som trolovet, medens Erik Lange flakkede om i udlandet og satte al sin formue til på den kunst at lave guld, siden i bitre, trange kår som gift med en stakkels, overspændt prakker. Hjælp var ikke at vente hjemme fra, thi hvorfor var hun „gået af deres råd“? Sagnet beretter, at sønnen, Tage Thott, på en udenlandsrejse traf moderen på torvet i Prag, hvor hun sad og solgte småkram.¹⁹⁶ Dette er usandt, men det visse er, at hun først langt om længe hos ham kom i havn, da han selv overtog styrelsen af sin fædrenegård Eriksholm.

Var uviljen så stor, hvor intet ligefrem strafbart var foretaget, undlod man naturligvis ikke at anvende lovens straf, hvor sligt lod sig gøre. Et eksempel fra borgerlige kredse kan hentes fra Ribe om trent ved århundredets midte. Her var en ung kvinde, der boede hos sin fader, blevet forelsket i en landsknægt ved navn Jakob Dumme; og havde hun da „taget sin landsknægt ved handen og løbet bort med hannem, og var så borte henved fire år“. Da hun som gift kone efter faderens død vendte tilbage for at få sin part af arven, var hendes husbond, Jakob Dumme, klog nok til ikke at stille sagen på spidsen, men bad blot de andre arvinger om lidt hjælp. „For Guds og hendes armods skyld“ gav disse dem noget, men lod dog for en forsigtigheds skyld ham samtidig underskrive en erklæring om, at han gav afkald på al arv efter svigerfaderen.

Jakob Dumme døde, og hun fik sig en ny mand, Peder Nielsen. Denne løb det rundt i hovedet, at der tilkom dem arv, og at hans formands afkaldsbrev umuligt kunne gøre en datter arveløs. Han anlagde da sag. Men nu fik han sandheden at høre. I Ribe gjaldt Riberet. Og denne var på dette punkt endnu strengere end Jydske Lov. Hans hustru havde ved at gifte sig imod sin faders vilje ikke blot, som Jydske Lov sagde, forspildt brugsretten til sit arvegods, så længe hun levede, men fuldstændig forbrudt det, så at det var gan-

ske ligegyldigt, om Jakob Dumme havde givet afkald eller ej. Peder Nielsen blev imidlertid ved sit og ville drive sagen til det yderste. Han lod sig da ikke nøje med denne borgmestres og råds dom, men indankede den for herredagen i Nyborg 1550. Udfaldet her blev dog ikke gunstigere. Christian III og rigsråderne dømte ligervis.¹⁹⁷

Et eksempel fra adelige kredse afgiver Herluf Dås optræden mod søsteren Margrethe Då. Han var hendes lovlige væрге, men forholdet mellem dem var ikke det bedste, og de lå gentagne gange i indbyrdes retstrætte. Da hun ønskede at gifte sig med adelsmanden Wulf Strale, satte broderen sig derimod under påskud af, at partiet ikke var godt nok, men vistnok især fordi hans egne udsigter til at arve hende derved ville formindskes.

Til sidst brød Wulf Strale overtværs, og efter at have anholdt om hendes hånd hos dem af slægten, der var hende gunstigt stemt, holdt han „offentligt sit bryllup i Ystad i godtfolks nærværelse“. Dette var lovstridigt, og Herluf Då stævnedes ham for herredagen i København 1608. Her dømtes Margrethe Då som den, der havde „giftet sig selv uden hendes værges og næste frænders råd og vilje“, til for livstid at have sit arvegods forbrudt, hvilket skulle være i broderen, Herluf Dås vold, „medmindre han vil det efterlade“. For enhver, der kendte blot lidt til Herluf Då, måtte det stå klart, at denne henstilling til hans højmodighed var unyttig, og søsterens gods nu vel anbragt, for så vidt han aldrig i levende live ville „efterlade det“, og endnu mindre ved sin død.¹⁹⁸

En egen, meget mislig måde at fremtvinge samtykke på, var straks at leve som ægtefolk, uden at afvente forældres eller værgers svar, i håb om at disse da nok, for at undgå videre skam, ville sige ja til forbindelsen. Frederik II's ægteskabsordning af 1582 brugte herom udtryk, der, taget alene for sig, let kunne misforstås på grund af deres mildhed, idet den hele straf tilsyneladende kun sattes til: „da skal han endelig tage hende til ægte, om hendes forældre eller formyndere ville det samtykke“.¹⁹⁹

Et af de mest bekendte eksempler på denne fremgangsmåde afgav adelsmanden Eggert Abildgård, der, da jomfru Mette Juel befandt sig på rejse fra Estrup til Barritskov, forførte hende, trolovede sig med hende og ægtede hende, uden først at indhente hendes faders og nærmeste slægts lovlige samtykke. Som rimeligt var, vakte denne dristighed stor forbitrelse hos hendes slægt. Men sket var

sket, og da den første hede havde sat sig, enedes man fra begge sider om at lade sagen afgøre i mindelighed, hvortil vel ikke lidet bidrog, at regeringen selv gjorde sit for at få striden udjævnet. Frederik II var nemlig kort tilforn død, og regeringsråderne, der styrede landet under Christian IV's mindreårighed, gjorde alt for at undgå opsigtsvækkende skandaler.

Ved tilforordnede rigsråders hjælp lykkedes det da på herredagen i København 1589 at få den fornærmede part til at opgive sagsanlæg og gå ind på forlig. Ifølge dette skulle Eggert Abildgård straks på selve herredagen gå rundt til alle medlemmerne af den krænkede slægt, afbede sin forseelse og erklære, at den var begået af ungdoms ubetænksomhed og uforstand, men ikke af trods. Dette skete, og de tilsagde ham deres tilgivelse.²⁰⁰

Hvor nådigt Mette Juel og Eggert Abildgård slap ved dette forlig, vil lettest ses af, hvad der under andre omstændigheder kunne være blevet deres lod. Hvis det var lykkedes Mette Juels slægt at få hende i deres vold, førend hun og Eggert Abildgård var blevet viet, skulle efter Frederik II's såkaldte gårdsret af 1562 Eggert Abildgård egentlig have været æreløs. Og Mette Juel skulle have forbrudt alt sit arvegods til sin værge, og ville denne ikke tage det, da måtte andre hendes næste frænder tage det, men aldrig måtte det efter hendes død komme til hendes egne børn.²⁰¹ For så vidt var det snildt nok af de to, at de skyndsomst havde holdt bryllup. Men selv efter brylluppet, og efter at det ovenomtalte forlig var sluttet, var de dog ikke helt sikre og kunne egentlig aldrig blive det. Var de uvidende i så henseende, kunne de blive belært derom på herredagen det følgende år 1590. Her gjorde nemlig fru Mette Fassi eller Fasti påstand på arven efter sin barnløse søstersøn, Anders Bing. Hendes påstand blev imidlertid ikke taget til følge, fordi hun i sin tid havde ladet sig besvangre før sit ægteskab, og af denne grund også tidligere var blevet udelukket fra arv i sin familie, og det uagtet hendes forældre havde samtykket i hendes ægteskab med den, der havde besvangret hende.²⁰² – Erfaring viste altså, at følgerne af sligt et skridt, som Eggert Abildgård og Mette Juel havde begået og foreløbigt var sluppet heldigt fra, siden efter kunne komme frem på ny på en højst ubehagelig måde.

Hensigten med disse strenge bestemmelser opnåedes, for så vidt man i slutningen af det 16. århundrede sjældent hørte tale om *bortførelser*. Tidligere havde disse været almindeligere, og især havde et *aftvunget klosterløfte* kunnet give anledning hertil. Det sidste, bekendte tilfælde af denne art var, da Morten Vestermand, efter folkevisen endog på kongens egen opfordring, bortførte sin fæstemø, der var blevet indgivet i Roskilde Fruekloster.²⁰³ Efter reformationens indførelse mindskedes antallet. To tilfælde blandt den danske adel forefaldt, begge, betegnende nok, under den nordiske syvårskrig med dens opløste forhold.

Om det første af disse to tilfælde er det kun lidet, vi med sikkerhed ved. Medens de tre brødre Ulfstand: Gregers, Jens og Hak var i ledning, benyttede en tysk høvedsmand for landsknægtene, Simon Raffn, sig af lejligheden, bortførte deres søster, jomfru Anne Ulfstand, hvem han tidligere forgæves havde anmodet dem om at måtte få til ægte, og lod sig vie til hende. Brødrene nærede frygt for, at Frederik II skulle blande sig i sagen til gunst for voldsmanden, de skrev derfor til kongen og bad ham ikke at antage sig Simon Raffns sag eller give ham noget løfte i så henseende, førend deres tilbagekomst.

Frederik II's svar, der er dateret Frederiksborg den 26. juli 1565, og vistnok udgør det eneste endnu bevarede vidnesbyrd om, hvad der er foregået, synes noksom at røbe, til hvilken side kongen i sit hjerte hældede. Ganske vist begyndte han med den erklæring: „Vi er ikke om den sag besøgte, og ej den hidtil har givet os noget at skaffe, intet ville vi heller have dermed at gøre.“ Men derpå tilføjedes: „Men dig, Hak Ulfstand! drages vel til minde, hvad ord og tale vi tilforn om samme handel med dig haft have; og efterdi at mange os berettet have, at samme Simon Raffn skal være en adelsmand og kommet af god slægt, lade vi os tykke, at man sligt tilforn vel havde med bedre lempe kunnet forekomme, end sket er. Dog ville vi, eftersom forberørt er, intet os dermed befatte. I ville selv den lejlighed betænke, hvor det bedst kan bestilles, at ingen af parternes ulempe dermed skal formærkes.“²⁰⁴

Tonen i dette brev lod ingen tvivl om, at kongen anså forlig for den heldigste løsning af sagen. At et sådant er blevet indgået „ingen af parterne til ulempe“, turde vistnok også være grunden til, at der ikke foreligger videre herom. Den gamle „slægtbog“ omtaler

deres ægteskab i ret fredelige, om end noget tvungne udtryk: „Anne Ulfstand havde en tysk, var en Raffn af slægt, de boede på Hofbo, Sigismundus Raffn. De havde ingen børn. Han var en kaptajn i den gamle, svenske krig og var meget hos Hak Holgersen, hendes broder; det var største årsag til, at de kom sammen.“²⁰⁵

Ulige mærkeligere var den anden bortførelse, der samtidig fandt sted, idet *Arild Urup bortførte* og ægtede *jomfru Tale Thott*, en dags tid førend hendes bryllup skulle stå med Anders Banner. Denne sag vakte med rette opsigt både på grund af de mægtige slægter, der var indviklet deri, og på grund af retsspørgsmålets vanskelighed, idet bortføreren egentlig var den forurettede part. En målestok for den vakte opsigt er, at begivenheden fremkaldte den sidste historiske folkevise. I denne folkevise har vi da samtidens egen fremstilling, der kaster et skarpt lys ikke blot over denne enkelte sag, men over flere af de forhold i almindelighed, som vi nys har betragtet. Vi skal derfor dvæle lidt ved den.

Hvad der forelå, var en hverdagshistorie blandt de mange: jomfru Tale Thott, en datter af den afdøde rigsråd Tage Thott til Eriksholm i Skåne, elskede Anders Eriksen Banner, men hendes slægt nødte hende til at tage den rige enkemand, Arild Axelsen Urup til Ugerup i Skåne. „Slægts og venners råd“ er kort gengivet i visens første vers:

Det var Arild Axelsen,
han om jomfru Tale bad.
Hendes moder og morbrødre
de hannem hende gladelig gav.
– Så drikke de bryllup på Eriksholm.

Glæden over det gode parti beskrives derpå i følgende samtale mellem moderen, fru Else Ulfstand, og hendes søster, fru Tale Ulfstand.

Det var fru Else
råder med sin søster tale:
„Hvad siger du, kære søster!
om min datters [giftermål]?“

Det svarede fru Tale,
hun svarede så vel:

„Du vedst vel, kære søster min!
[Jeg tog hannem heller selv].“

Forbitret griber datteren her ind i samtalen:

Det svared jomfru Tale:
„Så får han lade sig
behage min morsøster!
ret aldrig fanger han mig.

Jeg vil ikke have Arild Axelsen,
jeg vil ikke i skoven [Skåne?] bo.
I give mig Anders Eriksen!
Hannem haver jeg givet min tro.“

Men ingen tog hensyn til hendes ønsker, og da den passende tid var gået, blev der drukket fæstensøl på Eriksholm, hvor Arild Urups talsmand mødte og på hans vegne overrakte fæstegaverne. Jomfru Tale viste dog sin uvilje til det sidste ved at afslå at modtage dem.

De drukke fæstensøl på Eriksholm,
Hr. Lave mon ordene tale.
Han gav hende det røde guld
til sin fæstensgave.

Han gav hende guld og ædelstene,
som jomfruer måtte vel bære.
Hun kastede det på bænken neder,
og gjorde deraf vanære.

Hun kasted bort det røde guld,
hun ville det ikke se,
der stod så mange og så derpå,
så spottelig monne de le.

Således stod sagerne, da Den nordiske Syvårskrig udbrød. Arild Urup blev kommanderet op i Sverige, og brylluppet altså udsat, indtil hæren vendte tilbage. Denne frist benyttede jomfru Tale på

bedste måde. Hun bad sin moder så længe, indtil denne gav sit minde til forbindelsen med Anders Banner, dog på betingelse af, at han kunne indhente sine frænders samtykke. Derpå skrev jomfru Tale til Anders Banner, som det hedder i visen:

Jomfru Tale skriver Anders Eriksen til,
og brevet lyder så:
„Vil I komme til Eriksholm,
fuldt vel kan I mig få.“

Dette lod Anders Banner sig ikke sige to gange. Han red til Eriksholm. Aftaler blev truffet, og skønt det ikke lykkedes ham at vinde alle sine frænders samtykke, bevægede han dog til sidst fru Else til alligevel at gå ind på hans og datterens giftermål.

Det sidste skridt stod endnu tilbage: at erholde kongelig tilladelse til, at trolovelsen med Arild Urup måtte hæves. Øjeblikket var for så vidt gunstigt, som Arild Urup just på den tid var faldet i svensk fangenskab, og udsigten til hans snarlige hjemkomst altså kun ringe. Jomfru Tale påtog sig selv det ubehagelige hverv at gå til Frederik II og bede sig fri. Ledsaget af sin moster, fru Christense Holgersdatter, mødte hun ved den unge konges hof, og ret træffende skildrer visen de to kvinders pinlige stilling, som de stod dér i en anledning, der fristede til at mistydes, lige over for en ung, ugift konge med en fri spøg på læben, og omgivet af en flok kåde hofmænd, der blot lurede på at få det hele gjort latterligt.

Det var jomfru Tale Thott,
hun ganger for kongen at stande:
„Jeg beder eder, min nådige herre!
hjælper mig af nød og vånde!

Arild Axelsen sidder i Sverig fangen,
jeg bærer for hannem den tvang.
I give mig Anders Banner!
Mens han er hjemme i land.“

Det var fru Christense Holgersdatter.
Hun var så næsevis:

„Min herre! I hjælpe denne mø af nød!
Derfor fanger I stor pris.“

Det svared dannerkonning,
han svared der spottelig til:
„I lade den svend hende hjælpe af nød.
Som hun selv have vill!“

Bort gik fru Christense Holgersdatter
[med] jomfruen, den arme stakkel.
Kongen og hans hofsinder de spottes hende,
for hun så dristelig turde tale

Brylluppet blev nu hurtigst muligt berammet til en torsdag, og ikke, som skik var, til en søndag. Men allerede ved bryllupsindbydelserne viste der sig vanskeligheder. Brudens morbroder nægtede således at give møde, idet han lod svare, at Arild Urup var et langt bedre parti end Anders Banner: Arild Urup havde gjort et rigere giftermål første gang, og når han nu desuagtet havde bejlet til jomfru Tale, skulle man selvfølgelig holde på ham.

Gregers Holgersen sidder på Skabersjö,
til bryllup ville han ikke ride.
„Jeg frygter, I holde så bryllup,
at deraf yppes angst og kvide.

I haver hende givet Arild Axelsen,
han er hende fuldt vel værd.
Alt haver han haft så godt et giftermål før,
han får det ikke bedre her.“

Arild Urups venner var imidlertid heller ikke ledige. Otto Brahe og Mourits Podebusk drog til Frederik II og spurgte ham, om det var sandt, at han havde tilladt denne forbindelse. Skildringen af dette møde med kongen er i digterisk henseende ubetinget visens bedste parti. Først gav kongen et svar, der, hvis det forholder sig så, at Frederik II på samme tid selv forgæves ønskede at måtte ægte Anne Hardenberg, får en egen vemodig biklang:

Det svared dannerkongen,
han svared så dertil:
„Det er bedst at lade dem komme sammen,
mens de så gerne vil.“

Men så brusede begge adelsmændene op, truede med at yppe fejde mod Anders Banner og henviste kongen til lovens og håndfæstningens af ham selv besvorne ord, som han nu stod i begreb med at bryde. Efter lang eftertanke lovede da kongen dem, at brylluppet skulle udsættes et år. Ifølge visen lød deres ord til kongen således:

„I sendte Arild Axelsen imod eders fjender,
de stærke bølger at bryde.
Vil I nu give Anders Banner hans brud,
det skal os såre fortryde.

Kommer vi ikke på søndag aften
og følge bruden til seng,
da skal vi komme på mandag morgen,
Anders Banner til angst og meen.

Arild Axelsen er en fange i Sverig,
og lider både angst og tvang,
dog haver han skicket sig oprigtig og tro
imod sit fædreland.

I haver og svoret en kongelig ed
På eders kongelig ære:
At skikke alt Danmark lov og ret,
mens I mon kronen bære.

I haver og svoret på vor håndfæstning god,
det skal I vel holde.
Og ikke skal Anders Banner i år
få Arild Axelsens brud i volde.“

– Længe stod dannerkongen
og gav deres ord i gem:

„I år skal ikke Anders Banner drikke bryllup,
ikke heller føre bruden hjem.“

Med denne udsættelse af brylluppet var Arild Urups sag vundet. Det lykkedes ham at slippe ud af sit fangenskab, idet han blev udvekslet med feltmarskal Hogenskild Bielke. Og ifølge en beretning, som dog ikke omtales i visen, nåede han ned til Danmark, tre dage førend brylluppet på ny var ansat. Her fik han to adelsfruer til at drage i besøg til Eriksholm. De lokkede jomfru Tale ned i haven med sig, idet den ene lod, som hun besvimede, og fik bruden til at følge sig ud i det frie. Ved havegården holdt Arild Urup, brød ind, bortførte sin fæstemø og lod derpå offentlig kundgøre, hvad sket var, samt, at hvis nogen ville have hende igen, kunne de henvende sig til ham.²⁰⁶ Visen ender med den sædvanlige afslutning:

Nu haver Arild Axelsen
forvundet både sorrig og kvide:
Nu sover han så gladelig
hos jomfruens side.
– Så drukke de bryllup på Eriksholm.

Denne folkevise, hvis digteriske værd vel ikke er betydeligt, har derimod i historisk henseende ikke ringe interesse. For det første er det en af de få folkeviser, hvis affattelsestid vi kan næsten på år nøjagtig bestemme. Arild Urup faldt i fangenskab år 1564, og visen må være blevet digtet ganske kort efter de omtalte begivenheder, medens alle bipersonernes slægtskabsforhold og stilling til sagen endnu var i frisk minde. Dernæst har visen værd, fordi den giver et uden tvivl sandt billede af den unge Frederik II, tonen ved hans hof og hvad adelen i disse år turde byde ham. Endelig har visen i vor sammenhæng særlig betydning, fordi den, både ved hvad den udelader og ved hvad den omtaler, giver gode oplysninger om tidens opfattelse i det hele.

Det er nemlig klart, at hvis en nutidsdigter ville have behandlet et emne som dette, havde han gjort det på en af to måder: Enten havde han valgt Arild Urup til sin helt og i så fald særligt dvælet ved hans tapperhed, hurtige rejse fra fangenskabet i Sverige og kække bortsnappen af bruden. Eller også havde han ladet Tale

Thotts trofaste kærlighed være hovedsagen, skildret hendes seje modstand mod den forhadte bejler, hendes bortkastet af fæstengaverne, hendes tunge vandring til kongen – så nær ved målet og dog alt tabt, da hun med vold førtes bort, grusomt skiltes fra den, hun elskede, og knyttedes for livet til den, hun hadede.

Men folkevisen tager det på ingen af disse måder. Den gør vel Arild Urup til helten, men lader hans tapperhed næsten uomtalt og forbigår ganske hans skyndsomme ridt hjem og dristige bortførelse af bruden. Muligvis står dette sidste i forbindelse med, at hovedparten af visen er blevet digtet endnu førend hans hjemkomst. Herpå kunne de vistnok oprindelige slutningsvers tyde, især det, der lyder således:

Herre Gud give dem alle godnat
som ikke kan lide uskell!
Vil Gud sende Arild selv til land,
da hævner han det vel selv!

Men den samme forfatter, der senere har føjet de to sidste vers til om Arild Urups sejr, kunne da passende have fremhævet den kække måde, hvorpå denne blev vundet. Som visen nu foreligger, er der hverken i dens første eller sidste del gjort noget synderligt for at stemme tilhørerne for visens helt, Arild Urup.

Endnu mindre har digteren fulgt den anden vej, at gøre jomfru Tale Thott til heltinden. Tværtimod, hun hånes, hvor lejlighed viser sig, således f. eks. hvor Anders Banner besøger hende:

Anders Eriksen rider til Eriksholm,
både glad og fro
alt til Arild Axelsens fæstemø,
for hun er løs i tro.

Visen er dog meget langt fra at være en blot tør beretning uden medfølelse for nogen eller noget. Den er tværtimod gennemtrængt af en varm opfattelse, og der går en understrøm af fast tro på det sædeliges magt, der stundom giver sig stærke udtryk. Men denne begejstring og *denne sædelighed er blot vidt forskellig fra nutidens*. Den tro, der fylder digteren, og den sædelige orden, han hylder, det

Den prosaiske helt i en af de seneste folkeviser hr. Arild Urup til Ugerup i Skåne findes afbildet på en ligsten i Lunds domkirke tillige med sin første hustru Gissel Podebusk, der ifølge inskriptionen døde 1557 i Slangerup kun atten uger efter ægteskabets indgåelse. Selv om hr. Arild var enkemand, var han altså stadig en yngre mand, da han nogle få år senere bortførte og ægtede Tale Thott. (Nationalmuseet fot.).

er det 16. århundredes: at datteren har ikke et ord at sige med hensyn til valget af sin husbond; og forbandelse hæfter ved at „gå ud af slægts og venners råd“ eller bagefter bryde det af disse givne ord.

Først ud fra denne forudsætning forstås visens dybeste indhold. Det er, som vi igen hørte hr. Mogens Gyldenstjernes alvorlige advarsel: „I skal have svaret, at det skal stande til hende selv, hvad hun gøre vil. Det plejer ikke så at gange til. Fader og moder med næste slægt og venner plejer at råde for giftermål. Hvor de selv har rådet, dér er intet godt fulgt efter.“ Og ud fra denne forudsætning er det, at forfatteren uafbrudt gør vold på alt, hvad vi anser for berettiget. Med rolig ligegyldighed meddeler han, at jomfru Tale tidligere har givet Anders Banner sin tro og udtrykkeligt havde anført dette til moderen, da denne ville have hende til at trolove sig med Arild Urup. Står der ikke i loven: „Hemmelig troløvelse skal inte holdes, som er sket uden deres vilje, hvilke de er undergivne.“ Roligt meddeles det, at hun bortkaster Arild Urups fæstens gave og ikke vil være hans fæstemø. Alt sligt anføres kun for en fuldstændigheds skyld, for at give fremstillingen liv. Men det giver ikke hende mindste spor af ret, thi i næste øjeblik udkælder forfatteren hende desuagtet for „løs i tro“, fordi hun ikke holder på Arild Urup, skønt hun jo efter digterens egne oplysninger ved bestandig at holde på Anders Banner netop måtte sige at være „fast i tro“.

Med lignende alvor bebrejder digteren Anders Banner, at han ikke svarer nej, da jomfru Tale byder ham sin hånd, men rider straks til Eriksholm, skønt hans slægt og venner „råde“ ham fra det.

Det spurgte Anders Eriksens venner,
han havde det gjort.
Det ved Gud i himmerig,
det var dennem hart imod.

„Vi bede dig, Anders Eriksen!
Du stat af din villie,
det synes et ringe manddoms-stykke
en anden svends jomfru at gillie.

Derpå tænker kun præster og skrædder,
som du vel haver spurgt.

– Men havde Erik Banner levet,
du havde det ikke gjort.“

Og det var Anders Eriksen
lydte ikke sin moders råd,
red han sig til Eriksholm.
Derfor monne det så gå.

Omvendt udtaler digteren den største ros over Arild Urups slægtninge, der står ved deres „råd“ til denne og, da han er fraværende, på hans vegne går til kongen for at sikre det ægteskab, som de har tilrådet. Dette var så meget mere hæderligt, som den ene af dem var en broder til Arild Urups første hustru, og hun var jo nu død og dermed svogerskabet hævet. Derimod har digteren selvfølgelig ikke et ord at indvende imod deres truende tale til kongen, et sikkert vidnesbyrd om, at digteren selv var deres standsfælle.

Herre Gud glæde hannem Mourits Podebusk,
hjælpe hannem af sorrig og nød!
At han ikke glemte svogerskabet,
dog hans søster var død.

Herre Gud være med den gode Otto Brahe!
Han svared som en mand.
Han talte udi Arilds sag,
det spurgtes til Nørrejylland.

Vil man sluttelig samle i et fællesudtryk forfatterens dom over alt det skete, jomfru Tales, hendes moders og Anders Banners optræden, så er det dette, at deres færd var meningsløs fra ende til anden. Dens eneste forklaring og undskyldning var, at jomfruens næste frænde, hendes fader, var død og altså ikke her kunne „råde“.

Galenskab var begyndelsen,
og dårskab så var enden.
Havde den gode Tage Ottesen levet,
inte havde de løbet fastelavn med hinder.
– Så drak de det bryllup på Eriksholm.²⁰⁷

Den Hogenskild Bielke, mod hvem Arild Urup blev udvekslet som fange, oplevede nogle få år efter i sin nære slægt *en bortførelse*, der vakte endnu mere opsigt i *Sverige* end Arild Urups færd havde gjort i Danmark. Også om denne bortførelse haves en udførlig beretning fra samtiden, idet en søster til den, der bortførtes, har nedskrevet, hvad der foregik. Beretningen, der bærer troværdighedens fulde præg, har krav på vor opmærksomhed, thi ihvorvel den kun angår et undtagelsestilfælde, hvor for nært slægtskab udgjorde hovedhindringen, oplyser den dog på sin vis den i hele Norden herskende ærefrygt og underdanighed hos døtre over for forældrenes vilje.

Moderen var i dette tilfælde Hogenskild Bielkes svigermoder, fru Märta Leijonhufvud. Et liv rigt på bratte omskiftelser havde hamret fasthed i hendes sind. Da hun var barn, blev hendes fader halshugget i det stockholmske blodbad. Siden ægtede hun Svante Sture, skønt han egentlig var trolovet med hendes søster Margareta. Men kong Gustav var blevet indtaget af denne skønhed og befalede Svante Sture at afstå hende mod at få søsteren Märta til ægte. Således blev Märta Leijonhufvud kongens svigerinde. Og endnu en gang slog den kongelige nåde ned i hendes nærhed, da kong Gustav efter sin anden dronnings død ægtede hendes søsterdatter, Katarina Stenbock. Erik XIV begyndte vel med at ophøje Svante Sture først blandt alle svenske adelsmænd til den nye greveværdighed. Men i året 1567 myrdede kongen i Uppsala med egen hånd

Nils Svantesson Sture (1543–1567) var ætling af den slægt, der siden Sten Sture den Ældres sejr over danskerne på Brunkeberg havde vundet en førende plads i Sverige. Navnet Sture blev for vide kredse ensbetydende med regentskabet i riget, og det unge Vasa-dynasti betragtede Sture'rne som deres rivaler. Det kom også til at gå ud over Nils Sture. Den unge modebevidste verdensmand på maleriet på Gripsholm – læg mærke til den kokette ørenring! – vakte Erik XIV's vrede, da han som gesandt i London var ude af stand til at få dronning Elisabeth til at acceptere kong Eriks frieri, og det blev ikke bedre, da han i slaget ved Axtorna 1566 følte sig tvunget til at ødelægge rigets hovedbanner for at hindre danskerne i at erobre det. Han blev dømt til at gennemføre et æres-skændende indtog i Stockholm – siddende på en mager krikke, overøst med hån. Kort efter blev han myrdet af kongen selv – se bind 2 side 304. (Fot. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseet, Stockholm).

deres søn Nils i fængslet og lod samme dag grev Svante Sture og den anden søn, Erik, offentligt halshugge uden lov og dom. Fru Märta lod sig imidlertid ikke kue. Hun trak sig tilbage til Sturernes stærkt befæstede herresæde, Hörningsholm i Södermanland, og afslod herfra hårdnakket at modtage de 1000 mark lødigt sølv, som kong Erik ville påtvinge hende i mandebod for hendes dræbte søn Nils.

Det var under dette hendes ophold på det stærke Hörningsholm, at den begivenhed indtraf, som vi her nærmere skal dvæle ved. Kong Gustav havde jo i sin tid ægtet hendes søsterdatter, Katarina Stenbock. Denne levede endnu som enkedronning, og hendes broder, *Erik Stenbock*, var i alle henseender et godt parti. *Han bejlede til fru Märta's datter Magdalena*, eller som hun i reglen kaldtes *Malin*, og vandt hendes hjerte. Men hvor meget end fru Märta af andre grunde kunne sætte pris på en sådan forbindelse, så var hun bestemt imod den på grund af det alt for nære familieskab. Erik Stenbock og Malin Sture var søskendebørn. Og selv om kong Gustav for sit eget vedkommende havde vendt op og ned på alle gammeldags ægteskabsregler og sat sig fuldstændigt ud over loven, så kunne lignende frihed ikke tilkomme hans svoger Erik Stenbock, mindst nu under Johan III, hvor strømmingen atter gik i katolsk retning. Sveriges ærkebisp, den gamle Laurentius Petri, havde også gentagne gange pålagt fru Märta at forbyde denne forbindelse. Fru Märta sagde da nej til frieren, og herved skulle det have sit forblivende.

De unge var imidlertid af en anden mening. Malin, der havde arvet en del af moderens uforsagthed, gik ind på sin elskedes plan: gennem flugt at unddrage sig moderens magt. Erik Stenbock kom til Hörningsholm i julen 1572 og vandt alles hjerter ved sine rige gaver. Ved denne lejlighed blev rimeligvis aftalerne truffet mellem

At Märta Eriksdatter Leijonhufvud tillod sig at falde i afmagt, da Erik Stenbock bortførte hendes datter Malin Sture, bør ikke betragtes som et tegn på kvindelig svaghed, men som et udtryk for, at sådan behandlede ingen fru Märta! Som enke efter Svante Sture hørte hun til Sveriges største godsejere. Foruden et grevskab herskede hun over 572 gårde, 49 møller og 63 købstadsejendomme. Man kaldte hende „kung Märta“. (Maleri på Skokloster).

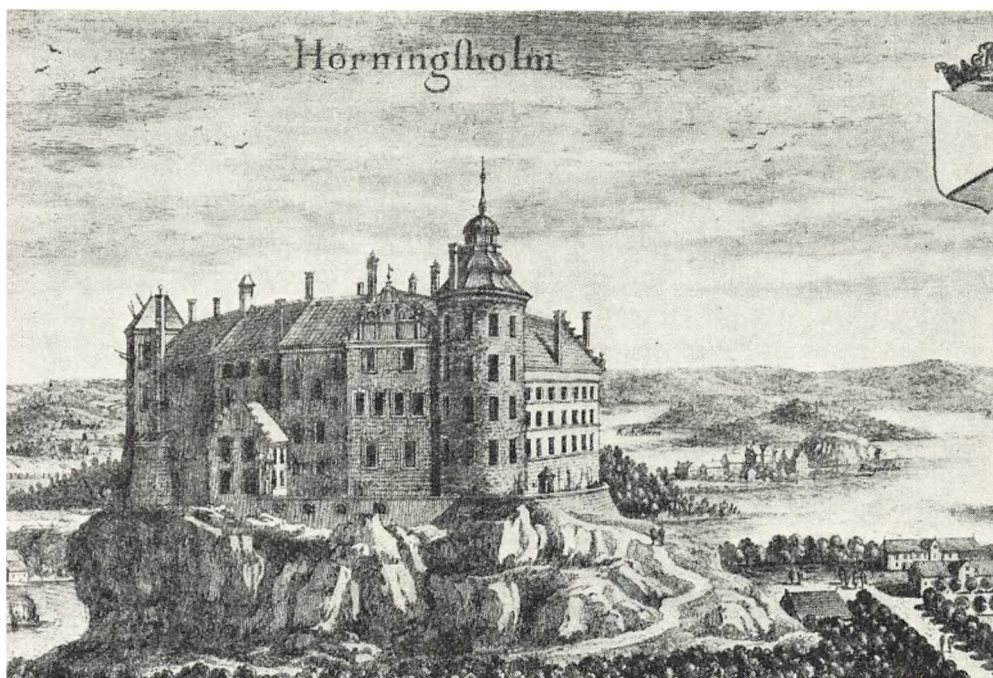
ham og Malin; thi da han nogle måneder efter i marts 1573 kom igen til Hörningsholm, denne gang ledsaget af sin søster, grevinde Cecilia, var alt i stand til bortførelsen.

Den foregik om morgenen den 10. marts. Hvor beklemt om hjertet Malin var, kan mærkes af hendes ord. Hun havde som sædvanligt sovet sammen med moderen og de ugifte søstre i slottets sikreste rum, det store, runde tårn, som Svante Sture havde ladet opføre. Da om morgenen hendes søster fru Sigrid, gift med Thure Bielke, kom ind til de andre i „runddelen“, så hun Malin ligge på knæ i den ene vinduesfordybning, læsende i sin bønnebog og grædende bitterligt. Ved synet af søsteren stod Malin op, de bød hinanden godmorgen, og fru Sigrid sagde kærligt til Malin: „Gud velsigne eder! I har en god gerning for.“ Disse ord, der kun dårligt passede til, hvad Malin virkelig havde for den dag, afpressede hende udbruddet: „Gud give, den var god!“ – „Visselig er det godt,“ svarede fru Sigrid, „at man med tårer kan gøre sine bønner til Gud.“ – „Ja, det er nu så,“ sagde Malin hen for sig.

Grebet af øjeblikket vendte Malin sig derpå pludselig mod søsteren og udbrød: „Min allerkæreste søster! om end alle mine forlade mig, så vend dog ikke eders trofaste hjerte fra mig!“ Fru Sigrid, der ikke forstod hende, svarede: „Min allerkæreste søster! hvi fører I sådan tale til mig? Jeg tror ikke, at I vil gøre en skælm af eder. Der har ingen været i Stureslægten, som har opført sig således, at vi skulle vende vore hjerter fra dem.“ For anden gang havde søsterens ord, uden at hun anede det, været svar på Malins tanker; denne brast i stærk gråd og sagde: „Ja, jeg siger kun så.“ Derpå kaldte deres moder, fru Märta fra et lille sidekammer på fru Sigrid, og Malin, der nu var alene med sin lille søster Christina, satte barnet op på et bord og begyndte at lege med det.

Et øjeblik efter stak Erik Stenbock hovedet ind ad døren, hilste og sagde: „Kære frøken! Vil I se den hest, jeg har skænket eder? Han står nu nede på borggården.“ Malin svarede: „Ja nok,“ hvorpå han bød hende armen, og de gik ud. Undervejs pålagde de fru Sigrids jomfru, Malin Björnsdatter, at følge med, og ligeledes en gammel kvinde, der havde været Nils Stures amme. Begge rejste sig fra deres arbejde og gik ned med.

Da de kom ned i borggården, stod hesten i porten under hvælvingen, men forspændt en slæde. I borggården var fru Märta's præst

Dette er skuepladsen for Erik Stenbocks bortførelse af Malin Sture: slottet Hörningsholm syd for Södertälje, som det tog sig ud ved slutningen af det 17. århundrede. Man ser det store tårn, hvor Malin og moderen havde deres kamre, den stejle vej ned fra slottet, hvor Erik førte slæden, og endelig Mörköfjärden, på hvis tilfrosne is de flygtende fik eskorte af hertug Karls 100 ryttere. Det var for øvrigt også på Hörningsholm, at den endelige forsoning mellem Malin og moderen fandt sted flere år senere. – Det gamle Hörningsholm blev nedrevet og et nyt slot bygget i det 18. århundrede. (Dahlberg: *Suecia antiqua et hodierna*, Det kgl. Bibliotek).

og flere af folkene til stede, men de troede, at de skulle på jagt og ventede, at det øvrige herskab fulgte efter. Erik Stenbock satte da frøken Malin, jomfru Malin og ammen i slæden, sprang selv op bagpå og kørte af sted, først langsomt, siden hurtigere. Da ammen så, at det gik i fuld fart ned imod søen, gjorde hun anskrig, men Erik Stenbock satte hende en pistol for brystet med de ord: „Tier I ikke stille, så skal I aldrig råbe mer.“ Da de var nået ned på isen, kom der 50 svende til hest fra den ene side og 50 fra den anden, alle sammen folk, som kongens broder, hertug Karl, den senere

Karl IX havde lånt Erik Stenbock til hjælp. De hundrede ryttere sluttede kreds om slæden, og af sted gik det nu over isen og gennem sneen, så hurtigt som hestene kunne løbe.

Imidlertid var flugten blevet opdaget fra slottet. Ved et tilfælde havde Malins gifte søster, fru Margareta, set ud ad vinduet, og da hun så sin søster i det besynderlige optog, råbte hun: „Vistnok bortfører hr. Erik søster Malin!“ Råbet hørtes af fru Märta og fru Sigrid inde i det lille kammer, men de forstod ikke ordene og løb ud i den tro, at et af fru Sigrids børn var styrtet ud ad vinduet. Da de havde spurgt, hvad der var i vejen, og fået svaret: „Ak, hr. Erik bortfører søster Malin!“ ilede begge ned ad trappen, men her besvimede fru Märta og faldt om. Da hun kom til sig selv, „og for ynkelig råb og gråd knap kunne tale“, bad hun fru Sigrid straks sætte sig i en slæde og jage efter de flygtende, hvad denne også skyndsomst udførte. I samme øjeblik kom Erik Stenbocks søster, grevinde Cecilia, ud fra sit kammer hen til fru Märta, der endnu lå på trappen, og begyndte at bevidne sin deltagelse samt sin udelagtighed i det skete. Dette lykkedes hende ikke videre godt; thi fru Märta svarede hende: „Far fanden i vold! Gud straffe både eder og eders broder! Og har I nu været på råd med ham om at frarøve mig mit kære barn, så drag efter ham, at ingen spot og skam må ske hende!“ Denne anvisning på at slippe vel bort lod grevinde Cecilia sig ikke give forgæves. Og snart efter kørte også hendes slæde ned ad den stejle vej fra Hörningsholm; hun vidste vel, ad hvad kant man skulle søge de flygtende.

Imidlertid var Erik Stenbock nået med sine ledsagere til Svärdsbro, hvor han gjorde holdt, førte kvinderne ind i lensmandsgården og lod rytterne slå kreds om gården, så at ingen kunne komme ind eller ud. Vel forberedt som flugten var, havde han her skræddere og skindere til rede, der i huj og hast syede klæder til Malin og hendes kvindelige ledsagere, thi de var jo steget i slæden, som de gik og stod, og kørt barhovedet hertil.

Ikke længe efter ankom fru Sigrid. Hendes væbnede følge fik ikke lov at komme ind i gården, og først efter lang tale indlodes hendes egen slæde. I forstuen stod fire knægte med lange, ladede hagebøsser. Efter befaling spærrede de døren, men endelig nåede hun dog ind til sin søster. Ved synet af Malin brast fru Sigrid i gråd,

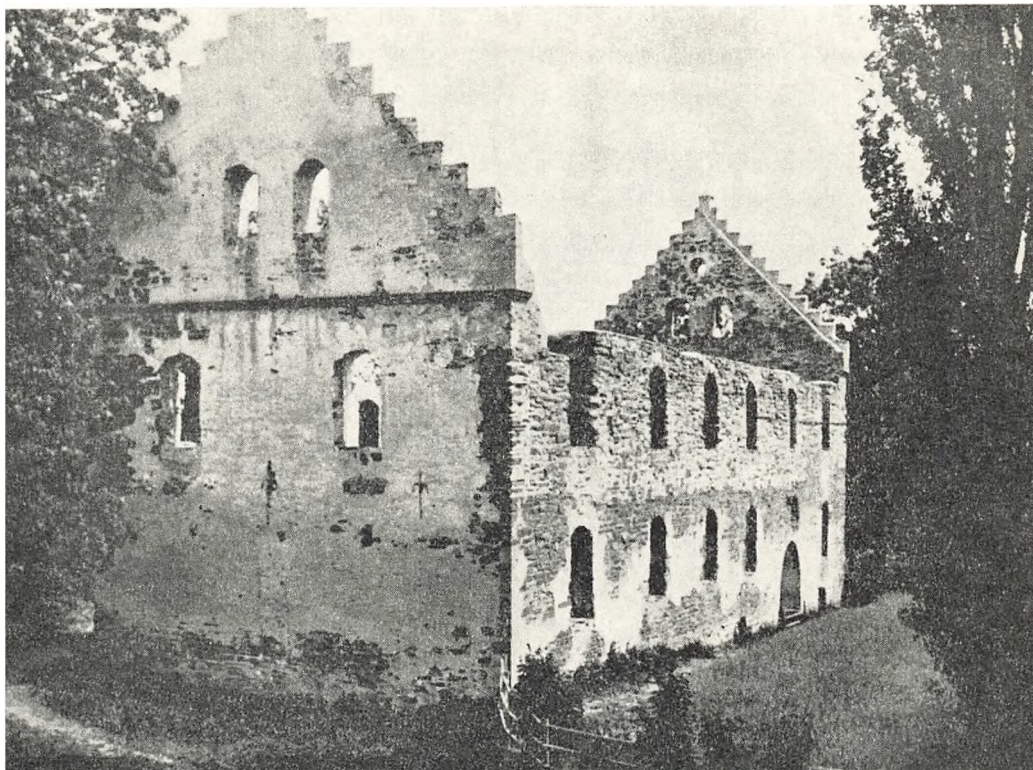
Magdalena kaldet Malin Sture – den ene af hovedpersonerne i det store familiedrama. Hun blev født i 1539 og var på det tidspunkt, da Erik Stenbock bortførte hende, treogtredive år gammel – hendes elskede var fireogtredive, så det ville være forkert at kalde affæren et udslag af ungdommeligt letsind. Portrættet på Torpa synes at vise hende i ægteskabets første år. Hun døde i 1610 efter otte års enkestand. (Fot. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum, Stockholm).

fortalte hvad der var foregået hjemme, og bad hende bønligt om at følge med tilbage til den syge moder, der havde lovet at ville forlade hende alt, hvad hun her havde forbrudt. Da Malin forblev tavs, tog søsteren fat på ny og besvor hende at efterkomme moderns begæring og ikke volde hende yderligere sorg, hvad der sikkert ville have hendes død til følge. Med tårer svarede Malin: „Hvis I kan forsikre mig, at fru moder vil bevilge, at vi må få hinanden til eje, efterdi jeg så højligen har forpligtet mig til hannem, så vil jeg følge eder tilbage igen.“ Dette løfte turde imidlertid fru Sigrid ikke give, og Malin svarede da under bitter gråd: „Ja, så er den første forvildelse lige så god som den sidste.“

På dette punkt af samtalen trådte Erik Stenbock ind og sagde straks til fru Sigrid: „Hende får I ikke med eder.“ Denne gav dog ikke tabt, „men blev der endnu en stund med hjertens angst og ville ikke lade sig således vise bort“. Imidlertid var grevinde Cecilia også kommet til, og fru Sigrid, der fik en klar fornemmelse af, at de var i ledtog sammen, spurgte nu dem begge, hvor de agtede sig hen med hendes søster. Erik Stenbock svarede: „Til Visingsö, til min søster, grevinde Beata. Dér skal hun blive, til jeg kan få hendes fru moders samtykke til, at vi må komme sammen.“ Fru Sigrid bad da grevinde Cecilia om at følge Malin did, hvortil Erik Stenbock svarede: „Det har jeg allerede bedt hende om.“

Nu var der ikke mere at tale om, og grædende bød fru Sigrid og Malin hinanden „godnat!“ Ved afskeden tog Malin et stort pengestykke op af sin pung, gav hende det og sagde: „Kære søster! giv min fru moder dette! det er det eneste, jeg har fået med mig fra mine fædres hus.“ Erik Stenbock og grevinde Cecilia bad dernæst fru Sigrid at mægle mellem ham og fru Märta og mage det så, at hun gav sit samtykke til forbindelsen. Fru Sigrid lovede at gøre, hvad der stod i hendes magt og lidt efter kørte hendes slæde ud af lensmandsgården.

Ved hjemkomsten til Hörningsholm traf fru Sigrid sin moder til sengs i „runddelen“, hvor hun var blevet båret op efter faldet på trappen. „Og var hendes ynkelige klage, ligesom da fru Sigrid drog fra hende, hvilken yppedes end mere, da fru Sigrid kom igen uden at medbringe sin søster.“ Fru Märta mægtede imidlertid mere end blot at klage sig. At forfølge de flygtende med væbnet mandskab, hvad Erik Stenbock ventede sig, måtte hun vel opgive, da hun var

I 1562 modtog Per Brahe Visingsö i Vättern i forlening, og han opførte her Visingsborg, som Malin Sture og Erik Stenbock passerede under deres flugt fra Hörningsholm. Gården brændte i 1718 og har siden været ruin. (Fot. Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

ene hjemme og hendes svigersønner og unge sønner i Västerås hos kongen. Men anmeldte det skete kunne hun, og snarest muligt drage straffen ned over ildgerningsmandens hoved. Næste morgen afgik ilbud fra Hörningsholm til kong Johan III med brev fra fru Märta, hvori hun i stærke udtryk klagede over den store sorg og vold, som Erik Stenbock havde tilføjet hende. Brevet virkede. En stævning til Erik Stenbock blev øjeblikkelig udstedt. Han skulle ufortøvet møde og stande til rette for den udøvede voldshandling, og genpart af denne stævning blev til foreløbig beroligelse tilsendt fru Märta.

Imidlertid fjernede de flygtende sig mere og mere. Den følgende morgen ved ottesangstid havde de forladt lensmandsgården, og hele

skaren – Erik Stenbock, de fire kvinder samt de hundrede svende – var iltomt draget syd efter. Erik Stenbock ventede nemlig stadig, at fru Märta skulle lade dem forfølge med væbnet magt. Således nåede de efter få dages forløb til Per Brahes prægtige, nys fuldendte borg på Visingsö i Vättern. Men da de kom hertil, hørte de, at grev Per og fru Beata ikke var her, men draget til herregården Sundholm. Did førte da Erik Stenbock Malin og bragte hende således endelig i sikkerhed. Rejsen havde trods al hast dog taget lang tid. Bortførelsen var sket tirsdagen før palmesøndag, og først anden påskedag nåede de Sundholm. Da Erik Stenbock havde overleveret Malin til hans søster fru Beata, drog han straks nordefter for at afværge det uvejr, der ufejlbarligt her havde samlet sig mod ham.

Det var på høje tid, thi fru Märta havde ikke været ledig. Brev på brev var gået mellem hende og kongen, og hun havde fået udvirket, dels at Erik Stenbock skulle sættes fast i Stockholm, dels at kongen gav hende det løfte, at Erik Stenbock og Malin aldrig skulle

Karl, først hertug af Södermanland, siden kong Karl IX af Sverige (1550–1611), var den yngste af Gustav Vasas sønner. Atten år gammel spillede han en betydelig rolle i det oprør, der afsatte Erik XIV og indsatte Johan III som konge. Forholdet til Johan blev hurtigt spændt – bare to år senere hjalp Karl Erik Stenbock mod kongens vilje – og som hertug af Södermanland isolerede han sit fyrstedømme over for det øvrige Sverige. Han var en dygtig regent, som var optaget af at få hertugdømmet til at blomstre økonomisk. Da Johan ved sin død 1592 efterlod riget til sønnen Sigismund, der allerede var konge af Polen og katolik, blev hertugen den mand, som store kredse satte deres lid til. Han støttede den lutheranske opposition mod kongen, isolerede højadelen, der forblev loyal mod Sigismund, og slog hårdt til mod sine fjender. Efter blodige udrensninger kunne han erklære sig for konge. Ikke mindst i disse år genfinder man hos Karl de træk, der havde gjort Gustav Vasa til situationens herre: hensynsløsheden, overbevisningen om at have et kald, følelseskulden over for modstandere, evnen til at slynge stærkt forenklede argumenter ud over store forsamlinger, der fulgte ham i tykt og tyndt. Man savner faderens frodige menneskelighed; men magtstræberen var dog ikke samvittighedsløs. Hjerneblødninger og nederlagene i Kalmarkrigen ramte ham hårdt; han følte, at Guds vrede var over ham. (Portræt fra Karls senere år på Gripsholm. Fot. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum, Stockholm).

erholde hans samtykke til at „få hinanden til eje“. I denne anledning var der udgået kongelig befaling over hele riget, at ingen præst måtte fordriste sig til at vie dem.

Allerede på vejen til Stockholm modtog Erik Stenbock kongens stævning. Og da han var nået dertil, blev han indmanet i sit herberge, afsat fra sit embede og måtte afgive et års lønning. Erik Stenbock var imidlertid heller ikke uden formående venner: hans søster enkedronningen, kongens broder hertug Karl, der havde lånt ham svende til bortførelsen, og desuden en mængde adelsmænd, hvoriblandt fru Märtas egen slægt, alle gik de i forbøn for ham. Fru Märta forblev imidlertid ubønhørlig.

Til sidst synes kongen at være blevet ked af den hele sag, der, behandlet efter lovens strengthed, for bestandig ville have berøvet ham en flink tjener. Af denne stemning benyttede Erik Stenbock sig med dristighed. Han drog ned til Visingsö og bevægede Malin til at gøre en ende på sagen, som nu snart havde stået på i halvandet år. Der var udstedt forbud mod, at nogen svensk præst måtte vie dem. Men dette udelukkede ikke deres giftermål, de kunne jo lade sig vie af en dansk præst. Ledsaget af det gamle slædefølge, fru Sigrids jomfru og Nils Stures amme, der endnu stadig var hos Malin, drog de da en skønne dag ind over grænsen, lod sig vie af en dansk præst og vendte samme dag tilbage til Torpa, hvor deres bryllup stod.

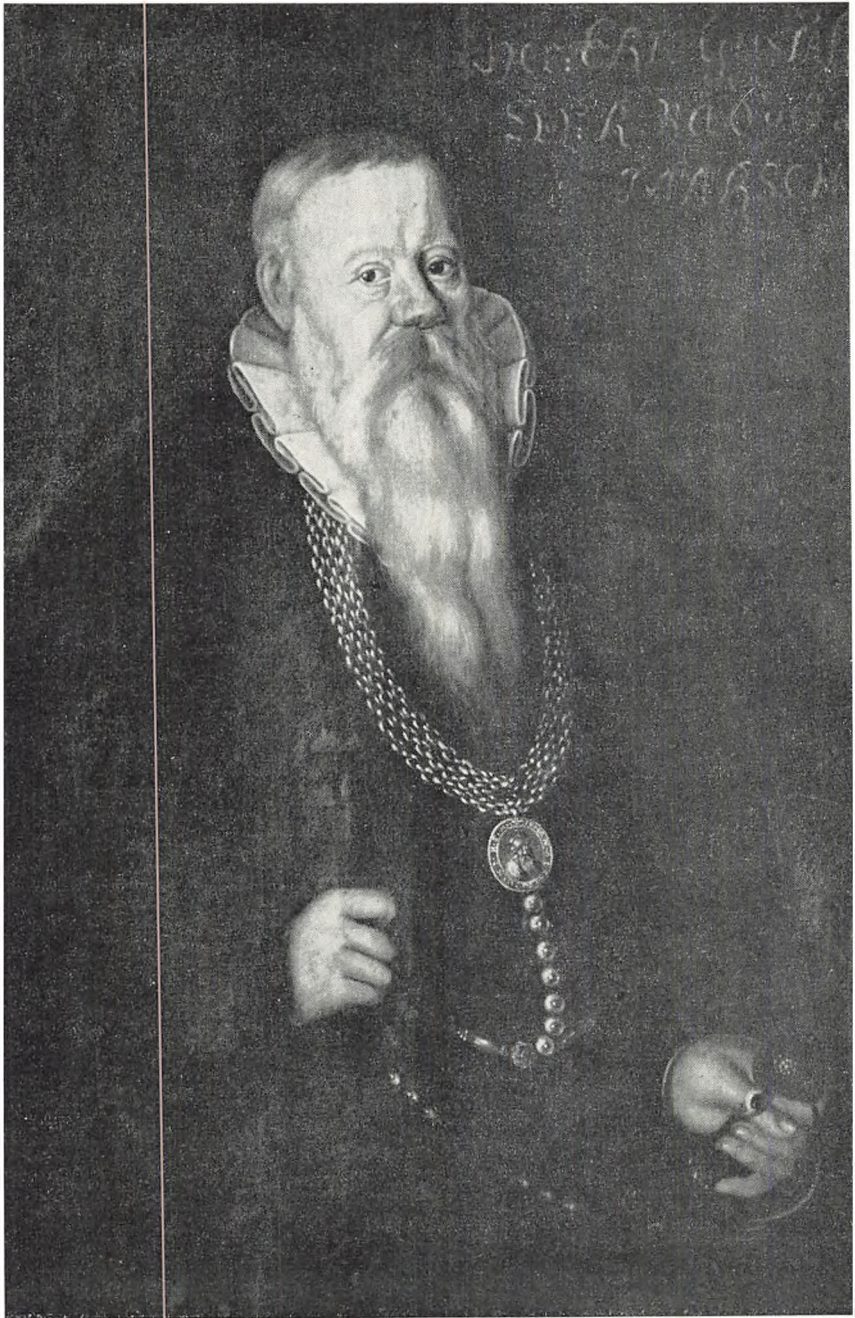
Hermed var knuden hugget over, og nu skrev selve kongen og desuden hertug Karl, enkedronningen, hele det svenske rigsråd og al Erik Stenbocks slægt til fru Märta og bad om venskab for ham. Denne nye forhåelse, at holde bryllup uden hendes minde, havde imidlertid kun gyldt olie på ilden, og hun afviste brat al tale om forsoning.

Endelig kom denne dog i stand. Men måden, hvorpå dette skete, viser bedst, hvilken vægt datiden tillagde forældrenes samtykke, og hvor stor den myndighed var, som ved de forudgående begivenheder var blevet krænket. Fru Malin gik klædt i sorg, lige til hun opnåede moderens tilgivelse, og ifølge den gamle beretning, som vi her skal lade føre ordet, skete dette først sålunde:

„Og gjorde fru Malins søstre knæfald for deres fru moder formedelst fru Malins ynkelige skrivelse til dem, udi hvilken hun havde påmindet dem om, hvad forbindelse der havde været imel-

Torpa i Västergötaland – her stod brylluppet endelig mellem Malin Sture og Erik Stenbock. Slottet står til vore dage bevaret i omtrent den skikkelse, det havde opnået ved midten af det 16. århundrede. Det er ubeboet og i dag tilgængeligt for besøgende. (Se yderligere bind 2, side 215, billedteksten. Fot. J. Anderson, Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

lem dem, og at hun ikke vendte tilbage, førend de skaffede hende sin fru moders yndest: hvilket de heller ikke formåede før ét og et halvt år efter hendes bryllup, at hun måtte komme til sin fru moder.

Da hun endelig kom did, var hun nede i badstuen i nogle uger, førend hun kom for sin fru moders øjne. Men efterdi hun var frugt-sommelig, bad hendes søstre og brødre om venskab for hende, førend hun skulle ligge i barselseng, hvilket deres fru moder også bevilgede. Og sagde de rent ud, at hun burde ikke så længe vredes på sit barn. Men formedelst al den sorg og harm, som hende var sket af hannem, kunne hun ikke unde hannem sin kære datter. Omsider bevilgede hun dog, at de begge måtte komme op til hende.

Da fru Märta fik sin datter fru Malin at se, sagde hun: „Du ulyksalige barn!“ Da faldt fru Malin på sine knæ, krøb hen til sin fru moder og bad med tårer og klagende ord om forladelse, hvilken hendes fru moder med hjertens tårer tilsagde hende samt tog hendes hoved, lagde det op til sit bryst og sagde: „Gud forlade dig dine synder, mit kære barn! Jeg har forladt dig det, din arme synderske!“ og rejste hende derpå op. Men hr. Erik stod ganske stille, så det var en ynke at se. Der var svogre og søstre, hvilke alle græd med hjertens tårer, ihvorvel de glædede sig over, at begge var kommet i deres moders gunst igen.

Så blev da hr. Erik og fru Malin der så længe, til hun kom i barselseng og fødte hr. Gustav Stenbock. Det første barn havde hun født på Torpa, det var en datter, der hed Britta, men som ikke levede længere end nogle uger. Da hun denne gang skulle i barsel-

Erik Stenbock som en ældre mand – omtrent tredive år efter, at han havde bortført sin elskede Malin Sture fra Hörningsholm. Han var blevet en værdig patriark på det tidspunkt. Han var friherre til Öresten og Kronobäck, herre til Torpa og Helgö, dertil rigsråd, feltmarskalk og hovedsmand på Älvsborg – forløberen for Göteborg og den eneste svenske fæstning, der kunne true Danmark direkte. Som højadelsmand var han tilhænger af kong Sigismund, og da hertug Karl i 1597 satte sig for at fjerne de upålidelige slotshovedsmænd, flygtede Erik Stenbock over grænsen til Danmark. Han døde i 1602. (Maleri på Torpa. Fot. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum, Stockholm).

seng og pintes noget længe, var hun endda i frygt for, at hendes fru moder ikke af hjertet havde forladt hende, og bad hende derfor med bitre tårer om forladelse, og at hun ville bede Gud for sig. Thi så vidste hun, at Vorherre ville hjælpe hende enten til livet eller døden; det skulle være hende lige kært, efterdi Gud havde ladet hende leve så længe, at hun havde nydt den nåde at være kommet i sin fru moders gunst igen. Hvilket fru Märta nu atter på ny til-sagde. Derpå sagde hun: „Kære fru moder! læs da højt, så at jeg hører det, og bed for mig uværdige!“

Da faldt fru Märta på sine knæ midt for hende og læste så højt, at hun hørte hvert ord. Da sagde hun: „Gud ske lov! at jeg engang fik det at høre; nu vil jeg gerne dø, når min Gud vil.“ Trøstede og fru Märta hende det bedste, hun kunne, og forsikrede hende om sit moderlige hjerte, hvilket hjertelig frydede hende. Og blev hun så noget derefter vel forløst. Da barnet skulle kristnes, gjorde fru Märta et stort barsel og indbød dertil kong Johan, hertug Karl og alle frøknerne. Og da gav fru Märta fru Malin en lige så stor med-gift som en af hendes andre døtre: guld, sølv, gangklæder, bohave såvel som af alt andet, ligesom en af de andre. Var det ikke mere, så var det ikke mindre.“²⁰⁸

Når alle hindringer var bortryddet, begge parter enige og behørigt samtykke opnået, foregik endelig – *frieriet*. Dette forekommer os en besynderlig ordning, men datiden krævede her den omstændeligste og forsigtigst mulige fremgangsmåde. Ikke uden grund lærte Niels Hemmingsen: „Når forældrene og hun giver deres samtykke, så tak Gud, for han har dig vist til den, han vil unde dig, og bed fremdeles Gud, at han vil nådeligen fuldkomme det, han har be-gyndt.“²⁰⁹ Der var nemlig langt frem endnu.

Ifølge gammel skik måtte *frieriet ikke udføres* af bejleren selv, men af *beskikkede mænd* på hans vegne. Grunden var uden tvivl den, at man ønskede at have det vidnefast, at han virkelig bejlede. Når man da altså underhånden havde fået vished for, at alt var efter ønske, skulle man henvende sig til en eller helst to ansete mænd og bede dem være *talsmænd*. Som Niels Hemmingsen siger det: „Når du est så langt kommen, så skal du skikke ærlige bud til hendes forældre, som kunne det åbenbarligen forfare, som du ha-ver tilforn hemmelig handlet.“²¹⁰ Eller et andet sted: „Ikke som en

forfører skal man udforske pigens eller enkens sindelag; men ved sømmelig sendefærd af sine venner skal man anholde om samtykke.“²¹¹

Skikken var ældgammel. Allerede i de islandske sagaer omtales den.²¹² At den fulgtes i Danmark i Valdemarernes dage, kan ses af følgende ord hos Saxo, hvor han omtaler kong Helge af Hålogalands frieri i modsætning til, hvad brugeligt var på hans egen tid: „Det var sædvanligt udi gamle dage, at unge bejlere røgtede selv deres ærinde.“²¹³ I det 16. århundrede brugtes talsmænd hos alle stænder. Det var da ikke blot et adeligt frieri, der skildredes således: „Anno 1589 den 6. november, dér mønstring blev holdt iblandt adelen for Viborg, da haver ærlig og velbyrdig mand Iver Juel til Villestrup ved ærlig og velbyrdig mand Niels Kås til Torupgård, kongl. Majestæts øverste kansler, samt flere sine gode slægt og venner ladet tiltale ærlig og velbyrdig mand Malte Jensen til Holmegård om hans kære datter jomfru Maren“²¹⁴ osv. Nej, også i købstæderne kunne ansete folk have nok at tage vare med at fri for andre. Under 20. august 1570 meddeler således præsten i Bergen, Absalon Pederssøn, i sin dagbog, at han, tillige med biskop Jens Schiellerup, lagmand Axel Fredag, præsten Anders i Quinsherred og Niels Bjørnssøn, alle fem måtte på skolemester Jonas Pederssøns vegne „gå hans ærinde og bud til Hans Laurensøn og hustru Magdalene og tale dem til at bejle til en pige, Barbara Trondsdatter, at han begærede hende med hæder og ære. Fik han da deres og pigens minde og ja“. Næste gang var det skolemesteren selv, der tillige med præsten Absalon Pederssøn måtte møde som talsmand for hr. Torleff hos hr. Erik Loss og „bede om hans datter, hvortil de fik gode svar“²¹⁵ osv., osv.

Degnen i Søllinge fortæller på en meget tydelig måde, hvorledes det gik til ved hans frieri, så at man både får et klart begreb om skikken og synes at kunne forstå, hvorfor den er opstået:

„Fru Karen Bølle var nu hjemme på Hellerup, og jeg sad en dag i borgestuen, fik dér en rus, og fogden bestilte det, at jeg måtte ligge dér om natten. Og en af fruens piger kom med et lys at følge mig til sengs. Og jeg spurgte hende da venligen, om hun ville være min fæstemø. Hun svarede: „Sandelig, er det forsét af Gud, og fru vil det samtykke, da siger jeg ikke nej.“

Anden dagen åg (kørte) min moder derved og taledede med fru

oppå mine vegne om den handel. Den gode fru Karen gav sådant svar, at hendes søn skulle skikke hende to ærlige dannemænd at tale med hende om giftermål. Og det skete så.

Anden dagen ginge to dannemænd til fruene og taledes herom. Fruene svarede: „Sandeligen, jeg samtykker det gerne at ske. Siger hr. Hans og hans hustru [degnens forældre], at de med eder kommer hid til gården på søndag, når messe er ude, så vil jeg med Guds hjælp lade dennem trolove.“ Og det skete så:

„1565 om hellig korsdags tide da lod højlovlig, ærlig og velbyrdig fru Karen Bølle på Hellerup de tvende ærlige personer Jesper Degn, født i Søllinge, så hendes pige Tale Fransdatter, født i Slesvig, hæderligen trolove.“²¹⁶

For at undgå det tilfælde, at også talsmændene skulle være drukne, ligesom degnen her, da han selv friede, var det vistnok i reglen skik, at talsmænd skulle forrette deres hverv om formiddagen, „til hvilken tid man er bedst skikket til forretninger“.²¹⁷ I enkelte egne, f. eks. Skåne, synes det dog at have været brug, at de først mødte i skumringen.²¹⁸

Hvor fast indlevet man i det 16. århundrede var i den opfattelse, at talsmænd var fornødne ved et frieri, kan ses af, at man uden videre i god tro overførte skikken endog på patriarkernes dage. I en bog: „Om husfred“ (København 1575) hedder det således om Isaks giftermål: „Herren skal sende sin engel hen for dig og lade hannem være bejler og frier.“²¹⁹

Det 17. århundrede igennem holdt skikken sig uforandret hos alle stænder. Omkring år 1700 synes den at være begyndt at gå af brug hos den danske adel, og borgerstanden fulgte snart efter. Vel hedder det endnu i et skrift fra 1729, at det var almindelig skik og brug at sende talsmænd.²²⁰ Men allerede i Holbergs „Philosophus udi egen indbildning“ hedder det: „Jeg har taget mig den frihed at skrive fruene til, og uden underhandlere og mediateurs at tilkende give hende mit hjertelav og det forsæt, jeg længe har haft i henseende til hendes person.“²²¹

Hos Nordens bondestand derimod har skikken holdt sig uforandret til langt ind i det 19. århundrede. I ikke få egne forekommer den endnu. Det samme er tilfældet på de tidligere svenske øer langs Liflands vestkyst.²²²

Medens talsmændenes hverv næsten altid i det 16. århundrede

kaldtes „at tiltale“, var betegnelsen for dem selv noget afvigende. Snart kaldtes de „talemænd“, „talsmænd“ eller „tiltalsmænd“, snart „friere“, „bejlemænd“ eller „æresmænd“.²²³ I Sverige var den sædvanlige benævnelse: „en böneman“²²⁴ eller en „bönmålskarl“,²²⁵ i Voss i Norge: en „snaksmand“.²²⁶

Man ville tage fejl, hvis man betragtede den hele udsending af talsmænd som en blot formsag og deres hverv derfor som let. Tværtimod. Meget afhæng af denne sendefærd, thi det var en fælles betragtningsmåde hos datiden, at selv de *mest bindende tilsagn*, givet forud af frieren eller af pigens *forældre, intet havde at sige, når de ikke afgaves* på denne bestemte måde: *af talsmænd og til talsmænd*. Men netop derfor kunne det ligge nær, når talsmændene havde fremført frieriet, da ikke at afgive noget bestemt svar, så at kun frieren blev bundet, men brudens forældre bevarede deres frihed. Til at være en dygtig talsmand krævedes da ikke blot at kunne belægge sin anmodning med passende ord, men også at kunne optræde med så megen takt og fasthed, at man, om muligt, afnødte forældrene et bekræftende svar. Under slige forhold forstår man vel, at der blandt datidens mange bønner i forskellige, vanskelige tilfælde også forekommer en „udsendte frieres bøn, at deres begæring må gå vel for sig“.²²⁷

Et par breve kan måske på en mere levende vis sætte os ind i disse forhold. I følgende skrivelse fra Jørgen Bille til hans fader, hr. Eske Bille, udtales der således ikke mindste tvivl om, at frieriet jo vil lykkes, han har jo både pigens og hendes slægts tilsagn. Ikke desto mindre presser han stærkt på faderen for at få ham til at afsende talsmænd, på det at „den tale mellem ham og fru Jyttes datter kunne forfølges til en endelighed“.

„Sønlig kærlig hilsen altid forsendt med Vorherre! Kære fader! takker jeg eder osv.

Kære fader! jeg skrev eder til udi sidst fra Kolding om den tale, som haver begivet sig mellem fru Jyttes datter og mig. Da kan jeg vel formærke, at I ikke haver fanget min skrivelse for den skyld, at I ikke skrev mig svar tilbage udigen på den skrivelse, som jeg haver skrevet eder til. Kære fader! Da beder jeg eder kærligen og gerne, at I ville vel gøre og forskrive nogen af eders venner til, om I ikke

kunne komme selver hid til landet, at I ville vel gøre og forfølge den tale til en endelighed.

Kære fader! Jeg haver talet både med Knud og med fru Jytte om den tale. Da siger de så, når jeg selver vil, da skal det ske efter min egen vilje. Så er det både Knuds og fru Jyttes vilje, at det kunne ske med det allerførste for årsags skyld. Kære fader! beder jeg eder kærligen og gerne, at I ville vel gøre og skrive Erik Eriksen til og flere af eders venner til, som I have her i landet, at de ville vel gøre og møde her på Estrup en forsagt dag, da ville vi fuldkomme samme tale osv., osv.“

Skrevet på Estrup tirsdag næst efter vor frue dag anno Domini 1545.²²⁸

Et eksempel på, at man roligt *fragik* selv de mest bindende *løfter* med hensyn til at få en kvinde til ægte, når de blot ikke var afgivet til talsmænd, har vi allerede set i det ovenfor (s. 83) anførte brev fra Johan Vestermand til Christoffer Gøye. Denne og Jakob Høg, jomfru Margrethe Høgs to nærmeste slægtninge, havde i „Guds Almægtigste og alle vores nærværelse med hånd og mund givet og tilsagt“ Johan Vestermand jomfru Margrethe til ægte. Ikke desto mindre fragik Christoffer Gøye det alt sammen – der havde ikke været talsmænd til stede. Et eksempel på det modsatte, at *frieren truer med at fragå sit ord*, fordi han endnu ikke har fået svar i talsmænds overværelse, afgiver følgende brev af 1529 fra Erik Skram til Eske Bille:

„Venlig og kærlig hilsen med Vorherre! Kære Eske Bille! takker jeg eder ganske gerne for alt godt osv.

Kære Eske! Som eder vel fortænker, at jeg haver talet eder og eders venner til om eders søsterdatter, da kan jeg aldrig fuldtakke eder og eders venner, thi at de have alletid svaret mig vel om samme ærinde. Thi kan I vel tænke, kære Eske! at det kan ikke være mit gavn eller bedste, at det skulle så stå længe, thi at jeg forlader mig aldeles oppå de ord, som I sagde mig i Nyborg. Thi beder jeg eder ganske gerne, at I ville vel gøre for alt det, jeg må nogen tid forskyldte med eder i mine dage, at I ville fly mig der en ende oppå, førend I drager af landet, thi at jeg ved vel, hvad I lover mig, det holdes mig vel og.

Dersom jeg ikke må få en ende oppå det, førend I kommer af landet, da vil jeg aldeles lade den tale slippe og lade, som der aldrig har været talet derom. Og det ved Gud, at jeg er der nødt til, for jeg kan ingen ende få der oppå.

Kære Eske Bille! Gør nu vel og gør herudi, som min gode tro er til eder! Og beder jeg eder gerne, at I tager mig det ikke til møsting, at jeg byder så djærvelig over eder; men råder og byder alle tider over mig som over den, der gerne vil gøre, hvad eder er [kært?]. hermed eder Gud befaledes.“²²⁹

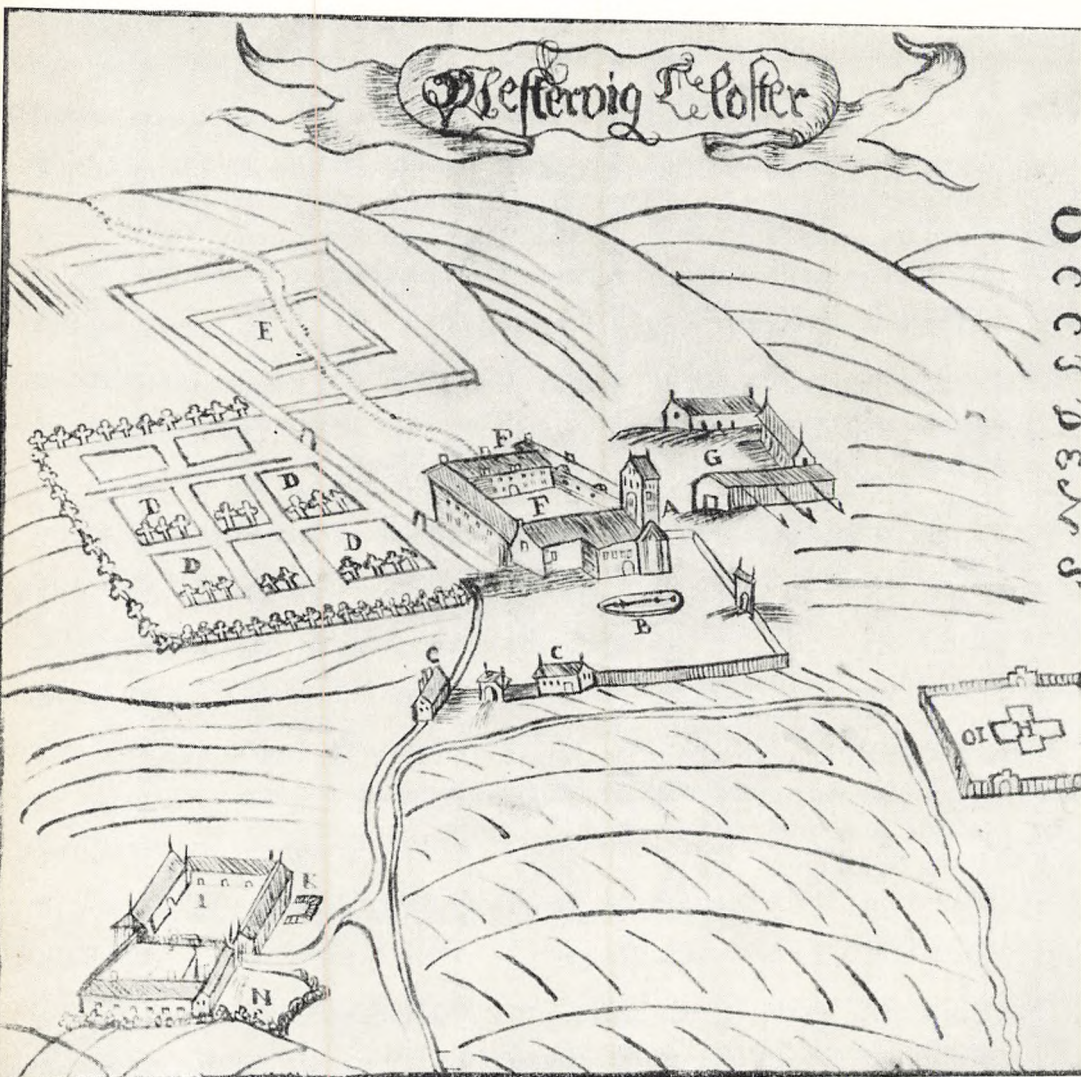
Et eksempel på *undvigende* og *udskydende svar på talsmænds tiltale* afgiver følgende brev fra Jytte Podebusk til hendes svoger, hr. Mogens Gyldenstjerne. Skønt Hildebrand Gyldenstjerne i lang tid havde „talt til hende om hendes datter Karen“ og endelig på hendes opfordring havde sendt talsmænd til hende, fik disse ikke andet svar, end at hun skulle spørge sin slægt til råds derom. Han var altså bundet og holdtes i hyttefad indtil videre, men hun var fri. Da han derpå til fastsat dag mødte for at høre hendes svar, havde hun endnu ikke engang spurgt sine slægtninge til råds. Hvorvidt dette var blot ubehjælpelighed af fru Jytte, er vanskeligt at blive klog på. Som vi ovenfor så (s. 90), var hun let og sikker nok på hånden, da det senere ved Hildebrand Gyldenstjernes død gjaldt om at holde hans broder og arving Axel Gyldenstjerne fast som bejler for jomfru Karen.

Brevet, der er dateret i Vestervig lørdag før sankthansdag 1562, lyder således:

„Min ganske venlig, kærlig hilsen altid tilskrevet med Vorherre!
Kære hr. Magnus, broder og synderlig gode ven! osv.

Kære broder! giver jeg eder venlig til kende, at Hildebrand Gyldenstjerne haver nu i en lang tid talet mig til om min datter Karen. Da haver jeg altid givet hannem for svar, at når jeg taledes alvorligt til af hans slægt og venner, da ville jeg tage samme tale til mig og give hans slægt og venner det til kende. Nu lod han tale mig til i pinsemarked. Da gav jeg hannem for svar, at jeg ville over til Sjælland nu ad sankthansdag med min afgift, og da ville jeg råde med hendes slægt og venner og give hannem svar.

Nu haver jeg desværre fanget stort forfald, thi min datter Anne

Vestervig Kloster blev efter reformationen inddraget under kronen og gjort til et kongeligt len. Blandt de første lensmænd var den tidligere Odense-biskop Knud Gyldenstjerne, gift med Jytte Podebusk (se billedtekst side 90). De gamle klosterbygninger var stadig intakte, da man omtrent 100 år senere tegnede billedet til Resens Atlas. Af komplekset (F) er i dag kun kirkefløjen tilbage. Med B er markeret den berømte romanske gravsten, der i folketroen er blevet identificeret som „Liden Kirstens grav“. Uden for præstegårdens mur for neden til venstre ved mærket K ses tre bænke, der er stillet sammen. Det er et tingsted.

er blevet så hardt syg, at jeg så snart ikke tør drage fra hende, ikke heller tør tage hende i luften. Nu kom Hildebrand hid til klostret [Vestervig] i går, og er begærendes svar, som jeg havde lovet hennem til sankthansdag. Da haver jeg svaret, at jeg ville skrive hendes venner til derom, og det første jeg fik bud igen, skulle han fange svar.

Kære broder! så beder jeg eder gerne, at I vil dele eders gode råd med mig i denne sag, som både hun og jeg tror eder til,“ osv., osv. (Resten af brevet handler om andet, især om en brevkiste og et gælds-brev).

Hvad „gode råd“ hr. Mogens Gyldenstjerne har meddelt sin svi-gerinde i denne sag, fremgår ikke med synderlig tydelighed af den egenhændige påtegning, han har givet hendes brev: „Fru Jytte, min broders hustru, ved vel om Hildebrand og brevkisten med andet brev.“²³⁰

Jo vigtigere *talsmændenes* hverv var, des mere gjaldt det også om at få de mest ansete og dygtige mænd dertil. *Særligt skikkede måtte gejstlige være*, der jo på en gang beklædte en anselig stilling og var vant til at føre ordet. Der var da en betydelig rift om sådanne både på land og i by; det, at have en bisp til bejlemænd, var allerede på forhånd et halvt vundet slag. I dagbøger, forfattet af hin tids gejstlige, møder man hyppigt omtale af slige forretninger med den korte slutningsbemærkning: „fik de gode svar“, „gav de ja og samtykke“, „optatum retuli responsum“, osv.²³¹

Var således kirkelige talsmænd fordelagtige for bejleren, så medførte også virksomheden betydelige fordele for gejstligheden selv. Vel var slige forretninger ikke ligefrem lønnede og kunne derhos vistnok ofte være trættende nok, men de gav på et afgørende punkt den lutherske gejstlighed arv efter den katolske kirke, overlod de nye præster et fast hold i menighedens vigtigste familieanliggender. Gejstligheden satte derfor pris på disse tillidshverv, og mere end én gang tjente, især i brudetaler, fortællinger om Isak og Rebekka til udgangspunkt for en udvikling om, at man til talsmænd burde vælge åndens talsmænd, mænd, der som Eliezer forstod ret at bede til herren.²³²

Medens talsmændene var undervejs, *samledes en talrig skare i huset, hvor de ventedes*. Det var skik hertil at indbyde både slægt-

ninge, naboer og venner. Endnu i det 19. århundrede brugte man i Skåne at samle hele „gildeslaget“, det vil sige hele husets omgangskreds.²³³ At ganske lignende skik har været fulgt i Tyskland, kan ses af følgende optegnelse i ridder Hans von Schweinichens dagbog af 1587: „Eftersom Joachim von Saltzau begærede min søster jomfru Salome til ægte, så har jeg fastsat ham en bestemt dag til at anholde om hende i min bolig, og til samme tid indbudt mine søskende, svogre og nærmeste venner og naboer, så at der var samlet i alt gæster til tre borde.“²³⁴

Hensigten med denne sammenkomst var tydelig nok, *frieriet skulle foregå i så mange vidners nærværelse som muligt*. For borgeres og bønderes vedkommende, hvor slægt og venner gerne boede nogenlunde samlet, opnåedes hvad man ønskede, ved blot at indbyde dem alle til hjemmet på denne dag. Adelen derimod, hvor en og samme slægt ofte var spredt over flere landsdele, nøjedes hyppigt ikke med et møde i hjemmet, men krævede, at talsmændene skulle indfinde sig ved en endnu større forsamling: når slægten var samlet på en herredag, til landsting, ved en større begravelse eller anden lignende lejlighed. Heraf de udtryk, der lyder os fremmede: „Blev hun ham tilsagt udi Viborg til snapsting“, „lod han tale mig til i pinsemarked“, „lod han tiltale om hende udi salig fru Margrethes begængelse og nedsættelse i København“, „blev min datter fæstemø i Viborg udi Maurits [marked]“, osv. Kæmpeviserne omtaler ganske samme forhold. I visen om hertug Henrik og jomfru Malfred hedder det således, da hun har afvist at blive hans frille:

Tak have jomfru Malfred!
Hun turde den ridder så svare.
Han red til hendes faders gård
og bad om hende med ære.

Tak have hertug Henrik!
For han ville den jomfru gillie,
fæsted han hende til landsting,
med alle hendes frænders vilje.²³⁵

Under disse forhold forstår man dobbelt godt, at hustruerne og døtrene nok kunne have lyst til at følge med mændene til landsting

og andre store forsamlinger. En ganske egen underlig fornemmelse må det i hvert fald have været at sidde hjemme og ikke vide, om man var købt eller solgt. Kæmpevisen skildrer kort og træffende et sådant forhold i følgende ord:

Hr. Lave han kom fra tinge hjem.
Hans datter ganger hannem igen.

Da hun spørger ham om nyt fra tinge, svarer han:

Og der var tidende allermest:
hin rige hr. Oluf haver dig fæst.²³⁶

Det synes at have været forskelligt i de forskellige egne, *hvorvidt frieren skulle følge med* talsmændene eller ej. Intet steds spillede han dog nogen fremtrædende rolle ved denne lejlighed. Da lægen Otto Sperling friede, var han selv til stede, holdt endog en lille tale, men det var dog tydeligt nok, at hovedvægten ikke lå herpå.²³⁷ I Bergen i det 16. århundrede synes frieren kun at have opholdt sig i nærheden, så at han straks kunne være ved hånden, hvis der svarede ja.²³⁸ På Öland og Småland var han med, men forholdt sig tavs;²³⁹ i smålenene i Norge kom han gerne bag efter talsmændene;²⁴⁰ i Nordhordeland i Norge holdt han sig skjult i et af udhusene, indtil han blev indbudt til aftensbordet;²⁴¹ i Skåne drev han om i staldene eller i stakkehaven og tog et sidste skøn over, hvad svigerfaderen var værd, medens talsmændene virkede i stuen.²⁴²

Når talsmændene var kommet i gårde, blev de selvfølgelig straks bemærket af den talrige forsamling inde i huset, selv om denne var gået til bords og lod, som den holdt gilde. Men på ægte nordisk vis vedblev man, i det mindste i mange egne, fra begge sider endnu en tid lang at spille komedie, lod, som om man ikke bemærkede hinanden, som om mødet var ganske tilfældigt osv. Ingen af parterne ville gøre det første skridt. I Vossevangen var det således skik, at man gik til bords, just som man så bejlemændene komme i gården, ingen tog imod dem, til sidst kom en 10-12 års gut ud og gav dem en skål øl, men løb straks ind i stuen igen. Derpå gik de uindbudt ind. I Nordhordeland blev de stående ude, indtil manden i

huset endelig kom ud og bød dem ind, men mod sædvane gik han ved denne lejlighed først ind ad døren.

Når talsmændene var kommet ind i stuen, var det deres tur at anstille sig uvidende om, hvad der skulle gå for sig. I Vossevangen begyndte de således med at ønske godkveld og sige, at de var vejfarende, hvem mørket pludseligt havde overfaldet. Fra modsat side spurgtes dem da, hvor de ville hen, om de måske ville til fjelds og „brovta“? – Nej, lød svaret, de var i deres lovlige ærinde, og hvis man ville give dem en gang drikke, ville de sige så mange tak. – En gang drikke skulle de gerne få, hvis de ville rejse straks igen. – Derpå kom de et par skridt længere ind i stuen, fik en skål øl og kom så først endelig frem med deres egentlige tale.²⁴³

I Sønderjylland indledtes endnu i det 19. århundrede frieriet gerne på den vis, at frieren, efter at have fået „en gang at drikke“, henvendte sig til pigens fader med spørgsmålet, om denne ikke havde grise at sælge. – „Jo vel; vi kan jo gå ud og se dem efter.“ – „Hvad skal de koste?“ – „10 mark stykket er den mindste pris, og det er endda wolfeil.“ – „Ja,“ svarede frieren, „du kan få 12 mark eller også 14 mark, om du vil det.“ Og hermed dannedes så overgangen til den handel, for hvis skyld han egentlig var kommet.²⁴⁴ Hvorvidt indledningen i adelige kredse i det 16. århundrede har været lige så langstrakt, er vanskeligt at skønne. En del har dette vel beroet på de enkelte talsmænds eget tykke. Men én ting stod fast: *Den tale*, som derpå holdtes, og *hvori bruden begæredes*, skulle efter datidens smag, og det både hos høje og lave, *være lang, sirlig og salvelsesfuld*.

Dette var prøven på talsmandens kunst. At den blev holdt med høj røst fulgte af sig selv. Om Holger Ulfstands frieri hedder det: „han lod sla sin tale ud“ til Mogens Gyldenstjerne om hans broderdatter.²⁴⁵ Det højtidelige opnåedes lettest ved bibelsprog, og her indeholdt fortællingen om Eliezers sendefærd en sand guldgrube, lige fra Eliezers ord ved brønden: „Lad det ske, at det er hende, du har bestemt til din tjener Isak!“ indtil Labans og Bethuels svar, der naturligvis ønskedes gentaget: „Denne sag er fra Herren, vi kan ikke sige dig imod.“

Et punkt, hvorpå der ikke sparede, var *ros over frieren og hans slægt*. Hvor vigtigt dette afsnit har været, kan ses af, at en gengivelse af talsmandens tale stundom indskrænker sig til dette alene.

Dr. Thomas Finckes tale på Otto Sperlings vegne gengives f. eks. således: „Nu begyndte han frieriet med en sirlig tale, berømmede frierens fader og frieren selv og bad om svar.“²⁴⁶ Efter datidens egne opgivelser blev der netop på dette punkt begået de største overdrivelser. Præsten Hans Thomsen Stege giver således følgende beskrivelse af talsmændenes veltalenhed, idet han som sædvanlig vælger den uundgåelige Eliezer til udgangspunkt for sine ord: „Der næst da lærer Eliezer alle dennem, som udsendes til at fri og bejle, at de skal handle deres sag med sandhed og ikke som nu menligen sker, føre hele læst løgn på banen at drive deres ærinde med. Som mangan siger: Skal du forskaffe din gode ven et godt giftermål, da vil løgn dertil med, ellers vil det ingenlunde skikke sig. Heraf kommer det, at mangan handler svigeligen og falskeligen både selv og formedelst andre og roser af det, de aldrig har; da roses deres stemme, da roses deres fromhed, da roses deres forstand og snildhed, da roses deres store gods og rigdom, da roses deres store handel og bedrift – uanset de vide mellem Gud og sig, sådan mesten være løgn og forfængeligt, alleneste beskikket til at bedrage fattige kvindespersoner til at give deres ja og samtykke sig til allerstørste ulykke og elendighed, som forfarenhed giver mange steds til kende.“²⁴⁷

De store fordringer, der stilledes til talsmændenes veltalenhed, gjorde det tidligt ønskeligt at lette dem deres hverv ved en fast formular, der kunne læres udenad. I begyndelsen overleveredes denne vistnok mundtligt fra slægt til slægt. Kort efter år 1600 forelå sådanne på tryk både i Skandinavien og i Tyskland.²⁴⁸ Det hørte uden tvivl med til almindelig gejstlig dannelse at kunne formularen udenad og straks være rede, når man, ofte med kort varsel, opfordredes til at optræde. Da således biskop Bircherod år 1698 rejste igennem Odense, bad hans broder ham „at gøre hannem og flere gode venner selskab følgende dag ud til Særslev præstegård, for at være overværendes hans jaord med sin kæreste ... og bad han mig [bispem], at jeg ville efter landsens skik ordet på hans vegne til hendes pårørendes venner fremføre. Hvorudi jeg hannem og min tjeneste tilsagde“.²⁴⁹

Således som de nu foreligger, er der naturligvis stor forskel på formularerne fra Nordens forskellige egne. Men inden for hver enkelt landsdel har uden tvivl en og samme været brugelig slægt efter slægt. Om den, der anvendtes hos bønderne i Skåne i det 19. år-

hundrede hedder det: „den er mange gange trykt og omtrykt og vel tusinde gange holdt“.²⁵⁰ Det er hele dette frieri efter formular, som Holberg spotter i den politiske kandestøber, hvor Henrik siger:

„Den største vanskelighed ved at fri er at hitte på, hvorledes man skal begynde sin tale. Jeg har selv engang gået på frieri, men kunne i fjorten dage ikke hitte på, hvad jeg skulle sige. Jeg vidste nok, at man skulle begynde talen af det ord: såsom og eftersom; men det var ulykken, at jeg ikke kunne hitte på andre ord at hæfte til dette såsom. Jeg gad derfor ikke plage mig længer dermed, men gik hen og købte mig en formular hos Jakob Skolemester for otte skilling; thi han sælger stykket således. Men det løb forbandet galt for mig, thi da jeg kom midt udi talen, kunne jeg ikke hitte på resten, og jeg undså mig ved at tage papiret op af lommen. Jeg har kunnet perfect føre den tale både før og siden som mit fadervor, men da jeg skulle bruge den for alvor, kom den i baglås for mig. Den var således: „Næst tjenstlig salutems hilsen er jeg Henrik Andersen af velberåd hu, drift og tilskyndelse hidkommet at lade eder vide, at jeg er ej mer af stok og sten end andre; og såsom alting i verden finder hos sig elskov, endog umælende bæster, altså er jeg med Gud og æren hidkommen, uværdig at begære og forlange eder til min hjertens allerkæreste.“ – Vil nogen give mig otte skilling igen, vil jeg overlade den. Den er ærlig de penge værd; thi jeg skulle bilde mig ind, at hvo der fører sådan tale, kan få hvilken brav mands datter, han forlanger.“²⁵¹

Når talsmanden var færdig, *skulle faderen eller pigens nærmeste slægtninge svare*, og idet han rejste sig op, rejste hele selskabet sig med ham, ligesom tidligere frieren eller hans tilstedeværende slægtninge havde stået op, medens talsmanden førte ordet. *Det var slægt, der talte til slægt*. Ligesom det imidlertid var skik, at frieren havde sine ordførere, således hændte det ofte, eller var ligefrem brug i flere egne, at faderen også havde sine, *svaremænd* som de kaldtes i Norge.²⁵² I Skåne og vel andet steds tillige, var det i det mindste senere skik at bede *præsten afgive svaret* på faderens vegne,²⁵³ så at der i sådanne egne må have fundet en art kapløb sted mellem de to parter om, hvem af dem der skulle have præsten til ordfører. Derimod var det vistnok meget sjældent, at en kvinde var den ordførende.²⁵⁴

Skik og brug bød, at *svaret skulle være langstrakt*. Var indholdet „ja“, kaldte man vistnok i reglen frieren ind, hvis han ikke alt var til stede, og festen gik da med det samme over til et jaords gilde eller „ja-øl“. I Skåne var det senere skik, at bruden på dette tidspunkt hentedes ind af faderen, og sømmeligheds hensyn bød da, at hun skulle vise sig modstridende og i døren sige: „Lad mig være, far! Nej, min sandten om jeg vill!“²⁵⁵

I reglen var dog vistnok *svaret undvigende*. Dette havde ikke blot sin grund i den fælles nordiske ulyst til bestemt afgørelse, men der var også, som vi straks skal se, meget, der burde være bragt i orden, førend den endelige afgørelse blev truffet. Datidens ordsprogsforråd var derfor rigt på opfordringer til ikke at slå for hurtigt til. Vel skulle man tro, at i de tilfælde, hvor partiet først var bragt i forslag på den kvindelige parts vegne, var der nu igen grund til at skyde sagen videre ud, når frieren virkelig havde meldt sig, thi som det hed: „Når pigen bejler selv, får ungersvenden ikke nej.“ Men dog var det menneskeligt at blive betænkelig, just som man var sikker på ham, thi der var sandhed i det gamle ord: „Ingen er ond, førend han frier; og ingen god, førend han dør.“ Kun alt for mange havde måttet sande, at „de, som haster med giftermål, får siden ofte tid nok til at fortryde det“.

At talsmanden havde rost bejleren, skulle man blot ikke lægge vægt på, det var kun lokkemad, og „smiger haver silketunge, men blågarns bagdel“. At talsmanden pressede stærkt på for at få gunstigt svar var netop misligt tegn: „Sulten lus bider værst.“ Nej, nej, der måtte betænkningstid til, thi her stod sket ikke siden til at ændre. „Ægteskabs handel er ej hestebytte. Du har taget det, du må beholde det.“²⁵⁶

Det sædvanlige svar var da begæring om sagens udsættelse, og det sædvanlige påskud det, som vi ovenfor så fru Jytte Podebusk anvende lige over for Hildebrand Gyldenstjerne (s. 137): at man først måtte rådføre sig med slægt og venner. Den svenske formularbog tilråder udtrykkeligt at vælge denne undskyldning; den danske „Ecteskabs bog“ (1647) anser det for en selvfølge, at den bliver anvendt.²⁵⁷

Hvor ubehagelig sådan en begæring om udsættelse på „en dag eller fjorten“ end kunne være både for talsmænd og bejler, så pålagde dog ikke blot den svenske formularbog, men simpel forsigtig-

hed „böнемännerna“ straks at bøje af, ikke æske yderligere svar denne gang, men blot bede faderen være betænkt på gunstigt svar til næste møde. At forlange klart svar straks ville blot føre til brud. Og stundom værdsattes netop bejleren efter den skønsomhed, hvormed han vidste at finde sig i slig udsættelse. Da dr. Otto Sperling, efter at have ventet på besked hele sommeren 1629, endelig fik svar om efteråret, lød følgende lovtale over ham fra hans svigermoder: „Jeg holder i synderlighed af ham derfor, at al den stund han haver ventet, haver han teet sig så tålmodig og ikke overløbet os med at begære hastigt svar, indtil Gud selver haver rørt mit hjerte at samtykke dig hannem.“²⁵⁸

Men lige kedeligt måtte det være både for bejler og talsmænd. Thi på denne vis kunne et frieri trække ud i lange tider. Det hørte langtfra til sjældenhederne, at samme talsmænd to, ja flere gange måtte vandre i samme frierærinde. Den 18. marts 1638 skriver således biskop Hans Mikkelsen i sin dagbog: „Dr. Scultetus kom igen til mig og bad, om jeg på ny ville møde som hans talsmand.“²⁵⁹ Intet under da, at rent almanakmæssigt set tager datidens frierier sig ofte højst forvirret ud. I biskop Hegelunds kalenderoptegnelser hedder det f. eks., at år 1589 den 1. juni blev Otto Rosenkrantz og jomfru Gissel trolovet, men den 30. december samme år hedder det igen, at en hel del mænd var samlet „om trolovelse mellem Otto Rosenkrantz og jomfru Gissel“.²⁶⁰ Griffenfeldts fader, Joachim Schumacher, bejlede ifølge hans egenhændige optegnelser følgende gange til sin senere hustru, Marie Motzfeldt: 15. juli, 4. oktober, 2. november og 27. december 1632, på hvilken dag han fik gunstigt svar. Den 3. februar 1633 blev hun ham tilsagt, og den 23. april 1634 blev de endelig trolovet.²⁶¹

Et svar, der derimod sjældent eller *aldrig* gaves, var *ligefremt afslag*. Selv om meningen var den samme, holdt man på, at det af hensyn til talsmændene burde iklædes en mildere form, anmodning om udsættelse eller lignende. Det næste møde måtte man så afværge ved forinden underhånden at give talsmændene besked. Den svenske formularbog giver følgende anvisning på, hvorledes man i dette tilfælde skal bære sig ad:

„Vil nu jomfruens fader ikke forlove sin datter, men har derudi sit betænkende, så skal han ikke forvente den fastsatte tid, ikke heller lade samme „böнемän“ mere komme i sit hus, men på det dem

ikke må ske nogen fortræd, skal han selv, om så ske kan, besøge dem, eller lade dem kalde til sig i et andet hus og give dem dér sit svar. Da skal han på det højeste betakke frieren for venskab, ære og dyd, så og „böнемännerna“ for deres gode vilje mod ham og hans, så og for deres store umag og møde, de haft have. Dernæst skal han med beskedelige og venlige ord afslå ham sin datter, om hvem han har ladet tiltale, og sige, at hun endnu er for ung til at forestå husholdning, eller og, at en stor dødelig tid, sygdom og krig er for hånden, og andet, hvad ham synes bedst at foregive. Endelig skal han bede, at de ville optage samme svar på det bedste, samt love, at ihvor han i andre måder måtte kunne tjene bejleren og være ham til vilje, vil han dertil gerne findes velvillig og redbon.“²⁶²

I hvor mild en form end afslaget gaves, var det dog umuligt andet, end at sligt måtte rygtes og fortolkes på rette måde. Det var alt for interessant en begivenhed til, at den ikke skulle flyve fra mund til mund, og datiden var ikke blidere i sin omtale af medmennesker end andre tider.

De to sædvanligste måder at håne en uheldig frier på var enten at fæste ham en *hornske* i hatten eller putte ham i en bundløs *kurv*.

Den første skik var vistnok et natur-sindbillede, hentet fra husdyrenes verden: den uvillige ko eller ged, der vender hornene mod sin bejler. At det var den kvindelige part, der tænktes at have givet frieren hornskeen, kan ses af følgende vers i Anders Sørensen Velds visebog:

Det blev hende selv til ondt og ve,
at hun gav ud så mangan hornske.²⁶³

Samme forfatter sætter følgende overskrift over en vise: „Jomfru Ingefred hånligt afviser hr. Lave, som havde opsat liv og gods derpå, at han ville dåret hende, og måtte ride af gårde med en hornske udi hatten for en struds-fjer.“²⁶⁴ I en bog fra 1648 hedder det: han bejlede til hende, men hun slog op med hannem og gav hannem ... en hornske udi hans hat.“²⁶⁵

Ligesom udtrykket „at give en hornske“ vistnok var hentet fra de hornede husdyrs verden, var betegnelsen „at slå op“ rimeligvis hentet fra hestenes. Peder Syv søgte at omdanne udtrykket „at give en hornske“, så at det også kunne passe på hoppen, der slår bag ud,

idet han blandt sine ordsprog anfører ... „at give til med hornskeem, som hoppen ved hingsten, når hun ej vil have ham“.²⁶⁶

I det 17. århundrede var endnu udtrykket „at give“ eller „at få en hornske“ almindelig brugt. I en dansk-latinsk ordbog af 1626 gengives det sidste ved: *repulsam ferre* (få et afslag), og på samme måde oversættes udtrykkene: „at få nej“, „at få en lang næse“.²⁶⁷ I Peder Jensen Roskildes oversættelse af Virgils hyrdedigt år 1639 siges der bebrejdende til hyrdinden:

Hver ærlig svend du har foragt',
endogså mig en hornske rakt.²⁶⁸

Siden da er skikken gået i glemme hos folkets flertal. Så vidt vides har talemåden endnu holdt sig i Vejleegnen og på Mors.²⁶⁹

Den anden skik var at putte den uheldige frier i *en bundløs kurv*, så at han altså faldt igennem den. I det 16. og endnu i begyndelsen af det 17. århundrede hed da altså udtrykket: „at falde igennem kurven“. I Coldings dansk-latinske ordbog af 1626 oversættes derfor dette ved: *cadere uxore, pati repulsam* (få afslag på et frieri).²⁷⁰ I „Tobiæ komedie“ beskrives kvindens vægelsind således:

Slig er jomfru i sin tro,
alt som man træder på trøsket bro:
Du mener, du går på broen tryg,
du ligger i vandet på din ryg,
du falder igennem kurven plat.²⁷¹

Og i et skrift fra det 17. århundredes midte hedder det: „Han bejlede til hende, men hun slog op med hannem og gav hannem en bundløs kurv, som han slap igennem, og en hornske udi hans hat.“²⁷²

Med denne oprindelige form for skikken stemmer også, hvad der endnu er brug i enkelte egne af Tyskland: „Når en karl eller pige mister sin gamle kæreste og hun gifter sig med en anden, tager man en kurv uden bund og de unge karle trækker pigen, og pigerne den unge karl, som har mistet sin kæreste, igennem kurven, idet de sætter dem kurven over hovedet.“²⁷³

Senere ændredes imidlertid skikken i Norden. Man ophørte med

den grove spas, at lade bejleren selv falde igennem den bundløse kurv, og nøjedes med blot at anbringe en sådan som sindbillede uden for hans dør. Det er denne form for skikken, hvortil der f. eks. sigtes i følgende vers af Frans Hansen år 1731:

Thi det i mange år er praktiseret før,
at bundløs kurv er hængt for mangen bejlers dør.²⁷⁴

Men havde man først forladt den skik at lade bejleren falde igennem kurven, måtte det også hurtigt gå i glemme, at kurven skulle være bundløs. Allerede i slutningen af det 18. århundrede var det i Sverige²⁷⁵ en almindelig talemåde „at få korgen“ og uden tvivl på samme tid i Danmark den tilsvarende talemåde: „at få en kurv“, „at give en kurv“, uden at hertil knyttede sig nogen erindring om, at kurven skulle være bundløs:

Hvor hurtigt dette er glemt, kan ses af, at allerede i det 19. århundrede er man endog hos Sønderjyllands bondebefolkning så småt begyndt på at lade den være fyldt. Herom hedder det:

„Når nogen i egnen mellem Ribe og Tønder har haft en kæreste, som er blevet utro og gifter sig med en anden, da har man den skik, hemmeligt natten før brylluppet at sætte en tørvekurv omhængt med pjalter op på dens hus, som er blevet forsmået; og for at kunne ses des bedre sættes den gerne til vejrs på en stage. Den nedtages i hast af den pågældende, som ofte tager denne opmærksomhed meget ilde op. Stundom bringes den forskudte en pæn kurv af papir med to figurer i, den ene rød, den anden sort. Den sorte forestiller da den, der har mistet sin kæreste, og den har da et stykke flor i den ene hånd og en teglsten i den anden „til at tørre øjnene med“. Undertiden forsødes denne gave ved et medfølgende stykke sølvtøj eller anden foræring, og modtageren må da takke giveren med et gilde. Skønt denne skik endnu er ved magt, så har den dog tabt sig noget i den senere tid.“ (1861).²⁷⁶

Ligesom den oprindelige talemåde „at falde igennem kurven“ nu efter kun et par hundrede års forløb for længst er glemt i Norden efter at have afsat talemåderne: „at få, at give en kurv“, muligvis også udtrykket: „at falde igennem“, på lignende måde har også her de tilsvarende skikke med en mærkelig ilfærdighed afløst hverandre. På samme vis synes udviklingens gang at have været i

Tyskland. Spredte rester af de ovenomtalte skikke – i de forskellige egne på forskellige udviklingstrin – afgiver dog dér en frodig jordbund for lærde, indbyrdes afvigende forklaringer.

6

Når det i datidens skrifter tilrådtes faderen ikke straks at give talsmændene svar, men forlange en fjorten dages betænkningstid,²⁷⁷ så kunne grunden også være en dybere end blot almindelig nordisk lyst til omsvøb og vidtløftighed. Sagen var, at der meget ofte i disse dage skulle plejes *underhandlinger* af en egen vanskelig natur, idet spørgsmålene om fæstegavernes, morgengavens og medgiftens størrelse skulle afgøres. Dette tidspunkt var åbenbart det fordelagtigste for brudens fader til afgørelsen af sligt, medens frieren var bundet ved sit tilbud, men faderen endnu ikke ved sit svar. Og man kan sikkert som regel gå ud fra, at i de tilfælde, hvor talsmændene straks fik svar, har enten disse spørgsmål forud været behandlet og bragt på det rene, eller også partiet fra brudens synspunkt set været i den grad fordelagtigt, at der ikke var grund til betænkning.

Først når alt herhen hørende var i orden, kunne der altså *gives svar på tiltale*. Svaret afgaves vistnok i reglen i overværelse af de samme personer, der havde været til stede, da talsmændene første gang var mødt. Og ganske naturligt blev det datidens to stående betegnelser for et frieri – i begyndelsen vistnok afpasset efter de forskellige tilfælde, siden ofte brugt i flæng – „N. N. lod tiltale om N. N.“, eller „N. N. fik svar på N. N.“ Som eksempel på det sidste kan anføres: „Anno 1574 den 13. januar fik Jakob Huitfeldt svar i Odense på jomfru Elisabeth Friis,“ „Anno 1597 den 8. april på en fredag fik Breide Rantzau svar på jomfru Karen Gøye,“²⁷⁸ osv.

Det bekræftende svar og den sammenkomst, ved hvilken det blev givet, kaldtes efter svaret *et jaord*, og gildet, der fulgte efter, „et jaords gilde“ eller „ja-øl“. Disse benævnelser brugtes endnu omkring år 1700 i dannet tale, om end, som naturligt var, „jaord“ var gledet over til at bruges i flæng med forlovelse. År 1698 skriver således, som ovenfor omtalt, biskop Jens Bircherod i sin dagbog: „Min broder Christian Broderus Bircherod, beskikket præst i Særslev, overtalte mig til at gøre hannem selskab ud til Særslev præstegård, for

at være overværendes til hans offentlige forlovelse og jaord med sin kæreste, salig hr. Hans Bangs datter, og bad han mig, at jeg ville (efter landsens skik) ordet på hans vegne til hendes pårørende venner fremføre.“ Hvad der foregik derude beskrives således:

„Førend vi udi bemeldte præstegård satte os til bords om aftenen, proponerede jeg for enken samme steds, Anne salig hr. Hans Bangs, og hendes nærværende svogre min broder Christian Broderus Bircherods begæring anlangendes hendes datter, Else Catharine Bang til ægte at bekomme, hvorpå de nu høfligt hver gav straks deres ja og samtykke. Til jaords gæstebudet, som derefter blev holdet, var, foruden os ovenbemeldte, inviteret biskop Kingo og hans kæreste“, osv.²⁷⁹

Der er en påfaldende ejendommelighed ved disse frierskikke, både som vi kender dem fra det 16. århundrede og som de endnu har holdt sig mangt et sted hos Nordens bønder i mere eller mindre oprindelig form, det er *den forunderlig ringe rolle, som frieren synes at have spillet* ved en sag, der dog angik ham så meget. Som vi ovenfor så, var lægen Otto Sperlings frieri, hvor han efter talsmandens tale selv sagde et par ord, et af de få tilfælde, hvor man overhovedet lagde mærke til ham. Ellers var han næsten overalt tilovers som hos bønderne siden, hvor han kommer enten bag efter talsmændene eller skjuler sig, står i stalden eller stakkehaven, medens de taler i stuen, osv.

Og denne hans uvirksomhed er dobbelt besynderlig, når vi lægger mærke til, hvorledes skikken hos adel og borgerstand i det 18. århundrede pludseligt slog om til at tildele ham en meget betydelig rolle. Henriks ovenanførte ord i „Den politiske kandestøber“ viser, at frieren på Holbergs tid ikke blot selv måtte føre ordet og klare sig uden talsmændenes hjælp, men også allerede skulle kunne en lang formular udenad, et tydeligt udtryk for, at her må være gået en udviklingsrække forud.

Dette besynderlige opklares ved en betragtning af de tyske frierskikke i det 16. århundrede. Her forekommer nemlig et *led, som mangler i Norden*. Dér, som hos os, faldt frieriet i de to dele: „tiltale“ og „svar“, og dér, som i Norden, deltes atter „tiltalen“ i en forudgående hemmelig forespørgsel og en højtidelig anholdelse ved hjælp af talsmænd. Men hermed var det ikke omme, der var endnu en tredje og sidste akt af „tiltalen“ tilbage: frieren måtte sluttelig

selv møde og personligt fri. For at anføre den tidligere omtalte ridder Hans von Schweinichen som eksempel, så meddeler han udtrykkeligt, at hans „tiltale“ faldt i tre dele, først forespørgsel underhånden, dernæst højtidelig anholdelse ved andre og endelig, efter at forhandlingerne om medgift med mere var tilendebragt, hans *eget personlige frieri*. Han beskriver dette sidste optrin således:

„Derpå måtte jeg efter landsens skik og brug selv udbede mig hende. Tog altså sagens hele begyndelse og omstændigheder for, hvad der havde bevæget mig til sådant giftermål, nemlig: den gamle adelige slægt, jomfruens ærbarhed og bestandighed, og endelig at jeg havde sporet, at det var en synderlig Guds tilskikkelse, og denne jomfru var mig forset af Gud. Hvilket med videre udførelse tog en halv time, så at også jomfruens venner sagde: de havde aldrig hørt en så omstændelig og fornuftig tiltale som min, det måtte sikkert ligge mig sært på hjerte,“²⁸⁰ osv.

Det ses altså at have været brug i Tyskland i det 16. århundrede, at frieren ved denne lejlighed skulle anføre grundene til sit frieri. Der er en tydelig familielighed at spore mellem denne skik og Henriks påstand om, at frierens tale skal begynde med „såsom“ eller „eftersom“ samt den af ham anførte frierformular til otte skilling.

Men underligt nok mangler dette led, eller lader sig i hvert fald ikke med sikkerhed påpege i de danske frierskikke fra det 16. århundrede. Spor af en særlig friertale med angivelse af grunde synes vel utydeligt at kunne skimtes i udtryk som dette: „Lod Hak Ulftand ærligen bede om jomfru Pernille Gøye anseendis hendes skikkelighed, tugt og gode lader“;²⁸¹ eller i det hyppigt tilbagevendende udtryk: „den tale“, som var imellem ham og hende, hvilken dog altid henlægges forud for den egentlige „tiltale“.²⁸² Men hvilke end grundene monne have været til, at dette vistnok oprindelige led i de fælles germanske skikke hos adelen i Danmark i det 16. århundrede har været forrykket fra sin plads og alt begyndt at visne: for dets daværende vanmagt taler, at det helt er gået i glemme i de fra hin tid neclarvede, nordiske bønderskikke.

En anden gammeldags skik, hvorom dog i det mindste *mindet* var bevaret i det 16. århundrede, var den, at frieren ikke burde få „ja“, førend han selv havde „vundet“ sin brud. Herved forstodes ikke, at han skulle have gjort et vindende indtryk på hende, eller lignende.

Enhver velopdragen ungmø burde jo på dette trin af forhandlingerne, selv om hun syntes nok så godt om bejleren, tugtigt svare nej eller dog overlade det til faderens afgørelse. Udtrykket var at tage i bogstavelig forstand, idet skikken havde bestået i, at de skulle *spille* skak, dam eller terninger sammen, og han *vinde spillet*. Kun således ansås hun for lovligt vundet, og kun herefter kunne hendes naturlige skyhed med rette bortfalde.

Skikken synes engang at have været almindelig i Europa. En af de første lejligheder, den omtales på dansk, er i folkevisens beskrivelse af, hvorledes ridder Strange på Valdemar Sejrs vegne anholdt i Böhmen om prinsesse Dagsmars hånd.

Så bare de ind det tavlebord
de tavl af guld hin rene.
Hr. Strange han skulle med frøken lege
og tale med hende alene.

Den tredje skaktavl de sammen drog,
den var af røde guld:
Hr. Strange han vandt den skønne frøken
alt udi Danmarks vold.

De sloge over hende silke små
de fulgte hende i salen ind:
„Her må I se den frøken skøn
vi give til Danmark ind.“²⁸³

Hvis man tør tro folkevisen, var det skik, at bejleren altså end ikke måtte få bruden at se, førend de spillede tavlebord, og selv under dette skulle hun være tilsløret og måtte først vise sig med blottet ansigt for ham, når han havde vundet. Det hedder derfor endnu om de danske udsendinge, der to-tre hundrede år senere bejlede for kong Hans til frøken Christine af Sachsen:

De var dér i en måned
og de var dér i tre.
Ikke finge de frøken Christine at se
i alle sammens de.²⁸⁴

Sidste gang, sligt tavlespil ved en dansk konges giftermål omtales, er i denne vise om kong Hans' bryllup år 1478. Den blev ganske vist atter tillempet til Christian II's bryllup år 1515, og fremdeles til Frederik II's år 1572. Medens omkvædet om kong Hans' dronning, Christine af Sachsen, havde lydt:

„Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark“,

kom det om Frederik II's brud, hans søskendebarn, Sofie af Mecklenburg til at hedde lidt skarpt:

„Der kom aldrig så nær beslægtet en jomfru til Danmark“.

Men selv om visen er blevet sunget om igen om Frederik II, tør vi dog ikke sikkert slutte, at også ved hans frieri er der blevet spillet tavl om bruden. Derimod kunne den omstændelige og, hvad de anførte navne angår, historisk ret pålidelige beskrivelse i visen om kong Hans måske tale for, at den gamle skik endnu ved denne lejlighed er blevet anvendt. Ordene lyder her således:

Det var Misenlands hertug,
han taler til smådreng sin:
„Gak du dig i højenloft,
hent tavl og guldterning ind!“
– Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark.

Hertugen tager de terning i hånd,
de var af røden guld:
„I kaster, I riddere af Danmark!
I ere eders herre huld.“

Det var Verner Parsberg,
han skød de terning fra sig:
„Kast I for mig, hr. Klaus Rønnow!
For I er ældre end jeg.“

Det var hr. Klaus Rønnow,
han satte den terning fra sig:

„Kast I, Danmarks hofmester!
I er langt ypper end jeg.“

Det var hr. Erik Ottesen,
tog terning i sin hånd:
„Hjælp nu, Gud fader i himmerig!
Jeg vinder den liljevand.“

Den første guldterning på bordet randt,
den løb, som det skulle være:
Den danske hofmester den jomfru vandt
til kongens hjertenskære.
– Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark.²⁸⁵

Det, hvormom spillet drejede sig, var den kvindelige parts ære. Dette er allerede antydet i visen om dronning Dagmar:

Det lidte fast imod den tid,
den tavl skulle have en ende:
Da skulle hr. Strange
med den frøken til senge.

At lege sligt et spil ved nogen anden lejlighed var da selvfølgelig i højeste grad usømmeligt. Det omtales dog af og til i folkeviserne, hvor der spilles vildt, og parterne ender med at spille den ene om æren, den anden om sit liv. Således i visen om jomfru Malfred, hvem moderen havde søgt at skjule for kongen, men denne opdagede og lokkede til at spille med sig. Først vandt Malfred Trøjeborg Slot fra ham, men kongen opfordrede hende til at spille højere:

Nu ville vi lege foruden al fals:
Du om din ære og jeg om min hals.

Skøn Malfred slog sin hånd imod bord:
„Nu hørte jeg aldrig sligt kongeligt ord.“

„Jeg takker den frue, mig havde i lære,
jeg spiller ej guldterning om min ære.“

Til sidst lader dog Malfred sig bevæge; men

Den tredje guldterning på tavlebordet randt,
skøn Malfred hun tabte, dankongen han vandt.

Kongen vil nu gøre sin ret gældende, Malfreds moder bliver fortvivlet, straffer datteren i kongens påsyn, og da denne ser deres sorg, lader han spillet gælde for fæstensspil og tager Malfred til sin dronning.²⁸⁶

En af de mest overgivne viser om dette emne er den i Norden vidt udbredte om jomfruen, der frister ungersvenden til spil.

„Hør du goden ungersvend
leg tavlebord med mig!“
– „Jeg haver intet røden guld
at sætte op mod dig.“
– For de legte, for de legte guldterning.

„Sæt du op din gode hat!
Og fast om den er grå.
jeg sætter mod min perlesnor,
tag den, om du kanst få!“
– For de legte, for de legte guldterning.

De spiller derpå første og anden gang, men stadig „den ungersvend han tabte, så glat den jomfru vandt“.

Til sidst sætter jomfruen sin ære op, og denne gang „den jomfru hun slet tabte, men ungersvend han vandt“.

Forfærdet søger nu jomfruen at købe sig fri, byder ham til sidst slot og fæste, men han vil ikke give køb. Visen ender da med, at

Jomfruen stander i bure,
og børster kun sit hår;
„Herre Gud bedre mig fattige mø
for giftermål jeg får!“
For de legte osv.

Ungersvend stander i gården,
han støtter sig ved sit sværd:
„Og du får bedre giftermål,
end du varst nogen tid værd.“

„Og jeg er ingen gangerpilt,
endskønt du siger så:
Jeg er den bedste kongesøn,
i verden leve må.“

„Est du den bedste kongesøn
i verden leve må,
da skalst du have min ære
ja, om jeg havde to.“
For de legte, for de legte guldterning.²⁸⁷

Medens det her ender i idel glæde, er der andre viser, der tyder på, at det ikke altid gik så. Det synes, som om den kvindelige part, når hun vandt i spillet: liv mod ære, stundom ikke har ladet sig nøje med at tage spillerens hele eje, men virkelig har krævet den mands liv, hun havde „tavlet“. I en færøsk opskrift af visen om dronning Dagmar, hvor disse forskellige forestillinger er blandet sammen, søger derfor Dagmars moder at skræmme hr. Strange med spillet ved at sige:

Min datter har tavlet med riddere ni,
med al god ære vandt hun de.

Og da hr. Strange har tabt de to første spil mod prinsessen, og det om det tredje hedder:

Sætter du din ære mod mig,
mit hvide halsben sætter jeg mod dig,

styrker han sig først ved bøn.

Hr. Strange ud ad vinduet så,
han heder [kalder] på Gud og Sante Paul.

Han kalder på Gud og Sante Knud,
at han måtte vinde det tavlbord ud.²⁸⁸

Muligt turde denne form for spillet pege tilbage til en ældgammel tid, hvor det kan have udgjort et betydningsfuldt led med i brudekøbet. Selv om der ikke spurgtes om kvinders ja eller nej, havde hun i så fald dog måske i spillet haft et middel til at værgе sig og en udsigt til mulig forøgelse af sit gods uden giftermål. Men hvilken end spillets tidligere betydning kan have været, vist er det, at i det 16. århundrede var det i Norden, hvis det endnu forekom her, sunket ned til, som senere på Ludvig XIV's tid i Frankrig, at være *blot en gammeldags spøg*. At skikken i det 16. århundrede endnu forekom i Sverige, kunne synes at fremgå af ærkebisp Olaus Magnus' omtale. Han anfører, at den endnu var i brug hos adelen. Men hans forklaring lyder som en sen tids misforståelse. Han siger nemlig, at adelsmændene plejer at spille skak med deres tilkommende svigersønner, da intet spil som dette forråder, hvad der bor i et menneske, hans lidenskaber, anlæg, opdragelse osv.²⁸⁹

Når bejleren på lovlig vis havde anholdt om pigens hånd, og „ja-ord“ var givet, skulle man efter nutidsbegreber tro, at alt måtte være klappet og klart. Dette var imidlertid langt fra tilfældet, det mest afgørende manglede endnu: *det skete skulle slås fast*.

Ved første øjekast kunne dette tage sig ud som utåleligt omsvøb, men ved nærmere betragtning lå der en klar tankegang til grund, der ikke var særlig for dette ene område, men bundede i tidens fælles retsbevidsthed. Fra umindelige tider havde det været indlysende for alle kyndige, at enhver retslig afgørelse var et treleddet hele: Den ene parts tale, den anden parts tale og den afsluttende kendelse. I friersager kaldtes de to første led „tiltale“ og „svar“. Men ved en mere end tilfældig lydlighed hed i rettergangssproget de to parters indlæg næsten ganske det samme: „tiltale“ og „gensvar“. Enhver dom indleddes derfor med følgende ord: „Da efter tiltale, gensvar og denne sags lejlighed blev der så påsagt for rette,“ og derpå fulgte den egentlige domskendelse, der afgjorde sagen. Ganske på samme måde måtte i frieri „tiltale“ og „svar“ afsluttes ved en afgørende akt, sagen måtte slås fast, *parret fæstes sammen*.

Gennem denne jævnførelse med retsforhold vinder vi ligeledes

en forståelse af, hvad der hidtil kunne have forekommet uklart: det forskellige antal sammenkomster, som datiden krævede til et frieris afgørelse. Ligesom i nutiden en tiltalt kan i visse arter sager i samme møde både få at høre det, hvorfor han er tiltalt, give sit svar og få sin dom, på samme måde kunne i hin tid et og samme møde omspænde både „tiltale“, „svar“ og, når „sagens lejlighed“ var ret simpel og klar: „bortfæstelsen“ tillige. Men ordentligvis til- lod, eller om man så vil: krævede en friersags afgørelse mindst én sammenkomst for hvert led, hvoraf den begrebsmæssigt bestod.

Hovedafgørelsen skete altså ved det møde, hvor parret fæstedes sammen og den egentlige trolovelse fandt sted. Hvor gammel denne skik og de dertil svarende benævnelser var, kan bedst ses af, at disse brugtes ikke blot hele Norden over, men ligeledes i Storbritannien, hvor de levede som et minde fra den danske indvandringstid. I det 16. århundrede var udtrykket „håndfæste“ (*handfaste*) endnu en gængs engelsk betegnelse for at „trolove“; og dette sidste ord har i *true-love* og *true-love-knot* holdt sig friskt lige ned til nutiden.²⁹⁰

Som rimeligt var blev dette møde, hvor *bortfæstningen* skulle foregå, imødeset med stor forventning og en mængde forberedelser i den anledning truffet.

En sag, man vel måtte være på, var, *hvad dag man valgte* til at lade *bortfæstelsen* foregå. Der var jo ikke blot uheldige dage i hver uge, men desuden Tycho Brahesdage spredt året rundt og derhos ugunstige tidspunkter, der faldt forskelligt i de enkelte åringer. Meget kunne afhænge af, hvorvidt man her valgte rigtigt. Endnu i det 19. århundrede holdt man i Skåne på, at ingen trolovelse kunne blive lykkelig, når den ikke foregik på en onsdag eller fredag.²⁹¹ Samme tro har uden tvivl hersket i det øvrige Danmark i det 16. århundrede, i hvert fald blev dengang et påfaldende antal trolovelser indgået netop på disse dage. For at nævne et par eksempler blandt de mange: „Den næste onsdag før sankthans“ 1533 trolovedes Peder Skram og Elsebeth Krabbe.²⁹² „Min kære moder! Og som I skrive, at jeg skulle skrive eder til, om min jomfru var fæstemø, da må I vide, at hun vart [blev] fæstemø nu i fredags otte dage, og skal hun have Christoffer Paulssøn.“²⁹³ Senere er denne overtro, af grunde, som vi længere hen får at se, blevet henlagt fra trolovelses- til bryllupsdagen.²⁹⁴

En almindelig tro synes det også at have været, at trolovelsen

skulle finde sted i *tiltagende måne*. Allerede Tacitus omtaler germanernes tilbøjelighed til at henlægge deres vigtigste foretagender til nymåne eller fuldmåne.²⁹⁵ Og så vidt man kan skønne har det både i Sverige og Norge været skik at foretrække tiltagende måne, særlig disse dens to endepunkter, til indgåelse af forbindelser.²⁹⁶ Fasten og adventstiden ansås derimod vistnok i de fleste egne for ugunstige årstider.

Oplysende om datidens hensyntagen til dag og tid for trolovelse er efterfølgende brev af 1542, skrevet af den tidligere katolske biskop Ove Bille til hr. Oluf Rosenkrantz til Vallø, i anledning af biskoppens brodersøn, Peder Billes påtænkte trolovelse med Oluf Rosenkrantz' datter:

„Vor venlige og kærlige hilsen tilforn, sendt med Vorherre! Kære hr. Oluf, frænde og synderlig gode ven! Give vi eder kærligen til kende, at vi finge eders skrivelse nu imod aften, at vor broder Eske Bille haver nu været hos eder på Vallø, bedendis og begærendis, at den tale imellem hans søn Peder Bille og eders kære datter måtte udi den hellige trefoldigheds navn komme til en endelig ende; hvilket I også gerne gøre ville etc.

Kære frænde; betakke vi eder kærligen og gerne for alt godt, I os bevist haver, og besynderligen for samme eders gode svar, kærlige skrivelse og store velgerninger, I bevise vor broder og forskrevne hans søn; udi hvilke måde vor broder, vi og hans søn og flere venner kunne det med eder og eders forskyldte, skulle I dertil finde os ganske velvillige, som os bør at gøre og vi pligtige er etc.

Kære hr. Oluf! Som I skriver, at vi gav vor broder til kende, som han sagde for eder, at det skulle være et godt tegn i denne sag tirsdagen næst efter Dominicam lætare, som er midfaste søndag, da mærkte eller forstod vor broder os ikke ret. Vi finde der intet bedre tegn til inden dimmelugen, på eders egen gode forbedring, end det tegn, som er virgo og på danske kaldes jomfru, som falder den tirsdag og onsdag næst for palmesøndag, som I ydermere kunne forstå af denne indelukte skrift, vi nu sende eder, hvad samme tegn beviser og udviser. Den alsommægtigste Gud værdis til at give sin nåde dertil, at det må blive Gud takkeligt og vor brodersøn og eders kære datter til lykke, ære, glæde og salighed!

Som I og, kære frænde! os tilskrive, at vi ville vel gøre og møde

på Vallø med flere eders venner, når denne tale skal endelig forhandles, for hvilket eders gode tilbud vi takke eder kærligen og gerne, og ville vi det gerne gøre i de måder og andre, hvad vi vide eder er til vilje, tjeneste og gode, når vi fange at vide tilforn enkelt dag, når I ville den sag med vor broder endelig forhandle på Vallø, såfremt vi er så helbredte, vi kunne færdes og rejse. Kære frænde! Udi hvilke måde vi kunne være eder og eders kære husfrue og børn til vilje, kærlighed og gode, ville vi altid gerne gøre, bedendis eder gerne, at I ville sige eders kære husfrue mange gode nætter på vore vegne. Befalendis eder Gud! Skrevet udi Skovkloster fredagen næst efter reminiscere år 1542.“

Offue Bille.

Den indlagte seddel lød således:

„Kære frænde! Den lærde mand, doctor Carion, og andre vise mænd udi den kunst om himmeltegn, som skrive planeters løb og himmeltegn, skrive så om dette tegn virgo, som kaldes jomfru på danske, at i det tegn er godt at afvænne små børn, item at bygge og at fæste sig en jomfru udi ægteskab, men dog være hende ubevaret i samme tegn. Så skrive vise mænd, men den almægtige Gud råder dog over både himmel og jord og alting, og kan forvandle og nådelingen formilde alle planeter.“²⁹⁷

En betingelse for, at bortfæstningen kunne ske, var vidnesbyrd om *tilstrækkelig kristenkundskab*. Enhver, der ønskede at troloves, skulle kunne sin Luthers katekismus. I reglen aflagdes denne prøve blot ved, at pågældende godtgjorde at have deltaget i altergang, hvortil jo krævedes samme kundskab. Men hvor bruden var et barn, kunne det let skorte på denne forudsætning, og her var da ikke andet for end at underkaste sig en særskilt trolovelsesprøve. Aldersgrænsen for at måtte indstille sig til denne var vel ubestemt, men skik og brug synes dog at have sat et lavmål, som ikke gerne blev undskredet. Om de to tidligere omtalte små søstre i Hedensted i Jylland, den ene på otte, den anden på elleve år, der begge ønskede at troloves med deres bejlere, hører vi derfor også landemodet i Århus afgive følgende kendelse: „Den yngste skal afvises, men den ældre kan, når provsten har overhørt hende, og hun har stået sig godt i katekismus, blive trolovet.“

I det 16. århundrede og i særdeleshed lige efter reformationens indførelse måtte man dog vistnok af flere grunde være noget varsom med, hvad sum af kundskaber man krævede ved denne prøve. Når det at indøve menigheden i Luthers katekismus var målet for de ugentlige søndagsgudstjenester, turde man ikke forudsætte denne kundskab alt til stede i sin fylde hos et par unge folk, der ventelig endnu havde mange års prædikenomgange tilbage. At lignende forhold fandt sted i Tyskland, kan ses af tyske skuespil fra det 16. århundrede, i hvilke der forekommer sådan gejstlig overhøring af unge folk, der vil ægte hinanden. Det er rigtig i tidens ånd, når man i optrin af denne art tydeligt kan spore en dobbelt hensigt, dels at ville give anledning til spas, dels virkelig at yde dem af tilhørerne, der agter sig samme vej, en gavnlig belæring.²⁹⁸

I det 17. århundrede fastsloges både i Danmark og Sverige den tidligere regel som lov. I et kongebrev af 1645 hed det for Danmarks vedkommende: „Vi have nådigst for godt befundet, at de gemene, unge folk ikke skal herefter af præsterne troloves, førend de dér have bevist, at de deres børnelærdom lært have.“²⁹⁹ Og i den svenske kirkelov af 1686 fastsattes det, at de, der ville troloves, skulle kunne Luthers katekismus og have deltaget i en altergang.³⁰⁰ I det 18. århundrede omtales det som skik i egnen om Kalmar, at de unge folk, når de mødte hos præsten for at overhøres i kristendom, medbragte som gave for at stemme ham mildt: seks alen „skjortelærred“, en ost og – de mere formuende – tillige et pengestykke på osten.³⁰¹

Bortfæstningen foregik med endnu større højtidelighed end både tiltalen og jaordet. Fra begge sider mødte man i talrig skare, brudgommen naturligvis ledsaget af sine talsmænd. I flere af de gamle, svenske love var det ligefrem bestemt, at begge parter frænder indtil tredje led skulle give møde.³⁰² I kong Hans' almindelige købstadret af 1484 hed det: „Man skal fæste sig hustru i det mindste i tolv personers overværelse.“³⁰³ Efter reformationens indførelse sloges der noget af på denne store fordring, og i Frederik II's ægteskabsordinans befaledes der blot: „Ingen trolovelse skal ske, foruden at præsten og fem andre vidnesbyrd i det mindste er overværendis.“³⁰⁴ Samme tal gik senere over i Christian V's „Danske Lov“.³⁰⁵ Hvis nogen skulle være uklar om, hvad hermed mentes,

Laurids Brockenhuus og Karen Skram, der blev trolovet „udi Laholms bys Kirke“ 1570, blev gift det følgende år og levede 33 år i ægteskab. Dette fremgår af ligstenen i Kværndrup Kirke nær herregården Egeskov på Fyn, som Laurids havde taget i arv efter faderen Frans Brockenhuus. Indskriften erindrer også om de uundgåelige ægteskabelige sorger, nemlig tabet af børn – her to sønner på fire og syv år. Hvad den derimod intet siger om er den dybe tragedie, der ramte familien i 1599. Datteren Rigborg var kommet til hoffet, hvor hun forelskede sig i den unge adelsmand Frederik Rosenkrantz. Hun nedkom med en søn, og hele det drastiske retsmaskineri til værn om jomfrudyd og slægtsinteresser blev sat i bevægelse. Frederik Rosenkrantz undgik kun vanære og lem-læstelse mod at drage i krig mod tyrkerne; han døde i udlandet. Rigborg blev af faderen spærret inde i et værelse på Egeskov. Først efter fem lange år – ved faderens død 1604 – blev hun løsladt af moderen. (Nationalmuseet fot.).

så var det i Christian IV's forordning for hertugdømmerne udtrykkelig udtalt, at hvis en trolovelse skete i et mindre antal vidners nærværelse end seks, tre på hver side, skulle den være ugyldig for retten.³⁰⁶

Grunden, hvorfor dette antal vidner krævedes, og hvorfor man ikke heller blev træt af at lade præsterne indskærpe menighederne disse tal,³⁰⁷ var naturligvis den, at fuldstændig forvirring ville opstå, hvis nogen af parterne siden kunne fragå, hvad ved denne lejlighed var sket. Fra en noget senere tid fremhæves det også som en ulempe af meget farlig art, at i enkelte egne, som f. eks. Blekinge, hvor man havde set igennem fingre med, at fattigfolk trolovedes uden vidner, benyttede ofte fæstemændene sig heraf og brød bag efter givet løfte.³⁰⁸

I det 16. århundrede behøvede man mellem nogenlunde velstillede dog ikke at frygte for sparsomt møde. Tilbøjeligheden var langt snarere til at komme alt for talrigt. Det var allerede en ret bred anvisning, som et af datidens skrifter gav om, hvorledes det bør gå til ved slig lejlighed: „Det er hos oprigtige folk brugeligt, hos sådant tilsagn en offentlig handel at anstille udi næste frænders og venners på begge sider og andre ærlige folks overværelse.“³⁰⁹

Og den virkelighed, der svarede hertil, var ofte langt fyldigere. Da således f. eks. købmand Knud Seebled i Odense år 1550 midt i den strengeste vintertid skulle holde sit fæstensøl i Flensborg, mødte han med alene 28 ridende svende.³¹⁰ Iblandt den højeste adel gik ofte antallet over alle grænser. Peder Skrams og Elsebeth Krabbes trolovelse 1533 overværedes foruden af „mange ærlige, lovlige riddersmænds mænds fruier og jomfruier“ af 7 bisper, 22 riddere og en mængde „ærlige mænd, flere som ikke alle nu kan nævnes. Gud give dennem alle en glædelig opstandelse!“³¹¹

Man samlede enten i *kirken* eller i en privat bolig, i sidste fald atter enten i *brudens* eller i *præstens hjem*.

Fra katolicismens dage havde man arvet det syn på sagen, at en trolovelse, selv om den ikke just nødvendigvis skulle ske i *kirke*, så dog vandt i anseelse ved at foregå der. At bortfæstes for alteret af en adelig bisp havde været et sikkert bevis for fornem byrd. I reformationstidens første tid holdt derfor den skik sig iblandt den danske adel at lade bortfæstningen fremdeles foregå i kirke. Ligesom

De ser så alvorlige ud – Markvard Bille og hans hustru Susanne Brockenhuus og dog var de bare henholdsvis 28 og 21 år gamle, da deres portrætter blev malet i 1596, et par år efter brylluppet i Skt. Knuds Kirke i Odense. Markvard var herre til Hvidkilde på Sydfyn, og han tjente Christian IV som lensmand på Fyn. I årene 1624–27 – dvs. under Kejserkrigen – var han i felten som officer ved det rytterkorps, der var udrustet af den jyske adel. Hans hustru var allerede død i 1606. Selv levede han til 1631. (Malerier på Frederiksborgmuseet, Bengtsson fot.).

i Peder Skrams og Elsebeth Krabbes pragtfulde trolovelse, der jo endnu faldt i den katolske tid, havde fundet sted i Frue Kirke i København, således hører vi fremdeles i længere tid om kirkelige fester af lignende art: „Der man skrev 1542 år, den tirsdag efter sankt-karensdag, da blev Christoffer Gyldenstjerne og Anne Parsberg givet tilhobe i Nikolaj Kirke udi København formiddag, dér klokken var mellem 9 og 10 slæt, og det var i løvens tegn.“³¹² Laurids Brockenhuus og jomfru Karen Skram „blev trolovede udi La-holms bys kirke den søndag efter helligtrefoldighed, som var den 4. juni år 1570 udi mange fornemme folks nærværelse“.³¹³ „Anno 1580 25. maj om formiddagen, da klokken var mellem 8 og 9, udi Skt. Bodels Kirke i Ålborg blev min allerkæreste fæstemø, jomfru Anne Lykke Iversdatter, mig tilsagt af hr. Jørgen Lykke, hendes broder, Niels og Christoffer Mikkelsen og Tyge Krabbe.“³¹⁴ År

1593 blev jomfru Susanne Brockenhuus tilsagt Markvard Bille, og hentede han svar i Skt. Knuds Kirke i Odense.³¹⁵ Samme år blev jomfru Maren Skram tilsagt Jakob Hardenberg i Vejle Kirke.³¹⁶ År 1598 fik Knud Gyldenstjerne „svar på jomfru Øllegård Huitfeldt i Københavns Helliggestis Kirke“³¹⁷ osv. Endnu langt ind i det 17. århundrede lader skikken sig forfølge. År 1639 blev f. eks. jomfru Edel Rosenkrantz tilsagt Gabriel Laxmand i Helene Kirke i Skåne.³¹⁸

Under disse forhold var det naturligt, at også den velhavende borgerstand foretrak trolovelse i kirke. Men allerede i det 16. århundrede lader spor af omslag fra oven sig påvise. Og sit grundskud fik uden tvivl skikken, da hoffet gav tonen an i modsat retning. Det var et eksempel, hvis virkninger sikkert spredtes vidt om, da Sivert Grubbe, der var i kongens personlige tjeneste, og for hvem Christian IV selv var „talsmand“, den 9. august 1598 trolovedes med Hildeborg Grubbe af dronningens jomfrukammer – *ikke* som hidtil brugeligt i kirke, men på Københavns Slot i dronningens kammer, i overværelse af kongen, dronningen, hertug Ulrik og begge parterers nærmeste slægt, hvor kansler Christian Friis førte ordet på kongens vegne som talsmand.³¹⁹ Hvis dette kan antages at have dannet vendepunktet i skikken for adelens vedkommende, turde det måske være mere end tilfældigt, at et og samme ægtepar før og efter forandringen fik så forskellig en omtale. Om Christen Skeel hed det ved hans død år 1595 endnu på gammeldags vis: Han blev trolovet med jomfru Margrethe Brahe „udi vor Frue Kirke udi Ålborig“.³²⁰ Men om hans enke Margrethe Brahe, der først døde år 1614, lød det mere pynteligt ved hendes bære: „Og skete deres trolovelse på Ålborg Slot“; dog tilføjedes der beroligende for dem, der endnu muligt heraf kunne forarges: og trolovedes de „af salig magister Jørgen Borringholm, forðum biskop udi Vendelbo Stift“.³²¹

Det var en selvfølge, at den højere borgerstand hurtigt fulgte med omslaget. Rådmand i Ystad Jacob Ebbesen og Margrethe Johansdatter f. eks. „deres kristelige og gudelige trolovelse holdtes udi hendes kære *forældres hus*, der man skrev 1621 den 28. august“.³²² „Hr. Jakob Jakobsen og Katrine Ottedatter trolovede jeg i Abigael Hasebards hus,“ skriver biskop Hans Mikkelsen i sin dagbog 1641³²³ osv.

Den *modsatte udvikling* synes at være foregået hos *den nordiske*

Sivert Grubbe til Hofdal (1566–1636), en søn af Ejler Grubbe til Lystrup (se bind 2, side 60 og 330, billedtekster), gjorde tjeneste i danske kancelli og var herved knyttet til Christian IV, der blev Siverts talsmand, da han i 1598 bejlede til Hildeborg Grubbe – et vidnesbyrd om de patriarkalske forhold ved hoffet. Ligesom sin fader var Sivert Grubbe en intellektuel mand. Han havde studeret i Wittenberg og havde set meget af verden – Italien, Østrig, Ungarn m. v. Han var dybt religiøs, men også festlig og lunerig; dette kommer især til udtryk i hans dagbog – især det afsnit, hvor han skildrer sine oplevelser på den unge konges færd til Nordkap i 1599. (Frederiksborgmuseet).

almue. Medens endnu kort efter katolicismens tid den meste bortfæstning vistnok foregik i hjemmet, blev det efterhånden mere og mere skik at kræve den foretaget i kirke. Grunden var klar nok. Dels var det på denne måde langt lettere for øvrigheden at sikre sig, at ingen ulovlig forbindelse blev indgået, men ægteskabsgrader, skudsmål, ret til overhovedet at indgå ægteskab osv., alt var i orden. Dels kunne man også ved at sætte mødet i kirken til kl. 8 eller 9 snarest vente, at i det mindste hovedpersonerne mødte nogenlunde ædru. Opfordringer og påbud i så henseende var dog stadig nødvendige.³²⁴ For menigmands vedkommende i Danmark var da omkring år 1600 kirkelig trolovelse, om end ikke ligefrem påbudt, så dog sikkert det almindeligste. I en skrivelse fra konsistorium ved Københavns Universitet af år 1621 bruges et i så henseende ret betegnende udtryk: „Små trolovelser, der sker om søndagen efter froprædiken.“³²⁵ I Sverige udtalte år 1612 præsteskabet sig for, at alle trolovelser burde ske offentligt og i kirker.³²⁶

Disse *to modsatte udviklingsrækker* hos folkets to lag: de velstillede og almuen – *bort fra* kirkelig trolovelse og *henimod* kirkelig trolovelse – skar altså hinanden omkring år 1600. Dette deres skæringspunkt var ikke tilfældigt, thi kort forinden var der både i Danmark og Sverige udstedt en lov, der satte stærkere fart i begge bevægelser. I Frederik II's kirkeordinans af 1582 var det for første gang ved lov blevet fastslået, at ingen trolovelse måtte finde sted uden i *overværelse af en præst*.³²⁷ Og denne præst skulle, i det mindste efter en senere fortolkning, ikke blot optræde som almindeligt vidne, men forhøre parret, prøve om de rette betingelser var til stede, og i så fald sluttelig velsigne deres pagt.³²⁸ Noget lignende var, om end i mindre skarp form, blevet udtalt i den svenske kirkelov af 1571.³²⁹

Men var det først lovbefalet, at en præst skulle overvære trolovelsen, så var der ingen grund for ham til i en ulønnet forretning at drage, på landet måske flere mil, på vej til fattigfolk, når han selv kunne byde de pågældende at møde i kirken eller i hans eget hjem. Noget anderledes stillede sagen sig, hvor der var velstand og udsigt til et muntert fæstensøl bagefter. Men her måtte man antage, at enten frieren eller brudens fader havde haft takt nok til at vælge præsten til „talsmand“, og hermed havde denne jo hånd i hanke med, når og hvor og hvorledes det hele skulle foregå.

Omvendt fra adelens synspunkt set. Var det at blive trolovet af præst i kirke ikke længer en kostbar forret, men sunket ned til et fattigmands kendetegn, så var der ikke grund til at bibeholde det længere. Allerede ved midten af det 16. århundrede skete der da visse indskrænkninger i den kirkelige handling ved adelige trolovelser.³³⁰ Ved ovenomtalte trolovelse mellem Sivert og Hildeborg Grubbe, der foregik i dronningens kammer i kongens og dronningens nærværelse, lader det til, at der, skønt loven udtrykkelig fordrede det, dog savnedes præst. Og senere i Christian V's „Danske Lov“ kom det, at troloves i hjemmet uden præsts nærværelse, til at stå som det ægte kendetegn på fornemhed og fortjeneste, kun tilkommende „dennem som er i rangen, eller af adel, og dennem som lige ved adel agtis“.³³¹

Herfra vil enhver kunne slutte sig til udviklingens senere gang. Det øvrige folk helmede ikke, førend også det opnåede samme fornemheds stempel. Allerede ved midten af det 18. århundrede var trolovelse i kirke gået helt af brug. I „Anhang til Danmarks og Norges kirkeritual, af 1761“ omtales kun trolovelse i præstens hus eller i hjemmet. Og inden århundredets slutning faldt den sidste skranke, idet trolovelse i præsts overværelse afskaffedes ved forordning af 4. januar 1799.

7

Når følget var samlet, begav man sig altså enten ind i storstuen eller til kirken. Handlingen, som foregik på hvert af disse steder, var vel i hovedsagen en og samme, men ganske naturligt havde der, hvad formerne angik, i tidens løb udviklet sig en forskel mellem *verdslig og kirkelig bortfæstning*. Begge faldt de, på ældgammel vis, i de to adskilte dele: trolovelsen og giftermålet.

Den verdslige bortfæstning begyndte med, at alt, hvad tidligere var sket i den sag, gentoges på ny. Hvor besynderligt det end kunne tage sig ud, måtte da altså talsmanden atter frem og anholde om datteren, faderen eller nærmeste slægtning atter svare, denne gang selvfølgelig: ja. Selv ved Sivert Grubbes trolovelse måtte talsmanden på kongens vegne på ny anholde om bruden, skønt jaord allerede var holdt for flere måneder siden.³³² Først efter at dette dramatiske overblik over sagens tidligere gang var givet – efter „til-

tale“, „gensvar“ „og denne sags lejlighed“ som det hed i retssproget – kunne fortsættelsen rettelig følge.

Denne bestod i, at også *bruden gav sit ja*. Tidligere var det jo nemlig kun faderen eller nærmeste slægtning, der havde svaret, nu måtte også hun give sit samtykke. Hermed var det vidnefast, at alle parter samtykke var opnået.

Efter dette hovedindhold kaldte nogle bortfæstningens første optrin for *samtykke (consensus)*. Men i reglen lod man ikke første akt være ude her, men tog lidt mere med og kaldte så det hele: *trolovelse*. Berettigelsen hertil lå allerede i, hvad der var foregået. Thi nærmere set var det mere end blot „samtykke“ til at ville være ægtefolk, der var givet fra de to parter. Såvel han som hun havde lovet – bejleren ved sin talsmand og bruden ved at svare ja til faderens spørgsmål – at ville skikke sig i det kommende ægteskab mod hinanden således, som en trofast og ærlig dannemand og dannekvinde vel anstod. Med andre ord: de havde lovet hinanden deres tro.

Hermed var dog „trolovelsen“ ikke afsluttet. Løftet var vel givet, men dette måtte slås ganske anderledes fast. Ved ed måske? Det var jo kun ved et nyt løfte. Nej, simpelt hen som i enhver handel ved straks at betale afdrag. Det, der foregik, var jo, at denne mand fæstede sig denne kvinde til brud. Men betalte man fæstepenge til det tyende, hvis tjeneste man ville sikre sig, hvor meget mere da her, hvor man fæstede sig en staldbroder for hele livet. Det var selvindlysende for datidens tankegang, at på dette tidspunkt måtte udvekslingen af *fæstensgaverne* finde sted.

Her afbrødes altså handlingen, eller om man så vil: dens mest spændende punkt indtrådte, idet enhver af parterne rykkede frem med, hvad vedkommende havde i baghånden. I de højere samfundslag var vel gavernes form afpasset efter lejligheden, så at de kunne medbringes i en lomme og nu tages frem. Men hvor det gik ret troskyldigt til, og man samtidig havde råd nok til at give fæstensgaver i videre omfang, må der på dette tidspunkt være blevet slæbt hele kurve fulde ind til hver af de to. Ingen tog imidlertid forargelse af slikt. Alles blik rettede sig blot nysgerrigt mod herlighederne, der en for en toges frem, og modtageren tog imod med samme oprigtige iver som endnu i det 19. århundrede fæstemøen i Skåne, der med udbredt forklæde opfangede alt, hvad fæstemanden fyldte i det.³³³

Som alle slige skikke havde denne sin grund i bestemte oldtids-

Adelsmanden Ditlev Holck giftede sig to gange – første gang i 1591 med Inger Rosenkrantz (til venstre) og efter hendes død kort efter med Margrethe Krabbe (til højre). De to kvinders dragt var noget forskellig. Man bemærker f. eks. at pibekraven er vokset betydeligt i omfang på få år; men deres smykker er identiske. Det gælder både den tredobbelte halskæde, og det snoede spiralarmbånd, de begge bærer om venstre arm. Den nærliggende forklaring er, at Ditlev Holck har brugt de samme smykker som fæstensgave, da han trolovede sig første og anden gang. Armringen eksisterer for øvrigt endnu; den har ned til vor tid været arvestykke hos efterkommerne af Ditlev Holck og Margrethe Krabbe.

forhold. Oprindelsen bliver forståelig, når det erindres, at den vistnok skrev sig fra en tid, da det hele var et virkeligt *brudekøb* og kvinden endnu ikke besad arveret. Den købesum („mund“), som manden oprindeligt havde måttet give i betaling for sin brud, synes tidligt at være gået over til at anses for med rette at tilkomme hende og ikke hendes fader. Sammen med medgiften fra faderen udgjorde den da *hustruens særskilte eje*, som ved mandens død eller ved skils-

misse ikke kunne fratages hende. En „mund-købt“, en „guldfæstet“ brud, „fæstet med mund og med mæle“, som det hed, sad da ikke blot med hæder som ægteviv, men også i en nogenlunde sikret stilling som enke.

Da senere kvindens arveret blev indført, bortfaldt ikke helt de forhold, der kunne gøre slig tilsikring af forlods-eje i mulig enkestand ønskelig. Ligeledes holdt naturligvis den gamle betragtningsmåde sig, at gaver var det bedste udtryk for og pant på venskab. Det var da så langt fra, at den hedenske skik at give „mund“ gik i glemme i middelalderen, at den tværtimod blot forgrenede sig videre. I det 16. århundrede havde brudgommen endnu at betale sin brud. Gaven kaldtes, alt eftersom den leveredes ved bortfæstningen eller morgenen efter brylluppet: *fæstensgave* og *morgengave*. Fremdeles havde fæstemøen ved en gave til sin fæstemand at godtgøre sine følelser for ham. Og endelig pålåd det dem begge ved gaver at udtrykke deres venskab over for de nærmeste af dem, som de nu trådte i nyt slægtskabsforhold til.

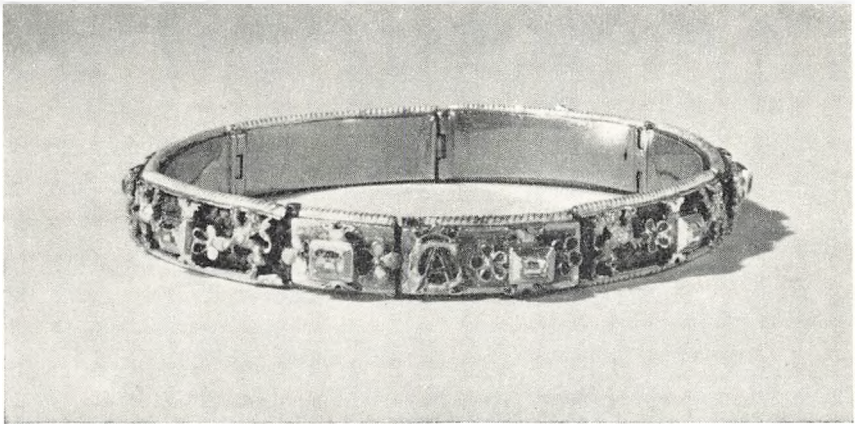
Det var alle disse kærligheds- og venskabspanter, som slæbtes ind for at fordeles. Grundstammen i dem dannede nu som før gaven fra fæstemanden til fæstemøen, „fæstensgaven“ eller „fæstendefæet“ i snævrere forstand.

Det synes at have været en gammel skik, at denne skulle blandt velstillede om ikke helt bestå af rede penge i guldstykker, så dog væsentligt af sådanne guldsmykker, hvis værd var let bestemmelig. „At fæste med guld“ blev derfor ganske naturligt folkevisens betegnelse for en adelig trolovelse. Om hr. Åge hedder det således:

Fæsted han jomfru Elselille
alt med så meget guld.
Månedsdagen der efter
lå han i sorten muld.

Og om hr. Peder lød det:

Fæsted han Kirsten liden
alt med så meget guld.
Det vil jeg for sanden sige,
hun bliver hannem aldrig huld.³³⁴

På Rosenborg opbevares et guldarmbånd, der smykkes af blå løver og blomster i emalje foruden otte diamanter. Navnetræk viser, at det har tilhørt Christian IV's dronning Anne Katrine, og det er muligt, armbåndet har været kongens fæstensgave til den unge prinsesse.

Selv angående Arild Urups og jomfru Tale Thotts ovenomtalte (s. 106 ff.) trolovelse, der jo dog først forefaldt efter det 16. århundredes midte, kom det fremdeles til at hedde på gammeldags vis:

De drukke fæstensøl på Eriksholm,
hr. Lave mon ordene tale.
Han gav hende det røde guld
til sin fæstensgave.

Han gav hende guld og ædelstene,
som jomfruer måtte vel bære.
Hun kasted det på bænken neder
og gjorde deraf vanære.

Den sædvanligste form for guldsmykke til fæstemøen var en halskæde. Det var f. eks. en sådan, som Jesper Då gav den lille Birgitte Gøye ved deres fæstensøl; da hun ikke ville tage imod den, greb hendes stedmoder den og hængte den om hendes hals.³³⁵ Ludvig Munks fæstensgave var en safirs ring og „S-kæde“, altså en guldkæde, hvori hvert led var formet som et „S“.³³⁶ Ditlev von Qualen gav sin fæstemø, Sofie Lunge, en guldkæde på 500 ungarske gyl-

den.³³⁷ Da Mandrup Holk år 1587 skulle fæste Lene Juel, fandt han ikke anledning til at anskaffe en ny kæde, men gav hende i fæstengave en guldkæde og nogle gylden i guld, som han tilbyttede sig af Mourits Podebusk for to bøndergårde og et hus.³³⁸

Foruden halskæder havde tidligere også *guldbæller* været yndede fæstengaver. I det 17. århundrede fortrængtes de dog begge hos den danske adel mere og mere af *armbånd*.

Den velstillede borgerstand fulgte selvfølgelig tæt efter de adelige skikke. For at nævne et par eksempler så gav Asser Sørensen, slots-skriver på Skanderborg, år 1575 sin fæstemø, Inger Christoffersdatter fra Horsens, blandt andet en guldkæde og et forgyldt bælte i fæstengave.³³⁹ Og omtrent på samme tid gav en skolemester i Bergen sin fæstemø ligeledes en guldkæde.³⁴⁰ Selvfølgelig opførte jøderne fra Det gamle Testamente sig på samme vis i de af købstadbeboere forfattede bibelske skuespil. I „Tobiaë komedie“ f. eks. lover brudens anden bejler hende:

Hun skal gå ret som en frue.
Jeg holder hende som en turteldue.
Hun skal få fæstendefæ og andre ting,
guldkæde, sølvbælte og god guldring.³⁴¹

Det er åbenbart rester af samme skik, når blandt bønderne i Småland i slutningen af det 18. århundrede fæstemanden gav sin fæstemø et par sølvkæder, den ene til at gå flere gange om halsen og med vedhængende forgyldte sølvpenge,³⁴² eller i Blekinge et sølvbælte og en sølvkæde.³⁴³ I Nordsjælland i begyndelsen af det 19. århundrede gaves derimod kun rede penge. „Bonden fæster sin brud med nogle hele penge, her i egnen med omtrent 4 rdlr.“³⁴⁴

Denne den egentlige „fæstengave“ skulle ifølge gammel skik overrækkes fæstemøen på højtidelig vis, ikke af fæstemanden selv, men af talsmanden på hans vegne. Derfor hedder det også i visen om Arild Urup og jomfru Tale Thott:

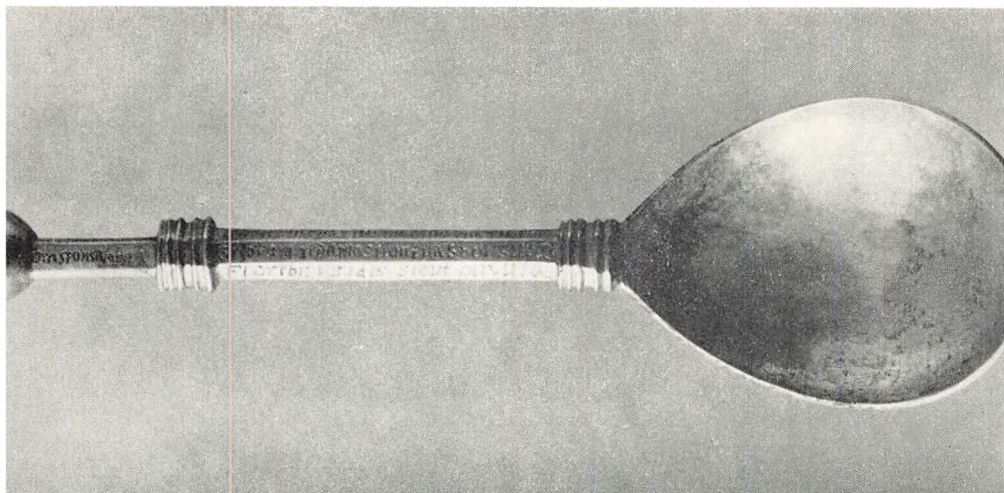
De drukke fæstensøl på Eriksholm,
hr. Lave mon ordene tale.
Han gav hende det røde guld
til sin fæstengave.

Samme skik kan påvises endnu længe efter i Vossevangen i Norge, hvor bejlemændene, efter at pigen havde lovet „at være sin manne lige så lydige som Sara var Abraham“, ønskede hende til lykke med de ord: „Gud han forfremme dig!“ og med det samme forærede hende som fæstepenge „3 til 4 mark danske efter evne“.³⁴⁵

I Skåne var det ned i det 19. århundrede skik, at „böнеманнан“ i det mindste indledte overrækkelsen af gaverne med en længere tale, der ligesom i Vossevangen hentede sine billeder fra patriarkernes hustruer og deres lydighed mod deres mænd. Ny tid brød igennem, da denne tale ved en enkelt lejlighed kom til at lyde således: „Mine venner! nu skulle vi tale lidt om Abraham, lidt om Isak og lidt om Jakob. Dog dette kan nu være det samme. Men, Jens! har du noget i lommen i dine skindbukser, kom så frem med det og overræk pigebarnet dine gaver.“³⁴⁶

Også i det 16. århundrede trådte omtrent på dette tidspunkt af handlingen fæstemanden selv til og afleverede sine *mere private gaver*. Disse var naturligvis overmåde forskellige, både hvad form og værdi angik. Hvad der blandt dem mest kunne minde om det gamle „mund“ og måske også er blevet overleveret sammen med den egentlige fæstensgave, var en art forsikringsbrev, som i det 16. århundrede langt fra var usædvanlige. Det er muligt til denne skik, der sigtes i det ovenanførte brev (s. 88) fra Jørgen Friis, hvori han omtaler den kvinde, til hvem han bejler, således: „Under jeg det menneske for alle dem, der leve på jorden, broder heller søster eller nogen anden, alt det gode jeg haver på jorden. Og vil det og gøre så klart, når Gud vil unde mig et godt svar, at mine arvinger ikke skal arve meget efter mig, om Gud vil kalde mig.“

Man brugte nemlig stundom som fæstensgave at overrække fæstemøen en *forskrivning*, hvori der tilsikredes hende efter mandens død en vis del af formuen eller godset til forlods eje. Den gamle rigsråd Erik Bølle, der, som vi tidligere har set, udbad sig sin svigersøn, Christoffer Gøyes tilladelse til at gifte sig på ny, gav således sin fæstemø en forskrivning på tusind gylden med mere i fæstensgave.³⁴⁷ Klaus Skeel gav ligeledes sin fæstemø et forskrivningsbevis på tusind daler.³⁴⁸ Joachim von Qualen skænkede sin fæstemø et brev på alt det forarbejdede sølv, han måtte efterlade sig.³⁴⁹ Den ovennævnte slotsskriver på Skanderborg, Asser Sørensen, gav sin fæstemø et fæstegavebrev på to gårde i Horsens.³⁵⁰ Professor Ham-

I 1856 fandt man i Ørum præstegård ved Vejle en nedgravet sølvskat fra svenskekrigenes tid. Blandt genstandene var en ske, som præsten Anker Buch i Seest ved Kolding havde skænket sin tilkommende i fæstengave o. 1630. Den er forsynet med lange latinske inskriptioner med mindelser om Davids salmer: „Bed og arbejd, fæstemø, så vil Gud fra himmelen sende dig styrke og de ønskede gaver.“ – „Hvis du elsker Gud, så vil din brud grønnes som et oliventræ. Du vil nyde føde af jordens frugter, og du vil drikke pokaler af vandets strømme. På fredens leje vil du se dine kærligheds-panter, og efter døden vil du søge til de himmelske templer. Dette fromme ønske, kære fæstemø, rækkes dig af Anker Buch af et rent hjerte.“ (Nationalmuseet).

mer gav sin fæstemø en forskrivning på „300 daler med en opredt seng med al tilbehøring“ osv.³⁵¹ At de her anførte fæstemænd har undt deres tilkommende det rigtig vel, kan ses af, at flere af dem foruden disse fæstensbreve tillige har udstedt særskilte morgengavebreve til deres hustruer på endnu større summer.

Denne flothed med midler, som man selv på grund af døden ville være hindret i at nyde længere, forekom imidlertid ofte arvingerne utidig. I alle de ovenomtalte tilfælde opstod der retssager i den anledning. Gammel sædvane og senere lovens klare ord sikrede dog enkens tarv. Forgæves gjorde Christoffer Gøye gældende, at hans svigerfaders efterladte gæld var så stor, at her ikke var råd til forlods af boet at udrede fæstengave. Forgæves påstod Asser Søren-

sens arvinger, at han som en ufri mand ikke burde have givet sin fæstemø så urimelig stor en fæstensgave som to gårde i Horsens. Og med lige så ringe held gjorde Klaus Skeels arvinger gældende, at i Danmark brugte adelen slet ikke at give fæstensgaver i form af forskrivning; hvad man gav, det „gav man straks af hånden enten udi kæder, armbånd eller andet sligt“. Værst faren af dem alle var dog Ditlev von Qualen, thi han havde affattet sit fæstensgavebrev så ubesindigt, at han selv blev den arving, der kom til at lide. Det lød ret storladent at love sin enke og hendes arvinger forlods alt det forarbejdede sølv. Men det må have været mindre behageligt, da hun døde først, at se hendes arvinger møde op og forlange udbetalt alt, hvad der stod i brevene. Guldkæden på de 500 ungarske gylden og de 2000 daler i morgengave udleverede han; men, alt sølvtoj! det var for galt! Halvdelen beholdt han og værgede tappert. Han var død, da hans plageånder endelig fik dom for resten.

Under disse forhold er det ret forståeligt, at man krævede alle herhen hørende aftaler og dokumenter affattet i den mest lovgyl-dige form. I forbindelse med fæstensgavernes udveksling brugte man derfor i de mange vidners overværelse at lade de øvrige be-tingelser oplæse, ved hvilken lejlighed vel fæstemanden især lyttede til, om hjemgiftens størrelse var rigtigt opgivet.³⁵² I et noget yngre skrift tilrådedes det at sikre sig mod senere forfalskning af brevene ved at skrive dem alle på ét og samme stykke papir, som derpå skulle rives over og halvdelen opbevares af manden, halvdelen af hustruen eller hendes slægt.³⁵³

Fæstemandens øvrige gaver til fæstemøen var naturligvis forskellige efter smag og formuesvilkår; dog var der visse, som med stor stadig-hed kom igen. Hertil hørte bægre, skeer, spænder, huetøj, livstykke, handsker eller vanter gerne spraglet udsyet, strømper, sko og i en lidt senere tid den såkaldte „brudebog“, det vil sige en salmebog. Medens man i Vossevangen brugte at aflevere alle herlighederne i et lukket skrin,³⁵⁴ var det uden tvivl ellers i reglen skik at over-give dem åbenlyst og en for en, som endnu i det 19. århundrede brugeligt i Sverige. I Småland, hvor skikken har holdt sig fyldigst, havde omkring år 1800 enhver velstående fæstemand at aflevere ikke mindre end 32 genstande til sin fæstemø.³⁵⁵ I Skåne kaldtes de tilsammen for „gauvetøjet“ (gavetøjet).

Under disse omstændigheder bliver det lettere at forstå, at det faldt hin slægt så naturligt at bruge billedet af et *marked* om, hvad her foregik. Hertil sigter f. eks. de tvende af Peder Syv anførte talemåder: „Markedet er halvholdt“, hvilket han oversætter således: de har holdt jaord; og „hun er solgt så dyre, som hun kan gælde“, hvilket betyder: hun er alt trolovet.³⁵⁶ At dette virkelig har været almindeligt brugte talemåder, bekræftes ved, at vi træffer den ene i et brev fra Christian IV. Han skriver således:³⁵⁷ „Eftersom jeg er advaret, at siden denne hofmesterinde [fru Karen Sehested] haver været til hove, da haver hun altid udi min fraværelse mesten hvert måltid haft nogle udaf hofjunkerne til bords med børnene, så og [til]stedt, at de har med børnene gået op og neder uden stuen, så at herremændene have haft armene om dennem, når de således spadseret have, til hvilket jeg slet intet haver bestilt hende. De tre ældste er solgt så dyre, som de kan gælde, og have med ingen uden med dennem, som de ere overladte til, at tale; hvad de andre ud af herremændenes omgængelse lære kan, er helt let at gætte.“

Når *fæstemanden var færdig* med sine gaver, *begyndte fæstemøen med sine*. Som regel gjaldt det om disse, at de svarede til fæstemandens, men var dog efter en mindre målestok. Også her skelnedes altså mellem en genstand af ædelt metal, den egentlige fæstengave, og de andre sager. Kort efter år 1600 synes det at have været en stående skik, såvel blandt den danske som den svenske adel, at fæstemøens gave til fæstemanden skulle ligne hans til hende og altså være – et *armbånd*. For Sveriges vedkommende forsikres dette af en fremmed iagttager, der år 1634 overværede Johan Oxenstiernas trolovelse.³⁵⁸ For Danmarks vedkommende bekræftes det af en mængde breve og optegnelser. Det fremgår allerede til dels af en befaling som denne fra Christian IV til rentemesteren: „Der skal forfærdiges et guldarmbånd til Hans Ulriks jomfru på den manér og af det værd, som adelen her i riget udgiver til fæstensgave; på enderne skal komme nogle diamanter, dog inte af de største.“³⁵⁹

Dette kunne dog endnu misforstås, som om der kun mentes: udgiver til adelige fæstemøer. Men at disse også gav deres fæstemænd guldarmbånd, kan ses af følgende brev fra Christian IV til hans rentemester: „Eftersom jeg udi den hellige trefoldigheds navn haver bevilget, at hr. Hans Lindenovs søn, Hans Lindenov, må be-

komme min datter, frøken Elisabeth Augusta, til sin ægtestaldbroder, da skal I til *hannem* lade gøre lige sådan et armbånd hos Hans Hollænder, som de forrige deres var, og låne hr. Corfitz Ulfeldts armbånd til at se efter, hvor mange og hvor gode stene derudi findes, og mig derpå med det første skaffe en designation.“³⁶⁰

Tvivler nogen endnu, efterlæse man følgende familieoptegnelser fra et par årtier senere, hvor blot skikken at afgive armbåndene på selve trolovelsesdagen var ved at vige. Om Sten Brahe skriver hans senere hustru: „Anno 1646 den 16. april fik ... han selv i Jesu navn svar på mig udi København. Samme dag gav han mig min ring og anden dagen mit armbånd. Gud sammenbinde vore hjerter i kærligheds bånd! Den 17. maj fik han *sit* armbånd.“ Eller følgende optegnelse om Knud Thotts trolovelse: „Den 14. maj 1661 kom han til Fjellebro og dér gav Sofie sin ring. Den 25. fulgtes vi ad til København, hvor vi kom den 29. Den 2. juni pinsedag fik hun sit armbånd. Den 29. fik han *sit* armbånd.“³⁶¹

Fæstemøens øvrige gaver til fæstemanden var mest beklædningsgenstande: skjorte, lommetørklæde, nathue og lignende. Ingen af disse havde så gammel, sindbilledlig betydning som *skjorten*. Vi har allerede tidligere ved omtalen af skjorte som klædningsstykke berørt dette ejendommelige forhold. Her må vi i denne forbindelse dvæle lidt nærmere derved og søge at klare os, hvorfra dette sindbillede stammede, og hvad det var, man så deri, med andre ord: hvorfor skjorten var kærlighedspant.

Skikken skrev sig fra ældgamle dage og havde vistnok været fælles for den gotogermanske stamme, førend denne på sine vandringer opløstes i folkeslag. Dette synes at fremgå af, at man ikke blot fulgte samme brug i sagatiden hos nordboerne.³⁶² Da f. eks. Orvar Odd i Uppsala meldte Ingeborg hendes elskede Hjalmars død, sad hun just og sømmede en skjorte til ham.³⁶³ Men skikken var vidt udbredt. Den lader sig påvise ikke alene i Skandinavien og på de engang svenske øer ud for Rigabugten, men i Skotland, i Lübeck, i Schlesien, ja helt ned til Nordspanien. I en gammel folkeviser fra Katalonien giver således en elskerinde sig til kende for sin elskede ved at sy ham en skjorte:

Og det første, som hun sømmed,
var for Don Juan en skjorte.

Virked navn på dens manchetter:
 „Don Juan“ og skjult „Marie“.
 Men på hvert af brystets indlæg
 morgenstjernen hun baldyred.³⁶⁴

Hvad der oprindelig havde givet anledning til denne skjortens sindbilledlige betydning, var naturligvis dens værd som klædningsstykke. Den var jo det nødvendigeste, inderste, i sin tid måske eneste klædningsstykke. Som en kvinde favnede den manden. Denne tankegang ligger nutiden fjern. Siden skjorten er blevet af linned og ofte ikke længer er det inderste klædningsstykke, har man også i Norden lidt efter lidt tabt forståelsen af fjerne forfædres billedtale. Anderledes i det 16. århundrede, da skjorten endnu var den inderste beklædning, og alle endnu enten gik med den af uld eller dog var opfødt med indtrykkene af, at den var noget solidt og varmt. En af de sidste sproglige repræsentanter for denne oldtids tankegang er biskop Peder Palladius. I hans ord, som vi alt tidligere har anført, glider på urgammel vis de to forhold i den grad i ét, at det, når man hører ordene løsrevne, er umuligt at skelne imellem, om det er en hustru eller en skjorte han taler om: „Bær over med hende! Jo bedre du farer med hende, des bedre har du hende. Mand skal jo holde af det klædebon, som han haver næst sig.“³⁶⁵

Under disse forhold vil det forstås, at den billedtale, som lå i, at en kvinde skænkede en mand en skjorte, først og fremmest betød, at hun var villig til at skænke ham sin kærlighed. I denne betydning toges det hele middelalderen igennem i Norden. I og for sig lå der intet om ægteskabelig troskab heri. Tværtimod, billedsproget anvendtes lige let om bruden, der fæstede sin brudgom, og om den, der sveg sit tidligere løfte og gav sig hen til en anden. Billedet betød blot løfte om at ville favne. Derfor siger en af elverpigerne til hr. Oluf:

Og hør, liden Ole, træd i dansen med mig!
 En skjorte af silke så giver jeg dig.

Hvortil han svarer:

En skjorte af silke jeg selv formåer,
 thi den har min fæstemø mig skænket i går.³⁶⁶

I mere tilbagestående egne på landet har man langt ned i nyere tid bibeholdt mange af de skikke, der i det 16. århundrede omgav begyndelsen af et ægteskab. Vi er her i storstuen i en gård i Herrestad Herred i Skåne; tidspunktet er 1863. En trolovelse indgås i overværelse af begge parter familier. „Talsmanden“, der står med kalot på til højre – sikkert den stedlige skolelærer – har indhentet de unges og forældrenes samtykke, og den unge mand rækker sin tilkommende den første fæstensgave, nemlig en sølvbeslået bibel. Det højtidelige i handlingen understreges dels af, at stuens vægge er behængt med farvestrålende tæpper, dels af påklædningen. Alle har fået kisteklæderne frem i dagens anledning. (Maleri af Niels Simonsen på Christiansborg).

Og Erik Glipping bejler til marsk Stigs hustru med følgende ord:

Hil sidde I, skønne fru Ingeborg!
Og vil I være mig huld,
da syr I mig en skjorte
og sinker den med røde guld.

Hun svarer:

Skulle jeg sy eder en skjorte
og sinke den med røden guld,
så mænd ved, dannerkonning!
Da var jeg hr. marsk Stig uhuld.

Da kongen derpå går videre og beder ikke blot om favntag, men lover hende evig troskab, svarer hun på ægte datids vis ved ligeledes at gå over fra den fæstensgave, der lovede favntag, til den, der betegnede troskab:

Hør I det, skønne fru Ingeborg!
Og vil I have mig kær,
alle de dage, jeg leve må,
jeg vil eder elske og ære.

– „Hr. marsk Stig har givet mig guldringe
og kæden om min hals.
Så mænd ved, dannerkonning!
Jeg bliver hannem aldrig falsk.“³⁶⁷

Det var da kun en vildledende udløber af den gamle skik, når det i det 16. århundrede blev mode, først i Tyskland siden i Norden, at fornemme kvinder skænkede en skjorte blot som venskabstegn til mænd, hvem de satte pris på. Der lå heri en pikant biklang af, at en sådan gave engang havde betegnet noget langt intimere. Man sporer denne tvetydige dobbeltlyd i det ovenfor anførte brev, hvormed den danske kurfyrstinde Anna af Sachsen ledsagede sin gave til den danske admiral, nordmanden Kristoffer Trondssøn: „Harde du ikke under vort besøg i København (1559) kørt vore jomfruer således i ring og givet dem grund til at blive undselige, så ville de

måske have holdt på, at skjorten var blevet langt bedre og smukkere.“³⁶⁸

Det at sy en skjorte til en mand havde imidlertid middelalderen igennem haft endnu en betydning foruden kvindens løfte om at ville favne ham. Det betegnede tillige hendes evne og vilje til fremtidig „at skære og sy ham alle hans klæder“, altså blive ham en dygtig hustru og hjælperske. Skjorten var ligesom prøvestykket på, hvad hun formåede.

Det er denne anden betydning af gaven, hvorpå der særlig er lagt vægt i den smukke og, efter udbredelsen at dømme, i middelalderen så yndede vise om Esbern Snares frieri til liden Kirsten. Indholdet er i de forskellige opskrifter temmelig forskelligt, men grundtanken er den samme, at liden Kirsten anses for alt for ung og ukyndig til at kunne troloves.

„Liden Kirsten hun er kun årene ti.
– Skoven står herlig og grøn –
hun kan eders hofklæder hverken skære og sy.“
– Den sommer og den egn så vel kunne sammen. –

Hertil svarer Esbern Snare:

„Liden Kirsten er ung, hun kan vel lære,
I give mig hende med hæder og ære!“

Derpå rider han til Ribe og køber „silke og sindal“, som han hemmeligt sender til hende:

Det første liden Kirsten hun sømmen fik,
hun straks ind til sin fostermoder gik.

„Min fostermoder kære! I kende mig råd,
sømmen hun blev mig sendt udi går.“

– „Hør du liden Kirsten! stik sømmen fra dig:
Hun er dig sendt til spot, tro mig!“

Liden Kirsten lader sig imidlertid ikke herved afskrække.

Hun ganger i lønkammer ind,
så skar hun sømmen efter sit eget sind.

Hun syede i hans sidesøm
fisken, som skrider i striden strøm.

Hun syede over hans hårde
femten riddere med dragne sværd.

Hun syede i hans ærmer en krans
femten jomfruer i en dans.

Hun syede i hans bryste,
hvor ridderen jomfruen kyste.

Derpå skikkede hun skjorten hemmeligt til den, der havde sendt hende bud.

Det første hr. Asbjørn sømmen så:
„Herre Christ signe de fingre små!“

Og på svendens spørgsmål om, hvad løn liden Kirsten skal have, svarer han:

„Hvad skulle jomfruen have andet til sømmeløn,
end mig selver, en ridder skøn.“

Hvortil svenden i en af opskrifterne svarer:

„Haver tak skøn ridder alt for eders gave!
I er den svend, min jomfru vil have.“³⁰⁹

Endnu i det 16. århundrede var det skik blandt adelen, at skjorten skulle være særlig kunstigt syet. Såfremt imidlertid fæstemanden heraf har sluttet til sin elskedes kunstfærdighed, er han undertiden blevet skuffet. Den skjorte, som f. eks. jomfru Magdalene Krognos gav til sin fæstemand Tyge Brahe, en farfader til astronomen, var rigtignok ulasteligt prydet med perler – 27 alen perler var der gået med alene til den og til hendes perlehue – men *hendes værk* var det

ikke. På en forræderisk regning står der: 8 mark til Tønnes perlestikker „for gerningen for det skjortelad til Tyge Brahes skjorte.“³⁷⁰

Den skik at give fæsteskjorte har holdt sig i Sverige til ind i det 19. århundrede.³⁷¹ Derimod er skikken glemt i Sønderjylland, hvor dog fæstensgaver endnu er i brug. Når parret her efter trolovelsen skal „skifte“, som det kaldes, så giver han hende blot en guldring og en salmebog, hun ham en tobakspibe eller en urkæde.³⁷²

Når fæsteparret havde vekslet deres gaver indbyrdes, kom turen til *forældrene* til at *modtage* deres. Vigtigst var her fæstemøens moder, hvis *gaver*, i det mindste efter senere skik i Sverige, skulle stå i et vist forhold til, hvad datteren havde fået.³⁷³ Men heller ikke hendes fader eller fæstemandens forældre eller talsmanden blev glemt og, hvor det gik rigtigt til, end ikke fæsteparrets brødre og søstre, så at der efterhånden kunne blive fremtaget og overrakt en ganske artig mængde livstykke, nathuer, vanter, hoser, bånd osv.

En overdådighed, som i det 16. århundrede langt fra var ualmindelig, men efterhånden dog mere og mere gled over til kun at anvendes ved de egentlige bryllupper, bestod i, at parret skulle give en gave, helst et klædningsstykke, til hver person i selskabet. I Blekinge har denne skik tildels holdt sig i sin oprindelige form lige til år 1800. Det hedder herom: „Efter trolovelsen uddeler fæstemøen en af hende selv vævet og mærket næsedug til hver mandsperson, som er i selskabet.“³⁷⁴

Da denne *gavernes udveksling* i vidners overværelse spillede så stor en rolle ved selve handlingen, gled den ganske naturligt i daglig tale over til at blive en *betegnelse* for selve *trolovelsen*. Også i retslige afgørelser blev den til et hovedkendemærke. „Det var ingen trolovelse,“ hedder det således i en dom fra Bergen 1568, „thi der var ingen gaver, ingen vidne eller handtasting.“³⁷⁵ „Det har altid været holdt her i riget,“ sagde Niels Hemmingsen i forhøret over Iver Bertelsen, „at de folk, som hinanden have trolovet og have vidnesbyrd og bevisning herom og have givet hinanden fæstendefæ, de folk er ægtefolk for Gud og verden.“³⁷⁶ I sagen angående Birgitte Gøyes skilsmisse fra Jesper Då var det derfor et spørgsmål af ikke ringe vægt, hvorledes det forholdt sig med den af ham givne fæstensgave.³⁷⁷

Under disse omstændigheder er det let forståeligt, at datiden også

overførte de samme forhold på længst forsvundne tider. I god tro brugte man dem f. eks. som målestok for begivenheder fra Abrahams dage. „Endog hidtil i teksten ikke endnu er noget talt om bruden Rebekkas ja og samtykke, dog lige vel lader det sig heraf åbenbarligen til kende, at hun vel haver vidst denne ganske handel. Aldrig havde hun annammet sådan kostelig fæstindsgave og dyrebar skænk af Elieser, havde hun ikke tilforn samtykt i Isaks ægte-skab.“³⁷⁸

Og ganske naturligt hentede man billeder fra denne forestillingskreds for at tydeliggøre religiøse begreber. „Ligervis som en brudgom, fæstendes sig en mø, giver hende med sine forældre et pant og fæstendefæ med anden megen klenodie og gave, på sin tro og love og sin kærlighed retsindig at være og aldrig at rykkes – så haver og Guds søn givet sin menighed og kære brud et stort arrha [dvs. fæstepenge] og fæstendefæ: den værdige hellige ånd“ osv.³⁷⁹

Gennem datidens egne forfattere får man det bedste indtryk af, til hvilken grad af overdrivelse man var gået med fæstegaverne, og hvor stort et tryk, der herved lagdes på de ubemidlede, der skulle holde trop med. I et religiøst skrift hedder det således i forbigående om denne sag: „Det sker ofte, at de små herudi ville for meget efterfølge de store og agte ikke deres vilkår. Som mangan er, der skaffer sig skønne klenodier til fæstendegave, herlige og kostelige klæder, og ville ikke gerne være den slemmeste, men anvender sådan stor bekostning derpå, at det sker ofte, kort tid efter brylluppet er overstået, at sådanne fæstendegaver holdes til fals på torvet, pantsættes eller udfås så hemmeligen at sælges. Se dette sker ikke så sjældent, men ideligen.“³⁸⁰

Den hele skik var derfor moden til at beskæres. Dette skete i en række forordninger i det 17. århundredes første halvdel, ved hvilke det forbødes adelige fæstefolk at give hinanden i fæstensgave mere end to ringe til en værdi af 250 specier i det højeste. Gaver til slægtninge skulle helt afskaffes. Betegnende nok måtte dog disse bestemmelser senere slappes; år 1651 tillodes det at lade ringene hos adelige være til en værdi af 3–400 specier samt at give fæstensgave også til fæsternøens moder, „eller, om hun er død, til den, udi hvis hus jomfruen er“. Af uadelige måtte gejstlige og borgerstandens spidser give i fæstensgave indtil 10 lod guld, „fornemme håndværksfolk“ en guldring på en rosenobel eller to; men „gemene hånd-

værksfolk og andre skulle ingen sådan foræring måtte udgive“. Endelig pålagdes det borgmestre og råd at holde et vågent øje med, at alle parrets øvrige indbyrdes gaver kun bestod af hjemmegjort uldent og linned og ikke overskred vedkommendes evne.³⁸¹

Mod sædvane synes disse forordninger at have virket både hurtigt og kraftigt. Dette tør dog næppe tilskrives en sær lydighed hos befolkningen på netop dette område, men langt snarere et omslag i moden og synsmåden i det hele, hvoraf forordningerne selv for en del kan betragtes som et udslag. Sagen var, at bortfæstning i gammeldags form og den hertil svarende trolovelse havde tabt i betydning, samtidig med at „bryllup“ var blevet den ene gyldige form for lovlig forbindelse. Herhen tyede da gamle skikke, „fæstensgave“ afløstes hos adelen mere og mere af „morgengave“ osv. Og hvad adelen i så henseende ændrede, efterlignedes troligt af den højere borgerstand.

Allerede før det 17. århundredes midte kunne da i en juridisk håndbog „fæstensgave“ betegnes som noget, der kun var brugeligt „blandt ufrie folk og de som ej af adel er“.³⁸² Og Christian V's „Danske Lov“ fastslog yderligere dette forhold.³⁸³

Hos Nordens bondestand derimod holdt de gamle fæstensgaver sig tilligemed den gammeldags opfattelse af bortfæstningens betydning. Som vi i det foregående ofte har haft lejlighed til at berøre, bevaredes særligt i Sverige, men dog også i Norge og i Sønderjylland, det 16. århundredes skikke i så henseende næsten uforandrede til ind i det 19. århundrede.³⁸⁴

Når ved gavernes udveksling trolovelsen var fuldbyrdet, gik man over til bortfæstningens andet afsnit: *giftermålet*. „De tvende blev givet tilhobe“. Denne del af handlingen foregik på en og samme måde hele Norden over og ledsagedes af en tale, der ligeledes næsten var ordlydende ens hos alle skandinaver, et tydeligt bevis for skikkens ælde. Fæstemanden rakte sin højre hånd frem, og fæstemøens fader lagde hendes højre hånd deri med følgende ord: „Jeg giver dig min datter til hæder og hustru, til halv seng og halvt bo, til lås og til lukke og alt halvt vundet [dvs. selverhvervet gods, modsat arvegods] i navn Gud faders, søns og hellig ånds. Amen.“³⁸⁵ Herefter trådte alle tilstedeværende til, i hvert fald så mange som pladsen tillod, og lagde deres hænder til bekræftelse ovenpå de to fæste-

folks. Hvis man tør slutte fra, hvad der var skik i Blekinge i begyndelsen af det 19. århundrede, blev alle stående en stund i denne stilling, medens talsmændene læste fadervor.³⁸⁶

Dette var handlingens egentlige hovedpunkt, hvorefter den havde fået sit navn „fæstning“. Herved forstodes nemlig ikke blot i almindelighed, at forholdet blev gjort „fast“ – forlovelse kaldes også i enkelte egne af Norge „at gøre vist“³⁸⁷ – men først og fremmest, at der blev givet hånd derpå. „Fæstning“ var forkortelse af *håndfæstning*. At dette var den ældgamle, nordiske betegnelse for trolovelse kan ses af, at den var trængt ind i England med den nordiske indvandring. Endnu i et engelsk skrift fra året 1543 brugtes ordene *handfasted* og *hande-fasting* som gængse udtryk for trolovelse, og selv den dag i dag er denne betydning af ordene ikke helt glemt i England. I Skotland var udtrykket *hand-fasting* havnet som betegnelse for forholdet mellem „gadebassen“ og hans „gadelam“, i hvilken betydning det forekom i slutningen af det 18. århundrede.³⁸⁸

Håndfæstning var da altså den gamle nordiske betegnelse for trolovelse, og grundbetydningen i begge ord, „håndfæstning“ og „trolovelse“, var den samme: det bindende løfte mellem vordende ægtefolk. I Norge og Sverige holdt denne betydning af ordet „håndfæstning“ sig.³⁸⁹ I Danmark veg den i løbet af middelalderen lidt efter lidt for den nye retslige og politiske betydning af ordet: en skriftlig forpligtelse, særligt en kongelig. En lignende tilbøjelighed til overgange i betydning har der været i ordets øvrige forgreninger. Tillægsordet „håndfast“ f. eks. betød på dansk i det 16. århundrede endnu „fangen“, i det 17. århundrede „bekræftet ved underskrift“ og i det 19. århundrede „stærk“.

Så snart den store hånd-knude atter var opløst, trak de mange vidner sig ikke igen tilbage til deres plads, men begyndte en ganske løjerlig færd, idet de hver især søgte at *give fæsteparret* et velment *dunk i ryggen*.

Hvis man ikke havde så sikre vidnesbyrd for, at dette virkelig forholdt sig så, skulle man tro, at her enten måtte ligge en misforståelse til grund, eller at skikken dog i hvert fald kun hørte hjemme hos folkets laveste lag. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Den svenske biskop Olaus Magnus, der så vidt vides er den første, som omtaler denne skik, omtaler den som ganske almindelig og meddeler

tillige i sin latinske beretning, at dette dunk i ryggen på svensk hed „fæstedunk“.³⁹⁰ Hvor almindelig skikken har været i Danmark, kan ses af, at forfatteren til „Tobiæ komedie“ tillægger jøderne for-dum samme skik. Næppe har i dette stykke Saras fader fæstet hende og hendes første bejler til hinanden med følgende ord:

Med glæde, fryd og møget gammen
her giver jeg eder nu tilsammen,

førend de tilstedeværende siges at styrte frem og give dem dunk i ryggen. Og til yderligere forklaring tilføjer endda forfatteren, vel nærmest til oplysning for de spillende, at dette udføres ganske som skik og brug er ved fæstning.³⁹¹ At sligt også har været brugt i de højeste samfundslag, ser man f. eks. af en brudetale fra 1624 ved Christoffer Urnes og Sofie Lindenovs vielse, hvor der tydeligt sigtes hertil³⁹² og en udlænding, der i året 1634 overværede Johan Oxenstiernas og Margareta Stures trolovelse, beretter, hvorledes gæsterne, efter at fæstensgaverne var udvekslet, sprang frem og dunkede løs for spøg.³⁹³

Også i Frankrig i det 16. århundrede var „fæstedunk“ en velkendt skik. Dette kan blandt andet ses af Rabelais' († 1553) hentydninger dertil. I en af sine komiske fortællinger beretter han, hvorledes adelsmanden hr. de Basché klarede sig for ubehagelige stævning-mænd. Han kaldte sine folk ind og sagde: „Når stævning-mændene kommer igen, så hold jer rede! Du, Loyre! og din kone indfinder jer i min store sal i jeres bryllupsklæder, ganske som dengang I blev ægteviet! Se her er hundrede guldstykker til at klæde jer op for. I, hr. pastor! må ikke forsømme at være til stede i ornat og med vie-vand, ligesom til et rigtigt bryllup. Og du ligeså, trommeslager! du stiller med tromme og fløjte. Når så vielsesordene er fremsagt og bruden afkysset, skal I under trommers lyd give hinanden fæste-dunk. I ved: små puf og stød. De hjælper på fordøjelsen. Men når I kommer til stævning-manden, så skal I tærse løs på ham som på umoden rug. Skån ham ikke! Se her har I nogle jernhandsker, be-klædt med skind. Giv ham dygtigt med dem! Jo mere I holder af mig, des stærkere slår I til.“

Som aftalt gik det hele for sig. Stævning-manden blev mørban- ket. „Plettet på skindet som en tiger og med et halvt dusin knæk-

kede ribben“ vendte han hjem, uden at have fået hr. de Basché's underskrift for, at stævningen var blevet ham forkyndt.

Næste dag afsendtes da en ny stævningsmand, denne gang for en forsigtigheds skyld ledsaget af to følgesvende. Han kom just til bryllup ligesom den forrige. Manden mente nu at gøre sine sager flinkt. Thi da stævningen var forkyndt, afskrift afleveret, vielsen forrettet, bruden afkysset, måltidet endt, tømte han sit glas og sagde til herremanden: „Hvordan er dette at forstå? vanker der ikke fæstedunk her? Jeg tror, at alle gode gamle skikke går af brug. Venner går af mode. Juleviser går af mode. Verden er syg og lakker mod enden. Nej, sådan skal det være: Brudéfærd! Brudéfærd!“ Og dermed begyndte han at dunke hr. Basché og hans hustru, og derefter de unge damer og præsten med.

Men så kan det nok være, at jernknoer og fægtehandsker kom i gang. Man knubsede løs, alt imens præsten tordnede mod de forbandede bryllupsløjer. Med de mest levende indtryk af hr. de Basché's gæstfrihed og med grundig kundskab om alt, hvad der vankede ved et muntert bryllup, vendte stævningsmændene hjem. Fra den tid var hr. de Basché fri for videre overløb af dem. Og når nogen ellers var blevet rigtig mørbanket, så hed det sig som et mundheld, at han havde nok „været til bryllup hos hr. de Basché“.³⁹⁴

Som det vil ses, lader Rabelais her fæstedunk blive uddelt ikke blot til brudeparret, men også mellem gæsterne indbyrdes. Noget lignende kan påvises for Danmarks vedkommende. I „Tobiæ komedie“, hvor uddelingen af fæstedunk to gange blev fremstillet for tilskuerne så livagtigt som muligt, gives der første gang de spillende anvisning på også at dunke hinanden indbyrdes, og narren siger efter den sidste gennemprygling:

Nu lave de til.
 Ret bryllup det nu blive vil.
 Ak, *hvilke mange hug jeg fik!*
 Hvi fanden have de sådan skik?
 De slog vor brudgom og Sara [bruden] med.
 Men jeg vil sige og gætte dette:
 Mange skulle gerne tage hug så mange,
 kunne det dennem som Sara gange.
 De ville så gerne have mand³⁹⁵ osv.

Dette svarer ganske til den almindelige afdunkning hos Rabelais. Begge steder ser vi skikken, således som den i livligt selskab så grumme let kunne give sig frit løb og udarte. Men der kan næppe være nogen tvivl om, at den egentlige kerne deri var den blotte dunken af fæsteparret alene, hvorom der også hyppigst kun er tale.

Spørger vi om grunden til denne besynderlige skik, så har sikkert ærkebiskop Olaus Magnus ret, når han sammenstiller den med tilsvarende ved andre højtideligheder, især ved ungdommens konfirmation og ved ridderslagning. Her brugte nemlig de tilstedeværende at give konfirmanden eller den nyslagne ridder et slag i ansigtet, for at han „skulle huske det“. En lignende måde at give den højtidelige handling „eftertryk“ på, som Olaus Magnus kalder det, anvendtes ifølge andre også, når en blev gjort til væbner, blev „væragsig“, som det senere gerne hed. Det slag på munden, som ved denne lejlighed gaves vedkommende, benævnedes i Norge „et pustfæst“.³⁹⁶

Når det nu erindres, at på ældre dansk betød at klappe: at slå, er det meget troligt, at Peder Syv har ret, når han udleder talemåden „det er klappet og klart“ af disse slag ved højtidelige lejligheder. På hans tid var heraf kun „fæstedunkene“ tilbage. „På landet endnu klappe og slå de dem i ryggen, som troloves,“ siger han. Talemåden brugtes i øvrigt dengang gerne i en mere udvidet form, idet man sagde: „Det er kallunset, klappet og klart“. Peder Syv forklarer „kallunset“ som: af kallun, dvs. rent og godt.³⁹⁷

Selve skikken var altså på Peder Syvs tid ophørt blandt de højrestillede i byerne, men endnu i brug hos landbefolkningen. Det samme bekræftes af en anden forfatter, der ligeledes har skrevet år 1688 og bruger disse udtryk: „Ellers er det mærkeligt, at de i disse nordlige lande har haft skik at banke brud og brudgom i ryggen, efter at de var sammenviet, hvilken skik sjællandsbønderne ikke aldeles have glemt, som jeg selv har set i deres trolovelser.“³⁹⁸

Længst synes skikken at have holdt sig i Norge, hvor den endnu i året 1782 kan spores i Øvre-Telemark, om end i en noget udvisket form. Det hedder herom: „Alle unge karle, som møder en pige enten på vej eller sti, efter at hun er fæst, og som er kendt med hende, banker hende for spøg, som ofte den arme pige må føle for alvor, især når hun træffer en, hun har givet kurven.“³⁹⁹

Med disse slag i ryggen var handlingens højtidelige del omme.

Selv om ægteskabsindgåelse ifølge romerkirkens lære er et sakramente, tog det meget lang tid, før den kirkelige vielse blev det afgørende for de vordende ægtefolk. Ifølge den middelalderlige lovgivning kunne man blive gift ved ganske enkelt at leve sammen i tre år. Men kirken søgte at gøre sin indflydelse gældende – f. eks. ved at lade troløvelsen foregå i en kirke og i nærværelse af en præst. Dette senmiddelalderlige kalkmaleri i Risinge Kirke i Östergötaland forestiller den hellige Anna, der „gives“ til Joachim. (Fot. Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

Fæsteparret modtog nu lykønskninger af de forsamlede, gaverne toges i nærmere øjesyn, og snart efter skiftede storstuen præg, idet borde og bænke opstilledes til det kommende gilde „fæstensøllet“.

Den *kirkelige form for bortfæstning* tog sig noget anderledes ud. Dette lå dog for en stor del i omgivelserne, thi hvad selve handlingen angik, så bar denne tydeligt nok præg af at være den verdslige bortfæstning, som kirken i middelalderens løb havde søgt at tilegne sig og i den anledning svagt tillempet efter sine ønsker.

Endnu i de to tre første årtier efter reformationens indførelse vedblev man i det væsentlige at følge gammel skik. Man samledes uden for kirken og, især på landet, forblev man hyppigt ude i det fri, så at følget blot slog kreds om kirkedøren, i hvilken præsten stod med fæsteparret foran sig.⁴⁰⁰ Andre steder trådte man ind i våbenhuset.⁴⁰¹ I byerne og især ved store adelige bortfæstninger kom man vel helt ind i kirken, dog synes man at have næret en vis sky for at lade handlingen foregå i koret foran hovedalteret. Peder Skrams og Elsebeth Krabbes trolovelse f. eks., der stod i Frue Kirke i København år 1533, altså endnu i den katolske tid – og fejredes med stor pragt, idet en biskop „lagde deres hænder sammen“ og ikke mindre end syv bisper var til stede – foregik desuagtet ikke i kirkens hovedhal, men i et af dens kapeller.⁴⁰² Senere benyttedes hertil jævnligt kirkernes sakristi.⁴⁰³

Hvor det gik ret festligt til, ledtes fæstemøen ind af de to nærmeste slægtninge. Elsebeth Krabbe „indledtes“ f. eks. i Frue Kirke „af sin kære fader, Tyge Krabbe, og sin kære morbroder, Oluf Rosenkrantz“. Men i øvrigt var „indledningen“ i anden forstand ikke nær så vidtløftig her som ved den verdslige bortfæstning i storstuen, man sprang al gentagelse af „tiltale“ og „svar“ over og gik straks til sagen.

Dette kunne man i den katolske tid så meget roligere gøre, som man jo ved den forudgående *tredobbelte lysning* havde overbevist sig om, at intet var til hinder for forbindelsen. Da imidlertid ved reformationens indførelse lysningen før trolovelse afskaffedes og henlagdes til før vielsen, blev det mere nødvendigt at sikre sig, og efterhånden fastsloges da at rette ikke ét, men *tre bestemte spørgsmål til fæstefolkene*. Det første af disse svarede til den verdslige bortfæstnings gentagelse af hele sagens tidligere gang, idet det kom

til at lyde således: „Haver du berådt dig først med Gud i himmelen, dernæst med dit eget hjertelag, siden også med din slægt og venner, at du vil have denne ærlige pige (mand) til ægte-hustru (husbond)?“

Straks efter reformationens indførelse herskede der dog en del uklarhed på dette punkt. Skønt Luther havde udgivet en lille „Troløvelsesbog“ (Traubüchlein), og denne var blevet gentagne gange oversat og benyttet på dansk, synes man dog i de enkelte egne at have fulgt forskellig skik. Ifølge Peder Palladius' gengivelse skulle præsten straks ligesom faderen i storstuen rette det ene spørgsmål til fæstefolkene: „Hans! vil du have Margrethe til din ægtehustru?“ – „Margrethe! vil du have Hans til din ægtehusbonde?“⁴⁰⁴ Ifølge Frans Wormordsens håndbog (1539) skulle præsten først sikre sig ved at spørge hver af parterne, „om der er nogen hinder på nogen deres side, hemmeligt eller åbenbarligt, at de ikke må være til hobe i ægteskabs-stat“. Og først efter at have fået deres svar herpå skulle han spørge dem hver især: „Begærer du da af dit hjerte foruden al argelist at annamme til dig og have denne ærlige kvindes- (mands-)person til din kære, elskelige og rette ægtehustru (husbond) efter Guds ord og befaling?“ Ret betegnende er det, at ifølge Frans Wormordsens anvisning skulle fæstemanden hertil kun svare „ja,“ fæstemøen derimod brugte det endnu ivrigere udtryk: „Ja, gør jeg så.“⁴⁰⁵

Først ved Peder Palladius' alterbog af år 1564 fastsloges de tre spørgsmål, som har holdt sig ved brudevielse indtil vore dage, nemlig det ovennævnte: 1) „Har du berådt dig“ osv. – 2) „Vil du leve så med hende både i medgang og i modgang, i hvad lykke Gud almægtigste vil eder tilføje, som en dannemand (-kvinde) bør at gøre med sin ægte-hustru (husbond)?“ – 3) „Ved du dig fri for at have givet nogen anden kvindes- (mands-)person, som nu lever, din ægteskabs tro?“ Som det vil ses, fastsloges i øvrigt her en rækkefølge af spørgsmålene, der var mindre tankeret end den hos Frans Wormordsen. Han havde begyndt med at sikre sig, at der ingen hindringer var for forbindelsen; her henlagdes den nødvendige forudsætning til det sidste spørgsmål.

Når spørgsmålene var besvarede med ja, skulle, ligesom ved den verdslige handling, *troløvelsen bekræftes ved udveksling af fæstengaver*. Der kan ikke være nogen tvivl om, at denne udveksling virkelig også hyppigt har fundet sted både i den katolske og i den lu-

therske tid. Frans Wormordsen forudsætter således i sin håndbog, at den gamle skik sker fyldest; han lader den endog foregå foran alteret og giver præsten anvisning på, når han skal lade parret række hinanden hånd og give fæstengave, ligesom også præsten siden skulle sige: „Efterdi at disse ærlige personer har begæret og samtykt hverandre til ægteskab ... og derpå givet hverandre hånd og *fæstengave*.“⁴⁰⁶ Endnu langt ned imod vor tid synes der i af-sides egne af Sverige at være spor af, at fæstengaverne fremdeles blev udvekslet i kirken.

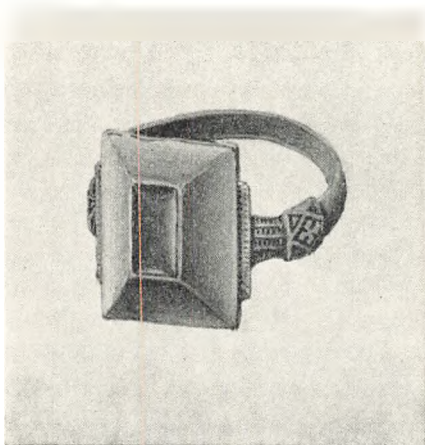
Men allerede i katolicismens dage havde man søgt at fortrænge denne skik ved en anden, der, ihvorvel den var hentet fra en noget forskellig forestillingskreds, dog synes egnet til at afløse de alt for virkelige fæstengaver. Det var *udvekslingen af troløvelsesringe*.

Denne skik lignede den nordiske. Guldringen var jo ligesom de sædvanlige fæstengaver, halskæder og armbånd, et smykke af ædelt metal. Også i Norden var ringen kendt som sindbillede. Dunkle spor synes endog at tyde på, at man heroppe i den hedenske tid måske havde brugt at lade fæsteparret tilsværge hinanden troskab, idet begge lagde hånden på gudehovets hellige ring. For så vidt var jordbunden forberedt for den nye skik.

Når desuagtet selv den mægtige katolske kirke ikke havde formået helt at tvinge denne igennem, så kom det af, at man i *Norden* hårdnakket *vedblev at betragte brugen af troløvelsesring som en fremmed skik*. Og heri havde man ret. Nærmere set var der en ikke ringe forskel både på fæstengave og troløvelsesring, og på ringens betydning efter nordisk og efter sydlig opfattelse.

Fæstengaven nedstammede fra den gamle nordiske slangering, hvis afhugne stykker kunne bruges som betalingsmiddel. Dens værd lå ikke i dens kunstige forarbejdning, men i dens metalværdi; jo videre, jo tykkere, jo flere vindinger des bedre. Denne oldtidsbetragtning havde endnu ikke tabt sig i det 16. århundrede. Fæstengaven var fremdeles, hvad enten den havde form af armbånd eller af halskæde, at værdsætte efter vægt. Det gjorde intet, om kædens led kun var plumpe „S“er, når blot de vejede til. Man anskaffede sig ikke nyt kunstfærdigt arbejde til fæstengave, man tilbyttede sig gamle smykker efter vægt.

Ganske modsat troløvelsesringen. Dens betydning lå i dens form. Det var uvigtigt, om den var tynd eller tyk, let eller tung, når den

Det var i middelalderen skik, at biser blev begravet i fuldt ornat og med alle tegnene på deres værdighed – bl. a. bisperingen, som blev sat på deres finger under den højtidelige indvielse til kaldet, den såkaldte investitur. Ringen symboliserede, at de havde indgået en slags ægteskab med kirken. Denne ring tilhørte Absalon og blev taget op af graven i Sorø i 1827. (Akva-rel på Nationalmuseet).

blot – selvafluttet, uden begyndelse og ende – kunne betegne den evige troskab.

Hertil kom, at der vistnok var en oprindelig forskel på tydningen af den runde ring i Syden og i Norden. I Syden så man i ringen, der vendte tilbage i sig selv, kun et sindrigt tegn, tegnet på troskab. Fæstet på fingeren forlenede den med samme dyd, eller mindede dog derom som pligt. I Norden derimod havde den runde ring været mere end sindbillede, den havde været selve billedet af det højeste: solen, guden, det almægtige liv. Som kongering kunne den da vel bæres som højtidstegn om panden; det gik og an at sværge troskab ved den, som den sad i gudehøvet. Men at stykke den ud til hvermand, bære den på fingeren til daglig, var en formastelse.

Brugen af *trolovelsesring* var af sydlig oprindelse og ældgammel. Skikken havde hersket længe før kristendommens dage både hos romerne og andre folk ved Middelhavet.⁴⁰⁷ Godkendt af kirken havde den gamle skik taget ny vækst hos de samme middelhavsfolk. Det var dér ikke længere blot fæstemanden, der med en ring trolovede sin fæstemø. Jesusbarnet fæstede dermed den hellige Katharina som sin åndelige brud. Paven fæstede med samme tegn bisperne til deres embede. Dogen i Venezia fæstede på byens vegne havet som brud osv.⁴⁰⁸

Anvendelsen af trolovelsesring havde da for pavekirken allerede den hjemlige vanes vægt; men den fik endnu dybere betydning. Dette var nemlig omtrent det eneste punkt ved bortfæstningen,

hvor præsten fik lejlighed til at optræde selvstændigt på kirkens vegne. Ellers var han jo blot faderens stedfortræder. Men idet kirkens tjener indviede og påsatte trolovelsesringene, føjedes her et nyt og betydningsfuldt led til, som manglede ved den verdslige bortfæstning og just ved sit hemmelighedsfulde præg egnede sig til at påvirke sindene.

Ifølge romerkirkens forskrifter blev da *ved den kirkelige trolovelse en hovedvægt lagt på overrækkelsen af trolovelsesringene*. Vel vekslede skikkene noget efter tid og sted, men, hvor det gik an, skulle præsten gøre så meget ud deraf som muligt: indvie dem, løfte dem mod himlen med bøn om, at Herren ville velsigne dem, bestænke dem med vievand og sluttelig påsætte dem i navnet Faderens, Sønnens og Den hellige Ånds.

Idet romerkirken i middelalderen søgte også i Norden at gennemføre disse sydlige trolovelsesskikke med overrækkelse af *trolovelsesringe*, stødte den her på en modstand af dobbelt art. Dels var, som vi så, nordboerne kun lidt tilbøjelige til at lade trolovelsesringe afløse fæstensgaverne, om end blot i kirken; dels var man heroppe vant til netop i forholdet mellem mand og kvinde at bruge andre troskabstegn end ringen. Troskab i kærlighed betegnedes fra ældgammel tid vistnok hos alle gotogermanske folk enten ved en i fællesskab knyttet knude (heraf det engelske *true-love knot*)⁴⁰⁹ eller ved at en rund mønt, helst en guldmønt, brødes sønder og hver af parterne beholdt sin halvdel deraf. Denne sidste form for troskabspant synes at have været meget yndet og stemte jo også med tilsvarende forpligtelsesformer på andre områder. I Danmark var skikken i det 16. århundrede vistnok ved at tabe sig, men såvel fra England som fra Tyskland foreligger der vidnesbyrd om, at den dér endnu var temmelig almindelig brugt.⁴¹⁰

Romerkirken i Norden var da ilde stedt med sine trolovelsesringe. De var for fattige til at erstatte fæstensgaver, og pladsen som troskabstegn var alt besat. Ikke desto mindre kæmpede kirken med iver også på dette område, og om end det gik langsomt, lod fremgang sig dog tydeligt spore. Det sidste indlæg fra katolsk side leveredes i Danmark af Christian Pedersen i hans Jærtegn's Postille, hvori det hedder:

Om den ring, der opbevares på Rosenborg, og som man har ment var Christian II's trolovelsesring til dronning Elisabeth, virkelig har tilhørt hende, er uvist. Kronerne, der er indgraveret på begge sider af den uslebne safir, kan dog tyde på kongelig oprindelse, og den latinske inskription „Hil dig Maria du benådede“ viser i hvert fald, at ringen er fra tiden før reformationen. (Ole Woldbye fot.).

„Hvordan bør den kærlighed være mellem husbonden og hustruen? Her svare doctores til og sige, at den kærlighed, som de skulle have imellem dem, bør at overgange al den ting, som til er i verden; og det betyder den guldring, som de gives til hobe med. Samme ring bør at være af guld og trind og sættes på fjerde finger.

Først skal han være af guld. Thi at ligervis som guld overganger al den malm i verden er, så bør og kærlighed i ægteskab at overgange al den kærlighed, som til er på jorden, thi Vorherre siger selv i den hellige læst: „En mand skal overgive fader og moder og blive hos sin hustru.“ Her måtte nogen spørge, om man bør mere at elske sin hustru end sine forældre. Her svares til, at man bør mere at elske sin hustru, og man bør mere at hædre sine forældre.

I anden måde bør samme guldring være trind, at han haver ingen ende, at betegne, at den kærlighed, som er i ægteskab, skal være evig, uden al ende. Endog at ægteskab skilles ad formedelst døden, dog bør kærlighed alligevel at holdes, at den ene skal gøre almissegerninger og lade gøre gudstjeneste efter den andens død.

I tredje måde skal ringen sættes på den fjerde finger at betegne, at de skulle have hjertelig kærlighed til hverandre, thi at vise mestere og læger skrive, at der ganger en åre fra hjertet og til den fjerde finger, fordi sættes ringen på hannem, at deres kærlighed skal være trofast af hjertens grund.“⁴¹¹

Da reformationen indførtes i Danmark og Norge, var man netop nået så vidt, at brugen af trolovelsesring var blevet almindelig, eller

dog temmelig almindelig hos de højest stillede. Oplysende i så henseende er allerede Frans Wormordsens ord i hans håndbog af 1539, hvor det om denne del af handlingen hedder: „Her beder præsten dem, at de giver hverandre hånd med trolovelsens ring eller fæstendegave, og lægger deres højre hænder tilsammen og siger“ osv.⁴¹² Men endnu mere oplysende er det vink, som Peder Palladius ved samme lejlighed giver præsten: „Her skal man agte, om det er herrefolk, som bruger trolovelsesring; da skal præsten tage ringen af brudgommen og sætte hannem på brudens finger, før han beder dennem give hverandre deres hænder.“⁴¹³

At forholdene var omtrent tilsvarende i Bergen kan ses af følgende skildring fra år 1562 af en adelig trolovelse: efter at Jost Herremand havde erklæret for alle tilstedeværende, at han ville have Magdalena salig hr. Jakobs på Askevolds efterleverske til sin ægte-hustru og leve og dø med hende, holdt sognepræst hr. Michael en tale, der endte således: „Da fattes der nu intet andet til, uden at de skulle troloves med trolovelsens ring efter gammel sædvane. Tog da Jost Herremand en ring og satte på Magdalenis hånd, og så lagde hr. Michael deres hænder sammen og sagde“ osv.⁴¹⁴

I løbet af det 16. og 17. århundrede skred udviklingen jævnt fremad i *Danmark* og *Norge*, idet borgerstanden og lidt efter lidt også bondestanden, fulgte adelens eksempel. En målestok for skikkens udbredelse ved det 17. århundredes slutning kan hentes fra, at det på den tid var et almindeligt mundheld i Danmark: „Når fingeren er ringet, er pigen tinget.“⁴¹⁵ Og omtrent på samme tid hedder det om bønderne i Nordhordeland og Voss i Norge: „Fæstemanden forærer sin fæstemø en forgyldt sølvring, hvilken han dog ikke leverer hende, forinden præsten udi trolovelsen nævner disse ord: så giver hverandre eders hænder derpå, da han sætter den på hendes langfinger, idet han rækker hende hånden.“⁴¹⁶

I Danmark og Norge ophørte med reformationen ringspåsættelsen at være et påbudt led af den kirkelige handling. Mødte fæstemanden med ring, var det godt, og præsten overrakte i så fald fæstemøen den. Men nødvendigt var det ikke. Det blev kun mere og mere almindeligt, fordi det ansås for fint.

I *Sverige* derimod, hvor man bevarede langt flere af de katolske skikke, fastholdtes også denne. Ifølge håndbogen af 1529 skulle præsten tage ringen og velsigne den med bøn. Derpå overleverede

Olaus Magnus fortæller om „tilvirkningen af smykker, som skal bæres af unge piger, bestående af prægtige kroner, halsbånd, brystspænder, armbånd, kæder og ringe, som deres forældre, brudesvende og venner skænker dem.“ Det er vistnok en fader, der har taget sin datter med til guldsmedens værksted og med en flot armbevægelse betyder hende, at nu kan hun bare vælge. Guldsmeden fremviser sit lager. Bagtil ses et åbent skab med ringe samt en ske og en kniv – sikkert en sølvske og en kniv med sølvfæste. Pigen kaster et vurderende blik på en ring.

han den til fæstemanden, der vendte sig mod fæstemøen og sagde: „Jeg, N. N., tager dig, N. N., nu til min ægtehustru, til at elske dig i nød og lyst, og til et sikkert tegn giver jeg dig denne ring.“ Hvor- til hun svarede: „Jeg, N. N., tager dig, N. N., nu til min ægtebonde, til at elske dig i nød og lyst, og til et sikkert tegn tager jeg af dig denne ring.“ Efter disse ord satte fæstemanden ringen først på hendes pegefinger, så på langfingeren og endelig på hendes ringfinger, idet han sagde: „I navnet Faderens, Sønnens og Den hellige Ånds.“ I løbet af 200 år skete der ikke anden forandring i denne skik, end

at hendes udtryk „ægtebonde“ i håndbogen af 1548 rettedes til „ægtemand“, og år 1693 befaledes der, at det skulle være præsten og ikke brudgommen, der nævnedes treenighedens navn.⁴¹⁷

I Norden som i Syden opstod der nogen tvivl om, *på hvilken hånd* trolovelsesringen rettelig skulle anbringes. Ifølge den ældgamle anskuelse, der havde fået yderligere vægt ved at godkendes af kirkefædrene, burde den sættes på venstre hånd, til hvis ringfinger der jo antoges „at gå en åre lige fra hjertet“. Men dette kom i strid med, at ringen som troskabens tegn selvfølgelig burde anbringes på den hånd, med hvilken troskabsløftet afgaves, altså den højre.

Disse forskellige synsmåder affødte strid og tilsvarende afvigelser i skik, ikke blot i Norden, men Europa over. I det 16. århundrede var striden i fuld gang. Af og til greb kirken ind til gunst for den venstre hånd, uden dog at kunne hidføre enighed. Det fjerde kirkemøde i Milano år 1576 påbød således at anbringe ringen på venstre hånd. Men i kirkeritualet for Bordeaux af 1596 måtte man dog give efter for befolkningens betragtningsmåde og betegne den højre hånd som ringens rette plads.⁴¹⁸ I Danmark synes med reformationens indførelse den højre hånd at have erhvervet sig retten. At noget lignende har været tilfældet i Sverige kunne vistnok sluttes af, at det år 1614 måtte offentligt påbydes at anbringe ringen på venstre hånd.⁴¹⁹ Uenigheden om dette punkt vedvarer som bekendt endnu.

Derimod synes det at have været enestående for Norden, at anbringe ringen på langfingeren i stedet for på fjerde finger. Så vidt man kan skønne opstod denne skik hos landbefolkningen. Den lader sig vistnok først påvise i Norge,⁴²⁰ og har holdt sig i flere egne både dér og i Danmark indtil vore dage.

Hele Norden over var der i det 16. århundrede stadig kun tale om *én ring*, den, som fæstemanden satte på fæstemøens hånd. På dansk kaldtes denne ring vel i reglen „trolovelsens ring“, men ofte også *vieringen*.⁴²¹ Denne sidste benævnelse sigtede enten til, at det var den ring, der var blevet indviet af præsten, eller også til, at det var den, hvormed deres pagt viedes. I sidste fald kunne i navnet muligt fjæle sig et dunkelt oldtidsminde fra den tid, da pagten måske var blevet viet ved, at parret lagde hånd på gudehovedets ring. I samme retning kunne muligt også pege en ret mærkelig skik, som

hårnakket holdt sig i Sverige. Ifølge håndbøgerne skulle fæstemanden stå med ringen i hånden, medens han sagde til fæstemøen: „Jeg tager dig nu til min ægtehustru“ osv., og hun derpå svarede ham. Men endnu år 1783 var det skik trods dette påbud, at fæstemand og fæstemø, når de således forbandt sig, samtidig lagde hånd på ringen.⁴²²

At der kun brugtes *én ring* var ikke noget for Norden ejendommeligt. Således var det, eller havde det dog været, skik både i Italien, Frankrig og England. Men i det 16. århundrede trængte sydfraden vistnok *østerlandske skik ind, at enhver af de tvende skulle have sin ring*. I kirkeritualet for Bordeaux af 1596 omtales således to ringe, der begge velsignes af præsten, og af hvilke præsten fæster den ene på brudgommens finger, og brudgommen fæster den anden på brudens.⁴²³

Til Norden nåede denne skik først i slutningen af det 17. århundrede. Endnu i året 1661 hedder det, som vi ovenfor så, om Knud Thotts og Sofie Brahes trolovelse: „fik Sofie sin ring og sit armbånd“ og „fik han sit armbånd“. Men allerede kort efter foregik der forandring ved de fyrstelige trolovelser. Det er uden tvivl hertil, der sigtes i følgende samtale i „Grevens og friherrens komedie“:

Grevinden: „Hør børn! Med bruderingen hvor mage vi det? Var der ingen hcs, da vores prinsesse havde bilager?“ – Friherreinden: „Jeg var der vel; men hvem kunne tænke, det skulle engang komme til os at bruge samme maner! Derfor gav man ikke nøje agt på al ting.“⁴²⁴

Omtrent samtidig trængte den nye skik ind i Sverige, ligeledes først for fyrstelige personers vedkommende. Betegnende for nordiske forhold er det, at skikken her straks antog præg af de ældgamle fæstengaver, idet ringene ikke gaves af præst til brudgom og af denne til brud, men veksledes mellem parret. Omtrent år 1698 måtte derfor i Sverige ved fyrstelige personers bryllup ritualet ændres derhen, at den kvindelige parts svar kom til at lyde: „Jeg, N. N., tager dig, N. N., nu til min ægtemand, til at ære og elske dig i nød og lyst, til et sikkert tegn giver jeg dig i lige måde denne ring.“⁴²⁵

Som sædvanligt optoges den nye skik hurtigt af adel og borgerstand. Hos Nordens bondestand derimod vil man endnu spredt kunne finde alle udviklingens led: ingen ring, én ring, to ringe.

En trolovelse. Den unge mand rækker sin tilkommende en ring, der i modsætning til nutidens glatte forlovelses- eller vielsesringe er forsynet med en sten. At overrækkelse af ringen ikke var et privat anliggende for de kommende ægtefolk, men en halvofficiel ceremoni, antydes ved tilstedeværelsen af to andre personer. (Olaus Magnus).

Så snart fæstemanden i det 16. århundrede havde sat ringen på sin fæstemøs finger, lagde *præsten parrets højre hænder i hinanden*, sin egen venstre hånd ovenpå og sagde: „Hvad Gud haver til hobe føjet, skal intet menneske adskille.“ Derpå vendte han sig mod forsamlingen og sagde: „Efterdi at Hans N. og Margrethe N. have begæret hverandre i ægteskab og det åbenbarligen bekendt for Gud og verden, og have derpå givet hverandre deres hænder og trolovel-sens ring [eller fæstensgave], så siger jeg dennem ægte at være i navn Faders, Søns og Helligånds. Amen.“⁴²⁶

Indtil dette tidspunkt havde menigheden holdt sig tilbage og ikke, som brug var ved den verdslige handling, taget del med i håndfæstningen ved at lægge sine hænder oven på parrets og fæde-

rens. Men nu styrtede slægt og venner frem og stadfæstede handlingen ved at dunke parret i ryggen. Rabelais siger, som før omtalt, at dette i Frankrig skete, når „bruden var afkysset“, det er: lykønsket af alle. Ærkebiskop Olaus Magnus siger, at dunkningen foregik, „idet ringen påsattes“.427 Rimeligst er det dog at forstå denne tidsangivelse som blot omtrentlig og antage, at man i Norden ventede, indtil præsten havde talt ud, og der kom et ophold i handlingen. Dette skete netop nu, idet *handlingen*, der hidtil i reglen var foregået uden for kirkedøren, her afbrødes, og resten af den *henlagdes til kirkens indre foran alteret*.

Når man var kommet til ro herinde, oplæste præsten de endnu i vor tid ved vielse brugelige stykker af Bibelen: Om kvindens skabelse, Pauli formaning til ægtefolk (i Epheserbrevets femte kapitel), forbandelsen efter syndefaldet, og Herrens velsignelse af det første menneskepar. Derpå lagde præsten sine hænder på parrets hoveder, fremsagde en bøn for ægtefolk, og hermed var den kirkelige handling omme.428

Som det vil ses, lignede den kirkelige bortfæstning i høj grad den verdslige. Præsten optrådte blot som en stedfortræder for fæstemøens fader, lagde parrets hænder sammen og lyste så kirkens velsignelse over deres pagt. Her som hist faldt handlingen i to dele: *trolovelsen*, under hvilken de to fæstefolk var de egentlig handlende og tilsagde hinanden deres tro; og *giftermålet*, der bestod i, at faderen eller præsten „gav de tvende til hobe“ eller „gav dem til sammen udi den hellige ægteskabsstand“.429

I denne gamle fremgangsmåde og den dertil svarende betragtning af hele forholdet indtrådte der imidlertid kort efter århundredets midte en tydelig usikkerhed. Den uro, der opstod, skrev sig fra det simple spørgsmål: Hvad var de to nu, efter at handlingen var fuldbyrdet? *Var de trolovede eller var de gift?* – Svaret måtte lyde: begge dele. – Ja, men var de da ægtefolk? – Selvfølgelig, præsten havde jo forkyndt dem at være ægtefolk i navnet Faderens, Sønnens og Den hellige Ånds, og inde i kirken foran alteret havde han yderligere meddelt dem Herrens bud: vorder frugtbare og formerer eder! – Men dette gik på ingen mulig måde an, der var jo ikke engang endnu lyst for dem! Her måtte på et eller andet sted, hvor det så var, ligge en meget mislig fejltagelse til grund.

Vi skal senere søge at forstå grunden til den hele forvirring. Her

vil vi foreløbig nøjes med at se, hvorledes man søgte at hjælpe sig ud deraf. Man anvendte det middel, der synes os så ligefremt, men faldt datiden fremmed: at sondre mellem trolovelse og giftermål, og derimod at erklære giftermål, vielse og bryllup for ét og samme.

År 1555 vedtoges det på et møde i København af alle bisper i Danmark: „Udi fæstensøl skal ingen præst eller nogen anden give nogen sammen, men aleneste høre deres trolovelse til sammen og være vidnesbyrd dertil, indtil så længe de gives sammen i kirken.“⁴³⁰ Det var i overensstemmelse hermed, at udtrykkene forandredes i de kirkelige håndbøger, hvoraf præsterne betjente sig ved slige lejligheder. I Peder Palladius' håndbog af 1538 og endnu i den af 1556 var præstens virksomhed ved bortfæstningen blevet betegnet på en meget utydelig eller, om man så vil, på en alt for tydelig måde, idet det herom hed: „Brudevielse eller trolovelse for kirkedøren eller i kirken skal ske med disse ord“ osv. Der var altså dengang i virkeligheden ingen forskel mellem disse to handlinger. Men i Peder Palladius' alterbog af 1564 kom overskriften til at lyde alene således: „Brudevielse skal ske i kirken med disse ord“ osv.⁴³¹ Præstens virksomhed derimod ved den kirkelige bortfæstning eller trolovelsen, som den fra nu af næsten udelukkende kaldtes, skulle altså for fremtiden være en anden.

Hvorledes blev den? Der udstedtes vel ikke straks nogen lovbealet ordning desangående, men vi kan dog dels af enkelte omtrent samtidige opskrifter,⁴³² dels af, hvad der siden fastsloges som kirkeskik, så nogenlunde slutte os til den sædvanlige fremgangsmåde.

Hovedtanken var at *indskrænke bortfæstningen til en blot trolovelse*. Når da altså de tre sædvanlige spørgsmål var besvaret, og præsten skulle til at „give de tvende til hobe“, nøjedes han med at sige: „Så giver da herpå hverandre eders hænder!“ men afholdt sig fra at lægge sin hånd oven på deres. Dette indskærpedes præsterne på det eftertrykkeligste,⁴³³ thi herved blev den egentlige „fæstning“ ufuldbyrdet og „giftermålet“ fandt ikke sted. Medens de således holdt hinanden i hånden, sagde præsten til dem: „Efterdi at I tilforn have indbyrdes samtykt og tilsagt hverandre eders ægteskabs tro og det samme nu åbenbarligen bekendt for Gud og denne kristne forsamling, og derpå givet hverandre hænder, så forkynder jeg eder rette trolovede folk at være både for Gud og mennesker i

navn Gud Faders, Gud Søns og Gud Den hellige Ånds. Amen.“⁴³⁴ I Fyn forbød dog biskop Jakob Madsen sine præster at bekræfte trolovelsen i treenighedens navn.⁴³⁵

Derefter vendte præsten sig til menigheden og talte omtrent således: „Kære venner! I er nu så vel vidnesbyrd til dette som jeg, at disse ærlige personer haver trolovet hverandre på ægteskabs vegne. Når der derfor er lyst tre gange for dennem af prædikestolen og gjort den kristne menigheds bøn for dennem, og der er ingen forhindring udi nogen måde, vil jeg ydermere gøre dennem den tjeneste, jeg pligtig er på mit embeds vegne. Gud give dennem lykke, benedidelse og salighed til liv og sjæl evindeligt! Amen.“⁴³⁶

Hermed var den kirkelige handling til ende. Som det vil ses, havde præsten været forsigtig og taget sine forholdsregler, så at han med frelst samvittighed kunne sige, at her ingen vielse eller giftermål havde fundet sted. Men et spørgsmål var det, om han også var blevet forstået af de pågældende, eller om ikke hans tagne forbehold havde været alt for fint.

Her viste den daglige erfaring, at det kun havde lidt at sige, om præsten ville have hånd med i, hvad der foregik, eller ej. Bortfæstningen var så ældgammel en skik, og dens betydning trængt så dybt ind i folkebevidstheden, at dens virkning ikke svækkedes, fordi en præst i hin tid, hvor så meget kirkeligt var blevet ændret, lempede lidt ved de vante ord og former. Hovedsagen var der: samtykket, gaverne og de tvendes håndslag i vidners overværelse. *Efter den almindelige antagelse var parret nu gift.*

Hvor svært det faldt at komme ud af denne tankegang fremgår måske tydeligst af, at endog kirken selv havde ondt ved klart at udtrykke, hvad den mente. Håndspålæggelsen afholdt man sig vel fra, men de tre spørgsmål, der gik forud og burde være tilpasset efter de nye forhold, bar endnu længe spor af den tidligere forbindelse. Skønt man således i alterbogen for Danmark og Norge af 1688 havde fået dem formet rigtigt, faldt man i kirkeritualet af 1761 tilbage igen og spurgte fæstemanden, om han „herefter ville leve så med hende som en dannemand med sin ægtehustru“.⁴³⁷

Var det så svært for kirken at vænne sig til det nye, måtte det falde endnu sværere for befolkningens store masse.⁴³⁸ Forgæves søgte menigmand at forstå den besynderlige tankegang, ifølge hvilken fæstefolk ikke „var givne til hobe“, men dog heller ikke måtte

skilles ad. Langt simpleere var den forklaring, at denne nyoprettede stand, der skulle gå forud for ægtestanden, snarere betegnede en mellemtilstand, en prøvelsens tid, hvor man vel var gift, men dog atter kunne skilles. At denne forklaring har slået an, kan ses af et nødråb som dette fra Roskilde landemode 1593: „Det skal ingenlunde tilstedes dem, som bliver trolovet, at drage sammen, førend de bliver viet; thi kapitlet haver meget med sådant at gøre, at de ville skilles fra hinanden igen, efter at have prøvet hinanden.“⁴³⁹

På den egentlige solide del af befolkningen bed dog denne frie fortolkning lige så lidt som Frederik II's nye lov, om at trolovede, der levede som ægtefolk, skulle straffes med bandlysning.⁴⁴⁰ Slige nyheder formåede ikke at rokke ældgammel sæd. Fæstefolks pligter og rettigheder var noksom kendt fra Arilds tid. Folkets store flertal levede da videre på den gamle opfattelse, uden at agte hverken på Luther eller Frederik II. Hvor grundfæstet den gamle opfattelse var, at fæstefolk var ægtefolk, kan ses af, at trods den senere ophævelse af den kirkelige trolovelse i Danmark og Norge år 1799 er det fremdeles almindelig skik hos Nordens landbefolkning at begynde det ægteskabelige samliv, hyppigt endog åbenlyst at flytte sammen, når fæstningen har fundet sted, og det er „blevet gjort vist“. Medens således den lutherske trolovelse ikke har mægtet helt at udrydde de ældgamle begreber om bortfæstning, har disse derimod øvet en betydelig indflydelse først på den kirkelige „trolovelse“ og siden på dennes afart, den moderne „forlovelse“. Den kirkelige trolovelse nåede just af denne grund aldrig frem til fuldt at få udtrykt, hvad der egentlig var dens inderste tanke. Og dens senere afløser „forlovelsen“ tog i arv vidt dreven omgangsfrihed med endnu friske spor af forbindende præg, der i forening med dens lette opløselighed har gjort den til et enestående og besynderligt forhold, ukendt uden for Nordtyskland og Skandinavien og kun forståelig ud fra bestemte historiske forudsætninger.

Just fordi bortfæstningen i det 16. århundrede vedblev at bevare sin betydning, fejredes også fremdeles med gammel højtidelighed det gilde, der ventede deltagerne, når mødet i storstuen hævdedes eller man vendte hjem fra kirken: *fæstensøllet*. Vel gjordes der forsøg fra regeringens side på at afskaffe sådanne gilder, men her som så ofte lader den virkelige tilstand sig bestemme ikke ud fra, hvad

forordningerne påbød, men fra, hvad de gentagne gange forgæves søgte at ophæve.

Tilsyneladende var det en nøgtern, selvspægende slægt, der bestandig knappedes af med endnu hårdere fordringer. Allerede kong Hans havde i sin almindelige købstadsret forbudt overhovedet „at gøre fæstensøl med kost“. Dog sporedes her en svag lysstribе af mulighed, idet der tilføjedes: „Hvo det gør uden borgmesteres lov dertil, har forbrudt 3 mark til konningen og staden.“⁴⁴¹ Sikrede man sig altså blot borgmestrene som gæster, var her altså dog udsigt til en glad dag. Men Christian IV gik endnu strengere til værks. År 1600 forbød han i Flensborg helt at holde gilde ved slig lejlighed. Kun hvis der var udenbys med, måtte man give disse lidt aftensmad.⁴⁴² Og år 1624 skærpedes dette yderligere for kongerigets vedkommende. Det tillodes vel her at gøre fæstensøl i fire eller fem par folks nærværelse, men disse syntes fordømt til sult og tørst, thi det tilføjedes lige efter: „skal ingen vin, brændevin eller nogen slags drik, ej heller nogen spisning, konfekt eller indsyttet tøj frembæres i, før eller efter trolovelsen“.⁴⁴³ Så var dog konsistorium ved Københavns Universitet en kende barmhjertigere. Også det forbød år 1621 alle, der var universitetets love undergivne, at nyde ved „de små trolovelser om søndagen efter froprædiken“ nogen „drik af hvad navn nævnes kan“; men det tillod i det mindste at læske de nødlidende med lidt surt, dog „intet uden indsyttet ingefær eller citroner gæsterne at for sætte.“⁴⁴⁴

Vender man sig fra disse forbud til de virkelige forhold, så toner der én et ganske anderledes muntert kor i møde. Det vrimler af beretninger om, hvorledes den og den ganske åbenlyst har holdt et storartet fæstensøl, ikke blot i hjemmet på en hverdag, men pinsedag i stadens fornemste lavshus eller på selve rådhuset. Og koret bliver så fuldttonende, at det slår igennem og blander sig endog ind i selve forordningerne. Der kommer en helt ny klang, når konsistorium – alt imens det giver studenterne, bogtrykkere og bogbindere anvisning på „intet uden indsyttet ingefær eller citroner“ – byder professorer, doktorer og licentiater ved deres fæstensøl ikke mere at „forspise“ end „160 pottes vin med anden danskøl“.⁴⁴⁵ Man kommer uvilkårligt til at smile, når der oven på Christian IV's hårde bestemmelser mod fæstensøl følger en ny kongelig meddelelse om, at regeringen ingenlunde er til sinds at ville tillade undersøgt-

terne ved listige påfund at bringe vore forordninger udi foragt. Kongen „er nemlig kommet i erfaring“, at den hele virkning af forordningen har været, at „mange anretter et lige stort og kosteligt gæstebud, men blot en dag eller to efter, at trolovelsen er forrettet, så at fæstensøl navn alene og ikke bekostningen afskaffet befindes“. At denne belæring dog ikke har været ganske uden frugt for regeringen fremgår af, at slige fester nu ikke længer forbydes, men tillades mod en afgift.⁴⁴⁶ Endelig mærker man, at nu vendes der, og man føler atter fast grund under foden, når den næste forordning under Frederik III tillader gejstlige og borgere til fæstensøl at se 24 eller 28 mennesker, holde gilde en dag igennem og traktere dem „med seks retter mad foruden nogen konfekt“.⁴⁴⁷

Når gildet endelig var omme, og gæsterne skiltes ad, kunne også fæsteparret begive sig til ro. Hvorvidt dette skete i samlag, afhængt alt fra århundredets begyndelse af forskellige forhold og hensyn, hvortil reformationen fjøjede nye.

Som det vil erindres var jo ofte fæstemøen kun et barn. I sligt fald måtte den modnere alder afventes, førend parret flyttede sammen. En ikke usædvanlig fremgangsmåde under sådanne forhold havde det blandt adelen i den katolske tid vistnok været at lade *den første fæstning være verdslig* og siden, når fæstemøen var blevet voksen, lade den *bekræfte ved en kirkelig fæstning*, der så toges i betydning af *giftermålet*, hvorefter parret flyttede sammen. Først efter sammenflytningen fandt så den afsluttende vielse sted.

Denne fremgangsmåde, der jo egentlig kun var nødvendig, hvor fæstemøen endnu var barn, synes for adelens vedkommende i slutningen af den katolske tid at være gået over til at anses for den mest passende, også hvor fæstemøen var voksen. I kong Hans' almindelige købstadret gjordes et forsøg på ligeledes at gennemføre den hos borgerstanden.⁴⁴⁸ Men i samme lov skinner dog tydeligt nok den gammeldags betragtningsmåde igennem, at ved fæstningen var det egentlige giftermål foregået. Hvor nemlig loven omtaler det tilfælde, at en kvinde, efter at være blevet lovligt fæstet til en mand, forholdes ham, og der nægtes ham at få bryllup, tillader loven ham „at tage hende ud af hvad hus, hun er udi, med rådets tilhjælp“. „Vil nogen beskærme hende for hannem og fanger han skade derover, da have han det for hjemgæld. Kan han ikke fange hende uden døren eller huset, da bryde op og være sagesløs.“ Og kort og

klart udtrykkes den gamle opfattelse, når det i samme lov i bestemt modsætning til kirkeligt giftermål og vielse siges: „Avle de børn sammen udi fæste, det er ægte hustrus børn.“⁴⁴⁹

Dette var altså ved reformationens indførelse den ældgamle be-
 tragtningsmåde, der vel hos de højere stænder var overgroet af
 nogle anstændighedshensyn, og ligeledes i de tilfælde, hvor alderen
 forbød ægteskabeligt samliv, for en stund måtte lempe sig efter for-
 holdene, men for øvrigt betegnede den grundforudsætning, hvorpå
 sæd og skik hvilede. Hos folkets store flertal var reglen den, at *fæste-
 mand og fæstemø sov ved hinandens side*.

Men mod denne skik skete der anskrig et par årtier efter refor-
 mationens indførelse. Det droges nu stærkt i tvivl, hvorvidt fæste-
 folk var ægtefolk, og det forbødes i enkelte egne udtrykkeligt at
 tage sig hustru uden at lade sig i præsts overværelse trolove og vie
 for kirkedøren med hende.⁴⁵⁰ Herved kastedes der en ny brand
 ind, og skønt virkningen af forbudet næppe sporedes synderligt,
 hvad natten eller fæstensøllet angik,⁴⁵¹ så føjedes dog herved et
 nyt hensyn til, der yderligere forvirrede begreberne. At fæstefolkene
 uden videre sov sammen, var nu ikke længere blot simpelt, men
 blev snart tillige strafbart. Ifølge Frederik II's ægteskabsordinans
 af 1582 skulle „sådanne straffes af deres øvrighed, når de af sogne-
 præsten bliver påmindte“. Fremturede de deri, skulle de udelukkes
 fra sakramentet, og ville de endda ikke rette sig, skulle de „åben-
 barligen sættes i band“.⁴⁵² Ikke desto mindre vedblev dog folkets
 store flertal at følge gammel skik, og hvad mere var, ifølge folkets
 nedarvede retsbegreber gjorde man heri kun, hvad der var tillade-
 ligt.

Det er hele denne ved reformationen opståede forvirring, som vi
 i det følgende skal søge en forklaring på.

8

Den forvirring, som herskede i det 16. århundrede angående det
 simple grundspørgsmål: hvorledes bør et ægteskab retteligt stiftes,
 kunne ved første øjekast synes utrolig i en ellers dog så vidt frem-
 skreden tid. Tilstanden bliver dog mere forståelig, når vi erindrer,
 at det 16. århundrede var en overgangens, en omvæltningens tid,

hvor på dette område ikke mindre end tre forskellige former kæmpede med hinanden: den endnu ikke helt afskaffede *hedenske*, *den katolske* og *den nye*, der var ved at danne sig som udtryk for reformatorernes syn på denne sag. Kun ved at rede disse former ud fra hinanden og se dem i deres historiske følgeorden kan vi fatte sammenhængen i det virvar, som summen af dem dannede.

Den ældste bestanddel var det, som vi ovenfor har kaldt *den verdslige bortfæstning*. I denne forekom tydeligt nok spor af den *hedenske* oldtids skikke. Det var røster fra hedenold, når de tvende lovede hinanden deres tro og bekræftede løftet ved gaver, og når derpå faderen gav dem tilhobe, idet han lagde deres hænder sammen og sagde: „Jeg giver dig min datter til hæder og hustru, til halv seng og halvt bo, til lås og til lukke og alt halvt vundet.“ Og urgammel var uden tvivl også den ejendommelige fælles-besegling, når sluttelig alle tilstedeværende trådte til, lagde deres hånd oven på de tre's og knyttede „håndfæstningens“ store knude.

Da kristendommen ved sit komme til Norden havde truffet disse gamle forhold, var den her som andetsteds gået frem med lempe. Den begyndte med at anerkende det bestående og nøjedes blot med at tilbyde sin velsignelse til enhver, der måtte ønske den. Betydningen af den „vielse“, som kirken således tilbød, fattes imidlertid først ret, når man mærker sig dens omfang. Nu har ordet „vielse“ kun holdt sig i betydning af ægteskabsindvielse; men dengang viede kirken med gavmild hånd alt, hvad en barnlig befolkning måtte bede den om: mennesker og dyr, mark og eng, hus og afgrøde, og ved brylluppet ikke blot ægteparret, men lige så vel gildebordet og brudesengen.⁴⁵³ Og modnedes end lidt efter lidt begreberne, så at fæsteparrets vielse i kirken opfattedes som det egentlige betydningsfulde, så bevarede dog denne et særpræg, der noksom bestemte dens værd: den betingede ikke ægteskabet, thi dette var alt indgået, da den verdslige fæstning fandt sted. Den kirkelige vielse var blot en velsignelse af det *alt sluttede* ægteskab.

Hermed var det grundforhold udtrykt, som trods kirkens senere modstand dog vedblev at holde sig middelalderen igennem: *ægteskabets retsgyldighed afhang af dets overensstemmelse med den verdslige lov*, derimod *ikke af nogen* ved dets indstiftelse foretagen *kirkelig handling*. Nu som før lå det afgørende punkt i det ved håndfæstningen fastslåede fælles samtykke.

Efterhånden som kirkens vælde tiltog, søgte den at drage ægteskabet ind under sit retsområde. Tydeligst gav dette sig til kende ved de stadigt skærpede forbud mod beslægtedes giftermål. Det lykkedes dog ikke ad denne vej at ophæve den verdslige bortfæstnings retslige betydning. Bøder, kirkestraf, mulig skilsmisse kunne blive følgen af nærbeslægtedes giftermål, men var fæstningen gået lovligt for sig, blev dog børnene at anse for ægte.

Et endnu skarpere angreb mod den verdslige retsopfattelse rejste pave *Innocens III*, da han *erklærede ægteskabet for et sakrament*. Heri lå nemlig, at det var uopløseligt i live som i døde. Hverken ægteskabsbrud eller nogen anden brøde kunne nu længere gøre skilsmisse tilladelig; ja end ikke døden medførte en sådan, den overlevende måtte ikke gifte sig på ny.

Disse bestemmelser forekom selv pavemagten så hårde, at man fandt det rettest samtidig at løsne båndene lidt på et andet punkt. *Innocens III* hævdede forbudet mod ægteskab imellem beslægtede i syvende led og indskrænkede det til det fjerde led.⁴⁵⁴

Heller ikke dette angreb var i stand til at omstyrte de nordiske retsforhold. Vel er det sandsynligt, at det kan have haft til følge, at de tidligere så hyppige skilsmisser nu indskrænkedes; men ét ophævedes ikke, det var den overlevendes *ret til at indgå nyt ægteskab efter ægtefællens død*. På dette punkt måtte romerkirken vige. Den indskrænkede sig til at forbyde præsterne, under straf af embedsfortabelse, at lyse velsignelse over enkemænd eller enker, når de giftede sig på ny. Men den opnåede lige så lidt at få det andet ægteskab erklæret for retsligt ugyldigt som overhovedet at få kirkelig vielse erklæret for nødvendig til et ægteskabs retsmyndighed. Hvad kirken selv mente i så henseende var dog klart nok og kommer f. eks. tydeligt frem i en beslutning som denne på kirkemødet i Oslo år 1436: „Ingen mand eller kvinde, som indtræder i andet ægteskab, bør modtage kirkens velsignelse, medmindre den ene af ægtefolkene, eller begge, ikke i det første ægteskab har modtaget velsignelsen, thi da skal den meddeles dem i det andet. De præster, som med vidende velsigner det andet ægteskab, har derved forbrudt deres embede og kan kun løses fra denne brøde af deres biskop.“⁴⁵⁵

Rent retslig set var da romerkirken ved middelalderens slutning ikke nået væsentligt videre frem i sit forsøg på at inddrage ægteskabet under sit magtområde. Endnu gjaldt det samme som ved kri-

stendommens komme til Norden: *ægteskabets indgåelse var en verdslig handling, der fuldbyrdedes ved den verdslige fæstning*. Den vielse, som kirken havde at byde, var et efterspil, hvis betydning kirken kunne anslå så højt, som den ville – den var og blev dog kun en unødvendig godkendelse af det alt fuldbyrdede.

Men hvad kirken ikke opnåede i åben tvist med den nordiske retsbevidsthed, det tilegnede den sig, delvis i det mindste, ad fredelig vej ved en ganske simpel omgående bevægelse. Her i Norden fulgte den i så henseende, så vidt det lader, samme fremgangsmåde som i det øvrige Europa. Da den ikke kunne nå at få den verdslige fæstning erklæret for retsligt ugyldig, overtog den selv faderens eller nærmeste frændes rolle og besørgede selv verdslig bortfæstning.

Når dette er begyndt, lader sig ikke sikkert angive. Det var og blev jo enkelttilfælde og blev aldrig helt regel. Sandsynligheden er dog for, at man tidligt er slået ind på denne vej. Netop jo mere anset kirken var, og jo vanskeligere det faldt fyldestgørende at udføre faderens eller nærmeste frændes hverv med alle de dertil hørende taler og formularer, des nærmere måtte det ligge at overlade alt dette til stedets gejstlige, der havde så mange forudsætninger til at optræde som værdig talsmand på faderens vegne. Ganske de samme hensyn, der, som vi ovenfor har set, i det 16. århundrede og senere førte til at bede præsten være den ordførende, måtte langt tidligere have ført til det samme.

Men henvendte sig ikke forgæves. Kirken var altid redebon. Selv om det væsentligt var de samme ord som ved den verdslige bortfæstning, så fik de nu ligesom en dybere bund. Og det gjorde særlig virkning, når præsten sluttelig tilføjede: „Hvad Gud har sammenføjet, skal intet menneske adskille,“ eller når han, medens håndknuden beseglede det skete, helligede denne ved at læse et fadervor. Hvad enten det lød på landets tungemål eller på det for mængden uforståelige latin: *Qvod Deus conjunxit osv. og Pater noster!* så havde det noget eget højtideligt ved sig. Med fin takt foreskrev ikke *Rituale Romanum* nogen aldeles fast formular ved denne lejlighed, men overlod det til kirketjeneren selv alt efter tid og forhold eller de enkelte landsdeles sæd at vælge de rette ord.⁴⁵⁶

At bortfæstningen dog også under denne form endnu kun var en verdslig handling, som præsten blot havde påtaget sig at udføre, betegnedes ved den skik, der holdt sig lige ned til reformations-

tiden: at den foregik *uden for kirkedøren*, idet kun præsten stod i denne, parret og forsamlingen udenfor.⁴⁵⁷ Men i Norden som i Syden ønskede kirken at drage den helt inden for døren og gøre den til en rent kirkelig handling. Vi har allerede tidligere omtalt forsøget på at få fæstegaverne ved denne lejlighed afløst af de viede trolovelsesringe. Et andet forsøg i samme retning, hvor kirken nåede endnu videre frem, var påbudet om, at intet giftermål måtte finde sted uden forudgået kirkelig *lysning*.

I hvilket omfang kirken her har fået sin vilje igennem, er vanskeligt fuldt at overse. Men i og for sig var det en meget naturlig bestemmelse, når ægteskab mellem beslægtede indtil fjerde led var forbudt, da at sikre sig overholdelsen heraf ved forud for enhver forbindelse at lade gå en frist af nogle uger, i hvilke det påtænkte ægteskab, offentlig anmeldt, forelå til prøvelse. Og ganske svarende til datidens forhold var det at lade den offentlige anmeldelse foregå ved en forkyndelse i kirken. For så vidt faldt statens og kirkens interesser her sammen.

Kirken gik imidlertid et skridt videre end nødvendigt, idet den forandrede den offentlige anmeldelse til en anmodning om kirkelig bøn for parret. I den ved reformationens begyndelse brugelige formular var denne omdannelse for længst fuldbyrdet. Efter Frans Wormordsens og Peder Palladius' indbyrdes lidt afvigende forskrifter, begge efterligninger af Luthers, lød indholdet omtrent således: „Hans N. og Margrethe N. ville give dennem tilsammen udi den hellige ægteskabs stat. Derfor begære de den hellige kirkes almindelige bøn for dennem, at det må blive dennem til lykke i et gudfrygtigt levned. – Om nogen haver derudi at sige, da gøre sig det i tide eller tie sig stille derefter. – Gud give dennem sin nåde og velsignelse! Amen.“⁴⁵⁸

Hvis det fuldt var lykkedes kirken at tvinge denne sin lysning igennem, ville den derved have gjort al bortfæstning, også den verdslige, afhængig af sig. Vist er det, at den nåede et godt stykke frem. Vil man have en målestok for, hvor vidt den overhovedet nåede i sine forsøg på at tilegne sig den verdslige bortfæstning, lægge man mærke til følgende to lovbud: i den såkaldte lundske eller hälsingborgske stadsret hedder det: „Hvilken mand, der vil fæste sig kone eller mø til hustru, da skal han hende med præstvidne og andre gode mand og kvinde fæste.“⁴⁵⁹ Her påbødtes det

altså, at bortfæstningen skulle foretages om end ikke af en præst, så dog i dennes overværelse. Og i kong Hans' almindelige købstadret kom det til at hedde: „Når lovligt fæstet er, da skal sognepræsten dér, som hun bor, lyse tre samfældte søndage for hendes giftermål. Siden må de sagløse sammen gives og vies, om ingen gengivelse imod er.“⁴⁶⁰

Selve denne sidste bestemmelse synes imidlertid at antyde, ad hvilken vej den verdslige fæstning fremdeles vidste at hævde sin uafhængighed. Det var jo nemlig klart, at skulle den gøres afhængig af kirkelig lysning, måtte dette ske ved, at lysningen krævedes foretaget efter „ja-ordet“, men førend den egentlige „fæstning“, så at denne overhovedet ikke kunne finde sted uden forudgået lysning. Spor af denne ordning træder også frem i kirkelige udtalelser, senest i biskop Lage Urnes bestemmelser af 1517.⁴⁶¹ Men selve det, at hint kong Hans' lovbud stiller „fæstning“ og „lysning“ i forkert orden, viser noksom, at det ikke var lykkedes kirken helt at få magt over den verdslige fæstning. Lovens følgende ord afkræfter på en ejendommelig måde det lige udtalte om lysningens nødvendighed: „Avle de børn sammen udi fæste, det er ægte hustrus børn.“

Forholdet ved middelalderens slutning var da altså dette: hvor meget end kirken havde søgt at tilegne sig den verdslige bortfæstning, dels ved at lade sine tjenere udføre den, dels ved at udstyre denne art fæstning med nye skikke (trolovelsesringe), dels endelig ved at søge al fæstning gjort afhængig af kirkelig lysning, så *hævede* dog fremdeles *den verdslige fæstning sin uafhængighed*. Ægteskab indgået på denne vis uden kirkens mellemkomst var endnu som fordem lovgyldigt. Sit skarpeste udtryk fandt denne modsætning imellem kirkelig og verdslig lov i dommen over selve den katolske gejstligheds ægteskabsforbindelser. Kirkeligt set var disse kun syndige og vanærende frilleforhold. Verdsligt set derimod var de, for så vidt tilbørlig fæstning var gået forud og frænders samtykke opnået, ikke ulovlige og børnene at anse for ægte.⁴⁶²

Som vi ovenfor har set, var det middelalderen igennem skik at *bortfæste især kvinder* i en meget ung alder, længe *førend de var myndige*. Idet kirken påtog sig at besørge bortfæstningen, rettedes da naturligt det spørgsmål til den, hvorvidt den godkendte denne frem-

gangsmåde, eller om den ikke holdt på, at en kvinde ikke burde bortfæstes, førend hendes virkelige samtykke kunne opnås.

Hvis romerkirken ganske uden alle bihensyn skulle have besvaret dette spørgsmål, er der vel ingen tvivl om, at den ville have forbudt at bortfæste umyndige. Men ved et sådant svar ville den dels have sat sig op imod en meget almindelig sædvane, dels betydeligt indsnævret antallet af de bortfæstninger, som det kunne falde i gejstliges lod at besørge udført. Kirken svarede derfor, at den *var villig til at besørge alle slags bortfæstninger*, både af umyndige og myndige, men tilføjede dog, at der var en vis forskel mellem disse to arter af forbindelse. Ved „sponsalia de futuro“, som de kaldtes, det vil sige, når en umyndig bortfæstedes og altså gav sit samtykke til i fremtiden at ville indgå ægteskab med den, til hvem vedkommende nu fæstedes – ved denne art bortfæstning „stiftedes ikke ægteskab i og for sig“. Dette skete kun ved den egentlige bortfæstning (sponsalia de presenti). Men ganske vist måtte det indrømmes, at når en sådan umyndig bortfæstet senere havde samleje med sin fæstemand, så gik derved „fremtids-samtykket“ over til at være et „virkeligt nutids-samtykke“, og gyldigt ægteskab forelå fra det øjeblik af.⁴⁶³

Med dette forbehold følte kirken sin samvittighed lettet. Og fæstemanden, der havde sikret sig en rig lille brud, kunne heller ikke have noget at indvende derimod. Den verdslige lov hjemlede ham nemlig ret til senere når som helst at gøre sine rettigheder som brudgom gældende.⁴⁶⁴ For den almindelige bevidsthed gled derfor denne sondring mellem sponsalia de futuro og sponsalia de presenti vistnok temmelig upåagtet hen. Selv kirkeligt set havde den uden tvivl langt mere præg af en undskyldning end af en praktisk hindring. Det var også en selvfølge, at kirkelig lysning skulle finde sted forud for begge arter af bortfæstning.⁴⁶⁵

Måtte kirken således på dette punkt kun modstræbende give sit minde til en ordning, der var mere afpasset efter tidens forhold end efter kirkens værdighed, kunne den på et andet nærliggende område byde lempeligere kår end den verdslige lovgivning. Denne krævede ikke blot pigens, men også hendes faders eller nærmeste slægtnings samtykke; manglede dette, var straffen derfor tabet af hendes gods eller dog i det mindste brugsretten deraf. Og det ansås for en selvfølge, at bortfæstningen burde foregå i en talrig kreds af

slægt og venner. Kirken derimod krævede kun selve parternes samtykke og *godkendte hemmelig bortfæstning* uden slægts og venners, uden menigheds nærværelse. Hvad en præst i smug havde sammenføjjet, var efter kirkeretten fuldkommen retsgyldigt ægteskab, når blot parternes samtykke i fornødent fald kunne bevises.⁴⁶⁶

Det vil let forstås, at denne kirkens lære om hemmelige trolovelser stærkt måtte friste til misbrug. En samvittighedsløs gejstlig havde her et middel til at trække søgningen til sig. Vi kender for lidt til forholdene i Norden til fuldt ud at kunne måle de uheldige virkninger af disse bestemmelser. Kun de hyppige indskærpelser af, at lysning ikke måtte undlades, og senere Luthers og reformatorernes heftige sprog mod „hemmelige trolovelser“ lader os ane, at denne art forbindelser må have ført til store udskjelser. Vil man imidlertid have et billede af, hvad læren om umyndiges bortfæstning og hemmelige trolovelser kunne føre til, når de fik lov til at løbe linen ud, læse man følgende beskrivelse af forholdene i England i begyndelsen af det 18. århundrede:

„I England kunne et retskraftigt ægteskab afsluttes på ethvert sted, til enhver tid, af enhver ordineret præst, uden at det nogetsteds førtes til bogs, og uden forældrenes eller formynderens tilladelse, når blot brudgommen var 14 og pigen 12 år gammel. Ganske vist skulle man have en stemplet tilladelse til at lade sig vie i stilhed, men dette blev ikke påset, og manglen af en *licence* (bevilning) opfattedes kun som en overtrædelse af loven om stemplet papir. Enhver kan sige sig selv, til hvilke misbrug sligt måtte føre. En mængde gejstlige og især gældsfinder i Fleetfængslet eller gejstlige af slet ry, der havde opslået deres bopæl i nærheden, levede af at vie folk på denne måde. Næsten enhver vinbod havde en Fleetgejstlig i sin sold, og plakater i vinduerne gav underretning derom, ligesom også forbigående kunne blive overrasket ved det spørgsmål: „Sir! kunne De ikke have lyst til at blive gift?“

En enkelt præst havde på denne vis viet 6000 par om året, en fængslet gejstlig på én dag 173 par. Først år 1753 lykkedes det at gennemføre en lov herimod. Oplysende også for nordiske forhold er det, at denne lov i parlamentet bekæmpedes blandt andet med den indvending, at den ville hindre yngre sønner i at skaffe sig rige piger til ægte.⁴⁶⁷

Med romerkirkens lære om den hemmelige trolovelses beret-

tigelse var en af de sidste skranker faldet for den almindelige sædelighed. Den slutning lå nemlig så nær, at selv om kirken muligt krævede en gejstlig nærværelse ved en sådan trolovelse, så fordre- des ikke sligt af den verdslige lov. Man måtte på verdslig vis kunne holde hemmelig trolovelse ved i enrum at blive enige om straks at indgå ægteskabelig forbindelse. Beretninger fra det 16. århundrede om denne ejendommelige art „lovlige“ forbindelser er bevaret både fra Tyskland og England. Det hurtige ægteskab sluttedes ved, at man enten sønderbrød en mønt og hver af parterne gemte sin halvdel som pant, eller at man hver især først fremsagde de ved kirkelig trolovelse brugelige ord. En mærkelig engelsk „Husholdningsbog“ fra år 1537 meddeler herom følgende: „Mange mænd bruge, når de ikke kunne få deres urene begær med en kvinde, så blot at love hende ægteskab; de udveksle da indbyrdes troskabsløfte, idet han siger: „Jeg tager nu dig, Margrete! til min viv og derpå giver jeg dig min tro!“ hvortil hun svarer på samme vis. Når dette er gjort, går de ud fra, at de nu har lov til at fremme deres urene vilje, og handling følger efter, ikke uden Guds store fortør- nelse og deres sjæles fortabelse.“⁴⁶⁸

Som modstykke til kirkens godkendelse af hemmelig trolovelse, der i sine misbrug kunne føre til helt at ophæve al kirkelig orden på dette område, frembød den verdslige lov i Danmark en bestem- melse af lige så farlig art. Det hed nemlig i Jydske Lov, og dette lovsted påberåbtes endnu i det 16. århundrede oftere i domme både i og uden for Jylland: „Hvo som haver *slegfred* i gårde med sig og ganger åbenbarlig med at sove, og hun haver lås og lukke og søger æde og drikke med ham i tre vintre, hun *skal være ret hus- frue* og adelkone.“⁴⁶⁹ Ved tre års åbenlyst samliv som hustru kunne altså en frille, uden at en eneste bestemmelse om lovlig bortfæst- ning var sket fyldest, forfremmes til ægtehustru og tilsvarende føl- ger indtræde for hendes børn. Det var unægtelig et lovbud, der mis- brugt syntes at kunne sprænge al lovlig orden lige så grundigt som den af kirken godkendte lære om hemmelig trolovelse.

Søger vi at danne os et billede af de til slige bestemmelser sva- rende, virkelige forhold, så synes ved første øjekast alt at svømme ud i ubestemt ubundethed. Dette første indtryk er dog næppe det rette. Gammeldags hævde og folkets sunde sans har sikkert samlet netop landets bedste og toneangivende slægter om de faste former.

I denne folkets egentlige midtstrøm møder vi da fremdeles side om side de to gamle mærkerækker for ægteskabs stiftelse: den verdslige med dens „tiltale“, „gensvar“ og „håndfæstning“, og den kirkelige med dens sponsalia de futuro og sponsalia de præsentī, samt vielsen efter brylluppet. Alt tyder på, at netop landets adel og enhver, der ellers havde evne til at følge sin lyst, ikke ensidigt benyttede en enkelt af disse to veje, men knyttede dem sammen, lod – ofte vistnok på vilkårlig vis og efter tilfældigt tykke – verdslig fæstning udfylde og eftergå af kirkelig handling, verdsligt bryllup af kirkens velsignelse. Just ved således at køre sporene sammen og forene alle handlingerne mente man bedst at omgærde det nye forhold, der stiftedes.

Men lige så sikkert var det, at nærmere set måtte tilstanden siges at være stærkt i forfald. Hin trang til at benytte alle former var selv et udtryk for, at lovløsheden var til stede, den var en art selv:ægt derimod. Men værre end denne var al den usædelighed, der i ly både af gejstlig og af verdslig orden frit havde lov at brede sig. Her måtte ske en forandring, en reformation var nødvendig.

Så længe trangen til forbedring blot i almindelighed var til stede, kunne romerkirken tage afstand derfra og delvis hævde sin værdighed ved at lære: alt, hvad ægteskab angår, er af lavere art, kun den ugifte stand er den Gud velbehagelige. Men spørgsmålet blev brændende, trangen til afgørelse uafviselig, da munken Luther vovede at lære: ugift stand er kun djævelens hylster, ægteskabet er den ene sande, guddommelige stand.

Som bekendt blev dette stridsspørgsmål en af hovedgrundene til, at Nordtyskland og Skandinavien udskilte sig fra romerkirken. Med urette ville man dog betegne den tilstand, der herskede i Norden før reformationen, som den ægte katolske, og hvad der ændredes herved som ene Luthers værk. Forholdene forud betegner en *forfaldstilstand, der var fælles for hele Europa*; i de sydlige lande foretoges udrensningen med kirkens egne midler og på kirkens egen grund; i Nordeuropa havde den tillige en udskillelse fra moderkirken til følge.

Den forbedring af de ægteskabet vedrørende forhold, som således samtidigt tilsigtedes syd og nord for Alperne, må ses i sin indre forbindelse for helt at forstås. *Reformationen inden for romerkirken*

foretoges under den form, at *kirken* forbød den blot verdslige bortfæstning og *inddrog al bortfæstning under sig*. Vel tillod den, at sponsalia de futuro (umyndiges bortfæstning) fremdeles måtte foregå under alene verdslig form, men samtidig svækkede den betydningen af denne art forbindelse ved at ophæve den gamle regel: at sådan forbindelse blot ved senere ægteskabeligt samliv kunne gå over til retsgyldigt ægteskab. Ligeledes afskaffedes hemmelig trolovelse. Kun den form for bortfæstning anerkendtes da som ægteskabsstiftende, hvor begge de myndige parter i nærværelse af præst og to eller tre vidner afgav deres samtykke til at ægte hinanden.⁴⁷⁰ Når de således var forenet, var de ægtefolk, hvad enten de så desforuden efter brylluppet mødte i kirken for at modtage kirkens velsignelse eller ikke.

Denne ordning var simpel og klar og bar tydelige spor af romerkirkens gamle evne til at gribe ordnende ind. Det var jo heller ikke et nyt, pludseligt indtrådt forhold, her skulle ordnes. Kirken havde haft tid nok til at lære misbrugene at kende og afveje de dertil svarende midler.

Anderledes med *Luther*. Han skulle, idet han brød med moderkirken, på en måde gennemløbe hele fortidens udvikling. Da han tilmed stod som forkæmper for en ny tankegang, som han kun ved hjælp af den verdslige magt, men uden fuld kirkelig myndighed skulle gennemføre, så blev hans og hans hjælperes færd ganske naturligt præget af en vis usikkerhed i valget af midlerne.

Luther begyndte, ligesom romerkirken i sin tid, med at erklære alt ægteskaber vedkommende for noget i kirken ligegyldigt. I bogen „Om brudevielse“ skriver han således: „Det er et almindeligt sprog: så mange lande, så mange sæder. Efterdi at bryllup og ægteskabsstat er en verdslig håndtering, da bør os åndelige eller kirketjenere intet at ordinere eller regere derudi, men lade hvert land og stad heri nyde og beholde sin brugelse og sædvane. Somme steds føre de bruden tvende gange til kirken, både om aftenen og om morgenen, somme steds ikke uden én gang; somme forkynder og oplyser deres ægteskab på prædikestolen to eller tre uger tilforn. Dette og alt andet sådant lader jeg herrer og fyrster, borgmestre og råd skaffe og gøre, som de vil. *Det kommer mig intet ved.*“⁴⁷¹ Endnu stærkere udtryk brugte Luther år 1530 i skriftet om „ægteskabsager“: „Jeg værger mig fast, råber og skriger, at man skal overlade slige sager

Martin Luther. Dette portræt af reformatoren fik i det 16. århundrede stor udbredelse, idet man kunne seriefremstille det. Materialet er en slags papier-maché, der blev banket ned i en form og tørret. Herved fik man et relief frem, som kun behøvede lidt farvelægning. Billedet er på Nationalmuseet, som også ejer en samtidig form til produktion af sådanne Luther-portrætter.

til den verdslige øvrighed, og, som Kristus siger, lade de døde begrave deres døde.“⁴⁷²

Men, ligesom romerkirken i sin tid, således opdagede også Luther snart, at det ville være urigtigt at overlade hele dette område i den verdslige magts vold. Hensyn til menighedens tarv såvel som kappestriden med katolicismen ledte ham hurtigt til at inddrage ægteskabssagerne under den nye kirke. Det er disse hensyn, der allerede kommer til orde i hans bog „Om brudevielse“, når det hedder:

„Men når man begærer af os, at vi skulle for kirkedøren eller i kirken læse Guds velsignelse og bede vor bøn over brud og brudgom eller vie dem tilsammen, da er vi skyldige det at gøre . . . Efterdi at man haver hidtil brugt så drabelig stor prang med munke og nonner i deres indvielse – endog at deres stat og væsen er ugudeligt og klar menneskelig tant og digt, som ingen grundvold haver i skriften – hvor meget mere skulle vi ære denne gudelige stat og med mange herlige stykker vie brude og brudgomme tilsammen og bede for dennem og ære dennem“ osv.⁴⁷³

Hvorledes tænkte da Luther og reformatorerne sig den nye ordening? Ja, her bristede det på fuldt overblik såvel som klarhed i det enkelte. Og dette kan ikke undre. Først år 1564 nåede jo romerkirken på kirkeforsamlingen i Trento til tydeligt at udtale, på hvad måde den mente at burde bekæmpe den for hånden værende brøst og retteligt ordne forholdet. Men hvorledes skulle da Luther alt omkring år 1530 kunne have været helt klar herpå? Hertil kom, at hans opgave foruden at omfatte langt flere end dette ene spørgsmål tillige på dette enkelte område var videre rækkende end romerkirkens. Han skulle ikke blot regelbinde formerne for ægteskabets stiftelse, men samtidig skulle han bekæmpe den katolske lære om klostrelivets fortjenstlighed og hævde læren om ægteskabet som den Gud velbehagelige stand. Og disse to sidste punkter udgjorde åbenbart for ham de vigtigste.

Følgen blev, at den lutherske ordening af formerne for ægteskabets stiftelse ikke blev et fast og klart afsluttet hele, men kom til at gennemløbe en udvikling. Drevet af en indre nødvendighed bar denne udvikling fremad mod en ordening omtrent som den katolske af 1564. Men de ledende var ikke fra første færd sig målet fuldt bevidst; de førtes med af forholdene fuldt så meget som de styrede.

For Danmarks vedkommende fremkaldte dette en *overgangstid* fra reformationens indførelse indtil år 1582, et tidsrum, hvori – alt imedens mål og midler klarede sig for kirkens mænd – *forvirringen i de virkelige forhold samtidig nåede et højdepunkt*.

Det mål, som foresvævede Luther og med ham de danske reformatorer, var at samle alt, hvad der hørte til ægteskabets stiftelse, til én handling, som kirken og det verdslige samfund endrægtigt skulle søge at gøre så værdig, klar og afgørende som muligt. Det blev derfor ved reformationens indførelse i Danmark bestemt i kirkeordinansen og den såkaldte odenseske reces: herefter må ingen gives tilsammen, der 1) enten er hinanden beslægtede i tredje led 2) eller endnu i deres umyndige år 3) eller kun lønligt trolovede uden deres vilje, som de er undergivne, 4) eller endelig sådanne, „som ikke er tilforne én sinde og anden åbenbare forkyndte udi kirken, og med en almindelig bøn have ladet sig hjælpe hos Gud“.⁴⁷⁴

Hermed syntes alle misbrug umuliggjort. Fortidens sponsalia de futuro skulle være afskaffet, og „ingen gives sammen, førend de er kommet til skelsalder og kunne på både sider give deres ja og samtykke dertil“. De mislige, lønlige trolovelser skulle være afskaffet, om hvilke Luther havde brugt de stærke ord: „Jeg kalder det lønlig trolovelse, når det sker mod forældrenes vidende og vilje, om så end tusinde ellers overværer den.“⁴⁷⁵ Endelig krævedes forudgående lysning i kirken.

Som det vil ses, var den til grund liggende tanke denne: hvad der gør ægteskabet fast og helligt er *samtykket*, men vel at mærke: *alle parters samtykke*. Gud må først give sit samtykke ved ikke at sætte slægtskabshindring; *parret* må give sit samtykke ved som myndige at svare ja; *forældrene* må give deres samtykke (ingen lønlig trolovelse); og *menigheden* må endelig give sit samtykke, idet den, når lysningen sker, ikke gør indvending, men beder for parret. Taget i denne fyldige forstand stod det gamle latinske ord ved magt: *consensus non concubitus facit matrimonium* eller, som det lød på dansk: „Samtykke gør ægteskabet, ikke lejer målet.“⁴⁷⁶

Men når så dette enstemmige samtykke var til stede, måtte parret også gives sammen. Herom udtrykker kirkeordinansen sig således: „Men hvor som to nu er, der ingen hinder er hos i disse eller andre måder, de må udi kirkens nærværelse, efter landsens vedtagne sæd, af kirkens vedtagne tjenere lade sig samle efter den skik

og måde, som står i doctor Mortens lille Catechismo.“⁴⁷⁷ „De må lade sig samle af kirkens tjenere“, men nødvendig var denne kirkelige form for giftermål ikke. De kunne lige så vel gives til hobe af brudens fader ved verdslig bortfæstning. I dette stykke var hovedmændene for den danske kirkeforbedring fuldt enige med Luther og Melanchthon.⁴⁷⁸

Med disse forholdsregler mente man i Danmark at have klaret vanskelighederne. Den betydeligste talsmand for denne reformationens første tidsalder var Sjællands bisp, Peder Palladius. Og simpelt og letfatteligt fremstillede han sagen for de sjællandske bønder: „Ingen må leve til hobe uden ægteskab, i skænds levnet. Men ingen må heller leve tilsammen i ægteskab, uden at de kunne bevise deres ægteskab.“ Et ægteskab – således er hans følgende tankegang – kan nu ganske vist sluttet lovligt på to forskellige måder, enten ved verdslig fæstning i hjemmet eller ved *vielse af præst for kirkedøren*. Men hvilken af disse måder, der er at foretrække, er let nok at forstå, thi den ene *afgiver et langt sikrere bevis* end den anden for, at ægteskabet er blevet lovlig sluttet.

„I vide ikke, hvad fare eder og eders børn påhænger, når I er ikkun trolovede eller hjemme tilsammen givne aleniste, og ikke komme for kirkedøren tilsammen og lade eder vie. Der kunne være én mand eller to til stede, den tid I blev så hjemme givne sammen; de kunne dø bort førend I selv. Der kunne komme en efter eders død og kalde eders barn en horesøn. Hvormed vil han da bevise sine forældre at have været to ægtefolk, når de er alle bortdøde, som på den tid hos vare? Men dersom I gjorde bryllup heller ellers lod eder vie sammen i kirken, da kunne der komme unge børn til eders bryllup, ti eller tolv år gamle, som siden voksede op og kunne bære vidnesbyrd om eders ægteskab hundrede år derefter, om nogen ville kalde eders børn horebørn. Derfor er vielse skikket af gammel tid ægtefolk til gode; ellers vil der komme klammer efter eders død, og I sætte en ond klud på eders børns kåbe, når som I forsmå at komme til kirke og lade eder vie tilsammen.“

Hvis noget ægtepar, slået heraf, skulle fortryde, at de i sin tid kun havde ladet sig give sammen i hjemmet ved verdslig bortfæstning og ikke vie af præst for kirkedøren i mange vidners påsyn, så kunne det gøres godt endnu: „Hvo som hertil haver det forsømt,

da kunne I endnu give eders sognepræst det til kende, så kan han kalde eder af eders stole en søndag, når tjenesten er ude, og sige så til den gode almue: I gode kristne! Disse to personer ville nu åbenbare deres ægteskab, så ville vi gerne høre deres bekendelse. Mand! bekender du, at hun er din ægtehustru, og at I er trolovede og givne hjemme tilsammen? – Ja, det bekender jeg. – Kvinde! bekender du, osv. Så giver hverandre eders hånd derpå i denne almues nærværelse“ osv.

Sluttelig forklarede Peder Palladius kort sine tilhørere de nye regler, som kirkeordinansen havde indført, og fremhævede særligt bestemmelsen om, at lysning fremtidig skulle gå forud for hvert ægteskab, hvad enten dette så sluttedes for kirkedøren eller i hjemmet: „Herefter må ingen gives tilsammen, hverken af præstemænd eller andre, førend der er lyst tre gange af prædikestolen om deres ægteskab, om der kunne være nogen, som kunne have noget deri at sige.“ Men når de så – således ender han – er givet sammen af præst eller lægmand – så er de også ægtefolk, ordinansen forlanger ikke mere af dem. „Ikke behøve de alle sammen gøre bryllup, som lade dem vie af sognepræsten. Det giver sig vel selv. Hvo det formår, han gøre bryllup; men hvilke, som ikke formå at gøre bryllup, de komme alligevel til kirken og lade dem vie og gå siden hjem tilsammen og æde, hvad Gud haver givet dem, tilsammen.“⁴⁷⁹

Det bryllup, hvortil Peder Palladius her sigtede, var den store og kostbare fest, der i den katolske tid for de velstående var fulgt, ofte længere tid, efter bortfæstningen. Ved denne slutningsfest var parret på ny blevet givet sammen, havde i alle gæsternes nærværelse bestaget brudesengen og dagen derpå i kirken modtaget præstens velsignelse. Om hele dette store festtilbehør sagde Peder Palladius med rette, at det var ikke hvermands sag at bekoste sligt; havde nogen råd dertil, nu vel, så måtte han gerne gøre det, men nødvendigt var det ikke.

Ifølge Palladius' opfattelse lå da altså hovedpunktet i *vielsen*, og under dette navn, der tidligere egentlig havde betegnet den ved det store bryllup meddelte kirkelige „velsignelse“ (benedictio) forstod nu både han og de fleste i hans samtid *den af præst udførte bortfæstning for kirkedøren*. Denne var, som vi har hørt, efter Palladii mening langt at foretrække for den verdslige bortfæstning i hjemmet.

Ser man imidlertid nøjere til, så er det eneste bevis for dens større fortrinlighed, som Peder Palladius anfører, at den er mere vidnefast, for så vidt her er flere til stede. Det er altså af retslige, ikke af kirkelige grunde, at Palladius anbefaler den. Og i en tid, hvor retsprotokoller og kirkebøger var ukendte, kan man heller ikke nægte, at hans tankegang var overbevisende: som uskreven kirkebog betragtet var den store nyhedslystne hob foran kirkedøren ved højmessetid langt mere pålidelig end nogle, måske drukne, slægtninge i en afsides storstue.

Der kan dog næppe være nogen tvivl om, at Peder Palladius foretrak kirkelig vielse af mere end blot retslige grunde. Som kirkens tjener måtte han sætte den højt over den verdslige bortfæstning. Vil man have et indtryk heraf, så lægge man mærke til, at han ved omtale af lysningen glemmer at fremhæve, at man heri også havde en ganske god form for den ønskede, kirkelige offentliggørelse. Han vogtede sig vel for at drage den slutning, der måtte ligge datiden nær: når lysningen har gjort forbindelsen vidnefast, kan man godt nøjes med at lade bortfæstningen udføre i hjemmet af „andre“ og behøver ikke at gives sammen for kirkedøren af „præstemand“.

Var end Peder Palladius i sit hjerte imod den verdslige bortfæstning, så bekæmpede han dog ikke dens retsgyldighed. I den henseende forholdt han sig ganske som Luther og Melancthon. Det mådehold, som Peder Palladius således viste, svandt imidlertid hurtigt hos den lidt yngre slægt, og inden kort tid gjorde flere af de nye bisper, besjælet af kirkelig nidkærhed, ligefremme overgreb, der ikke lod sig forsvare ud fra kirkeordinansen og kom i bestemt strid med den verdslige lov.

Den vej, ad hvilken man ledtes frem til *kirkelige overgreb*, synes at have været den af Palladius omtalte: hvorledes folk, der tidligere havde været verdsligt bortfæstet, nu skulle forholde sig. I året 1546 opstillede man på kirkemødet i Antvorskov det ikke ubillige forlangende, at præster, med hvilke sligt var tilfældet, skulle i kirken forkynde deres ægteskab.⁴⁸⁰

Men år 1550 gik bispem i Fyn langt videre, end man nogen sinde var gået, idet han udstedte den følgende voldsomme bestemmelse om lægfolk i samme tilfælde: „Mod de ugudelige, som ikke ville lade sig

komme udi ægteskab åbenbarligen for den hellige kirke, skal handles med, som med bolere og skørlevnere.“⁴⁸¹

Hvad fremtidige ægteskaber angik, så havde Peder Palladius' broder Niels, biskop i Skåne, dristighed nok til år 1554 at lære sine præster: *at intet ægteskab er gyldigt, uden at en gejstlig har viet parret*, samt „at ingen må gives og vies tilsammen uden i kirken“.⁴⁸² Til denne sidste bestemmelse var han dog så forsigtig at tilføje: „medmindre det er en adelsmand“.

Medens disse skridt alle kun var foretaget af gejstlige, gik man i Norge på samme tid endnu videre. År 1552 udstedte Bergens lensmand, biskop, borgmestre og råd følgende forordning: „Hvortvende personer ville til hobe komme i ægteskab, førend bryllup kan blive gjort, da skal de have to, tre eller fire par folk derover til vidnesbyrd, og lade præsten håndfæste og give dem tilsammen“⁴⁸³ osv.

Og år 1555 lykkedes det endog bispnen i Oslo og Hamar Stift, Frans Berg, at få udvirket en kongelig skrivelse, hvori der truedes med, at lensmanden skulle straffe alle dem, der „fordriste sig til at tage sig hustruer og ikke efter den menige kristelige skik lade sig udi præstens overværelse troloves og vies med dennem for kirkedøren og dog alligevel holder dem for deres hustruer“.⁴⁸⁴

Dette mærkelige kongebrev, hvori, under form af en advarsel til en enkelt landsdel, *hele den tidligere retsorden styrtedes over ende*, fik dog næppe nogen videre betydning.⁴⁸⁵ Hvorvidt det har virket på stedet selv, får stå hen. I de andre landsdele medførte det ingen forandring. Da 25 år efter en anden bisp i Oslo og Hamar Stift skrev ned til Sjællands biskop for at få klaring på dette og andre tvivlsmaal og spurgte: „Gøres det fornødent, at præsten skal være til stede hjemme i huset, hvor folk troloves sammen?“ Så lød svaret i overensstemmelse med den gamle retsregel: „Trolovelser kunne finde sted, uden at nogen ordets tjener er til stede.“⁴⁸⁶

Disse bestræbelser for at berøve den verdslige bortfæstning dens retsgyldighed var altså lige så mange kirkelige overgreb, udbrud af en stemning, der samtidig var oppe både i katolske og lutherske lande og her som hist endte med kirkens sejr. Indtil år 1582 var de for Danmarks vedkommende i fuldstændig strid med gældende verdslig lov. Men hvor afgørende end denne omstændighed kunne være for udsigten til ved rettens hjælp at tvinge disse påstande igen-

nem, vist er det, at selve det, at de fremførtes, måtte i høj grad bidrage til at forvirre folkets begreber.

Ved siden af denne bevægelse, der gik ud på at udvide kirkens myndighed, løb en anden strøm i modsat retning. Trods de ved reformationens indførelse givne bestemte forbud fastholdt man den gamle skik at *bortfæste børn*. Vi har tidligere set denne skiks ælde og udbredelse. Vi skal nu se, hvilke gennemgribende følger dens vedbliven medførte for udviklingen.

Med god grund havde man i Odense, år 1539, indsat den bestemmelse i kirkeordinansen: „Efter denne dag skal ingen tilsammen gives udi deres umyndige år og førend de er kommet til skelsalder, og de da kunne på både sider give deres ja og samtykke dertil.“ At denne betingelse opstilledes var en simpel og klar følge af reformatorernes grundbetragtning: alle parternes samtykke, både Guds, forældrenes, parrets og menighedens er nødvendige til indgåelse af ægteskab. Og det røbede et åbent blik for, hvad der havde været drivfjederen til de tidlige forbindelser, når følgende udvej anvistes for dem, der fremdeles måtte ønske dem:

„Om nogen desuagtet vil forsige sin datter udi hendes umyndige år, da skulle de ligevel ikke gives sammen enten af præsten eller andre, men skal gøres dennem nøjagtige forvisninger, lovning og borgen med segl og brev imellem, på penninge eller anden forpligtelse, hvilken den, som da ikke vil holde samme løfte, når de er kommet til deres myndige år, skal give eller fornøje den anden part efter den kontrakt og forpligtelses lydelse, som dennem derom imellem gjort og forbrevet er, efter som det er sædvane udi andre, fremmede, omkringliggende lande.“⁴⁸⁷

Vi har tidligere søgt at anskueliggøre den udvej, som her anvistes, ved med nutids udtryk at betegne den som „en art væddemål om ægteskab, eller brudekøb på tid“. Vi har nu forudsætningerne til at forstå lovens indhold udtrykt i datids former. Indholdet var: det skal ikke være nogen forment, når han opdager en rig, lille arving, at gøre „tiltale“ om hende, altså at fri. Det skal heller ikke være hendes fader forment at give godt „gensvar“, altså „jaord“. Men de må ikke lade det komme til „bortfæstning“, hverken verdslig eller ved præst. Det højeste, man må gøre, er, som jo skik og brug er imellem „jaord“ og „bortfæstning“: at lade pengevilkårene skifteligt opsætte og begge parterne underskrive kontrakten. Hvis

så engang i tiden den ene part nægter sit samtykke til giftermålet, er vedkommende naturligvis fri, men den fastsatte pengesum skal lige fuldt udbetales til den forsmåede part.

Man skulle tro, at det her opstillede krav på begge parter virkelige samtykke var så naturligt og den anviste udvej så tidssvarende, at ingen væsentlig modstand havde kunnet rejse sig mod lovens anvendelse. Dette blev dog langt fra tilfældet. Og grunden er let forståelig. Thi, nærmere set, var loven i strid både med gammel sædvane og retsbevidsthed og med reformatorerne egne ord. Fra ældgammel tid havde man betragtet faderen som den, der bortgiftede datteren efter sit tykke og ikke efter hendes forlov. Alt var indrettet herpå, hvorfor da nu kaste tvivl ind i et utvivlsomt forhold! Den anviste udvej var slet og ret kun latterlig, thi den var et tilbud til faderen om at måtte betale penge til for at lade datteren få sin vilje. Og reformatorerne, der her krævede voksen alder til datterens samtykke, de forlangte jo dog, at hun som voksen blindt skulle samtykke i forældrenes valg, thi „disse er Guds stedfortrædere og forstår den sag langt bedre end hun“. Men når hun alligevel skulle rette sig efter de ældres valg, hvorfor så ikke lade dette ske i den alder, hvor sligt faldt lettest, som barn?

Det hele lovbud faldt da goldt til jorden. Hvad hjalp det, at det gentoges år 1547 i den københavnske reces²⁴⁸⁸ Den gamle skik gik sin vante vej uforstyrret. Nu som før bortfæstede og trolovede man døtre i deres umyndige alder.

Men herved fik reformatorerne drøm om at samle, hvad der hørte til ægteskabets stiftelse til én handling, sit grundskud. Thi når ægteskabets stiftelse strakte sig fra det 5. år, hvor det måske blev indgået, til det 16., hvor det først blev fuldbyrdet, så udkrævedes her mindst to handlinger til at afmærke dette lange tidsrum. Og hvilken af disse handlinger skulle så være den afgørende, den virkeligt ægteskabsstiftende? Sund sans syntes at måtte svare: den sidste. Men gammel, såvel verdslig som kirkelig skik svarede: den første.

Sagen var nemlig den, at *bortfæstningen*, den verdslige såvel som den kirkelige, ifølge *sin natur kun var én handling*. Ganske vist havde man i den katolske tid søgt at dele den i to, men uden væsentlig nytte. Verdsligt set var parret gift, når de havde lovet hinanden tro og faderen havde givet dem til hobe. Den gentagelse,

som man stundom udførte, når de senere som voksne holdt „bryllup“, og de stillede foran en opredt seng, på ny lovede hinanden tro, hvorefter faderen overgav fæstemanden bruden på sengen, det var kun en mat efterklang uden retslig betydning. Og kirkeligt set var ligeledes sponsalia de futuro hovedhandlingen, der efter romersk kirkeret gik af sig selv over til at betegne gyldigt ægteskab, blot ved at parret levede som ægtefolk. Ifølge gammel opfattelse blev de, der bortfæstedes som børn, også *virkelige ægtefolk som børn*.

Lige over for disse vanskeligheder fulgte de danske reformatorer den farlige fremgangsmåde: i tillid til lovens forbud mod umyndiges giftermål at lukke øjnene så længe som muligt for de virkelige forhold. Endnu 1546 talte Skånes biskop i al almindelighed om at „begge parters samtykke skal kræves, thi vi bør ikke have skinnet af at billige tvungne ægteskaber og støtte voldsfærd“.⁴⁸⁹ Men her ved greb ondet blot om sig og angreb nu også en anden hovedbestemmelse, loven om lysning. Ifølge ordinansens ord: „Der skal ingen gives tilsammen udi ægteskab, som ikke er tilforne én sinde og anden åbenbare forkyndte udi kirken“ osv. skulle kirkelig lysning gå forud for den hovedhandling, ved hvilken folk blev ægtefolk. Og at denne først skulle foretages med voksne, var en fælles forudsætning for ordinansens og reformatorernes udtalelser i det hele om denne sag. Men når nu bindende ægteskab kunne stiftes og virkelig stiftedes mellem børn, så smuttede jo i disse tilfælde parrene under påbudet om lysning og blev ægtefolk uden den. Og hvad hjalp det, at lysning her muligt kunne kræves bagefter, når det var for silde? Lysningen var jo indstiftet for at afværge ægteskaber, imod hvilke lovlig indsigelse måtte ske, ikke for at komme bagefter som selvmodsigende forespørgsel. Ad den ene og samme vej, umyndiges giftermål, begyndte altså nu den nye ordnings grundpiller at komme i drift og forsvinde.

Peder Palladius synes endnu ikke fuldt at have haft øje for denne ulempe. I hvert fald søger han i sin visitatsbog endnu ligesom at dysse vanskeligheden til ro, idet han siger: „Herefter må ingen gives tilsammen, hverken af præstemænd eller andre, førend der er lyst tre gange af prædikestolen om deres ægteskab, om der kunne være nogen, som kunne have noget deri at sige. At de trolove hverandre disimellem udi gode folks nærværelse, med det vilkår, at in-

gen kan forhindre deres ægteskab, når der lyses for dem, det forbydes ingen.“⁴⁹⁰ – Nej ganske vist. Men sæt de nu trolovede hinanden som små ganske „uden vilkår“, og derefter som voksne anså sig for ægtefolk, så var lysningen helt sprunget over.

Omkring midten af århundredet blev forvirringen så stor, at øvrighedens indskriden syntes nødvendig. Den verdslige myndighed tog imidlertid heraf kun anledning til i året 1547 at forny det magtesløse forbud mod umyndiges giftermål. *Bisperne var da henvist til at tage sig selv til rette.*

Der var to veje at gå, enten at bøje sig for forholdene og henlægge lysningen til et tidligere punkt eller at omdanne selve bortfæstningsskikkene.

I katolicismens sidste dage havde man undgået skærene ved at kræve lysning forud for det første skridt på ægteskabets bane, forud for sponsalia de futuro. Således havde f. eks. biskop Lage Urne befalet det år 1517 i Roskilde.⁴⁹¹ Skønt dette var i strid med reformatorernes oprindelige tanke, så greb dog nu enkelte bisper til dette middel. I Skåne f. eks. forbød vel Niels Palladius år 1554 bestemt denne fremgangsmåde,⁴⁹² men hans efterfølger, Tyge Asmussen, godkendte den år 1568.⁴⁹³ Sjællands biskop havde år 1560 gjort noget lignende ved at befale at lade lyse forud for hvert fæstensøl.⁴⁹⁴

Mere fristende var det dog at omdanne bortfæstnings-skikkene, så at de kom til at passe til virkelighedens krav. Manglen ved dem var jo den, at parret retsligt taget straks blev ægtefolk, selv om den ene af parterne endnu kun var et barn. Men man måtte kunne forme en førstehandling svarende til dette forhold, således at der ved denne lejlighed kun *afgaves et løfte*, men ikke fuldbyrdes en afgjort forbindelse.

Denne tanke var ikke ny. Romerkirken havde været inde på den samme ved at sondre mellem sponsalia de futuro og sponsalia de presenti. Men adskillelsen var ikke blevet gjort dyb nok; efter romersk ret gik jo den første art af sponsalia af sig selv over til at være den anden, blot ved at ægteskabeligt samliv fuldbyrdes.

Det gjaldt da om at gøre forskellen tydelig, betegne den første handling så klart som muligt som en blot forberedende men ikke fuldbyrdende. Med dette mål for øje skred man til værket og *delt da den gamle bortfæstning i dens to led, trolovelse og giftermål.*

Det første led gjorde man til en selvstændig handling, der altså blot kom til at indeholde, at parret udtalte ønsket om at ægte hinanden og tilsagde deres tro. Her skulle der stoppes; der måtte ingen håndfæstning finde sted, de måtte ikke gives sammen. Det egentlige „giftermål“ eller „vielsen“, som det efter præstens velsignelse hyp-pigt kaldtes, skulle udgøre den senere hovedhandling.

Denne måde at hugge bortfæstningen over i to handlinger, tro-lovelse og giftermål, var i visse henseender en sindrig udvej. Den tilfredsstillende den forhåndenværende trang til to mærkepunkter. Ganske vist var den et brud på reformatorerens oprindelige tanke: ægteskabet fuldbyrdet ved kun én handling. Men det var dog kun den alleryderste spids af denne, man havde brudt af og givet selv-stændig betydning. Nu kunne ikke blot gejstlige med uskadt sam-vittighed „trolove“ børn; de „gav dem jo ikke til hobe“. Men nu kunne man også vente ad denne vej efterhånden at drage al verds-lig bortfæstning ind under kirken. Thi overalt, hvor der „trolo-vedes“ i hjemmet på denne vis, dér måtte parret, selv om de kaldte sig fæstefolk og mente at være fæstet sammen, ufejlbarligt møde for præsten for at blive viet til ægtefolk.

Denne sidste omstændighed stod imidlertid i forbindelse med sagens allermisligste side. Der lå nemlig noget i høj grad *tvetydigt* i den hele handling og dens navn. Den kaldtes „trolovelse“ i mod-sætning til den senere „vielse“ eller „giftermål“. Men med navnet „trolovelse“ havde man i lange tider betegnet bortfæstning ved præst, sponsalia, der jo i sig indbefattede begge handlinger både trolovelse og giftermål. På lignende vis var i andre folkesprog *spon-salia* gået over til at blive navnet på bortfæstning, på fransk i ordet *épouser*, på norsk i *pusa*,⁴⁹⁵ der begge betegnede at tage til ægte. „Trolovelse“ i gammeldags forstand betød da indgåelse af ægteskab, i ny forstand derimod blot et løfte derom. Men der var den største sandsynlighed for, at menigmand ville overse denne nydannede for-skel og i tillid til gammel skik anse trolovede for ægtefolk. Herved ville imidlertid opstå et nyt onde af lige så betænkelig art som det, man ønskede at afskaffe.

Gejstligheden overså imidlertid denne fare og ivrede for foran-dringen.

Når *denne nye art af trolovelse* først er opstået er vanskeligt at sige. Den er uden tvivl blevet prøvet først spredtvis. Men på bispe-

mødet i København, år 1555, gjordes den til almindelig regel for hele Danmark. Den form, hvorunder den fastsloges, er betegnende. Atter her vovede man sig så vidt frem som muligt mod det stadige mål, at afskaffe verdslig fæstning som ægteskabsstiftende. Man brugte derfor det uklare udtryk: „Udi fæstensøl skal ingen præst eller nogen anden give nogen sammen, men aleneste høre deres trolovelse tilsammen og være vidnesbyrd dertil, indtil så længe de gives sammen i kirken.“ Skulle nogen lægmand blive skræmt af udtrykket: „nogen anden“ og derved lade sig afholde fra at bortfæste på gammel vis, des bedre. Derimod måtte man lige over for adelige være yderst varsom i sine udtryk. Man nøjedes derfor med uklare udtalelser om, at de ikke måtte gives sammen i fæstensøl, thi der var jo ikke lyst for dem. På den anden side behøvede de heller ikke at troloves af præst, „thi det er udspurgt tilforn med dennem“. Når de da møder i kirken for at vies, „troloves de ikke tilsammen igen, men aleneste forkyndes, at de er trolovede tilforn“.496 Når man havde med adelige at gøre, var det altid rigtigst at give et forbud form af en forrettighed.

Denne ordning trådte uden tvivl straks i kraft. Dette kunne synes at være i strid med, at der endnu i Peder Palladius' håndbog af 1556 intet hensyn toges til den nye art af trolovelse, men fremgangsmåden ved brudevielse og trolovelse betegnedes her på gammel vis som en og samme. Dette stod dog vist blot i forbindelse med, at bogen blev trykt på så fjernt et sted, nemlig i Magdeburg, hvor rettelser i den gamle tekst kun med vanskelighed lod sig foretage. I den næste udgave af 1564, trykt i København, var al misforståelse fjernet, dér taltes kun om brudevielse.⁴⁹⁷

At kirken med kraft søgte at gennemføre sin nye bestemmelse, foreligger der flere eksempler på. År 1566 befalede således Sjællands biskop sine præster at „lade dem stå åbenbart skrifte, som ligge hos deres trolovede, førend de komme til kirken“. På denne nye art af brøde anvendtes nu betegnelsen „at begynde ægteskabet af løssagtighed“.498

Som vi har set, traf altså den nye, lutherske kirke i Danmark på egen hånd to vigtige afgørelser, den ene uopfordret, nemlig *afskaffelsen af verdslig bortfæstning*, den anden mere nødtvungen, nemlig *indførelsen af en ny art trolovelse*. Begge disse forholdsregler

led imidlertid af en hovedmangel, de var *blot kirkelige, ikke godkendt af staten*. Bisperne savnede al myndighed til på egen hånd at afgøre sligt. Dette viste sig, når overtræderne af de nye bestemmelser skulle drages til ansvar. Hvad hjalp det, at „bispen daglig arbejder på, at et almindeligt kongebrev herom må komme til landsting“,⁴⁹⁹ eller at der var enstemmighed i landemode-salen. De lensmænd, der var formænd i de nye ægteskabsretter, måtte dømme efter ordinansen og for resten efter verdslig lov; men i ingen af disse forlød der noget om bispernes nye bestemmelser.

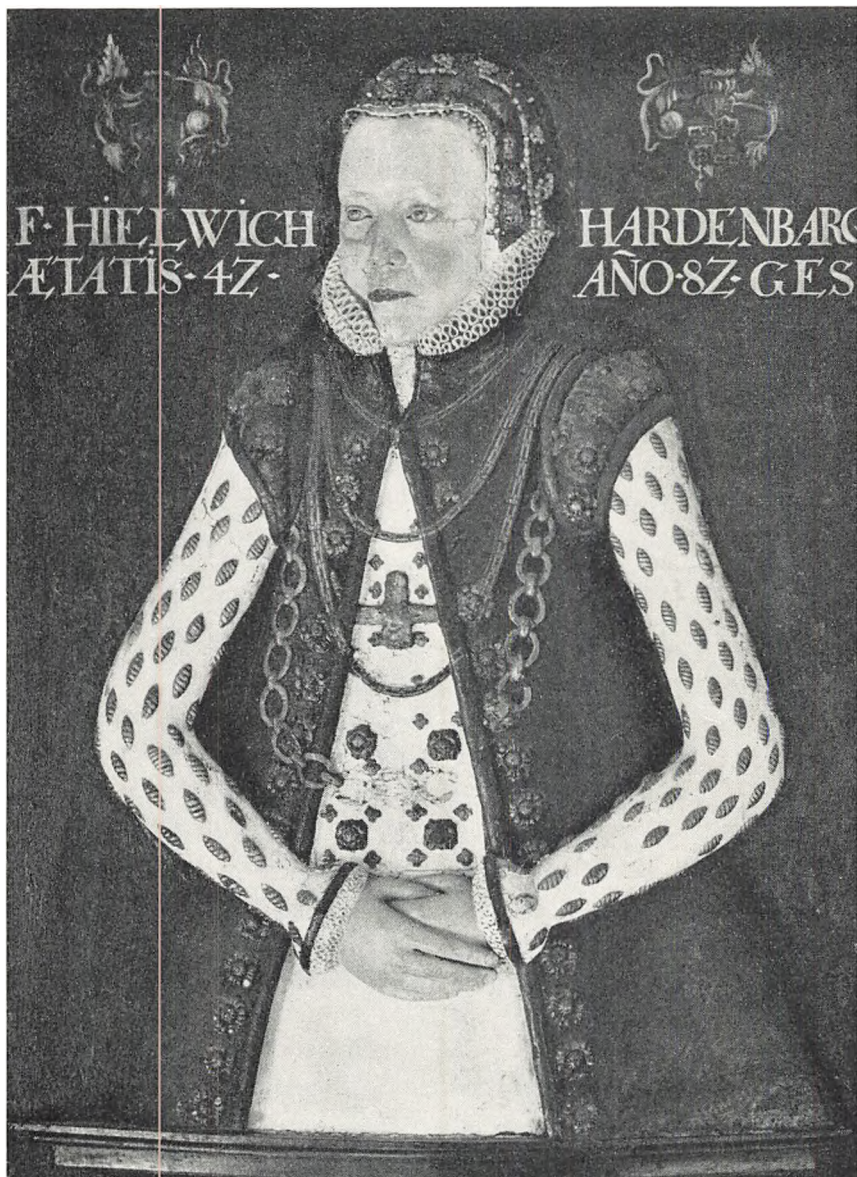
Følgen blev da, at gejstlige, når de selv skulle optræde som dommere, følgerigtigt måtte udtale sig og dømme imod, hvad de i deres hjerte anså for ret. Hvor lyder det f. eks. ikke gammeldags og ukirkeligt i en tid, hvor verdslig bortfæstning bekæmpedes og „*de* skulle stå åbenbart skrifte, som ligge hos deres trolovede“, at høre Niels Hemmingsen i sagen mod præsten Iver Bertelsen udtale følgende: „Det haver altid været holdet her udi riget, at de folk, som hinanden have trolovet, og derover haver været vidnesbyrd og bevisning, og de have givet hinanden fæstendefæ, de folk er ægtefolk for Gud og verden. Hvilket alt sammen at have været mellem eder og den pige bevisligen findes. Thi er I ægtefolk.“⁵⁰⁰

Niels Hemmingsens kendelse vidner om hans evne til klart og uhildet at kunne holde sig til gældende ret. Men hvor nu disse evner ikke var til stede, hvor i en domstol i ægteskabssager formanden var svag og meddommerne ivrige for den kirkelige opfattelse, dér måtte dommen kunne komme til at falde ud stik imod lov og ret. Og faren herfor voksede, jo længere tid der gik, og jo mere den kirkelige opfattelse fik hævd. De forhold, hvori man endte, skildres simpelt og uden omsvøb af regeringen selv i følgende ord: „Med ægteskabssager, som for kapitlerne indstævnes og dér skulle dømmes, går fast uskikkelig til, så at undertiden udi lige og ens sager ikke dømmes på det ene kapitel som udi det andet, men adskillige domme tværtimod hverandre udgives, hvoraf stor urigtighed forårsages.“⁵⁰¹

Alt endte således i grænseløs forvirring. Datiden var ikke i stand til at besvare det simple spørgsmål, grundspørgsmålet i enhver ægteskabsordning: *når var folk lovlige ægtefolk? Der gaves tre, fire forskellige svar herpå*, alle lige sikre, men indbyrdes modsigende. Folkets brede lag gik endnu ud fra, at *de* var lovlige ægtefolk, der

var lovligt fæstede sammen. Dog foretrak ikke få, at den, der gav dem til hobe, burde være ikke brudens fader, men hellere en præst på hans vegne. Den nye, lutherske gejstlighed og hvo, der fulgte den, holdt for størstedelen på, at virkeligt, sandt og gyldigt ægteskab først stiftedes ved, at parret blev viet af præst for kirkedøren eller i kirken. Den højere adel endelig, der iagttog alle former, turde end ikke betragte to, der var således gift, som ægtefolk. Den krævede endnu, at de skulle holde bryllup, det vil sige: på gammeldags vis i stor forsamling gives sammen på sengen, bruden smykkes med brudekrone og danses ud af pigernes række osv., osv. For at nævne et eksempel blandt de mange: i marts 1557 gav biskop Niels Palladius fra Skåne i Frue Kirke i København Erik Rosenkrantz og jomfru Helvig Hardenberg „efter Guds orden og skik tilsammen udi den hellige ægteskabsstand“; men deres bryllup fandt først sted halvandet år efter, i september eller oktober 1558.⁵⁰² Man kunne længe nok erklære sådan opsættelse af ægteskabeligt samliv for urimelig, latterlig osv. Et spørgsmål var det dog, om, når „bryllup“ overhovedet skulle fejres, det så dog ikke ville være mere latterligt, hvis brudgom og brud her mødte som gamle ægtefolk, bruden bærende på én gang jomfrukrans og en lille på armen. Vist er det, at de allerfleste stormænd i Norden opsatte samlivet til efter brylluppet. Da Erik XIV handlede herimod og nøjedes med af ærkebispem af Uppsala at være viet til Karin Månsdotter, forlangte han sin broder hertug Johans erklæring for, at dette ægteskab af ham skulle agtes for „et ret og fuldkomment ægteskab, endog kirkegangen og de ceremonier, der plejer at være ved bryllup, nu ikke straks kunne holdes på grund af den nærværende krig og andre forefaldende lejligheder“.⁵⁰³

Et tilsyneladende simpelt middel mod den hele forvirring var at lade alle de omspurgte handlinger: bortfæstning, trolovelse, vielse og bryllup fuldbyrde umiddelbart efter hinanden. Dette middel blev også af og til anvendt.⁵⁰⁴ Men det havde den mangel, dels at bryllup krævede store forberedelser og derfor vanskeligt kunne sættes i forbindelse med bortfæstning, dels – og dette var afgørende – at det kun var de allerfærreste, der havde råd til at holde „bryllup“. Flertallet af befolkningen nåede kun frem til en eller to af de forudgåede handlinger. Men her havde nu gejstligheden føjet ny forstyrrelse til ved indstiftelse af en ny art trolovelse. Fra år 1555 var

På Arreskov hænger et bemalet relief af træ, som forestiller Helvig Hardenberg i fyreårs-alderen. Det var hende, der „blev givet udi den hellige ægteskabsstand“ med den tyve år ældre Erik Rosenkrantz allerede i marts 1557, men først holdt bryllup med ham halvandet år senere! (Nationalmuseet fot.).

ingen, der af ærefrygt for kirken lod bortfæstning ske ved præst, sikker på, at parret derved blev virkelige ægtefolk.

I slig forvirring var altså den første lutherske ordning endt. Og denne forvirring virkede ikke blot indadtil sløvende og nedbrydende på folkets sædelige begreber; den benyttedes tillige udefra til angreb på hele reformationen. For at forstå den ledende gejstligheds pinlige stilling må man erindre den vrede og forargelse, som Luthers lære om ægteskabet havde vakt ved sin fremkomst og fremdeles var genstand for hos alle katolikker. Fik nu ikke disse ret, når de betegnede Luthers frafald som blot udslag af de dyriske drifter, og tilstanden i Norden, hvor ægteskabet ikke længere var et sakrament, men enhver kunne gifte sig, hvordan og hvor tid han ville, som et sandt Sodoma og Gomorra? Og dobbelt rammende blev denne dadel, efter at romerkirken på kirkeforsamlingen i Trento år 1564 havde fjernet fra sig, hvad der hæftede ved den af mangler, og særlig givet ægteskabets indstiftelse faste former. Forholdene i Norden var nået til et punkt, hvor en ordning fra ny af var nødvendig. Regeringen måtte skride ind, hvis ikke alt for meget skulle blive sat på spil.

Endelig skred da regeringen ind. Alt herhen hørende ordnedes ved „kongelig majestæts *ordinans* lydende om *ægteskabsager*“, af år 1582.⁵⁰⁵

Hvis man fra det foregående skulle slutte, hvorledes denne nye ordning måtte være blevet, så lå det nær at antage, at nu ville verdslig bortfæstning blive afskaffet og den lutherske tanke endelig blive gennemført: at ægteskabet skulle stiftes ved kun én handling. I så fald ville, som let forståeligt var, den nye ordning i Danmark være kommet til i hovedtrækkene at stemme med, hvad der for katolikernes vedkommende var blevet bestemt på kirkeforsamlingen i Treno år 1564.

Men dette skete ikke. I Danmark afskaffede man kun den verdslige bortfæstning og inddrog ægteskabet helt under kirken – kirke magten var jo i fremgang hos protestanter som hos katolikker – men man benyttede ikke den tilsyneladende gunstige lejlighed til at gennemføre Luthers tanke om kun én ægteskabsstiftende handling.

Grundene hertil var vistnok af forskellig art. Måske frygtede

man skinnet af at have foretaget denne nye ordning ganske efter katolsk mønster. Gejstligheden, der blev rådspurgt, havde næppe heller endnu fuldt overskuet alle de mislige følger af den år 1555 foretagne tvedeling ved indførelsen af den nye art af trolovelse. Og endelig, selve de forhold, der havde fremkaldt denne tvedeling, bestod endnu. Nu som forhen trolovede man døtrene bort som børn, ja, så vidt det kan skønnes, var skikken snarere i tilvækst end i aftagen.

Man nøjedes da med i den nye ordning igen at udtale et forbud imod umyndiges trolovelse – hvor lidet det frugtede kan ses af den følgende konges eget eksempel: Christian IV havde på én gang tre døtre trolovet i en alder af omkring ni, ti år – men for resten indrettede man hele ordningen på, at umyndiges trolovelse fremdeles kunne finde sted.

Man fastholdt altså tvedelingen og bestemte, at *fremtidig skulle alle* de personer, der agtede at indgå i den hellige ægteskabsstat, *først troloves og siden holde bryllup*. For at give den nye ordning så ærværdigt et præg som muligt, forudskikkede man følgende „historiske“ indledning: „Efterdi at ægteskab er Guds egen ordning og indskikkelse, hvilken derfor bør at begyndes med al alvorlighed og gudfrygtighed, da have de vise og gudfrygtige *forfædre uden al tvivl villet så skikke det*, at de personer, som agtede at indgå den hellige ægteskabsstat, skulle først troloves og siden før brylluppet lade lyse tre gange for dennem på tre søndage, hver efter hinanden, åbenbare fra prædikestolen i den kristne kirkes forsamling, på det at, dersom nogen var, der kunne lovligen forhindre sådant ægteskab, at der imidlertid kunne granskes og forfares, førend ægteskab blev fuldkommet.“

Hvad enten nu de „vise og gudfrygtige forfædre uden al tvivl havde villet skikke det“ just på denne måde eller ikke, så blev det nu slået fast, at ægteskabet fremtidig skulle stiftes ved tvende handlinger svarende til den gamle bortfæstnings to led: trolovelse og giftermål. Den første skulle hedde: *trolovelse* og bestå i, at parret lovede hinanden deres tro. Den anden skulle eller kunne hedde *bryllup* og bestod i at parret blev „viet og givet sammen udi kirken“. *Vielse, giftermål og bryllup var altså fra nu af et og samme*.

Hvilken af de to handlinger der var hovedhandlingen, kunne der ikke være tvivl om, thi lysningen i kirken skulle først gå forud

for brylluppet. Derfor måtte det selvfølgelig ikke tilstedes folk, om de var nok så retteligt trolovede, at „søge seng med hverandre, før end de er viet og givet sammen i kirken. Hver, der fordrister sig derimod at gøre, skulle straffes af deres øvrighed, når de af sognepræsten blev påmindet. Og dersom de, der således er trolovede sammen, ligge udi et ondt levnet og forholde at lade dennem vie tilsammen for kirkedøren, skal sognepræsten sætte sådanne en vis tid for, inden hvilken de skulle komme til kirken og lade sig kristeligen vie og give tilsammen. Hvis de ikke det gøre, skal han åbenbare forbyde sådanne sakramentet, og dersom de endda ikke ville rette sig, da skulle de for sådan deres forargelses skyld åbenbarligen sættes i band.“

Brylluppet skulle altså være hovedhandlingen. Trolovelsen skulle dog være langt mere end et blot almindeligt, mundtligt løfte. Også den skulle være en offentlig handling og foregå enten i kirke eller dog i hvert fald i præsts overværelse: „På det alting kan gå des ordentligere og skikkeligere til, skal efter denne dag ingen trolovelse ske, foruden at præsten og fem andre vidnesbyrd i det mindste er der overværendes.“

Trolovelse og bryllup var altså, om end skilt både i tid og i indre værd, dog tvende dele af en og samme fælleshandling. Trolovelsen betegnede, som Niels Hemmingsen udtrykte det, begyndelsen til ægteskabet, brylluppet fuldbyrdelsen.⁵⁰⁶ Begge lod sig kun hæve under visse, i ordinansen nærmere opregnede betingelser. Det var tydeligt nok, at det var billedet af den ene og forbindende bortfæstning, der havde foresvævet dem, der affattede denne ordning.

Skønt den nye ordinans forbød umyndiges trolovelse eller dog anførte „trolovelse, som sker udi nogens umyndige år“ blandt de arter af trolovelse, som „ikke skal holdes“, var den dog, som vi har set, selv fremgået af den ved denne skik fremkaldte trang. Det, at den anviste lovlige former for hele denne skik, var netop et af dens væsentligste fortrin. Thi i øvrigt led den af *betydelige mangler*.

Hertil kunne måske allerede regnes, at dens affattelsesform ikke var så juridisk skarp og omskuende, at den fik alle rester af fortids retsanskuelse luget op med det samme. I denne henseende delte den dog kun skæbne med næsten alle de øvrige protestantiske landes ægteskabslovgivninger. Og Danmark tåler på dette punkt vel sammenligning med de andre lande, idet man herhjemme allerede

inden århundredets slutning havde ved herredagsdom (af 19. juni 1596) fået fastslået den retsgrundsætning, som næppe var tydeligt nok udtrykt i ordinansen: at trolovelse ikke går over til at blive ægteskab blot ved parternes ægteskabelige samliv, men gyldigt ægteskab kan kun stiftes ved kirkelig vielse.⁵⁰⁷

En langt væsentligere mangel ved den nye ordinans var dens bevidste uklarhed på et afgørende punkt. Med flid havde den valgt betegnelsen „trolovelse“ for den første indledende handling, uagtet det var alle vitterligt, at herved havde mange indtil for nylig forstået den samlede handling, nemlig den ved præst udførte bortfæstning. Dette navn var dog blevet valgt på bispemødet 1555 og fastslået 1582, fordi man netop ønskede at fremhæve, at de to nye handlinger ikke var noget nyt, men blot den gamle bortfæstnings to led: trolovelse og giftermål. I bortfæstningen lige så vel som i den nye ordning betegnede netop „trolovelse“ kun et indledende løfte, der umuligt af nogen kunne misforstås som fuldt ægteskab. Det var derimod en dum og vildledende sprogbrug, når man fra den katolske tid havde vænnet sig til at kalde kirkelig eller gejstlig bortfæstning (*sponsalia*) for „trolovelse“, thi i det mindste som *sponsalia de presenti* svarede denne fuldt ud til giftermål. Det var netop denne urimelige sprogforvirring, der ved den nye ordning skulle få sit dødsstød.

Ordinansen havde på dette punkt den mest indlysende ret, men kom just derved til at begå den mest indlysende uret. *For at få et sprogligt udtryk renset, forplumrede man et retsbegreb.* Benævnelsen „trolovelse“ blev så langt fra at være en oplysning, at den netop blev en fælde. Thi det kunne enhver sige sig selv, at en hel befolkning, der i århundreder havde været vant til at forstå ved „trolovelse“ den art giftermål, hvorved præst er til stede, nu umuligt kunne bringes til at forstå, at en „trolovelse“ behørigt udført af præst ikke var giftermål. Det var da også kun et lille mindretal, der virkelig fattede forskellen mellem før og nu. Hovedmængden af befolkningen betragtede fremdeles „trolovelsen“ som det egentlig ægteskabsstiftende, „bryllup“ derimod ligesom forhen, som en fest, det ikke var hvermands sag at holde. Også hvad denne anden hovedhandling angik, var de nye benævnelser uheldigt valgt.

Gejstlighedens ihærdige forsøg på at forklare befolkningen den nye ordning frembød et på én gang håbløst og dog pudsigt skue.

Det lykkedes virkelig hist og her at vække forestillinger om, at den nye art af trolovelse var en løsere art forbindelse end den tidligere. Men mængden opfattede dette på sin måde. At trolovede havde lov til at leve sammen som ægtefolk, var givet, men det nye måtte da altså være således at forstå, at trolovede nu efter sligt samliv havde lov til atter at skilles, når de var kede af hinanden. År 1593 meddeler Sjællands biskop, at kapitlet i Roskilde, der skulle dømme i stiftets ægteskabssager, havde meget med sådant at gøre: „at trolovede, der var flyttet sammen, ville skilles fra hinanden igen efter at have prøvet hinanden“.⁵⁰⁸ For at bekæmpe denne meget farlige tankegang måtte kirken lægge særlig vægt på, at trolovelse var en begyndelse til ægteskab og kun rent undtagelsesvis atter kunne hæves. Men herved arbejdede den netop den gamle opfattelse i hænde, der anså trolovede for berettigede til ægteskabeligt samliv. Denne opfattelse holdt sig hårdnakket, så længe trolovelse som offentlig handling overhovedet bestod. Hvor indgroet den var, ses bedst af, at den i det 19. århundrede af folkets brede lag er blevet overført på den nye, langt løsere art af forbindelse: forlovelse.

Idet ægteskabs-ordinansen af 1582 svigtede reformatorerne grundtanke, at lade den ægteskabsstiftende handling være kun én, og i stedet for indførte tvedelingen, undergravede den selv betydningen af denne handling, der efter dens egen opfattelse dog burde være hovedhandlingen, nemlig „brylluppet“. Men samtidigt kom den ved sin iver for at hævde kirkens anseelse til at anvise den vej, ad hvilken også den første handling, „trolovelsen“, engang i tiden skulle blive fjernet.

Ordinansen af 1582 var en fuldstændig sejr for gejstligheden, for så vidt nu al verdslig bortfæstning skulle være afskaffet og der fremtidig skulle være præst til stede både ved trolovelse og ved bryllup. Men just denne *gejstlighedens trængnen sig frem* indeholdt en fare for sagen. Hvad var det nemlig for en gejstlighed, der nu skulle være med overalt? Ikke hin katolske, der havde talt landets bedste slægter i sig, og som det var en ære at betjenes af, men den nye lutherske, som enhver adelsmand holdt sig for god til at indtræde i. Men skulle disse tarvelige præster være med ved enhver trolovelse, sank det at have gejstlig betjening ved en sådan ned til at være almindeligt og altså simpelt.

Indtil år 1582 havde mange adelsmænd af gammel vane benyttet gejstlig bortfæstning; men fra dette år, da *præsts nærværelse blev lovbefalet, måtte stemningen slå om*. Ikke ganske uden grund så man noget krænkende i den bestemmelse: „Efter denne dag skal ingen trolovelse ske, foruden at præsten og fem andre vidnesbyrd i det mindste er der overværendes.“ Præsten mødte jo her som en slags overvidne, der enten ligefrem ledede handlingen eller dog ved sin nærværelse gav de andre vidnesbyrd deres vægt. Men det var dog vel galt for fem adelsmænd, som retsgyldige vidner at blive sat i klasse under én gejstlig. Ganske naturligt blev fra nu af præsten lidt efter lidt en stødende skikkelse ved adelig trolovelse. I stedet for vendte man tilbage til den tidligere skik, hvor slægt og venner som vidner mødtes i hjemmet; den påbudte gejstlige trolovelse ændredes om i lighed med den gamle verdslige bortfæstning. Allerede år 1555, da man først forsøgte tvedelingen indført, synes bisperne at have måttet indrømme adelen ret til at undvære præst ved trolovelse.⁵⁰⁹ I ægteskabs-ordinansen af 1582 berøres dette punkt ikke, men vi ved, at adelig trolovelse kort efter stundom fandt sted uden gejstliges nærværelse. I Christian V's Danske Lov fik endelig denne forret ord: „Ingen trolovelse skal ske, uden at præsten og fem andre vidnesbyrd i det mindste er der overværende. Holdes dog iblandt dennem, som er i rangen eller af adel, og dennem som lige med adel agtes, for fuldt ægteskabs løfte, hvor begge parterne i seks af fælles venners nærværelse tilsige hverandre ægteskab og give hinanden fuldt jaord.“⁵¹⁰

Men herved var trolovelse ved præst stemplet som noget af lavere art. Flere og flere søgte at unddrage sig den, og år 1799 afskaffedes trolovelse helt som offentlig handling. For længst var dengang den gamle skik, at trolove børn, ophørt. Efter næsten tre hundrede års forløb sejrede da endelig reformatorenes grundtanke, at *lade den ægteskabsstiftende handling være kun én*. Under navn af bryllup eller vielse stod den gamle bortfæstning, udført af præst, nu igen tilbage som den ene gyldige form for indgåelse af lovligt ægteskab.

9

Af det foregående vil det være klart, at trolovedes *skilsmisse* kun med vanskelighed kunne finde sted. I den katolske tid havde grunden hertil været let forståelig: trolovede var jo givet sammen, det vil sige gift; men ægteskabet var et sakramente, hvis virkninger ikke atter kunne hæves hverken i live eller ved den ene parts død. De få eksempler på trolovedes skilsmisse, som vi kender fra den katolske tid, angår da også sådanne tilfælde, hvor det ægteskabelige samliv ikke endnu var begyndt, og hvor det havde vist sig, at parterne var for nær beslægtede til overhovedet at måtte ægte hinanden. Det mest bekendte eksempel herpå i Danmark var Henrik Rosenkrantz' og jomfru Margrethe Gyldenstjernes skilsmisse år 1530.

Denne begivenhed vakte i sin tid, som naturligt var, betydelig opsigt. Sagen angik jo to af landets mægtigste slægter og havde derhos en hemmelig historie, hvis tråde vi endnu nogenlunde kan følge. Henrik Rosenkrantz' søster Mette, der var gift med Erik Banner, var imod broderens giftermål med jomfru Gyldenstjerne, da hun havde fattet nag til denne og skal have lovet, at så vidt det stod til hende, skulle de aldrig få hinanden. Hun søgte derfor på enhver måde at stemme broderen ilde mod sin trolovede og vække skrupper hos ham mod forbindelsen. Fuldt så megen virkning på Henrik Rosenkrantz som søsterens overtalelser lader dog synet af jomfru Klara Bille til at have haft. Hvad enten det nu var denne jomfrus skønhed eller hendes dyder eller faderen Anders Billes rigdom, der gjorde stærkest indtryk på ham, så besluttede han sig til at hæve trolovelsen med jomfru Margrethe Gyldenstjerne for at ægte den anden.

Som påskud brugte han, at han og hans trolovede var næstsøskendebørn, og at han frygtede for, at „da de var hinanden så nær i slægt og byrd, ægteskab ikke skulle blive dennem til lyksalighed på sjælens vegne“. Dette påskud er i flere henseender mærkeligt. At han har haft ret i sin slægtskabsangivelse er der ingen tvivl om. Men undre må det, at under slige omstændigheder en trolovelse overhovedet har kunnet finde sted; og når den har fundet sted og tilmed bestået i flere år, at man så ikke i mellemtiden har indhentet pavens bevilling til ægteskab. En af hendes brødre, Knud Gyldenstjerne, var dog biskop i Odense.

Om den nærmere forklaring på alt dette tier beretningerne. Vi kan kun slutte, at det må have været et hårdt sammenstød, da de to mægtige slægter i denne anledning tørnede sammen i København i juli måned 1530. I tre dage varede striden. „Var al slægten derover i tre dage; da er det nu, Gud des lov! kommet til en god ende.“ Forliget gik ud på, at begge parter nu skulle „være hinanden ledige, kvitte og adskilte, og hver måtte forse sig med giftermål, eftersom Gud vil dennem tilføje“. Henrik Rosenkrantz skulle skikke bud til Rom og skaffe paveligt brev og fritagelse for enhver mulig virkning af deres tidligere trolovelse – „flye hende at hun må gifte sig igen“, som et samtidigt privatbrev udtrykte det. Sluttelig afgav hr. Henrik den æreserklæring til jomfru Margrethe, at han ikke vidste andet med hende end ære, dyd og godt, og at hun var en ærlig og god jomfru; ville nogen hende andet påsige, skulle han være den, som ville hjælpe til det at påtale og afværge både med hånd og mund, med ord og gerning.

Efter at derpå fæstensgaverne fra begge sider var tilbagegivet, fandt endelig den egentlige skilsmisse sted, idet på gammeldags vis et klæde blev skåret itu imellem dem. Det var samme skik, som omtales i visen om Aksel og Valborg:

Så fulgte de dennem til alteret hen,
fik dennem klæder i hænde;
de løste det bånd og vare ej sen,
thi svenden var jomfruens frænde.

På sin ligsten i Torslev Kirke i Vendsyssel står rigsmarsken Erik Banner til Kokkedal, næst efter Mogens Gøye den jyske adels førstemand i reformationstiden, i sit fulde ridderlige udstyr. Men ikke mindre kamplystne var de to damer, der flankerer ham, nemlig til venstre Mette Rosenkrantz, der var med til at forpurre ægteskabet mellem broderen Henrik og dennes trolovede Margrethe Gyldenstjerne – lidet anende, at denne skulle blive hendes efterfølger som Erik Banners hustru og indtage pladsen til højre på ligstenen. Margrethe gav åbenlyst udtryk for sin triumf: „Fru Mette ville ikke unde mig sin broder; nu må hun unde mig sin mand!“ – Stenens tyske inskription meddeler, at Mette døde i 1533 og blev begravet i Tystrup, medens Erik Banner døde i påsken 1554 og Margrethe trekvart år senere. (Nationalmuseet fot.).

Det klæde mellem dem skåret blev,
 hver fik af dennem et stykke,
 så lever den aldrig i verden så gæv,
 der selver kan råde sin lykke.

De toge guldringen af fingeren hen
 og armbåndet af hendes hånd.
 De fik den ridder sin gave igen.
 Opløst var kærligheds bånd.⁵¹¹

Om bevæggrundene til Henrik Rosenkrantz' færd gav de følgende dages begivenheder tilstrækkelige oplysninger. I løbet af nogle få dage lod han nemlig ved samme møde i København „tiltale“ Anders Bille angående hans datter, jomfru Klara, erholdt „ja-ord“ og blev fæstet til hende. En samtidig brevskriverske søger at pynte så meget som muligt på det skete ved den kostelige undskyldning ret i tidens ånd: han skiftede nok fæstemø, men det havde ikke så meget at sige, thi begge jomfruers slægtninge var væsentlig de samme:

„Og må du vide, at hr. Anders Billes datter Klara er hannem til-sagt nu siden, så de skulle gives til hobe i dag eller i morgen. Gud give, det blive til lykke og salighed! Og bliver han i den samme slægt, de var vennerne (dvs. slægtningene) tilfælles på både sider.“

Dømte end således enkelte mildt om, hvad der var sket, så lod dog sagens senere udfald sig udlægge som vidnesbyrd om, at ingen ustraffet kunne tage kirkens troløvelse forfængelig. Thi underligt kørtes der i ring med alle hovedpersonerne. Henrik Rosenkrantz fæstede vel jomfru Klara Bille i København 1530, men brylluppet trak ud. Først udsattes det et par år, så kom Grevens Fejde med al dens blodige uro. Selv sad han som lensmand på det vigtige Gotland; der var ikke tale om at drage til Stege og hente sin brud. Og imedens måtte hans tilkommende svigerfader Anders Bille overgive sig og sværge fjenden troskab. Datteren fangedes, da Stegehus blev overrumplet og plyndret. Af al slægtens fordums rigdom var nu kun Søholms mure og „blotteste jorden“ tilbage.

Endelig syntes det at skulle dages. Christian III tog „på alle de fruurs og jomfruers forbøn“, som var i København under rigsdagen 1536, atter den frafaldne Anders Bille til nåde. Løsladt af fængslet friede denne forarmede svigerfader straks, som forstandigt var, til

en rig arving. Hans datter, jomfru Klara Bille, sejlede fra Stegehus op til den ventende fæstemand på Gotland, hvor det så længe ud-satte bryllup endelig skulle fejres. Smykket som brudgom og led-saget af et prægtigt følge tumlede han sin gang på strandbredden, medens skibet nærmede sig. Da blev det vælige dyr vildt og kastede ham af. Han var død, da jomfru Klara genså ham.

Henrik Rosenkrantz' søster, fru Mette, der af nag til jomfru Margrethe Gyldenstjerne havde fået sin broder til at hæve trolovelsen, fik lige så ublid en skæbne. En tidlig død kaldte hende bort fra hendes ægtemand Erik Banner. Og denne ægtede derpå genstanden for hendes bitre had, jomfru Margrethe Gyldenstjerne. „Fru Mette ville ikke unde mig sin broder, nu må hun unde mig sin mand,“ sagde denne, der nu atter blev fæstemø. Og anden gang i disse skiftende forhold kunne det med føje siges om den nye forbindelse: „Og bliver hun i den samme slægt, de var vennerne tilfælles på både sider.“⁵¹²

Da Luthers lære indførtes i Danmark, opgav man læren om ægteskabet som sakramente. Skilsmisse kunne nu i visse tilfælde finde sted. Dette var en af de nye lærdomme, der fra katolsk side lagdes Luther mest til last, og som man påstod ville nedbryde al agtelse for ægteskabet. I det virkelige liv kom den dog næppe til at medføre betydelige følger, thi man synes at have holdt stærkt igen på dette punkt og ikke været meget villig til at tillade ægtefolks skilsmisse. Det samme var tilfældet med trolovedes.

I det første tidsrum fra år 1536–1582 var „trolovelsen“ jo endnu hyppigt det samme som bortfæstning, altså lig med giftermål. Reglerne for ægtefolks og trolovedes skilsmisse blev da ens. Begge arter af skilsmisse kunne kun finde sted ifølge dom. Et blik på et par af de mest bekendte sager vil lettest oplyse os om fremgangsmåden ved disse.

År 1540 pådømte landets samtlige biskopper i forening med professorerne ved Københavns Universitet en sag, der, både hvad parternes navne og sagens indhold angik, havde særligt krav på interesse. Parterne var den siden så bekendte *Birgitte Gøye*, dengang tjene-nde i dronning Dorotheas „jomfrukammer“, en datter af rigets hofmester hr. Mogens Gøye og altså hørende til en af landets fornemste slægter. Hendes modpart var *Jesper Då* til Enggård (Gyl-

densteen) i Fyn. Begge parter var egentlig enige, for så vidt som de i forening begærede at „måtte være frie og ledige fra hverandre“, altså at *deres troløvelse måtte blive hævet*. Det spørgsmål, der forelagdes til besvarelse, var da dette for datids forhold betegnende: „om disse personers troløvelse har været ret ægteskab eller ej“.

Meningen med dette spørgsmål var ikke den at få oplyst, om de pågældende havde levet som ægtefolk. Hvis sligt havde fundet sted, ville de jo overhovedet ikke have kunnet begære at skilles som troløvede, de var jo i så fald ægtefolk. Om denne side af deres forhold herskede der næppe nogen tvivl, og det fremgik da også af alles samstemmende vidnesbyrd, at intet sådant havde fundet sted. Hun beviste, at siden hun som elleveårig var blevet troløvet med Jesper Då, „havde hun aldrig i de forløbne 15 år vist noget kærligheds eller elskeligheds tegn imod ham enten med liflige ord, skænk eller anden del, som det plejer at ske mellem ret fæstemand og fæstemø, men hun gad aldrig gerne se ham eller høre ham nævne uden stor sorg og besk gråd“. Hendes fader, tre brødre, en søster samt flere andre vidner beedigede, aldrig at have „fornummet, at hun havde vilje og kærlighed til Jesper Då, men hun græd altid og holdt sig ilde, så tit hun så ham eller hørte hans navn nævne“. Når nu hertil kom, at hun allerede for tolv år siden, straks efter at hendes stifmoder var død, havde i Kolding givet ham sin hjertens vilje til kende, at hun ikke ville have ham og tilbageleveret ham fæstensgaven, samt at han tilstod, at han „efter den tid, hun sagde ham nej,

I Århus Domkirke findes en gravsten over to børn. Indskriften oplyser, at drengen var Erik Bjørn, søn af rigsråden Bjørn Andersen til Stenalt, og at pigen var Birgitte Urne, datter af Aksel Urne til Søgård. „Alt for tidligt ... gik de ind til den evige hvile 1577.“ Om årsagen til det mærkelige gravfællesskab vides intet; måske skyldes det bare den tilfældighed, at børnene døde samtidigt. Men som stenhuggeren her har gengivet dem i deres fineste stads, ligner de næsten et lille ægtepar. Stenen er udført i samme værksted som stenen over Christen og Peder Skram i Østbirk (se bind 2, side 301). Sammenligner man drengefigureerne, ser man straks en påfaldende lighed. Den kan kun forklares på den måde, at stenhuggeren ikke har tilstræbt portrætlighed med de afdøde, men alene har gengivet en fast type – mere et symbol på barnet end barnet selv. (Nationalmuseet fot.).

aldrig havde beklaget sig, men var aldeles tilfreds og lod det så blive“ – så skulle man tro, at den sag var let at klare, og at der ikke behøvedes et gunstigt stemt kongepar, otte bisper og en halv snes professorer for at få den troløvelse yderligere hævet.

Ikke desto mindre forholdt det sig så. Spørgsmålet lød jo, „om disse personers troløvelse havde været ret ægteskab eller ej“. Kunne der intet mangelfuldt eller uregelret påvises ved selve troløvelsesakten, så var de dengang lovformeligt blevet givet til hobe og var altså ægtefolk.

Der kunne imidlertid påvises noget sådant. Hertil kunne allerede regnes, at Birgitte Gøye kun havde været 11 år gammel, altså umyndig, da hun bortfæstedes, ihvorvel forbudet herimod var udstedt noget senere og følgelig måtte gives tilbagevirkende kraft. Men i hvert fald var det givne „samtykke“ ikke ganske i orden. Efter reformatorernes lære krævedes der til gyldigt ægteskab alle parters samtykke: Guds, forældrenes, parrets og menighedens. Men her var parrets samtykke ufuldstændigt. Thi det kunne ikke kaldes samtykke fra Birgitte Gøyes side, når hun lokket og tvungen havde afskrevet den håndskrift, der forelagdes hende, kun af frygt for faderens og moderens trusler havde hvisket: „Ja!“ og modstridende ladet stifmoderen hænge hende Jesper Dås fæstensgave om halsen.

Ad denne vej slap parret lykkeligt fri. „Til ret ægteskab hører sand, hjertelig og alvorlig fri vilje og samtykke på begge sider, hvilket ikke findes at have været mellem disse to; thi har der ikke været ret ægteskab for Gud imellem dem.“ Således sejrede da endelig efter femten års utrættelig kamp Birgitte Gøyes udholdenhed. Hun havde næppe nået sit mål, hvis hun ikke havde haft det held at stå kongeparret nær, være en datter af rigets øverste embedsmand og have en mængde gode vidner til rede. Oplysende for Birgitte Gøye personlig er det, at hun gennemkæmpede hele denne strid alene af lyst til uafhængighed, ikke på grund af tilbøjelighed for nogen anden mand. På den gamle dom, som den endnu findes, står der skrevet: „Universitetets dom i København imellem Jesper Då og min kære husfru Birgitte Gøye, og på den tid, da denne dom gik, var det utænkt af hende og mig, at vi af Guds forsyn skulle komme sammen. Herluf Trolle, egen hånd.“⁵¹³

Faldt det så svært at blive skilt, hvor forholdene var gunstige, måtte det synes næsten umuligt for almindelige troløvede at få for-

bindelsen hævet. Dommen over præsten Iver Bertelsen afgiver et eksempel. Han lader til at være faldet i hænderne på folk af tvivlsom art. Først nægtede nemlig hans fæstemøs nærmeste slægt at holde, hvad der var lovet ham ved bortfæstningen. Så krævede hun penge for at give afkald på ham. Men endelig slap han dog fri. Han fik deres og de hans brev for, at begge parter nu var hinanden kvit. Havde der fundet ægteskabeligt samliv sted mellem ham og hende? „Nej, var der ej! det ved jeg vel, at de som er ægtefolk må ikke købe sig fra hverandre med penge.“ Ikke desto mindre var dommerne dog enige om, at „det var ret ægteskab mellem mester Iver og hans fæstemø“, og at han følgelig – hvis han ikke ville leve sammen med hende, hvad man søgte at bevæge ham til – i hvert fald ikke måtte gifte sig, så længe hun var i live.⁵¹⁴

Hvor vidt man gik i at værne om trolovensens ubrydelighed, kan ses af, at man endog anså det for strafbart at hæve den, selv om den endnu ikke var fuldstændigt sluttet. Kapitlet i Stavanger dømte år 1576 således i følgende sag:

Sigvard Hugossøn på Kingestad havde ladet „tiltale“ om Beljud Osmundsdatter på Nothen, først ved præsten, siden ved sin fader og en lagretsmænd som talsmænd. Pigen havde svaret, at hun „ikke kunne sige nej derfor, om de gamle ville det samtykke“, og „de gamle“ havde udsat deres endelige svar til nytårsdag „med sådant forord, at hvis Hugo (bejlerens fader og talsmand) ikke fik noget agterbud på sin søns vegne imidlertid, da skulle de få gode svar på samme nytårsdag, og være da vist og fast, når de da kom med gode folk efter sædvane“.

Ventetiden synes at være faldet faderen, Hugo, lang. Vel havde han ingen grund til frygt, der kom jo intet „agterbud“, men han ville dog gerne sikre sig yderligere, og han havde da set lejlighed til at få „pigen til at håndtage ham på sønnens vegne“ og til at modtage gaver fra sønnen, to skridt, der mindede om den egentlige bortfæstning, men dog selvfølgelig ikke kunne være lovgyldigt bindende.

Endelig kom nytårsdag, da svaret efter løfte skulle gives. Talsmændene mødte på Nothen, men her så det underligt ud. Datteren var borte, hun var „forskikket til næste gård, så at talsmændene ikke kunne komme hende til ords“, og i stedet for havde „en ung karl ved navn Jakob Olssøn og hans moder og søster“ slået sig ned som gæster på Nothen, og han havde, efter hvad der sagdes, „for-

vendt pigens sind til sig, så at der nu ikke var tale om „jaord“ eller „håndfæstning“ mellem Beljud og hendes første bejler, Sigvard.

Forbitret stævnedes dennes fader sagen for Stavanger kapitel, og forlangte dom for, om Beljud og hendes nye bejler, Jakob Olssøn, under disse forhold vel måtte få hinanden. Kapitlet lod parterne „vige uden for døren“, „ransagede denne sag det yderste og flittigste dem muligt være kunne“, og kunne så „ikke andet befinde, end at Sigvard Hugossøn var her udi bedragen“. De dømte derfor, at „Beljud skal for sin og sine forældres letfærdigheds skyld ikke have Jakob Olssøn, som har forventet hendes sind fra Sigvard, som hun først havde lovet, og skal hun udi tre år herefter ikke have lov til at gifte sig med nogen. Ikke heller skal Jakob Olssøn gifte sig udi samme tre år, og skal han derhos stå til rette på kongens vegne for sådan sin underfundighed og forseelse. Men når disse år er forløbet, da må hver af dennem gifte sig *på andre steder*. Derimod må Sigvard Hugossøn, når han vil, give sig udi et ærligt ægteskab, efterdi vi finde hannem uskyldig“.

Jakob Olssøn var imidlertid ikke den mand, der lod sig skræmme af slig en dom. Han vidste at sno sig efter forholdene, og det følgende år kunne han møde i Stavanger Domkirke med sine to tidligere modstandere, fader og søn. De kom alle tre for at meddele kapitlet, at de ikke begærede hverandres ulykke eller skade i nogen måde, men gerne ville have dommen formildet. Dommerne lod sig bevæge. Fader og søn begærede en sum penge af Jakob Olssøn for rejser og umage i den hele sag, „om hvilket de også straks kom venligt over et“. De tidligere modstandere tilsagde derpå hinanden et fuldt, fast, broderligt venskab. Om Beljuds skæbne synes dommerne, efter at Jakob Olssøn havde gjort dem en fortrolig meddelelse, også at have skiftet sind. Thi de ændrede nu dommen til, „at Jakob Olssøn og Beljud Osmundsdatter må komme tilsammen i et ærligt ægteskab, efterdi de tilforn have haft at skaffe med hverandre, på det at mere ondt, som ellers ville efterfølge, kunne afskaffes“.

Af den oprindelige dom var nu ikke andet tilbage end det sidste punkt, som gentoges: „Sigvard Hugossøn må, når han så vil, give sig udi et ærligt ægteskab, efterdi han udi alle måder i denne sag haver været fundet skikkelig og ganske uskyldig.“⁵¹⁵

Efter år 1582, skulle man tro, at det gamle syn på trolovelsens bindende kraft måtte have tabt sig. Ved den nye ægteskabsordinans sondredes der jo skarpt mellem „trolovelsen“ og „giftermålet“, og den første handling sank ned til at være et blot tilsagn. Men et tilsagn måtte med begge parter samtykke atter kunne hæves, altså de trolovedes skilsmisse finde sted, når blot begge var enige herom.

Denne betragtningsmåde blev dog langt fra gældende. Den gamle opfattelse beherskede endnu sindene; det hele, man veg tilbage, var til at erklære *trolovelsen* for det *begyndte ægteskab*, vielsen for „det fuldbyrdede ægteskab“. Det blev endnu ved den gamle tankegang, at *det var samtykket, der stiftede ægteskabet*. Som en dengang bekendt tysk prædikant udtrykte det år 1584: „I samme stund, som en mand rækker hånden frem og lover en kvinde ægteskab, – oprigtigt og redeligt, i Guds navn, i vidners overværelse og efter landsens skik – så er det for Gud og verden et kraftigt og fast ægteskab, og sådant bånd kan ingen atter opløse og skille ad undtagen døden eller ægteskabsbrud, som Kristus siger.“⁵¹⁶

Trolovedes skilsmisse blot efter fælles overenskomst var da altså fremdeles *utilstedelig*. Der måtte have fundet et af de i ordinansen omtalte tilfælde sted, for at forbindelsen atter kunne hæves: den ene part måtte bevisligt have været drukken, da det skete, eller fra forstanden, spedalsk, umyndig eller tvunget ved magt eller list. Det lykkedes f. eks. Bernt Skrædder i Stavanger at slippe af med sin trolovede, efterdi hun havde anvendt list, idet hun havde „lånt et barn og gjort Bernt Skrædder viis, at det var hans barn, hvilket dog Mogens Snedker i Bergen havde“. Stavanger kapitel erklærede denne hendes måde at blive trolovet på for groft bedrageri og dømte, at Bernt skulle være hende kvit.⁵¹⁷

Havde ingen sådan uregelmæssighed fundet sted, da selve trolovelsen fuldbyrdedes, kunne den kun hæves, såfremt der forelå ægteskabsbrud, tyveri eller anden uærlig gerning, eller hvis fæstemanden blev imod hendes vilje borte i mere end tre år. Det var egentlig kun den sidste vej til skilsmisse, der kunne tænkes anvendt af hæderlige folk; men her passede øvrigheden på. Det fik f. eks. Poul Pedersen, en søn af borgmesteren i Køge at føle. Han havde trolovet sig med Maren Madsdatter i Malmö, men synes hurtigt at være blevet ked af hende. For at styrke hans svigtende følelser indstævnedes hun ham for kapitlet i Lund, der „kendte deres trolovelse nøj-

agtig og ret“. Poul Pedersen bestemte sig da efter samråd med sine forældre til at rømme landet for således at blive hende kvit. Hun anede imidlertid uråd og fik udvirket en befaling fra regeringsråderne til lensmanden i Køge om at forekomme slig „ubillig letfærdighed“. Lensmanden skulle tage nøjagtig borgen af Poul Pedersen for, at han „ikke ville undvige af riget, førend han ved endelig sammenvielse efter kristelig skik havde efterkommet trolovelsen“. Kunne eller ville fæstemanden ikke stille slig borgen, skulle han være sin egen borgen og altså fængsligen forvares, indtil han kunne blive gift med sin elskede.⁵¹⁸

Hvor tilbøjelig man i enkelte egne har været til at opfatte den nye art trolovelse som mindre bindende end den gamle, men hvor kraftigt regeringen har holdt igen, kan ses af et brev af år 1592 fra regeringsråderne til bispem i Fyn. Det oplyses heri, at fynboerne havde misforstået den nye trolovelse, og at det var „fast gement og brugeligt“ iblandt dem, at trolovede, „når der kommer nogen tvist og uenighed dennem imellem“, ikke føle sig bundet, ja selv om de dømmes tilsammen af kapitlet, sker det ofte, at kun den ene part er villig til at fuldkomme dommen, medens den anden part fremdeles er modvillig. Men „sådanne modvillige personer, som udi så måde forlade deres ægteskab og er øvrigheds-foragtere, skal bispem ikke tåle“. Han skal „først efter ordinansen advare den modvillige; og dersom denne endda ikke vil rette og bedre sig, da skal han offentlig lyses i band, til han retter og bedrer sig“.⁵¹⁹

Under sådanne forhold kom nødvendigvis trolovedes skilsmisse til at høre til de sjældne undtagelser. Selv det at vise sig vægelsindet, når der friedes til en, kunne drage straf efter sig. Således måtte f. eks. en pige i „Lante Holsten“ betale to rigsdaler i bøde, fordi hun adskillige gange havde svaret ja og atter nej til at ægte den gamle Burmeister og således letfærdigt spøgt dermed, endog hun tog ham til sidst.⁵²⁰ Den eneste måde at klare slige forhold på var ved hurtig optræden og hensynsløst at sætte sig ud over alle regler og påbud. På denne vis bar Peiter Tittesen i Helsingør sig ad. Gertrud Gåsen havde vundet hans hjerte, men hun var trolovet med Thomas Hansen i Hålsingborg. Peiter tog da en rask beslutning, bortførte hende til sit skib og havde dristighed nok til at gå op til hendes forældres hus og forlange hendes klæder udleveret. Gertruds moder, Johanne Gåsen, søgte her at stoppe ham og sagde, at datteren

var trolovet med Thomas Hansen. Men „Peiter slog så trodselig knep for hendes næse“ og svarede: „Hun har været lovet mig forud, og jeg har nu haft min vilje med hende.“ Kort efter lettede Peiter anker og stod ud af sundet med sin brud.

Nu kom retten på benene. Thomas Hansen anlagde sag imod forældrene. Disse opbød hans fæstensgave offentlig til tinge. Ikke uden grund spurgte dommerne Thomas, hvad han egentlig tænkte sig at opnå, om han f. eks. ville have bøder eller sin fæstemø igen eller hvad andet. Thomas svarede, at han blot begærede ret over de to. Dommerne lovede ham, at den skulle han få, når han skaffede dem til stede. Men de var og blev borte.⁵²¹

I de sjældne tilfælde, hvor trolovedes skilsmisse virkelig fandt sted, spillede endnu på gammel vis fæstegavernes tilbagegivelse en hovedrolle som tegn på forholdets ophør. Hvor indgroet denne skik var, kan blandt andet ses af, at den fremdeles anvendtes som billede i gejstlig veltalighed. „Ligervis som en fæstemø formedelst idelige og listige eftertragtelse så og omgængelse kan forføres fra sin tro og love, sin fæstemand given, falde udi boleti med en anden og med samme forseelse befindes, derover af hans forældre berøves og igen fratages klenodie, klæder og andre fæstensgaver, forskydes med yderste blusel og foragtelse fra ære og agt, komme i elendighed – så haver det sig og i lige måde tildraget med denne Kristi menighed.“⁵²²

Endnu i året 1648 hedder det om jomfru Christine Urne, en datter af Frederik Urne til Bregentved: „Hun havde tilforn været forlovet ... med Christian Sparre, men hannem blev hans gaver for sine sær årsagers skyld igen tilskikket.“⁵²³

Hvor lidet regeringen med ægteskabs-ordinansen af 1582 overhovedet havde formået at bryde den gamle opfattelse af trolovelsen, træder endnu langt ned i det 17. århundrede ofte mærkeligt frem. Således anså biskop Hans Mikkelsen i Fyn år 1641 fremdeles trolovelse for det samme som ægteskab og nægtede giftermål mellem to, fordi den ene havde været trolovet med den andens afdøde broder. „En bonde ønskede at få sin afdøde broders trolovede, men han fik det svar af mig, at det ingenlunde bør tilstedes. Thi man bør tage hensyn til, hvad der er sømmeligt og ikke blot til, hvad der slet og ret er tilladt.“⁵²⁴

End ikke i det 18. århundrede var man kommet væsentligt ud over

den gamle betragtningsmåde. Følgende erklæring af år 1762 fra biskop Brorson i Ribe om følgerne for en teologisk kandidat af en hævet forlovelse er ret oplysende:

„Såsom den til Thorsted kaldede cand. theol. Grønvolds skrivelse til Johanne Pedersdatter Sørensen af 26. april sidst afvigte klarligen viser, at han har været forlovet med hende og tilladt hende at gøre det bekendt for alle og enhver, ligesom hun også hans begæring har accepteret og hendes jaord skriftligt meddelt, og det derfor er ham, som en candidato ministerii, dobbelt uanstændigt at bryde dette løfte, så synes det billigt, at han på nogen måde stiller hende tilfreds eller i mangel deraf anbefales at give hende de prætenderede 300 rdl., allerhelst som hun for hans skyld har afslået et andet konvenabelt ægteskab. Men skulle han ikke være i stand til samme på én gang at betale, var det efter mine allerunderdanigste, uforgribelige, ringe tanker billigt, at han, så længe hun er ugift, måtte betale hende en *enkepension* eller 8. parten af, hvad præstekald han des imidlertid betjener. Thi hvad han derimod i sin allerunderdanigste erklæring indvender: puerilitet og uformuenhed, da har han lige så slet ære af det første som hun satisfaktion af det sidste. Og hvad angår den misforståelse mellem dem, som han vil bevise af hendes brev (litr. C), så ses det af hans (litr. A), at den da længe siden var glemt.“⁵²⁵

I O

Når vi vil søge at danne os et begreb om hin tids *kælenavne* og *kærtegn*, må vi først være klar over de forudsætninger, ud fra hvilke sligt overhovedet må opfattes. Det er nemlig et område, hvor man – hvor besynderligt det end lyder – har meget svært ved at dømme uhildet. Thi enhver tidsalder har sin bestemte sum af godkendte udtryk, som nu engang falder den naturlige. Med et smil hører eller ser måske hver enkelt af slægten dem første gang, men tilegner sig dem lidt efter lidt og får herigennem en art almengyldig målestok, der er lige så hurtig og sikker som upålidelig i sin dom. De love, hvorefter udviklingen foregår, er nemlig meget sammensatte; det oprindeligste udtryk er langt fra med nødvendighed det mindst passende; og der hører i hvert fald betydelig overlegenhed til for vir-

Et fornemt par fra midten af det 17. århundrede. Han er iført de løse „rheingravs-bukser“, der kom på mode ved den tid. Vi må tro, at det er ægtefolk – ikke helt unge. (Nationalmuseet).

kelig at kunne sammenligne. Men idet udtrykkene skifter med tidsaldrene, går enhver tidsalder blindt ud fra, at dens er de bedste, og fortidens afbrugte forekommer den enten latterlige eller støden-

de. Når vi da i det følgende straks føler os fristet til at fælde samme dom over det 16. århundredes, er det gavnligt at huske på, at vi, der nu er dommere, om nogle få år ufejlbarligt vil sidde på anklagebænken. Der vil komme en tid, da det 19. århundredes kælenavne: „min engel“, „mit lam“ osv. vil lyde lige så latterlige som det 16. århundredes „min gris“ eller det 18. århundredes „min balsambøsse“. Og når vi forarges over, ja næsten kunne finde det usømmeligt at omtale det 16. århundredes kærtegn, er det en passende modvægt at klare os, hvad hin tid ville have dømt om vore forhold, blot f. eks. om et bal. Det for en kvinde at vise sig med blottede arme var efter datids begreber aldeles uanstændigt. Og at så disse samme kvinder skulle hvirvles om af mænd, der intet andet forhold havde til dem, end at de var „præsenteret“, – hun med sin blottede arm på hans skulder, han med sin arm om hendes liv – det var for en tid, der endnu ikke ret var vant til runddans, en ligefrem umulig tanke. Selv den kådeste borgestue-indbildningskraft ville ikke være faldet på, at sligt engang skulle blive skik.

Grundlaget for datidens kærlige tiltale var snævrere end nutidens. I en tid, hvor man kaldte alle ved fornavn, og hvor selv den lavest stillede tiltalte rigens hofmester med „kære“, var der ikke noget sært fortroligt i dette udtryk. Når „kære Peder“ kunne bruges af en ubekendt til en Peder Oxe eller en Peder Palladius, passede det ikke tillige til hjertesprog mellem fæstefolk. Datiden viste imidlertid her et ikke ringe mådehold. Den hele ophedning af udtrykket, som man tillod sig til fortrolig anvendelse, var blot at sætte det samme ord i superlativ: „kæreste“, „allerkæreste“ eller når det kom højt „hjertens allerkæreste“. Anvendelsen af ordet „hjerter“ til at lægge hjertelighed i udtrykket, ofte med „min“ foran til end mere inderlighed, var overhovedet meget yndet. Disse simple former var tilstrækkelige for tidens trang. Kom så hertil et par nærliggende superlativer som „dydigste“, „dejligste“ osv. var forrådet af ligefremme betegnelser næsten udtømt. Udtryk som f. eks. „tilbedte“ indeholdt en bespottelig overdrivelse, som ikke lå for hin tid. Omvendt var betegnelsen „kæreste“, i snævrere forstand endnu så lidt misbrugt, at den synes at have haft ædlere klang end de fleste tilsvarende udtryk, og intet varslede endnu om en langt senere tids udtrådte form: „kærreste“.

De egentlige *kælenavne* begynder som bekendt, hvor de ligefrem-

me former for tiltale glipper, og der må tys til sammenligninger for at udtrykke den fulde følelse. I kælenavne er sammenligningen – eller har i det mindste i de fleste sprog indtil dato i reglen været – en *formindskelse*, idet den elskede betegnes som enten et barn, et dyr, en plante eller en ting.

Den simpleste form for denne formindskende sammenligning var den i det 16. århundrede særlig yndede tilføjelse af *lille* til vedkommendes navn. Dette har en for vore øren egen troskyldig og hjertelig klang, som det dog næppe havde for datiden. Hvad der nemlig lyder os fremmed derved var dengang det almindelige: at føje „lille“ bagefter ordet, hvortil det hørte: „Henriklille“, „søsterlille“, „broderlille“, „hjertelille“, „livlille“ osv.

David:

Stat opl hvad fattes dig hjertelille!

Batseba:

Det jeg eders nåde nu sige ville:
Min nådigste herre! Eders nåde svor
sin tjenerinde en ed så stor,
at min sønlille, Salomon,
skulle sidde på eders nådes tron osv.

David:

Livlille! Du skal hverken sørge eller kvide.
Den ed vi svor, må du tillide.⁵²⁶

Eller et andet eksempel. Om Mogens Billes dødsstund hedder det: „Dér hans kære moder kom ind til hannem, sagde han med stor besværing: Moderlille! ville I sige min fader mange gode nætter, jeg ville vel gerne sige videre, men jeg kan ikke for stor amægtighed ordene fremføre ... Dér klokken var imod otte, spurgte han, om det var aften, og bad at der skulle tændes et lys. Da sagde hans søster: Broderlille! ret nu skal retfærdigheds sol, Jesus Kristus, din kære broder, lyse og skinne for dig i det andet liv evindeligt, og det lys skal aldrig slukkes.“⁵²⁷

Kælenavne, hvori den tiltalte sammenlignedes med et *barn*, brugtes meget, og anvendtes både i alvor og i spøg. „Dreng“, „barnlille“,

„glut“, „nus“, „pus“, „hvalp“ var særligt yndede. I det bibelske stykke, Samsons fængsel, forekommer f. eks. følgende vendinger. Samson siger til Dalila første gang, han træffer hende:

Min kære kvinde og hjertens nus!
Jeg tænker, I er boende her hos,
vil I herbergere en fremmed mand?

Og senere, da hun vil lokke ham til at røbe hemmeligheden om grunden til hans styrke, siger hun:

Min hjertens lille barn!
Havde jeg eder i mit garn,
jeg skulle knytte så hård en knude,
min lille hvalp, hvor skulle I tude!

hvortil Samson svarer:

Min lille glut! vil du være god,
om Samson sig så fange lod?

Dalila:

Jeg skulle toe mit barn af halm,
ligesom en smed klapper sit malm.

Samson:

Ha, ha, ha, ha, ha, lille skønne klud!
Vil du så toe din kærelil ud?

Dalila:

Skarn est du, lille hyrdedreng!
Du skal ikke komme udi min seng,
uden du siger mig dette så,
hvormed jeg barnet fange må.⁵²⁸

Lige så naturligt faldt denne barnebetegnelse i de alvorligste øjeblikke. Da fru Susanne Sparre droges med døden, sagde hendes mand til hende: „Min hjerte allerkæreste! efterdi vi nu skulle så sørge-

ligen skilles ad, så lader mig vide, om I vil have noget forrettet enten anlangende mig eller vort barn.“ Da svarede hun: „Hjerte-barn-lille! bekymrer mig intet dermed! Jeg haver nu andre tanker, jeg vil befale eder Gud!“⁵²⁹

De dyr, der brugtes til sammenligning, var især *grisen* og *katten*. Ikke blot siger f. eks. Samson til Dalila: „Ak vredes ej, min lille kat!“ „Løsk mig endnu, grusk, lille kat!“ „Hvad snakker I, min lille gris!“ Men selv for den højtideligste stil kunne man ikke finde bedre udtryk. Cleopatra siger f. eks. til Antonius: „Goddag, grislil!“ og et andet sted:

Farer vel, min hjerte-gris!
Eders forsæt bør megen pris.

Og Antonius hilser hende med udråbet: „God dag, min pus, min lille kat!“⁵³⁰ Allerede i løbet af det 17. århundrede synes disse kælenavne at have fået en biklang af det latterlige og afløstes lidt efter lidt af de nye „poppedreng“ og „høne“, „puttehøne“.

Af *plantenavne* indtog i det 16. århundrede rosen endnu ikke den enevældige stilling, som den senere skulle opnå. *Liljen* var fremdeles ligesom i middelalderens folkeviser blomsternes blomst. Det var uden tvivl gennem klosterhaverne, at liljen havde opnået denne anseelse: og det var også for den jomfruelige renhed, at den på grund af sin slanke stængel og skære farve tjente til pris. Den stående betegnelse for en ung, ugift kvinde var da en „liljevand“, hvilket ords sidste halvdel betød: „vånd“ = en tynd gren eller stængel. Det var en selvfølge, at man undertiden anvendte denne hædrende betegnelse også ud over de grænser, hvor den strengt taget hørte hjemme. Samson siger således til Dalila: „Græd ikke, hjertens liljevand!“⁵³¹ og i skuespillet „Den utro hustru“ tiltaler munken en gift kvinde, som han søger at forføre: „Sidder i fred! mit liljeblad!“⁵³²

Som eksempler på kælenavne, lånt fra *ting* eller *begreber*, kan anføres: „skat“, „skønne klud“, „gyldenskrin“, „pude“, „sengero“ osv. Om udbredelsen og anvendelsen af flere af disse er det dog på grund af de sparsomt bevarede oplysninger ikke muligt at have noget sikkert skøn.

Blandt *kærtegn* var der et, der spillede en fremtrædende rolle, men nu er afskaffet, det var *at løske*. Oprindelsen hertil synes at have

været den skik, der oftere omtales i folkeviserne, at kvinder som tegn på venskab kæmmede og børstede håret på mænd. Sligt kunne falde ganske naturligt i en tid, hvor spejle hørte til sjældenhederne, og man altså for at pudse sig måtte ty til en andens hånd og øje. Og den stilling, som parret ved denne lejlighed indtog, var vel også til dels givet af forholdene, idet hun sad og han som den højere plejede at knæle for hende med hovedet rakt frem over hendes skød. Når forretningen foretoges i fri luft, hvad vistnok ofte var tilfældet, faldt det naturligt, at hun sad i græsset og han lå ved hendes side med hovedet i hendes skød.

Herfra og til „at løske“ var der imidlertid endnu et skridt. Dette kærtegn bestod i, at manden indtog samme stilling, som om hans hår skulle tages under behandling, altså lå med hovedet i kvindens skød, men i stedet for at kæmme og børste ham nøjedes med at stryge eller purre med fingrene i hans hår. Til sligt et forhold passede fortrinligt kælenavnene „gris“, „kat“, „hvalp“, thi hun behandlede ham ganske som sådan, og det fremkaldte samme døsigelige velbehag hos ham som hos ethvert andet husdyr.

Selvfølgelig var det en meget fortrolig form for kærtegn. Det talte derfor f. eks. ikke til bevis for en tilrejsende kvindes dyd, der år 1579 opholdt sig i Helsingør, at hun en søndag i stedet for at gå i kirke „sad hjemme under højmesse og løskede Oluf Hører i Eline Peters stue“.⁵³³ Den hele ejendommelige behandlingsmåde og den søvndyssende virkning deraf er godt gengivet af digteren Ranch i skuespillet „Samsons fængsel“. Dalila indbyder Samson til at tage plads:

Ah hviler eder, lille nus,
 på disse hynder og jeg er hos!
 Hviler I eder i mit skød
 på denne pude meget blød!

Mine piger skal kvæde en vise af ny,
 som lærken synger højt i sky.

På en norsk trækande fra det 17. århundrede findes dette relief af Dalila, der lister sig til at afskære Samsons hår, medens hun foregiver at løske ham. Den latinske inskription siger: „Indfanget af kærlighed sætter han kraften overstyr.“ (Nationalmuseet).

Samson tager mod tilbudet, giver ternerne besked om, hvilken vise han ønsker at høre, og beder Dalila begynde at løske ham.

Samson:

Kvæder I om den sorte smed!
Da slumrer jeg vist på dette sted. –
Løsk mig med fingre lette og små!
Straks falder mig en dolm oppå.

Ternerne synger derpå visen om Vulkan, der overrasker Venus og Mars, med omkvædet: „Sov vel, min hjerte! uden al smerte“, og imedens giver Dalila ham så grundig massage i hovedet, at han slumrer ind. Dette øjeblik benyttes til at binde ham, men da man vækker ham for at prøve, om lænkerne holder, sprænger han dem med lethed og siger blot søvndrukken:

Mit lille hjerte! sæt dig hid!
At løske er du meget klog,

samt råber til ternerne:

Den sorte smed!
Nu piger, af sted!

hvorpå disse atter istemmer sangen om Vulkan, og Samson slumrer ind på ny. Han bindes nu på den af ham angivne måde, men ikke med bedre held. Da Dalila vækker ham med råbet:

Op, op, Samson! Se her er de!
Filisterne vil gøre dig ve,

er han straks rede til kamp:

Hvor er de tyve! Her er mit ben,
med kæften skal jeg køre dem hen.

Dalila græder, kalder ham „en løgnepose“ og forlanger, at han skal gå, men han svarer:

Løsk mig endnu, grusk, lille kat!
Straks slumrer jeg så overbrat.⁵³⁴

Man må dog ikke af det her anførte slutte, at det „at løske“ var et uanstændigt kærtegn. Endnu langt ned i det 17. århundrede træffer man eksempler på, at det anvendtes i al tugt og ære. Intet er vistnok så oplysende som den smukke, lille beretning om bjergmand Daniel Isakssons giftermål, en hverdagsbegivenhed, der i mere end én henseende vidner om forhold grundforskellige fra nutidens. „Daniel på Sveden“, som han gerne kaldtes, levede ved midten af det 17. århundrede på den lille gård Sveden, en fjerdingvej fra Falun i Dalarne. Han havde sit tarvelige udkomme som bjergmand, var enkemand og besluttede sig da til at gifte sig på ny. I den anledning henvendte han sig til præsten i Svärdsjö, magister Peter Bullernæsius (fra Bollnäs i Hälsingland), hvis 16-årige datter Anna han ønskede sig til brud. Da bejleren kom til gården, ledsaget af det sædvanlige store følge, flygtede imidlertid pigen, der anede uråd, ud i haven og skjulte sig der. Endelig fandt bjergmanden hende og sagde: „Min jomfru! jeg skal aldrig begære eder mere, men rejse min vej. Gud vil selv udse sit offer. Men gør mig til afsked så meget til vilje, at I løsker mig.“ Da hun hørte, at hun ville blive af med ham, satte hun sig godvilligt ned og efterkom hans begæring. Medens han lå i hendes skød, sang han salmen „Hvad min Gud vil, altid det sker“ lige til sidste vers, og derpå sov han ind. Da han vågnede og ville tage afsked, „blev hendes hjerte og sind vendt til ham og det førte straks til trolovelse“. En af deres sønner blev den svenske salmedigter, biskop Jesper Svedberg.⁵³⁵

Et ejendommeligt kærtegn, der hyppigt anvendtes, bestod i *berøring af den kvindelige parts bryst*. Hvor lidet stødende dette forekom datiden kan allerede ses af de talrige malerier og billeder fra hin tid, på hvilke par i netop denne stilling er gengivet. I en fra tysk oversat bog, „Unge karles og drenges spejl“, der udkom i København år 1571, findes f. eks. på en af de første sider et træsnit, der forestiller et gæstebud. En spiller på sækkepibe, en anden skænker vin og af de to par ved bordet holder det ene om et og samme bæger, medens af det andet par ridderen lægger sin hånd på damens blottede bryst. (Se bind 3 side 221). Præsten i København, Rasmus Hansen, der har oversat bogen, har haft så lidt følelse af, at heri

skulle være noget upassende, at han endog i fortalen foreslår at bringe bogen til „at sætte børn fore i danske skoler“.⁵³⁶

Hvor liden vægt man tidligere havde lagt dette kærtegn, synes at fremgå af bestemmelser i den gotlandske lov. Her fastsættes bøder for at berøre en kvinde imod hendes vilje, og der opstilles i så henseende følgende takstrække: „Tager du kvinde om håndled bøde du 1/2 mark, om albuen 8 ørtuge, om skulderen 5 ørtuge: tager du om brystet, bøde 1 ørtug.“⁵³⁷

I det 16. århundrede synes dette kærtegn i det almindelige om-dømme at have været omtrent ligestillet med kys, hvormed det ofte nævnes i forbindelse. En forfatter, der søger at fremstille Isabella af Navarras tankegang i anledning af et hende af greven af Pfalz foreslået ægteskab, udtrykker sig f. eks. således: „Hun havde set, at kvinder, der ikke frygtede for at tillade mænd offentlig at kysse dem og lægge hænderne i deres barm, ja endog var temmelig lette til sligt, bagefter kunne være netop de allerstandhaftigste til at bevare deres dyd og ærbarhed.“⁵³⁸ En sammenkomst „på tro og love“ beskrives af en anden forfatter således: „De lægger sig både sammen i denne smukke seng, klappes, kysses og intet mere. Denne herremand begyndte at føle på brystet, klappede ved kinden og åbenbarede hende sit venlige og kærlige hjerte. Hun tog vel imod hans ord.“ Dette betegnes senere hen udtrykkeligt som sømmelig form for kærtegn.⁵³⁹

Efter hvad man kan skønne, synes denne skik at have været tiltaget i løbet af det 17. århundrede. Dette stod måske i forbindelse med klædedragten. Medens nemlig den kvindelige brystbeklædning i det 16. århundrede i lange tider havde været lukket og fastsluttende, blev det mode i det 17. århundrede at have udskåret kjole med stærkt blottet bryst. Præsten Niels Helvaderus fra Sønderjylland omtaler den nye mode med følgende ord: „Den hoffærdige og stolte fanden har ikke påfundet sådant ny monstrum af anden årsage, end at unge karle desto nemmere kunne gribe kvindfolk på brystet at spørge og sige: Wacker schönes junges Mägdelein! Wie thun die Epfel? etc. Ingen bliver vred for sandhed.“⁵⁴⁰

I begyndelsen af det 18. århundrede var det et temmelig sædvanligt kærtegn. Hos Holberg omtales det oftere. Om Jeppe hedder det således (akt IIIsc. 3): „Jeppe ta'r ridefogdens kone på brystet.“ I Den vægelsindede føres følgende samtale: Apicius: „Ak, char-

mante jomfru! må jeg røre kun med den lille finger på hendes bryst?“ Helene: „Ej! han harcelerer!“ Apicius: „Ak, ikkun med den lille finger!“⁵⁴¹ Og i Den stundesløse veksles følgende ord: Bogholderen: „Om forladelse min hjerte jomfru! Må jeg tage på hendes bryst?“ Magdelone: „Jeg siger tusind tak.“⁵⁴²

I forbindelse med denne skik stod den selskabelige spøg at *gemme et smykke*, en blomst eller sligt på en kvinde og lade en mand *oplede det*. Sligt forekom blandt andet mellem julelegene, men har måske oprindeligt hørt hjemme som sindbilledlig spøg ved fæstensøl. Som sådan anvendtes den endnu ved hove år 1477, da den senere tyske kejser Maximilian I ægtede Karl den Dristiges datter, Maria af Burgund. Herom hedder det: „Det blev givet hertugen at forstå, at jomfruen havde gemt en nellikeblomst på sig, som det var passende at hans nåde opsøgte. Han begyndte da tugteligt med to fingre at føle efter og søge, men han fandt først blomsten, da han på biskoppen af Triers råd havde åbnet jomfruens gevandt.“⁵⁴³ Den samme håndgribelige nærhed, der betegner alle disse kærtegn, gentog sig i andre f. eks. den hyppige *sidden på skødet* og lignende, og svarede vel til datidens besynderligste skik: *at ligge sammen på tro og love*.

Som alt tidligere omtalt ville man dog tage fejl, hvis man fra disse skikke sluttede til løse sømmeligheds-begreber i det 16. århundrede. Grænsen lå blot på et andet punkt end nutildags, men var lige så skarpt trukket. At overskride den medførte i mangt et tilfælde fuldt så ubehagelige følger for den pågældende som i en senere tid.

Et var dog ejendommeligt for det 16. århundrede, hvad denne *grænse* angik: det var den kvindelige parts sag i hvert enkelt øjeblik at drage den. Forholdet mellem de to køn var ikke så selskabeligt afstukket som i en senere tid. Kvindekønnet bares ikke oppe af en sum af anstands-hensyn og regler, der holdt alle på en vedtagen afstand og som en usynlig blomsterpind gav den spædeste stilk styrke. Sømmelighed var tværtimod en friluftts plante, der selv måtte lære at være hårdhudet og tykstammet, selv måtte ruskes kraftig af vejr og af vind. Den enkelte kvinde måtte da ved egne midler kunne klare sig, selv kunne holde håndgribelighederne inden for rette grænse, hindre at de gik over til „skammelige“ og „dårerers greb“.

Denne datidens betragtningsmåde ytrer sig blandt andet i den

pludselige overgang, der lader sig påvise både i lovbud og det almindelige omdømme, når et vist punkt overskredes. Med ét hører både voldsbøder og medfølelse op; når det er gået så vidt, må det være med den kvindelige parts minde.

Et træffende udtryk for hele denne opfattelse afgiver Peder Palladius' formaning til datidens unge piger, når han som biskop på sine visitatsrejser i Sjælland samlede hele menigheden i kirken. Svarende til en konfirmationstale i nutiden, men umulig som sådan både hvad indhold og form angår, viser den måske tydeligst afstanden mellem dengang og nu: „Kommer der en skalk til dig og vil voldtage dig heller ellers byde dig skam og skændsel, vil tramle og føle dig, vil gå dig nærmere, end hannem bør med hæder og ære: est du ellers en god pige og vil bære din urtekrans om sommer på dit hoved med hæder og ære, da skulle før alle dine negle sidde til kende udi sådan en skalks forhoved, at han kan sige, han har været der, førend han skulle fremme sin vilje hos dig. Det er bedre, at du skrammer hannem, end han skænder dig. Mærk, hvad jeg siger dig, pigelille! det gælder dig og ikke mig.“⁵⁴⁴

En mængde af datidens retssager bærer vidne om, at sådanne ord ikke var talt for døde øren.⁵⁴⁵

TIENDE BOG
FORBEREDELSE TIL
BRYLLUP

I

Bryllup var oprindelig en frivillig, men efter år 1582 en lovbefalet indvielse og bekræftelse af ægteskabet. Skønt det således mod det 16. århundredes slutning gik over til at blive fælles for alle, vedblev det dog endnu længe at bevare minderne fra den tid, da det havde været de fornemmes og velståendes særret. Et stille, tarveligt bryllup var ifølge de nedarvede begreber en selvmodsigelse. Forordningen af 1582 blev da, verdsligt set, kun et almindeligt overdådigheds påbud for hele landet, fra nu af skulle ethvert ægteskab indvies med en større fest, udgifterne hertil fik så pålignes befolkningen, som bedst den kunne. Hele det 16. århundrede igennem beholdt således bryllup, skønt udtryk for noget forskelligt, i det væsentlige et og samme ydre præg.

Hvor vigtig en sag bryllup var, fremgik bedst af den tid, der krævedes til forberedelserne. Havde det kunnet lade sig ordne i en fart og holdes i flugt med bortfæstningen, ville datiden have undgået et af sine mest forvirrende stridsemner, spørgsmålet om, når ægteskab måtte siges at være lovligt indgået og ægteskabeligt samliv altså tilladeligt. Men sligt lod sig nu engang ikke gøre.

Derfor var der også noget uvirkeligt i de gejstlige opfordringer til at lade bryllup følge kort efter trolovelse. Det lod sig vel sige, at Isak ved hurtigt at ægte Rebekka „havde påmindet alle trolovede folk om ikke at forhale deres bryllup, men føre til ende det, som vel begyndt er“.¹ Det var måske også troligt nok, at Satan netop i denne ventetid særlig drev sit spil.² Ja, Luther vidnede, at havde han, Luther, ikke straks og i stilhed holdt bryllup, var det hele ikke blevet til noget, thi efter Satans indskydelse råbte alle hans bedste venner: „Ikke hende, men en anden!“³

Men alt dette passede alligevel ikke ret ind i nordiske forhold. Hvorledes skulle man straks kunne holde bryllup, når fæstemøen

„1587 den 19. februar, da kaldte Gud den Almægtigste af denne verden til sig ærlig og velbyrdig mand Henrik Brahe både til Vittsköfle og Löberöd. År 1599 den 4. maj kaldte og Gud hans kære hustru, ærlig og velbyrdig fru Lene Thott, som havde tilsammen to sønner og fire døtre. Og nu hvile her udi deres sovekammer. Gud give dem en glædelig opstandelse.“ Således lyder inskriptionen på epitafiet i Vittsköfle kirke

i Skåne over Henrik Brahe og hans hustru Lene Thott, som han efter ti års anfægtelser endelig tog til ægte. Familien knæler på et kirkegulv foran en af reformationstidens karakteristiske højaltertavler. I midtfeltet ses den opstandende Kristus – omkring ham et væld af bibelcitat-
 ter. (Maleriet tillagt Peter Hartmann i Malmö, fot. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum, Stockholm).

stundom ikke var mere end 9–10 år! Hvorledes kunne man sætte bo, førend udstyret var i orden! Og hvo ville vanhædre sin slægt ved at holde bryllup, uden at enhver især i tide var indbudt!

Den sædvanlige *ventetid mellem fæstensøl og bryllup* i det 16. århundrede synes at have været et årstid eller to. Kun hvor særegne forhold var til stede – alt for stor ungdom, sygdom, fæstemandens fraværelse i krig eller lignende – overskred man denne grænse og drev det da stundom til meget lange trolovelser. Christen Skeel f. eks., der år 1562 havde fæstet den elleveårige Margrethe Brahe, ventede således, vel dels på grund af hendes alder, dels på grund af den nordiske syvårskrig, til år 1570 med at holde bryllup.⁴ Henrik Brahe til Vittsköfle i Skåne led i ti år af tungsind og ville i denne tid ikke høre tale om giftermål med sin fæstemø Lene Thott. Hun tænkte alt på en anden forbindelse, da han med ét blev karsk, efter sagnet ved hjælp af en lille mand, der skænkede ham et guldhjul og lærte ham at dreje det og bede: „Hjælp vos du helligånd!“ Kort efter stod deres bryllup.⁵ Tycho Brahes søster Sofie var i tolv år trolovet med Erik Lange, medens denne flakkede om i udlandet på spor efter den kunst at lave guld.⁶ Og om Christoffer Valkendorfs søster Rigborg og Ditlev von Qualen hedder det halvt vemodigt i en gammel beretning: „Var i fæste udi 18 år, levede ikkun sammen udi 22 uger.“⁷

Men som regel gjaldt det, at slige lange trolovelser var utilstedelige, ikke mindst fordi de på en uheldig måde henledte opmærksomheden på parret. Thi den tankegang lå til grund hos alle: at tiden mellem trolovelse og bryllup kun var til for at gøre denne fest så hæderfuld som muligt, hvorimod alt, hvad der overskred den passende tid til forberedelser, blot bidrog til at mindske æren.

Denne betragtning af *brylluppet* som parrets *æresdag* var måske det dybeste udtryk for datidens opfattelse af forholdet. Den var vokset frem af vidtadskilte tiders syn på sagen, hedenske som kristelige, og havde senest draget ny næring af Luthers lære om ægteskabet som den Gud velbehagelige stand. Derfor kommer der også flugt i Peder Palladius' ord, når han i talen ved Falk Gøyes bryllup 1551 udbryder: „Så har det også hos alle folk og til alle tider været skik at fejre ægteskabets stiftelse på festlig vis og ikke lade det foregå i en afkrog. Var det ikke så, så ville parret ikkun blive til forargelse for andre, mistanke opstå, ægtestand miste sin hæder, og skellet

forrykkes mellem lønleje og bryllup. Nej, en priselig skik har det været hos alle og til alle tider at fejre brylluppet på festlig vis, på det at godtfolk må kunne vidne om de tvende, at deres ægteskab er lovligt.“⁸

I spøgefuld form gøres den samme tanke gældende af en anden gejstlig fra det 16. århundrede: „Den kære ægtestand, der efter syndefaldet er blevet noget vel salt, trænger til at få sin begyndelse oversukret og indledes og stadfæstes med ærligt prang, på det at unge folk i al tugt og barnlig lydighed må glæde sig ved slig æresfærd.“⁹

Udtrykkene „hædersdag“ og „æresdag“ var da ganske almindelige betegnelser for bryllupsdag.¹⁰ Noget sjældnere brugtes ordet „højtid“,¹¹ hvilket derimod blev det sædvanlige på tysk, så at „højtid“ (hochzeit) på dette sprog endte med at blive enstydigt med „bryllup“. Og ikke blot andre sproglige udtryk svarede hertil – som når f. eks. præstens virksomhed ved brylluppet kaldtes for „ærestjernereste“¹² – men først og fremmest de virkelige forhold. På bryllupsdagen var brudgom og brud nummer et, ihvor de så befandt sig. Kom en rigsråd ind i kirkestolen til en brudgom, stod denne øverst, selv om han kun var bonde.¹³ Ja endog kongen og dronningen veg gang og sæde for dem og lod brudgom og brud få plads på deres højre hånd, en skik som en engelsk udsending ved det svenske hof endnu år 1654 med forundring var vidne til.¹⁴

Var brylluppet således en hædersdag for de tvende, så blev det også pligt for deres nærmeste at sørge for, at den fik så festligt et præg som muligt. Skete dette ikke, faldt skammen herfor tilbage først på slægten, men fremdeles videre på samfundet, på alle. Denne betragtningsmåde vedkendte datiden sig i den grad, at de mærkeligste krav i denne anledning både kunne blive stillet og ske fyldt. Ikke blot slægt og venner, men enhver husbond og hver overordnet – og først og fremmest kongen som alles husbond og overordnede – var pligtige at hjælpe, hvor de kunne. Ifølge en uskreven lov, som alle adlød, skulle hver især, når det æskedes, give personligt møde, udlåne smykker og bohaver, yde madvarer til hjælp, ja betoste hele brylluppet, om det så skulle være, og det med samme rigelighed og pragt for den ringeste tjener som for ens egen søn eller broder. En dyb og smuk samfunds-følelse gjorde sig her gældende. Ved to store lejligheder trådte livets højeste magter menne-

sket nær: ved brylluppet og ved døden. Ligesom alle, når båren bares forbi, blottede hovedet, og en følelse af fælles kår greb enhver, idet sorgens sendebud, den store ubekendte skred forbi; således gjorde også brylluppet, glædens og livets fest, for en stund alle lige. Det at tage del heri var alles ret, at bidrage hertil en pligt for alle, thi glæden var som sommeren og dagslyset alles eje.

2

Blandt forberedelserne til brylluppet var *anskaffelsen* af *udstyr* noget af det, hvorpå der først måtte tænkes. Et sådant kunne nemlig ikke bringes til veje i en fart. Hvad der skulle købes måtte i reglen bestilles god tid i forvejen, thi færdigt markeds-kram var gerne godt-købs-juks. Men det meste udstyr skulle overhovedet slet ikke købes, det skulle spindes, væves, sys og tilvirkes i hjemmet, og selv om der var nok så mange og nok så travle hænder, tog dette lang tid. En betænksom husmoder satte derfor gerne arbejdet i gang, efterhånden som døtrene havde overstået børnesygdommene, længe førend der var tale om frier.

Der var naturligvis betydelig forskel på udstyr. Rigest var kongedøtrenes, for hvilke der både i Sverige og Danmark-Norge efterhånden uddannede sig en temmelig fast regel. Hvor stor end den hertil sædvanlige sum tog sig ud efter nordiske forhold, så synes den dog ikke at have gjort samme indtryk på udlændinge. Den franske gesandt Charles Dancay skrev således år 1575 hjem om et muligt giftermål mellem en svensk prinsesse og en fransk prins: „Hendes medgift er ikke store sager, kun 100.000 gylden, samt 30.000 gylden til klenodier, og 20.000 til hendes udfærd af Sverige.“¹⁵ Selv en så lille fyrste som greven af Ostfriesland lader til at have gjort

Jakob I af England (1566–1625) og hans hustru Anne af Danmark. Jakob var en magtbevidst mand, men også en sammensat personlighed – ikke særlig godt begavet og dog behersket af ønsket om indsigt i alverdens forhold. Han skrev en dybsindig afhandling om hekseri, og han imødegik den nye last tobaksrygning med skarpe argumenter. Henrik IV af Frankrig kaldte Jakob for „den viseste tåbe i kristenheden.“ (Samtidigt kobberstik på Frederiksborgmuseet, Bengtsson fot.).

most High and Mighty Monarch JAMES by the grace of God King of Brittain, France, and Ireland. Borne the 19 of June. 1566. The most excellent Princesse ANNE Queene of Great Brittain, France, and Ireland. Borne the 12 of October. 1574.

vanskeligheder ved at skulle nøjes hermed. I det mindste skrev Gustav Vasa, kun tre uger førend brylluppet stod år 1559: „Så forunder os ikke lidet, at den handel om vor elskelige, kære datter med 100.000 gylden skal være den gode greve og hans råd så besværlig at beslutte, efterdi, Gud være lovet! at hun hverken er halt eller blind.“¹⁶

Da kong Jakob VI af Skotland år 1589 skulle have bryllup med frøken Anne af Danmark, gjorde han i sidste øjeblik ligeledes vanskeligheder og forlangte de 100.000 gylden i medgift forhøjet til 333.000 gylden. De danske regeringsråder svarede imidlertid, at de ikke turde fravige den af salig kong Frederik II tagne bestemmelse, at medgiften skulle være „75.000 daler eller 100.000 gylden, som kaldes gemenligen en tønne guld“ og desforuden de behørlige klenodier og smykker. De bad ham derfor „have dem undskyldt og ikke så meget ansé medgiften eller penge som den højbjærne frøkens person selv“.¹⁷

Hermed fik de bragt Jakob VI til tavshed. En ret ejendommelig strid opstod derimod mellem regeringsråderne og enkedronning Sofie om fortolkningen af udtrykket: behørlige klenodier og smykker. Spørgsmålet havde dobbelt betydning, fordi der ikke var én, men to kongedøtre samtidigt at udstyre: frøken Elisabeth, der skulle ægte hertug Henrik Julius af Braunschweig-Wolfenbüttel, og frøken Anne, der skulle være dronning i Skotland.

Politisk set kunne der muligvis være grund til at give den vorde dronning et pragtfuldere udstyr end hertuginde. Men anderledes måtte sagen stille sig for enkedronning Sofie. Begge var de hendes døtre og moderhertet lige nær. Og på en måde havde de også været kongekronen lige nær. Thi den ældste datter Elisabeth havde først været bestemt for kongen af Skotland, men kun fordi

Enkedronning Sofie som gammel – malet af Jacob van Doordt 1626. Siden hun som ung enke i 1588 havde trukket sig tilbage til Nykøbing Slot, hvorfra hun bestyrede sit store „livgeding“, var hun stærkt optaget af at sikre børnenes fremtid. Det medførte i begyndelsen meget livlige konflikter med rigsrådet, der nok ville gå med til, at kongefamilien havde sit gode udkomme, men fandt, at hendes krav stred mod rigets interesser. En overgang stod hun endog på spændt fod med sin ældste søn Christian IV. (Frederiksborg).

VON GOTTES GNA-
DE DENNE MARCKENND-
IGEN WENDEN UND GOT-
TINIGEN GEBORNEN MEL-
CHORISCHEN HERZOGIN ZU SC-
HLESWIG HOLTSTEIN STORMARN
DITMARSCHEN GRA-
FEN LUDWIG UND
HERRN VON HORNSTADT WELCHER AN
1566

skotterne havde forhånet danske usendinge, var hun skyndsomst blevet lovet bort til en anden, hvorefter den skotske konge også var faldet til føje og havde bejlet til nummer to. Det ville da være hårdt, om frøken Elisabeth endnu en gang skulle bøde for skotternes optræden og gå glip ikke blot af kongekronen, men også af kongeligt udstyr. Nej, der var kun én retfærdig løsning: at udstyre begge fuldkommen ens.

Enkedronningen hvervede straks en skare på 500 skræddere¹⁸ og gjorde på samme tid bestilling på bestilling hos guldsmed Beust og silkekræmmer von Salingen. Rigsrådet havde i anledning af dobbeltudstyret udskrevet en skat over hele landet, formentlig stor nok til både at dække udgifterne og endda skaffe en lille spareskilling til statskassen. Nu så det med ét disse planer gå i lyset.

I sin vånde indsamlede da rigsrådet alle regningerne, betalte og ubetalte, gjorde et overslag over de udgifter, der endnu nødvendigt forestod, og meddelte Hendes Majestæt, at der på denne vis ville medgå til „frøknernes udflyning“ en mærkelig stor sum penge på mere end 150.000 daler. Det var derfor deres allerydmygste begæring, at enkedronningen – „som de ikke tvivlede ville befordre rigets gavn“ – ville „afskaffe“ de sidste bestillinger hos guldsmed og silkehandler, og lægge en del af de alt anskaffede klenodier til side, de tilvoksende frøkener til bedste.

Enkedronningen blev dem ikke svar skyldig. Bag på selve brevet fik de det påskrevet. Rigsråderne måtte vel erindre, at der var tale om to døtre, alt skulle deles i to parter, „så kunne de jo se, hvor meget der blev til hver“. Hun var selv kun en fyrstedatter, men havde fået mere end nogen af disse. Udgifterne ved flådens udrustning til Skotland, 30.000 daler, havde rigsråderne også opført på overslaget, men sligt kunne dog ikke med rette regnes for brudeudstyr. De tog fejl, hvis de troede, at hun havde købt ind i sådanne måder, at der blev noget at forvare til de mindre døtre. Men for øvrigt takkede hun dem ret for deres gode vilje til at se på hendes søns og rigets fordel, og stolede på, at de ikke blot i denne sag men også i alle andre ville gøre det samme.¹⁹ Derved blev det. Enkedronning Sofie fik den tilfredsstillende, at døtrenes dobbeltudstyr blev det prægtigste, der endnu nogen sinde var udgået fra Danmark.

For adelens vedkommende beløb medgift og udstyr sig stundom

til sommer, der i det mindste efter nordiske forhold var ret anselige. Henrik Rantzau gav således hver af sine fire døtre en medgift på 25.000 daler og et hertil svarende udstyr.²⁰ Ret oplysende er det tilbud, som Knud Rud år 1608 gjorde Peder Munk for at få værge-målet for dennes broderdatter, den senere så bekendte Kirsten Munk. Han tilbød, „om Gud det så forseet haver, at Kirsten Munk med giftermål skal forandres, da skal hende gøres en fri bryllupskost og udflyning med guld, sølv, perler, klenodier og boskab og andet, som en ærlig mand giver sin datter med, eller og at give hende 5000 daler derfor“.²¹

Blandt udstyrets forskellige poster fandt der en anden fordeling sted end i en senere tid, idet brudens klædedragt og smykker var det, der kostede mest, medens f. eks. møbler nøjedes med en beskednere sum.

Den betydning, der tilkom *brudens klædedragt*, forstås først ret, når man erindrer, at dette var et udstyr for hele livet. Disse stads-kjoler, denne perlehue og dannekvindekåbe var ikke blot hyppigt barnets første voksne stykker af denne art, men bestemt til at være hendes festskrud også som gammel og en gang gå i arv til nye slægter. Intet under da, at de både anskaffedes rigelige samt af bedste stof, og imødesås med spænding af den lykkelige, der skulle have dem.

Prisen på sådanne klædningsstykker og antallet af dem var selvfølgelig yderst forskelligt. Der var rene kostbarheder som den danske prinsesse Dorotheas violbrune fløjlskjole med dobbelt guldbelægning, omhængt med guldkæder, gennemstukket med guldstifter og overstrøet med rubiner og safirer;²² eller den svenske prinsesse Elisabeths karmoisinrøde fløjlskjole med guld og perler, der ansloges til 5000 dalers værd.²³ I slige tilfælde var naturligvis antallet af øvrige kjoler, overkjoler, forklæder, skørter osv. hver især at regne i snesevis. Og der var andre udstyr, hvor fattigdommen tydeligt tittede frem, trods al hæderlig kamp for at holde den nede, hvor en genoppudset fløjls hue, en arvet klædestrøje eller et „kammelottes“ skørt udgjorde hele pynten.

Men som regel gjaldt det, at der var en stærk tilbøjelighed til at vove sig så yderligt, som omstændighederne tillod, betænksomt dog naturligvis, for at man ikke skulle komme til at slide fløj af armod. Thi én ting stod fast: søgnt og helligt måtte ikke forveksles.

I klædedragten som i huset selv skulle der være en dagligstue til hverdagsbrug og en ledig storstue til fest. Når en dannekvindekåbe kostede næsten en tolvtedel af en borgerkones hele udstyr, var det ikke mere end rimeligt, at den gemtes til stads, og endnu en kåbe anskaffedes til virkelig brug.²⁴

Hos adelen i Danmark var der en fremtrædende lyst til at forsyne døtrene rigeligt med festdragter, for at de ikke hele livet skulle være henvist til at optræde i en og samme. Allerede Frederik I måtte år 1528 befale: „Hvilken ridder eller god mand af adelen, som udgiver sin datter, han skal ikke give hende mere end tre par silkeklaeder, dog dertil tarvelige klæder af klæde eller andet undtagen silke.“ Derimod skulle alle perlestukne kjortler og huer afskaffes, og kun de, der nu en gang var bekostet, måtte slides op.²⁵ Halvthundrede år senere var dog Frederik II ikke videre, end at han måtte befale: „Når nogen riddersmand udgiver eller gifter sin datter fra sig, skal han ikke medgive hende flere end tre fløjlskjortler og to perlehuer. Vil nogen give mindre, da skal det stå ham frit for.“²⁶

En tiltalende iver for at skaffe sine yngre søstre det bedst mulige udstyr lyser ud af følgende linjer fra fru Cecilie Gyldenstjerne til hendes fader, hr. Mogens Gyldenstjerne:

... „Kære fader! Haver jeg fået eders gode skrivelse, og I er derudi begærendes, at jeg skulle fly eder at vide, hvad I og min salige moder have givet mig, så sender jeg eder en skrift på, hvad som jeg fik til mit bryllup. Og fik jeg aldrig silkekjortel før mit bryllup skulle være, uden en brun, vid damaskes, som havde været min salig moders i mangen dag, før jeg fik den, (derefter følger fortegnelsen over klæderne og smykkerne), og vil jeg fly eder vægt herpå, det første jeg får mine klæder hjem, jeg har lånt dennem hen til en brud ...

Kære fader! jeg kan ikke end fuldelig få at vide til visse, hvad Dorthe haver fået; men I tør ikke give mine søskende efter som jeg fik, de vil alt nu anderlunde smykkes, end de den tid gjorde, i hvor stakket det end er siden. Hildeborg siger, at Dorthe haver to damaskes overkjortler osv. ... Kære fader! jeg tror ikke andet, end jeg vil fly eder at vide, hvad hendes kæde vejer; men Hildeborg siger for mig, at Dorthes kæde blev inte vejet, men ringene blev talt, og min salig moder skrev selv så mange ringe, som det var.“²⁷

Forholdene i Tyskland var ganske de samme som i Norden. Vil

man have et indtryk heraf og tillige måske af et lidt forskelligt folkepræg, læse man følgende linjer fra en lille evadatter i Nürnberg til hendes fæstemand: „Jeg har tre taftes klædninger helt færdige: den livfarvede, en guldgul og en sort. Nu har vi skrædderen hos os, han laver en af violfarvet damask og nok en, hvormed jeg skal gå til kirke, og den skal være af rødt atlask eller også af sort damask. Nu beder jeg eder lade mig vide, hvilken af de to, I synes bedst om ... Min fader tør jeg ikke bede om flere klædninger, men er det min bøn, hjertenskære junker! at I ville sende mig noget til en kjole, ganske hvad I selv synes, enten nu livfarvet eller sølverfarvet, for at jeg des tiere kan komme i en ny dragt.“²⁸

Til et sømmeligt udstyr af *smykker* hørte i begyndelsen af århundredet blandt adelsfolk følgende: hovedguld, Halsbånd, guldkæde og span. Ved span forstodes et smykke, der oprindeligt som en nutids „broche“ havde været forsynet med torn og kunnet bruges som spænde. Mod århundredets slutning hængtes det dog i reglen foruden af guldkæden og det gamle navn afløstes mere og mere af det almindeligere: „smykke“. Ved sit bryllup omtrent år 1500 fik Magdalene Krognos et hovedguld til over 900 kroner, et Halsbånd til omtrent 150 kroner, en guldkæde og et span hver især til omtrent 300 kroner i vore penge.²⁹ Sligt var naturligvis et meget rigt udstyr. Mangen adelig jomfru måtte være glad, om hun kunne få de fire nødvendige stykker blot i forgyldt sølv. Det nødvendigeste af disse og derfor det, hvorpå der sidst gaves afkald, var Halskæden.

Klædedragten og smykkerne udgjorde som sagt udstyrets kostbareste del. Langt lettere slap man fra *bordtilbehøret*. Spisestel i nutids forstand eller omfang kendtes jo ikke. Til hverdagsbrug, selv blandt velstillede, var det nok, når man foruden de daglige træbrikker og træfade havde en halv snes tinfade og samme antal talerkener. Med festbrug kunne dog alligevel ingen hamle op. Gaffer, knive og skeer anskaffedes ikke heller efter nutids målestok; gaffer ikke, simpelt hen fordi de ikke kendtes, knive og skeer ikke, fordi man forudsatte, at enhver gæst selv medbragte sligt. Et par sølvskeer til overflod var da alt, hvad et ungt hus behøvede. Derimod var det en almindelig udstyrsgenstand, der dog nærmest måtte henregnes til klædedragt og smykker, at forsyne bruden med et metalbælte og tilhørende ske og kniv til eget brug ved gæstebud.

Disse to klædebørster med forgyldte sølvhåndtag bærer inskriptionen K.G.M.Z.B., hvilket kan læses „Katrine Geboren Markgräfin Zu Brandenburg“, samt årstallet '97. Da Christian IV netop i 1597 ægtede Anne Katrine af Brandenburg, er det temmelig sikkert, at klædebørsterne hørte til dronningens udstyr. (Rosenborg).

For den, der hidtil havde spist som de mindre søskende med horn-ske og måske knap med tollekniv, var selv blot et blankt „sølvbælte med kniv, ske, lænke og løgelbånd“³⁰ næppe det mindst vinkende kendetegn på den vordende dannekvinde-værdighed.

Drikkekarrene endelig – „skænke-skiven“ som det hed i datidens husmoder-sprog – ja herpå kunne man naturligvis, hvis man havde særligt råd og lyst, ødsle en del; den svenske prinsesse Anna fik således år 1563 en „skænke-skive“ til i alt omtrent 16.000 kroner.³¹ Men som regel gjaldt dette ikke. Det daglige behov var ikke stort, thi kruset som bægeret gik rundt. Og i øvrigt ansås det for tilstrækkeligt, når der med udstyret fulgte et enligt pragtstykke, en svær sølvkande, et krus med låg eller et stort saltkar, der muligt alt blandt bryllupsgaverne kunne hidlokke naboer og i hvert fald yngle ad åre ved fadderstadsen. Ville man gå selv den rigeste herregårds-beholdning efter, var det forsvindende, hvad der skrev sig fra selve udstyret. De allerfleste værdifulde stykker var festgaver eller kommet ved arveskifter.

På intet punkt viste dog forskellen mellem dengang og nu sig så stor, som hvad det egentlige *bohave* angik. Medens i nutiden under byforhold møblerne udgør en hovedbestanddel af udstyret og næsten syner af det hele, kendte man i det 16. århundrede kun lidet til begrebet og slet ikke til navnet: „møbler“. Det meste bohave: sidde- og liggepladser, gemmesteder, borde osv. var netop ikke flytteligt („mobile“), men sad fast i væg og gulv. Og de enkelte løse stykker heriblandt, småbænke, stole osv. hørte i reglen ikke med til udstyret.

Hvad bruden havde at medbringe af denne art var da lidet og lød i nutids øren af endnu mindre: en rok, en seng, hvorved hyppigt endda kun forstodes sengklæder, en kiste, og – som det hedder i en formularbog fra den tid – „vuggen hører og til håndværket.“³² Nærmere set betød dog disse enkelte dele mere, end man straks skulle formode.

Hvis et menneske fra vore dage i det 16. århundrede havde udtalt ønsket om at se en „rok“ ville han være kommet i ikke ringe forlegenhed. Spurgte man nemlig dengang om en „rok“, ville de fleste have forstået det, som om man mente en overklædning. Der gaves et utal af slige „rokke“: ungarske, fløjls-, hvide-, røde-, krigs-, pels-rokke osv. I denne betydning har ordet holdt sig til vore dage på

svensk, medens det på dansk er blevet afløst af „frok“ eller „frak“, der sluttelig har sat sig mere bekvemt til rette i sproget som „frakke“.

Ville man efter dette første forgæves forsøg på at blive forstået have spurgt videre, udsattes man for en ny misforståelse. Folk, der havde færdedes i udlandet, gættede sig rimeligvis til, at man vel mente „tårnet“ i skakspil, som sydboere kaldte for „rok“ (roque, roc). Denne benævnelse synes en kort tid at være blevet indført også i Danmark. I det mindste hedder det i en kæmpevis om en moder, der spiller skak med sin søn, at hun, da han taber „tårnet“, fordi han kun har øje for jomfru Else, vittigt viser ham til rette med følgende ord:

„Rokken“ lader du fare.
Jomfruen tager du vare.³³

Når denne fine udenlandske benævnelse dog ikke slog rod i Danmark – den har kun holdt sig i udtrykket „at rokere“ dvs.: flytte både „tårn“ og „konge“ – så var grunden uden tvivl den, at man fik en endnu finere hjemlig. Den under de første oldenborgske konger stiftede elefantorden, i hvilket samfund kunne optages 50 fyrster og riddere, fruer og jomfruer, lagde ganske naturligt beslag både på opmærksomhed og ærgerrighed. I ordenens kæde hang en elefant, vistnok med tårn på ryggen; senere kom kædens led til at bestå af skiftevis en elefant og et tårn. Hvilken benævnelse for skakbrikken kunne da mere stemple en som hørende til hove og vant til munter spøg med godtfolk end at kalde „rokken“ for „elefanten“. Som på ordenstegnet og senere i kæden vekslede fra nu af også i benævnelse på brikken de to „elefant“ og „tårn“, indtil sluttelig „tårn“ sejrede.

Spurgte man endnu en gang, trods alle misforståelser, om en „rok“, og datiden endelig forstod, hvad man mente, så kom turen til en selv til at misforstå. Thi hvor lidet end nutiden kender til en spinderok, og hvor mange løjerlige former deraf man måske dunkelt erindrer som barn at have set, – sådan en tingest som den, hvormed de nu kom slæbende, kunne det umuligt være! En blanding af en hellebard og en „stum tjener“; en lang stang med fod og hoved, måske tjenlig til stolpe i et rækværk, men umulig som rokværk. Og dog var det så. På slig en rok spandt datiden.

Adam og Eva efter syndefaldet – kalkmaleri fra o. 1450 i Nørre Asmin-drup Kirke i Odsherred. Eva arbejder med en primitiv rok; en tot uld eller hør er sat op på rokkehovedet. Herfra trækker hun totter ud, samtidig med, at hun holder håndtenen i snurrende bevægelse. Efterhånden som ulden eller hørren er vundet sammen til garn, vikler hun det op omkring tenen. (Tegning af Magnus Petersen i Nationalmuseet).

På hosstående billede ses en spinderok i dens ypperste form i det 16. århundrede. Selvfølgelig har maleren fremstillet den anvendt allerede af Eva efter syndefaldet, da hun som verdens første husmoder måtte begynde at sørge for uldtøj til mand, børn og sig selv. Slet så hurtig var dog udviklingen ikke foregået. Den her gen-givne form for spinderok var tværtimod det 16. århundredes egen opfindelse og betegnede et betydningsfuldt fremskridt.

Opgaven, der skulle løses, havde heller ikke været let. Den bestod jo simpelt hen i at forvandle en tot fåreuld til en lang, holdbar tråd. Man havde først gjort dette ved lempeligt at trække totten i tjavsér og snurre disse længere og længere ved en påhængt lille sten, som man uafbrudt lod dreje sig rundt. I tidernes løb havde man givet denne påhængte stenvægt en mere og mere hensigtsmæssig form. Hver gang tråden var blevet så lang, at den nåede jorden, kunne stenen jo ikke snurre rundt længere. Den måtte hæves og gøres fast på ny i den tjavs, der skulle tvindes. Dette var allerede alt for omstændeligt. Og den færdige tråd hang jo og slæbte. Søgte man at blive af med denne færdige tråd ved at vikle den om stenen, så snurrede stenen bestandig mindre villig, og det omvundne uldgarn slæbtes grumme let i den snavsede jord. Man fandt da på at sætte stenen nederst på en pind. Stenen trak som forhen, og når tråden blev så lang, at den nåede jorden, viklede man blot den sidst tvundne tråd om pinden. Den mest hensigtsmæssige form for en sådan vindepind med sten fandt man endelig ved at tage en rund sten med et hul i, stikke pinden herigennem og anbringe stenen omtrent midtvejs på pinden. Som en smidig danser på ét ben kunne slig en „ten“, som den kaldtes, snurre utrættelig rundt, sagde selv til, når den rørte med tåspidsen mod jorden og blev for hver gang, den var omviklet med et nyt lag friskspundet tråd, troligt atter ved, selv om den til sidst blev så tyk som en rumlepotte.

Med „tenen“ måtte man være tilfreds fra oldtiden og lige ned til det 16. århundrede. Den var næsten fuldkommen. Men hvor skulle man anbringe uldtotten? Satte man den fast i bæltet om livet, så sad man forkert med fingrene til den. Det at trække totten i tjavs og bagefter tvinde denne i tråd, faldt langt nemmere for fingrene, når det skete nedefter til sig, end udefter fra sig. Tenen fik heller ingen rigtig danseplads, når den hindredes af skød og knæ.

Men skulle man da binde uldtotten til sit hoved? Mange folk gjorde det endnu i det 16. århundrede. Billedet bind 3, s. 260 fra Olaus Magnus viser en dygtig kone i sit hus, der, skønt mørket er faldet på, så hun må lyse op med en brændende „tyristik“, som hun holder i munden, troligt spinder fra uldtotten, der er bundet over hendes hue. Nægtes kunne det dog ikke, at sådant opbundet hoved ikke var klædeligt. Fra husmoder og nedefter lignede alle hjemmets kvinder i spindedragt en flok løjrlige, skæve pudsugler, der nok kunne

friste mænd til latter. Det faldt da vel mangen kvinde lidt trangt at skulle ugle sig således ud. Men hertil kom, at totten om hovedet heller ikke viste sig fuldt hensigtsmæssig længer. Nu da man i det 16. århundrede mere og mere begyndte på fint spind ikke blot af uld og hamp, men af hørgarn tillige, så slog det ikke længer til blot at kunne føle med fingerspidserne. Man måtte have totten, så man fuldt kunne overse den og få rede på taverne.

Det blev da blandt de velstillede mere og mere skik at have totten anbragt på en rok. Omstående billede viser en kvinde spindende på denne fornemme vis. Som det vil ses, lignede rokken et drejet stoleben i nutiden. På den øverste del, hovedet, var totten anbragt. Benets nederste del fastholdtes mellem den spindendes knæ. Billedet er malet i en kirke i Uppland af den dygtige maler, mester Albert fra Stockholm, af hvem flere fortræffelige malerier er bevaret. Det er malet omkring år 1500 og viser os sikkert, hvorledes en pyntelig rok dengang så ud i Sverige (se side 290).

Men det kunne man sige sig selv, at på dette udviklingstrin ville rokken ikke forblive. Det var for ubekvem en stilling for spinderen stadigt at skulle klemme rokken fast mellem knæene. Og måtte hun rejse sig og gå bort et øjeblik, så var hun nødt til at lægge hele rokken fra sig på bænken, for måske ved sin tilbagekomst at træffe en fedtet barnehånd, en kattede eller hundesnude ved den fine hørtot. Nej, rokken måtte strække hovedet med totten højere til vejrs og ikke standse i væksten, førend den, lang og førladen, ikke længer sad på skød, men selv stod på firfod. Krævede en væv allerede næsten en hel stue, kunne en rok vel også nok gøre fordring på plads som en drabant med hellebard.

Det er rokke af denne slags, vi ikke sjældent ser gengivet på de senmiddelalderlige kalkmalerier i vore kirker – f. eks. billedet bind 4 af Eva i Vallensbæk Kirke, hvor maleren kun ufuldkomment har formået at forklare, at firfoden tilhører rokken. En betragter i nutiden gætter nærmest på, at Eva også har kendt gyngeskammel. Det er sådanne vældige rokke, som vi må tænke os hver velstående brud i slutningen af det 16. århundrede erholde én eller flere af til sit udstyr. Thi det lå jo i sagens natur, at husfliden i det vordende hjem ville kunne drives langt videre, når ikke blot hun, men hendes piger tillige, hver især kunne spinde på rok. Ligesom himmelsengen betegnede blokhuset i datidens stuer, svarede disse kæmperokke til et væl-

digt dystridtvåben. Det er derfor heller ikke spøg, som det lyder for os, men ramme alvor, svarende til virkeligheds forhold, når det i hin tid hedder om stuens kvindelige landstorm og dens forsvarsevne: „alle fruens piger skulle sla og stikke på hannem med deres rokker“.³⁴ Som stikvåben brugt skulle naturligvis rokkehovedet vendes som lansespids mod fjenden. Men brugt som hugvåben afgav rokkens firfod en fortræffelig stridshammer. Et maleri i Elmelunde Kirke på Møn viser, hvorledes man tænkte sig, at allerede ved barnemordet i Bethlehem en kvinde havde med virkning anvendt dette sit våben.

Jo større et kæmpevæsen rokken imidlertid havde udviklet sig til, des mere stod den for fald. Det måtte ligge nær at tænke over, om man dog ikke her var kommet ind på kraftspild. Her vandt, tvandt, spandt man kun tråd og krævede dertil en stander af over mands højde. Men en rebslager, der slog tove til linjeskibe, han krævede jo ikke dertil tårnhøjde, men snoede det hele alene ved et hjul. Trådspindingen på rok måtte også kunne drives med hjul.

Allerede i det 16. århundrede var man rundt omkring i Europa begyndt at pønse herpå og anstille forsøg. Ganske naturligt prøvede man først at drive rokkehjulet med hånden ligesom en rebslager. Var det endt hermed, ville måske spinderi i hjemmet være gledet over til mandligt arbejde. Men, efter hvad der påstås, var allerede år 1530 mester Jørgen i Braunschweig faldet på, at hjulet måtte kunne trædes med foden. Langsomt banede de nye hjulrokke sig vej. Deres ufuldkommenhed var længe deres værste hindring. Først efter år 1600 synes de at være nået til Norden. Fra nu af kæmpede også her den nye art rok, „træderokken“, sig frem, om end gennem et utal af former, der tydede på, at der stadig var mangler at overvinde, fremskridt at gøre. I denne kamp synes Norden at have taget livlig del, ikke mindst, da hjulrokken i det 18. århundrede var blevet fælles folkeeje, så at mangan stedlig opfindsomhed gjorde rokkens form forskellig i de forskellige landsdele og bygder. Fra midten af det 19. århundrede blev imidlertid hjemmespinderiet dødsdømt af fabrikstilvirkningen ved dampmaskine. Nutildags ses kun i afsides egne en gammelmor endnu troligt at betjene den hjulrok,

Spindende kvinde. Kalkmaleri fra 1480'erne af Albertus Pictor i Härkeberga Kirke i Uppland. (S. Hallgren fot., Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

Børnene i Bethlehem myrdes på befaling af kong Herodes – kalkmaleri fra o. 1480 i Elmelunde Kirke på Møn. Det fremgår ikke af personernes apatiske ansigtsudtryk, hvad der egentlig sker; men ellers er der realisme nok i fremstillingen af de gennemborede, blødende børn. En moder hævner sig på soldaten til højre ved at hakke rokkefoden ind i øjet på ham. Han kommer ikke til at se med det øje mere. (Nationalmuseet fot.).

som for nogle menneskealdre tilbage slægtens snildeste hoveder havde kappedes om at forbedre.

Til udstyret i det 16. århundrede hørte fremdeles en seng. En udskåret, panelleret egetræs himmelseng kunne være et kostbart stykke, og selv om man ved seng kun forstod sengklæder, så kunne disse med underdyner, hoveddyner, „dundyner“, puder, lagener af hollandsk lærred, sengetæppe, spærlagen, himmel og kappe være værdifulde nok. Hertil kom, at man især på landet meget ofte vel kun nævnedde én seng, men underforstod klæder til mange senge. Jom-

fru Magdalene Krognos fik således til sit udstyr, omtrent år 1500, ikke mindre end tre „herresenge“ og sytten dyner til „svendesenge“.³⁵ Forestillingen om den ene seng, brudesengen, vedblev dog århundredet ud at foresvæve bevidstheden og holdt sig i det stående enkelttal i pragtudstyret. Selv hvor der var råd til mere, anskaffedes næsten altid kun ét par lagener, én hoveddyne, ét håndklæde osv. af fineste slags. Muligt hørte det også endnu ved århundredets midte i gammeldags familier fremdeles til, at medgive et stykke af, hvad der i sin tid havde været anset for nødvendigt sengetilbehør. Mogens Gyldenstjerne gav i det mindste år 1567 sin datter jomfru Karen i udstyr et af de gammeldags „læderlagen“.³⁶

Brudens „kiste“ eller „skrin“ betød ligeledes noget mere, end man straks skulle tro. Det var langt fra en blot pakkasse, men ofte et udkåret eller dog malet pragtstykke, bestemt til at pryde væggen i den tomme storstue. Under rigere forhold medbragte bruden naturligvis flere kister. I en fortegnelse over, hvad der år 1662 fandtes i Kaj Lykkes gård på Købmagergade i København, nævnes således i fruerstuen ikke mindre end seks lange kister, der må have været ret anselige, idet de ansloges til en værdi af 60 slettedaler. På håndskriftets bladrand er tilføjet: „Af disse kister lod velb. Jørgen Bjelke de tre hente, de tre begærede fru Øllegård, efterdi det havde været hendes *brudekister*.“³⁷ De brudekister og skrin, hvormed enkedronning Sofie udstyrede frøknerne Anne og Elisabeth, var alle af udsøgt træ, forskrevet i denne anledning fra Königsberg, enkelte rene pragtstykker af hvidt lindetræ.³⁸ Brudekisterne til Christian IV's døtre forfærdigedes i Gdansk.³⁹

Fra brudekisterne skrev sig navnet „kistevarer“ som betegnelse for udstyr i almindelighed.⁴⁰ I Nordtyskland skelnede man mellem sengklæderne og det øvrige udstyr, hvilket sidste kaldtes „in der Brautkiste“ eller „in der Brudkiste und Lade“.⁴¹

Som gemmested for dette brudens særegne eje spillede også „brudekisten“ senere i hjemmet en egen rolle. I folkevisen om fru Thorelil var således det sted, hvor „brudekisten“ stod, den eneste plet i huset, hvorover fortryllelsen ikke havde fået magt. Da hun, bundet ved runer, så at hun ikke kunne forløses, anbragtes her, fødte hun straks.⁴² I folkemunde brugtes „brudekiste“, „brudeskrin“ som let fattelige betegnelser for brudens egen person og hendes ærbarhed. I visen om Liden Kirsten, til hvem kong Valdemar fattede kærlig-

Malet rude i Nationalmuseet fra o. 1600 med billede af kvinde ved en rok. Hun betjener en såkaldt skotrok – dvs. en rok, hvor tenen drejes af et stort hjul, som man sætter i rotation med hånden. På bordet til højre står en tinkande og et pasglas. (Lennart Larsen fot.).

hed, og som derfor måtte fly fra Danmark for dronning Sofies skinsyge, sender Liden Kirsten, da hun har ægtet en vendisk konge, den hånende oplysning hjem om dronning Sofies fortid: „Mit skrin var helt, men hendes var brudt.“⁴³ Endnu i året 1670 udtrykte præsten Henrik Gerner, at unge kvinder af gøgens kukken kunne tage varsel om, når de ville blive gift, på følgende måde: „Han varer eder om den svend, jert brudeskrin vil brække.“⁴⁴

Brudekisterne fra det 16. århundrede udgør nogle af de sikreste, bevarede minder fra hin tid. Dette, at de ofte kan henføres til en aldeles bestemt dag, og så den pudsige kappestrid om, hvilken slægts våben de burde bære – brudens, mandens eller begges – giver dem en egen art tiltrækning. Lad os derfor nærmere betragte et par af dem.

Billedet på side 297 viser os Elsebeth Brockenhuus' brudekiste, lavet 1595 til hendes bryllup den 15. februar 1596 med Corfitz Ulfeldt til Bavelse. På denne brudekiste er kun *hendes* slægts våbenmærker angivet, nemlig hendes fire bedsteførelses: bedstefædrenes i midten, bedstemødrenes på hver sin side. De var også værd at anføre. Thi hendes farmoder, Anne Tinhuus, var gift med den tapre rigsmarsk Frans Brockenhuus, der faldt ved Varberg 1569, og i fredens dage havde opført „Egeskov“ på Fyn. Og hendes mormoder, den djærve Elsebeth Krabbe var gift med søhelten rigsadmiral Peder Skram. Denne fremhæven af bedsteførelsesne er dog vildledende. Indtil for nylig har derfor også kisten gået under hendes forældres navn: „Laurits Brockenhuus' og Karen Skrams kiste 1595“. Men hvad skulle disse forældre med en brudekiste år 1595? Deres bryllup havde stået på Egeskov, den 25. nov. 1571. Og sølvbryllupskiste – selv om sligt brugtes – ville der ikke være brug for førend i slutningen af 1596.

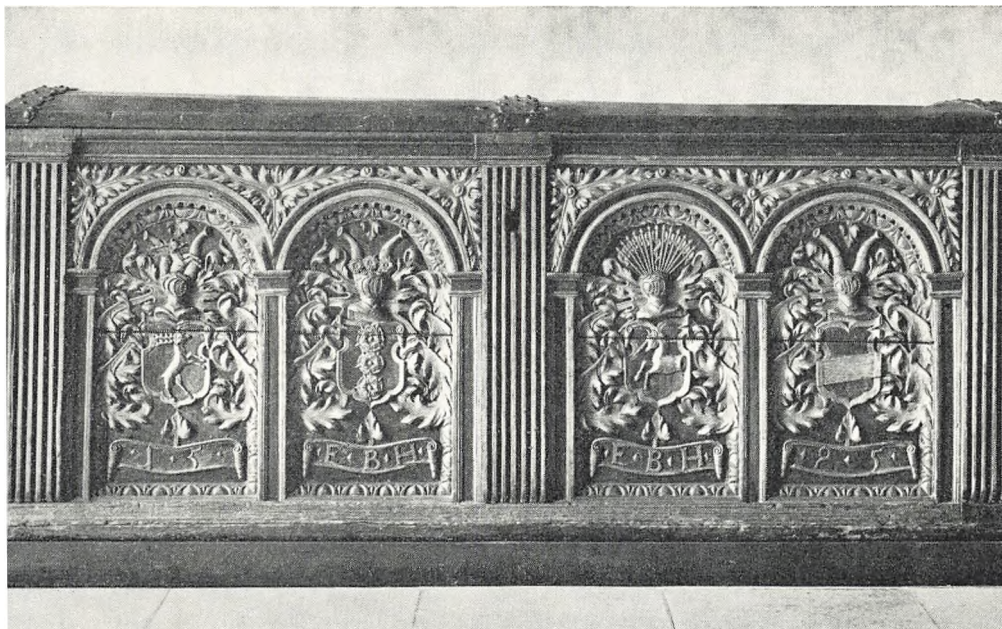
Den skarpsindige og skarptseende læser kan selv løse gåden. Det er datterens forbogstaver E.B.H. – Elsebeth Brockenhuus – der står under våbenmærkerne, anbragt endog to gange, under hver af de navnkundige bedstefædre. Har bruden slægtet begge disse på og tillige mindet i mandhaftighed om sin mormor Elsebeth, efter hvem hun var opkaldt, faldt det hende måske ikke så let, da hun efter brylluppet den 1. februar 1596 – som den unge konge lod stå – rykkede ind med denne brudekiste på Bavelse for at undervises af sin Corfitz i, at hustruen skal være sin mand lydige og underdanig. Hvor-

vidt dette er lykkedes ham, vides ikke. Hun kaldtes ved en tidlig død bort til sine berømte aner. Corfitz Ulfeldt ægtede ikke længe efter Regitse Parsberg.

En varmere enhed mellem ægtefæller prædiker den brudekiste, som billedet side 298 viser os. Her ses parret – rigsråd Klaus Podedbusk og Anne Krognos – endog, hvad der er sjældent: virkelig afbildede – venligt tittende til hinanden, tværs igennem deres våbenmærker.

Til bohavet regnedes fremdeles ligesom i nutiden en del tæpper og forhæng. Disse anbragtes dog på de modsatte steder af, hvad senere er blevet brug, altså ikke for vinduer og på gulv, som gardiner og gulvtæpper, men på bænke, vægge og borde, stundom loftet med. Tilvirkningen af disse „tapeter“ krævede længere tids arbejde, og denne del af udstyret var måske den fineste prøve på det hjem og de vilkår, hvorfra bruden var udgået. Der synes derfor på dette område at have hersket en stille kappestrid mellem de fornemste slægter landet over. Vist er det, at et adeligt udstyrs pragt og rigdom langt fra var afgjort alene med brudens dragt og smykker eller „skænkeskiven“s metalværdi. De sande kendere opsatte deres dom til synet af det nye hjem i festskrud. Der ofredes derfor blandt stormænd stundom betydelige summer og tilsvarende arbejde på denne del af udstyret, som i så fald blev en af hovedposterne, ikke mindst når der krævedes ikke blot enkelt, men dobbelt besætning. Allerede ved århundredets begyndelse var man nået til denne grad af overdådighed. Jomfru Magdalene Krognos fik således ikke blot bænke- og vægudstyr med „bænkedyner“, hynder, bænkeklæde og vægbe-træk både til borgestuen og fruerstuen, hvad der i og for sig vistnok var usædvanligt. Men til fruerstuen fik hun endog to vægomhæng, røde og blå, stukket med guldtråd.⁴⁵ Mangen væv og mangt et fingerbøl måtte årevis i virksomhed, førend sligt et udstyr kunne tilvejebringes.

Når til alt, hvad hidtil er anført, endnu føjes køkkenudstyr, kedler, gryder, bradepander, morter og støder, stegespid osv. alt i rigere udvalg end nu til dags, så synes ingen post at være glemt. Hvad skulle der kunne tænkes mere til et udstyr end det behørigt til at klæde sig i, tillave maden og spise ved, være i, sidde og ligge, på dag og nat, alt selvfølgelig i dobbeltudgave, til hverdagsbrug og fest?

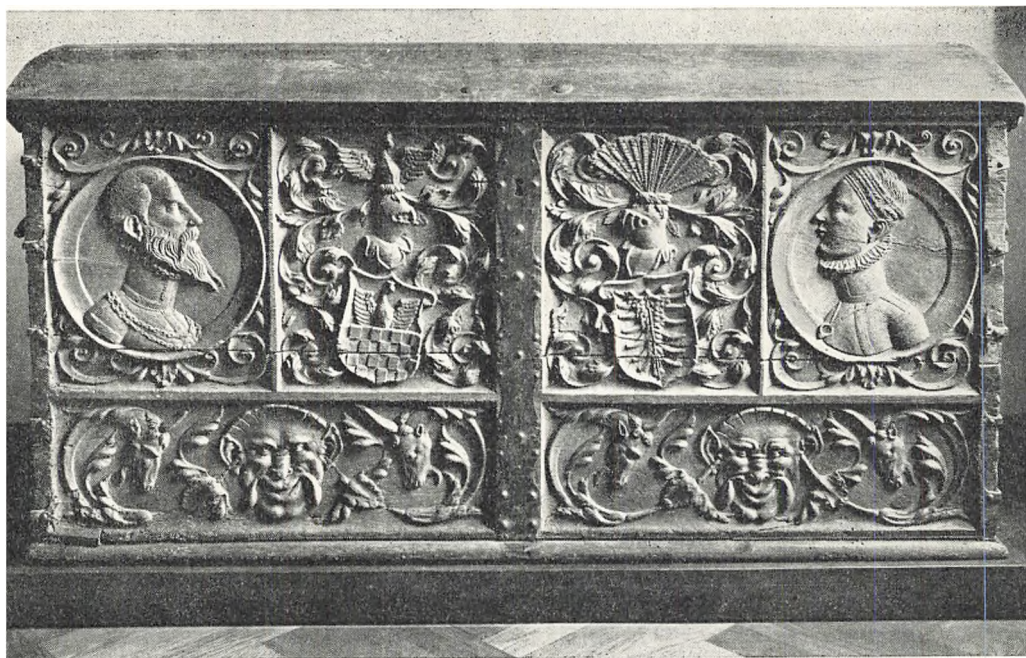

Brudekiste for Elsebeth Brockenhuus fra 1595. På forsiden ses bedste-forældrenes våbenmærker; fra venstre Anne Tinhuus (en stejlede hjort), Frans Brockenhuus (tre roser), Elsebeth Krabbe (en halv enhjørning) og Peder Skram (skjoldet delt af en bjælke). Det dobbelte navnetræk skal læses E(lsebeth) B(rocken)H(uus). (Nationalmuseet).

Datiden havde dog en udstyrsbestanddel til, som man nu til dags næppe straks ville gætte på: *noget at færdes med*. I Danmark hørte til et sømmeligt udstyr – i hvert fald blandt adelen – en vogn med tilhørende heste, i Sverige en hest med rigt udstyret sadeltøj.

Begge dele – *køretøj* eller *ridetøj* – hørte fra gammel tid til nødvendigt, fornemt tilbehør i Norden. Skellet mellem begge færdselsmåder gik ved landgrænsen mellem Danmark og Sverige. Dette er, som vi tidligere har set, tydeligere udtrykt i folkevisen om kong Erik af Sveriges giftermål (1210) med Valdemar Sejrs søster Regitse. Ifølge samme vise skal den danske kongedatter, straks da hun havde sat foden på svensk grund, lidt hånligt have spurgt efter vognen:

Var jeg i min faders land,
da fik jeg karm og køresvend.

Denne brudekiste, der blev udført på Fyn i 1549, hører til de ældste bevarede og er især bemærkelsesværdig, fordi den italienske renaissance slår stærkt igennem i udsmykningen. Fra Italien stammer således den „groteske“ dekoration fornedet sammensat af vrængemasker, bladslyng og dyrehoveder. De to medaljoner med portræthoveder gengivet i profil er også et typisk renæssancetræk. De forestiller Klaus Podebusk og Anne Krognos. Kisten er udført til datteren Vibekes bryllup med rigsråd Evert Bild. (Nationalmuseet).

Men med nidkærhed tog hendes nye omgivelser sig af hendes belæring:

Dertil svared de svenske fruer:
„I føre os hid ingen jyske sæder!

Sadel af sølv og forgyldte mile,
så pleje de svenske fruer at ride.“⁴⁶

Forskellen stod skarp og tydelig endnu i det 16. århundrede. De svenske prinsesser fik fremdeles, til hvilket land de så end blev bortgiftet, det hjemlige *svenske rideudstyr* med sig, om end man havde

måttet føje sig så meget efter tiderne, at der tillige bevilgedes dem en rund sum til rejseudgifter,⁴⁷ hvoraf jo så pengene til vogn i nødsfald kunne tages. Prinsesse Anne f. eks., der år 1562 ægtede phalzgreve Georg Johan og måtte købe vogn til den lange tur fra Gdansk ned gennem Tyskland, udstyredes således ikke desmindre med forgyldt sadel og stighbøjler, guldindlagte sadelklæder af rødt og af sort fløj, hovedtøjer og miler, som om hun skulle sidde til hest det halve ægteskab igennem.⁴⁸ Og prinsesse Elisabeth, der år 1581 ægtede hertug Christoffer af Mecklenburg, drog til sit nye fædreland med ikke mindre end 23 „ride- eller livkjoler“, hvoraf den til 20.000 kr., åbenbart var beregnet på et indtog til hest og ikke som i Tyskland brugeligt til vogns.⁴⁹

I Danmark udgjorde *brudevognen* et af de kostbareste og vigtigste stykker, noget af det, hvorpå der blev tænkt først, hvad enten det så var en fyrstelig eller blot en adelig brud. Magdalene Krognos fik således til sit bryllup omtrent år 1500 en kostelig karm, rigt malet – malerregningen lød på seksten mark og to sider flæsk, – med spærlagen af klæde fra Leyden og vel udstyret med knapper og alt remmesniderarbejde,⁵⁰ jomfru Karen Gyldenstjernes bryllup stod år 1567, men allerede ved midsommer 1564 havde snedkeren hendes brudevogn i arbejde. Om dens fremadskridende udstyrelse med jernbeslag, „kapper“ osv. giver faderens regnskabsbog tre år igennem jævnlig oplysning.⁵¹ Derimod er det ægte folkeviseovertivelse, når i visen om fru Mettelil et ægteskabeligt mundhuggeri i middelalderen gengives således:

„Min fader gifted mig af sin gård
med forgyldte karme fem;
jeg beder, hr. Peder, kær herre min!
I låne mig en af dem.“

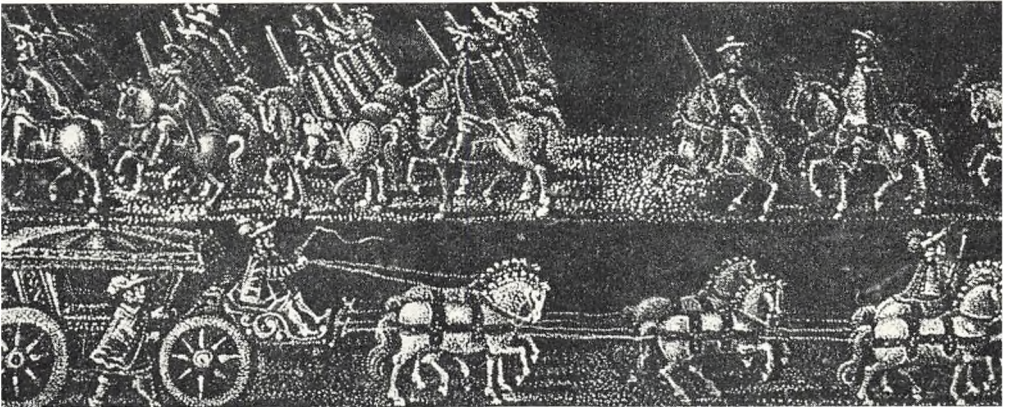
„Din fader han gifted dig af sin gård
med forgyldte karme fem;
du, gak bort, stolten Mettelil!
du får ikke én af dem.“⁵²

Danske kongedøtre i det 16. århundrede blev naturligvis forsynet med brudevogne, der svarede på en gang til deres stand og det ry

for kunsthåndværk på dette område, som Danmark vistnok med rette besad.⁵³ Da Christian III's søster Elisabeth år 1543 i Kiel ægtede hertug Magnus af Mecklenburg, mødte hun i brudevogn, trukket af otte grå hingste.⁵⁴ Denne vogn var vistnok endnu af den gammeldags art. Og det samme gjaldt uden tvivl også den pragtfulde, forgyldte brudevogn, hvori Christian III's datter Anne holdt sit indtog i Torgau år 1548. Men betegnende er det, at Christian III medgav sin dronning og datter til denne storartede brudefærd desforuden tre andre forgyldte vogne, hver især med otte heste for, og endnu en trumf, det nyeste nyt: en hængende vogn. Ingen af disse fem vogne måtte misbruges af uvedkommende. „Fruentimret“, der ledsagede de kongelige, skulle smukt holde sig i deres fruervogne. Ved indtoget sad dronningen og bruden i den forreste, forgyldte vogn, medens resten fulgte tomme efter for i fornem tavshed at belære sachserne om, hvad for folk deres nye hertuginde var kommet af.⁵⁵

De pragtfuldeste af alle danske brudevogne i det 16. århundrede var dog de to, hvormed enkedronning Sofie år 1589 udstyrede sine døtre. Begge var de af den nyeste art hængende vogne, de såkaldte „karrosser“, bunden af guldbeslagt træ, overdelen af hvidt læder, oversået med guldstifter. De hang i remme af guldbesat elsdyrshud og bares af fire forgyldte sølvsøjler, foroven som vildmænd, forenden som bøfler. Seletøjet og bidslerne til de otte par heste var naturligtvis ligeledes rigt forgyldte.⁵⁶ Begge vakte de den største opsigt, hvor de kom frem. For den enes vedkommende, frøken Elisabeths, havde enkedronning Sofie, der fulgte med på rejsen, rig lejlighed til at nyde beundringen, lige fra da den ved hendes ankomst til Warnemünde blev trukket ud af kirken, hvor den havde overnattet – de 15 andre kongelige vogne havde måttet stå udenfor – og med ærefrygt toges i øjesyn af mængden, medens „Sankt Mikael“ dundrede farvel ude fra dybet,⁵⁷ og lige ned til det jublende indtog i Wolfenbüttel.

En mere ublid skæbne ramte frøken Annes. Skipper Christen, der fik den om bord, havde selv været i Frederiksborg og taget mål af den,⁵⁸ så at den kunne stå i sin kasse forsvarligt fastsurret på dækket. Elleve orlogsskibe ledsagede den.⁵⁹ Men hvad hjalp alt dette, når „apostlen Langvinus“ kom bagefter i en tom øltønde, smådjævlene „Pil-hestesko“ og „Smuk“ klyngede sig om kølen, og

Et fyrsteligt brudeindtog. I 1666 ægtede prinsesse Anne Sofie af Danmark – en datter af Frederik III – kurfyrst Johan Georg III af Sachsen. Brylluppet fandt sted i Dresden, og på Rosenborg opbevares stadig en kobberplade, hvori hele optoget er indgraveret. Dette er et mikroskopisk udsnit af helheden. Det viser dels en gruppe ryttere, dels en seks-spands ekvipage af den type, der var karakteristisk for midten af det 17. århundrede. Endnu på det tidspunkt havde vognene en bemærkelsesværdig lighed med vogne i det 16. århundrede. (Ole Woldbye fot.).

fanden selv blæste op,⁶⁰ så at rigets admiral ikke kunne nå længere end til Flækkerø! Frøken Anne måtte gå i land i Norge, hvor Jakob VI senere uventet kom og ægtede hende i Oslo. Imod alle regler måtte så de nygifte køre ned til Danmark i de besynderligste køretøjer, især for dronning Annes vedkommende: foroven den gamle karm, der for 46 år siden med otte grå hingste for havde tjent hendes mormoder Elisabeth som brudevogn i Kiel og nu af enkedronning Sofie i huj og hast var opsendt til undsætning. Men for tung til sneføre, umulig på fjeldvej, stod den denne gang anbragt på en slæde, som kun to heste møjsommeligt asede frem. Forgylدت elendighed med fløjlsbetrækket og de baldyrede, gyldne roser! Når dronningen for svaghed ikke formåede at holde sig oprejst, men måtte ligge udstrakt i karmen som i en seng, lige fuldt udsat for bakkernes bump på den lange, lange vej fra Akershus til Hålsingborg.⁶¹ Og imens stod hendes rigtige brudevogn ørkesløs i sin pakkasse først på skibet Kattogat ned og siden blandt stykgods på Holmen.

Som bekendt var hekse i Danmark og Skotland⁶² den egentlige

årsag til alle disse genvordigheder. Ganske uden brøde var dog enkedronning Sofie ikke, men kunne muligvis ved sin færd siges at have hidkaldt straffen. På dette ene punkt, hvad brudebefordring angik, havde hun nemlig handlet uretfærdigt og ikke gjort lige skel mellem sine børn, men givet den skotske datter dobbelt. Brudevognene var vel ens, men frøken Anne var derhos blevet udstyret også på svensk vis med sadel og ganger.

Anledningen hertil var, at man synes ikke at have kunnet blive klar på, hvad der var skik i Skotland. Om Tyskland vidste man besked, om Holland ligeså – Christian II's dronning Elisabeth havde jo i sin tid medbragt sin brudevogn som andre⁶³ – og om England var man heller ikke i tvivl. Men Skotland, det var jo et bjergland, muligt fulgte man da dér svensk skik. Forsynligt udstyrede derfor enkedronning Sofie sin skotske datter på dobbelt vis. Foruden brudevognen anskaffedes en guldsadel, som det kneb med at få færdig,⁶⁴ og samtidigt skrev enkedronningen brev på brev til fru Tale Arild Urups, til fru Karen Axel Gyldenstjernes, til Jakob Krabbe, til Jørgen Rosenkrantz⁶⁵ om en ganger til frøken Anne. Budet skulle hver gang låne hesten med tilbage til Frederiksborg, for at enkedronningen kunne se, „om han befaller os“. Men ingen af dem, end ikke Jørgen Rosenkrantz' den skimlede, var efter behag. Og til sidst, da der kun var et par uger til afrejsen, synes man at have måttet nøjes med ubeset at tage fru Gørrild Pedersdatters den hvide svensker, om hvilken der kun forelå, at

Der findes ingen billeder af admiral Peder Munks herostratisk berømte forsøg på at føre prinsesse Anne af Danmark til hendes bryllup i Skotland i 1589 – en sejlads, der sluttede i partielt havari for flere af skibene (se bind 3, side 289), ej heller eksisterer der billeder fra den lykkelige overfart året efter. Men i krøniken „Res Gestae Frederici Secundi“ findes denne gengivelse af flådens skibe under slaget ved Öland 1564. Elegante var fartøjerne ikke. I det 16. århundrede stillede man stadig øgede krav til skibenes størrelse, og man gav dem mere og mere sejl; men der var ikke noget harmonisk forhold mellem skrogens mægtighed og deres form, og skibene var vanskelige at navigere – især, når de optrådte i flok. Samtiden var tilbøjelig til at kaste skylden for uheld på heksene; nøgternt set skyldtes det mangler, som en forbedret skibsbygningsteknik i det 17. og 18. århundrede gradvis fik bugt med.

den „gefaldt fru Gørrild vel, og hun den selv i marken plejer at ride“.66

Havde enkedronningen fejlet, så var det kun af idel god vilje. Og oven på genvordighederne kom da også oprejsningens dag. Det var, da den 19. maj 1590 admiralen Peder Munk ikke længere huggede med „Gideon“ ud for Flækkerø, men strunk til hest red foran den smilende dronning Anne i brudevognen, ind ad vesterport i Edinburgh. Rundt omkring vognen gik seks borgere, der bar en fløjls-himmel prydet med guldfrynser og ædelstene. Nærmest dem kom atter et sælsomt optog af sværtede mænd, kun klædt i sølv-mors svømmebukser med guldringe i næse, øren og mund, og guldkæder om de sort glinsende arme og ben. Snart spankende med høje trin som storke, snart vraltende som gæs eller ravende som berusede negere, drev de med deres hvide stave den alt for nærgående mængde fra vognen. Kartoverne tordnede, Robert Bruce lyste velsignelse, trommer og piber faldt ind, og under øredøvende jubel gik midt under porthvælvingen en stor kugle ned mod vognens hvide læderhimmel. Ud trådte en allerkæreste lille engel, der overrakte dronningen Bibelen og stadens nøgler. Alt var glæde, hver mislyd glemte og modsætningerne forsonet: lige bag ved brudevognen gik fru Gørrild Pedersdatters den hvide svensker, med gyldent bidsel og den pragtfulde guldsadel, „om hendes fyrstelige nåde lystede heller at ride“.67

Når *udstyret* var færdigt, førtes det, gerne en af de sidste dage før brylluppet, til brudgommens hus. Denne højtidelige henbringelse foregik i reglen med stor pomp, ofte til vogns, selv om begge parter boede i samme by. Vognen kaldtes „kistevogn“ eller „brudevogn“. På denne vis kunne selv småfolk være med til at få „brudevogn“.

Før indpakningen eller også ved modtagelsen i brudgommens hus, blev *udstyret vist frem* og synet af en talrig skare såvel blot nysgerrige som særligt indbudne. At dette gav anledning til et *synegilde* fulgte af sig selv, og regeringen måtte af og til skride ind for at hæmme udskejelser. Helt afskaffes kunne det ikke, thi det var jo nødvendigt, at kyndige folk, helst flinke husmødre, var til stede på brudgommens vegne for at påse, at intet stykke manglede, og det, der afleveredes, var forsvarligt i alle måder.

I Sverige og i Sønderjylland synes man at være gået til større

overdrivelser end i det egentlige Danmark. Her er det mest kun den blotte fremvisning, der omtales.⁶⁸ I Sverige forbødes ridende optog ved udstyrets bortbringning.⁶⁹ Og i Sønderjylland og Holsten måtte der nedlægges forbud mod sus og dus med musik ved synsforretningerne, storartet optog med brudesengen gennem gaderne eller vild kørsel med kistevogn og rytterskare i galop over markerne. Christian IV forbød al synsforretning, Johan Adolf indskrænkede sig til det mere opnåelige: at begrænse tallet af lovligt indbudne til seks koner, der sagkyndigt måtte syne brudesengen og kisternes indhold, men ikke måtte festligt beværtet af brudgommen.⁷⁰

Medens den hele skik nu vistnok er ophørt i det øvrige Norden, har den holdt sig i Sønderjylland og Holsten. I egnen ved Fjølde i Sønderjylland er det således skik, at haspetræet køres på forreste vogn. En af brudens pårørende skal uafbrudt dreje det rundt, rimeligvis til tegn på den vordende husmoders iver for at spinde og lave lærred. Ved Valsbøl bruger man at lade vognene med udstyret køre rask forbi det nye hjem. Brudgommen og alle de tilstedeværende løber da ud og spørger, hvor de vil hen; – de vil videre; – og en lang underhandling begynder, der naturligvis ender med, at de kommer ind og bliver beværtet.⁷¹

I Holsten var det ved det 19. århundredes begyndelse skik, at udstyret afhentedes i to seksspændige vogne. På disse sad tvende koner, brudgommens tillidsnavn, og råbte: „Kom ud og forsølv kisterne!“ Brudens fader kom da ud og lagde en specie i bunden, og derpå bar moderen med husets venner sengeklæder, linned og boskab ud, som konerne synede stykke for stykke og lagde i kisterne. Manglede der efter deres mening noget, krævede de det uden videre. Først når alt var pakket, kom de to koner indenfor og blev beværtet. Hele denne forretning kaldtes „Uutschuv“.⁷²

I bjergegnene i Bayern er det den dag i dag skik, at vognen, der et par dage før brylluppet afhenter brudens udstyr til brudgommens hjem, „brudevognen“, som den dér kaldes, skal være forspændt med fire heste smykket med bånd, og toget ledsaget af ryttere, der uophørligt knalder med deres piske.⁷³ Intetsteds i Europa har dog den vidt udbredte skik holdt sig i så festlig en form som i Istanbul. Endnu den 2. april 1889, da sultanens fire døtre havde bryllup, førtes deres udstyr, omhyggeligt indpakket i hvidt linned, på 30 prægtigt udstyrede vogne i stort optog rundt i byens gader.⁷⁴

Når udstyret således i det 16. århundrede blev udstillet og synet, og stundom endog ført i optog gennem gaderne, lå den fristelse nær at gøre så meget som muligt ud af det. For Sønderjyllands vedkommende omtales år 1600 den uskik, som siges „*atter* at have indsneget sig“, at folk af falsk ærgerrighed købte meget for kostbart udstyr, så at „de ofte efter endt bryllup havde måttet sælge det igen til halv pris“.75 Allerede år 1375 var det fif godt kendt i Lüneburg og genstand for rådets forbud: „at bringe i udstyrsoptoget til brudgommens hus sager, som det slet ikke var meningen, at han skulle beholde“.76

I en tid, hvor således udstyret stilledes til skue for hvermand, måtte det være dobbelt tungt for den ubemidlede ikke at kunne møde med det behørig. Her trådte imidlertid den offentlige fællesfølelse hjælpende til. Det ansås for samfundets pligt at skaffe de ugunstigt stillede sømmeligt udstyr; hvo, der bad om sligt, måtte ikke afvises.

Denne mærkelige skik var fælles for alle tre nordiske riger. I sin simpleste form bestod den i, at en af *fæstefolkene*, eller begge, men hver for sig, gik rundt og *tiggede sammen*. Kun undtagelsesvis omtales det, at man kunne lade andre gå for sig.⁷⁷ Efter at bryllup var blevet lovbealet for alle, skulle denne tiggergang jo egentlig finde sted mellem fæstensøl og bryllup, men indsamlingen foregik i flere egne, f. eks. Bergens Stift, dog først efter brylluppet.⁷⁸

Stundom anskaffedes en hest til forretningen eller endog en hest og slæde til hver af fæsteparret. At sligt kunne betale sig, fremgår af, at f. eks. i Akershus Stift år 1736 siges fæsteparrene mange gange i vinterens løb at måtte hjem og læsse af og så ud igen, hvor de kom hen, fik hesten sit vinterfoder for intet; hen ad sommeren, når den kom i pris, kunne den sælges igen.⁷⁹ Hvad der selvfølgelig hørte med, var en stor sæk. For at kunne skelnes fra almindelige tiggere, gav man i en senere tid ofte denne sæk et lidt finere præg, lavede den af bleget lærred,⁸⁰ bandt i den ene ende et rødt bånd⁸¹ eller lignende.

Det synes at have været stående skik, at indsamlingen skulle foregå under iagttagelse af visse, trykkende regler, som en art pilgrims-gang. Modtageren måtte således i de forskellige egne enten ikke tale,⁸² eller ikke komme ind i huset,⁸³ eller ikke nyde noget. „Deres bygdevis er så,“ hedder det fra en egn i Norge, „at om fæstemanden

En simpel ting – et fyrfad af messing; men det bærer inskriptionerne „C 4 1636“ og „Elinore Kristine“. Da Leonora Christine netop i 1636 ægtede Corfitz Ulfeldt, er der al mulig grund til at antage, at fyrfadet hørte til det udstyr, som hendes fader medgav sin yndlingsdatter i ægteskabet med den kommende rigshøfmeister – og landsforræder. (Rosenborg).

gik ind i huset, var hans gave forspildt. Vil nogen give ham at drikke, da bæres det ud til ham på marken, men mad får han ikke hos nogen, og derfor lider han hunger, tørst og kulde.“⁸⁴

Under alt dette samlede de dog rigeligt ind både af uld og lærred, korn, træfade, træskeer og andet boskab. Sjældent gik de tomhændede fra et sted, thi, som det træffende udtrykkes år 1736: „Bønderne holde det for en religion at give sådanne rigeligt, thi så kan deres børn, når de gifte sig, vente det samme.“⁸⁵

Ret mærkelige er de forskellige benævnelser for denne art indsamling. I det sydlige Sverige kaldes det „at gå fæstemø“,⁸⁶ eller man skelnede mellem parrets forskellige slags tiggeri og kaldte hans „at tigge havre“, hendes „at tigge to“ (to = uld).⁸⁷ I Norges østland kaldtes det „at munke“, et udtryk, der tydeligt nok mindede om tiggermunkenes omstrejfen.⁸⁸ I Norges vestland hed det „at bede om busta“ og i Mellemsverige „at gå eller at løbe brusta“, udtryk, der måske står i forbindelse med hinanden. I Danmark, hvor skikken ligeledes var vel kendt,⁸⁹ synes man ikke at have haft noget særskilt navn for denne art tiggeri.

En skik som denne måtte på dobbelt vis friste til misbrug, idet enten almindelige tiggere optrådte som trængende trolovede, eller folk, der selv havde råd til at skaffe sig udstyr, foretrak at samle det sammen hos andre. Begge former omtales omkring år 1700. Da pigerne i Østgötaland havde fået smag på denne ret tiltalende art omflakken, blev det vedtaget på sognestævne år 1691, at „de ingenlunde må løbe i brusta, førend de er præstefæstede, da det hænder, at mange løbe, som siden forandre sig“.⁹⁰ Og fra Bergens Stift hedder det omtrent på samme tid: „Den skik at bede buste er så almindelig, at ej alene fattige, men også de rige blandt bønderne bruge den, ja, og præsterne iblandt benytte sig af denne skik, om de just ikke selv gå omkring, men lade en og anden gå om og bede om buste for sig.“⁹¹

Selv om skikken imidlertid bevarede i sin renhed, indeholdt den dog altid en farlig fristelse for ubemidlede til at indlade sig i for tidligt ægteskab eller til at begynde dette på en mere storartet måde, end man siden kunne blive ved. Dette var grunden til, at øvrigheden efterhånden skred ind og søgte at få skikken afskaffet. I København forbødes det allerede 1610 „tjenesteløse folk, daglønnere, selvføddinger og andre deres lige, som ikke kunne eller formå noget bryllup at gøre, alligevel til deres ægteskabs sammenkommelse at omstryge den ganske by og menighed for penninge at samle“.⁹² År 1730 blev „bustegang“ afskaffet i Søndmøre i Norge, år 1736

indgav biskoppen i Akershus Stift en forestilling til regeringen om betleriets afskaffelse og meddelte heri, at de fleste nygifte, der samler buste, „have hverken avling eller plads, ikkun hugge sig en hytte op i skoven, æde op i ladhed det, de har samlet, og siden er de betlere“. I Christianssand Stift forbødes bustegang år 1786, osv.⁹³ Selv om imidlertid skikken således åbenlyst er blevet forbudt, har den dog under lidt ændrede former vidst at holde sig endog i Danmark enkelte steder på landet lige ned til vore dage.⁹⁴

3

I en tid, hvor anskaffelsen af udstyr i den grad foregik for dagens lys og under tryk af den offentlige mening, måtte det vække opsigt, når *en enkelt* stillede sig mod strømmen og *nægtede at opfylde sin pligt*. Og ganske særlig opsigt måtte det vække, når den, der handlede så, ikke var en ubekendt ubetydelighed, men hørte til landets første slægter.

Vi skal nærmere betragte et tilfælde af denne art, der indtraf i Danmark år 1538. Som blot undtagelse har det vel kun lidet krav på interesse, men de fyldigt bevarede oplysninger frister til at dvæle herved, dels fordi de åbner indblik i et bevæget familieoptrin, dels fordi vi her, om end på negativ plade, vil kunne genkende mange af de ovenomtalte træk.

Hovedpersonen var ridder Joachim Lykke, der som enkemand levede på sine gårde i Jylland. Han havde været gift med Maren Bille, en datter af Peder Bille til Svanholm og søster til ikke mindre end fire af datidens mest ansete mænd. I dette ægteskab havde Joachim Lykke en del børn. Men efter sin hustrus død syntes han ikke at have taget sig synderligt af dem: i hvert fald opholdt den datter, hvorom her er tale, jomfru Karen Lykkesdatter, sig til stadighed hos sin morbroder hr. Eske Bille og dennes fortræffelige hustru fru Sofie Krummedige.⁹⁵

Jomfru Karen var trolovet med Erik Krabbe og skulle have bryllup. Men faderen lod ikke høre fra sig om penge til datterens „udflyning“, og til sidst måtte da fru Sofie Krummedige skrive til ham derom. Svaret kom i foråret 1538, og udskriften i det mindste var meget lovende: „Ærlig og velbyrdig kvinde, fru Sofie hr. Eske

Billes, min hjærte kjære søster, ydmygeligen og kjærligen sendes dette brev.“ Indholdet derimod var kun tyndt. Han lå i flytning, led meget af kummer og „vedermod“ og ønskede sig død. To andre bryllupper måtte der først skaffes penge til, men han havde hverken penge eller klenodier. Brevet lød således:

„Min alsomkærligste hilsen altid forsendt til eder med Vorherre! Allerkæreste søster fru Sofie! Om de ærinder, som I skriver mig til om, da beder jeg Gud først om, at I vidste fuldelig min lejlighed, hvor det skikker sig for mig. Jeg ligger her på et flyttende, så jeg ved aldrig, hvor jeg skal først vende mig. Som mange godtfolk er vitterligt, både hr. Tyge Krabbe, fru Anne og flere, som her nu hos mig er og kan nu høre og se, hvor min lejlighed nu skikker sig.

Men eders godhed og velvillighed og store ære og gode, som I have bevist mig og mine børn, kan jeg eller nogen af de venner, jeg haver, eder aldrig fuldtakke. Gud give, jeg havde så i evnen, som jeg kan fornemme, jeg er betragtet til! Da skulle I finde mig velvillig til at gå efter eders vilje, ligesom I ville selv have det. Nu er det så mangelunde ondt for mig, og stor kummer og vedermod jeg er udi, så jeg kan ikke overkomme det, det skulle end gælde min hals.

Kære søster! Som I skriver og om det bryllup, da ved jeg der ganske lidet rede til, at det så overkommer. Og er her og to andre, som er og noget så nær ved hånden som det; så at, hvad de vil gøre af mig, da står det mig ikke til at komme over. Så at, var det den al-sommægtigste Guds vilje, da var jeg gerne tilfreds, at jeg var hos hans evige godhed, så ville jeg gerne være tilfreds, at de måtte tage alt det her var, og skifte det bedste de kunne.

Jeg vil dog gerne, kære søster! være efter deres vilje med den del, jeg kan komme af sted med, og med sådanne penninge, som her ganger, anden mynt får vi ikke.

Og som I skriver om perler, da haver jeg, så hjælpe mig Gud! ingen perler, det ved jeg udaf. En perlehue havde Maren – Gud hendes sjæl have! – vel besat med guld og perler i ørnklo [en art mønster], så skøn som hun kunne findes nogensteds i dette land. Den fik [dvs. gav] jeg fru Hildeborg, og hun lovede mig, at hun skulle skifte den i fire parter, så at Susanne, Gertrud, Karen og Helvig

skulle hver få sin part, så der skulle intet glippe udi. Hvad de havde fået den eller ej, det ved jeg ikke. Andre perler har jeg ikke.

Dermed eder den alsommægtigste Gud med husbonde og børn, og alt det, I vel vil, til evig tid befalet! Og megen og stor tak for alt godt for alle de venner, jeg ved nu“.

Joachim Lykke,
Ridder.

Inden i brevet lå følgende seddel:

„Item kære søster! en rød fløjskjortel, vel højt bræmmet med hermelin, den haver jeg fået [dvs. givet] fru Anne, den dannekone. Hun haver lovet at fly eder den til Karen. Kære søster! I tror aldrig så gerne jeg ville være i tale ved hr. Eske Bille for nogen udi verden, om han kom her nogen tid til landet, hannem selv til stor gavn.“⁹⁶

Hvor brændende just lysten har været til at få den skrappe svoger, hr. Eske Bille, i tale, er vel et spørgsmål. I hvert fald var der ingen fare fra den kant, hr. Eske skulle først med kongen til fyrstemøde i Braunschweig og senere i statsanliggender til Frankrig,⁹⁷ så Joachim Lykke kunne foreløbigt føle sig rolig. Hans afgivne løfter skulle heller ikke trykke ham. Som det ses, indskrænkede de sig til en meget ubestemt bemærkning om „sådanne penninge, som her ganger“, samt anvisning på en kvart perlehue og en rød fløjskjortel.

Sligt var imidlertid for lidt for jomfru Karen til at sætte bo med. Forgæves var dog alle forsøg på at bevæge Joachim Lykke til at yde penge. Man synes en tid næsten helt at have opgivet sagen; det fik først atter art, da hr. Eske var vendt tilbage i efteråret og selv skrev sin svoger til.

På Eske Billes første brev svarede Joachim Lykke blot med klage over, at han desværre ingen penge havde, dog skulle han nok ved lejlighed sende ham en 600 mark. Hr. Eske lod sig imidlertid ikke således afspise, men skrev et nyt, skarpere brev, hvori han mindede ham om, at hans afdøde hustru Maren Bille var blevet givet ham med ærligt udstyr, og ifølge loven var hr. Joachim nu – af grunde, som vi senere skal se – pligtig at skifte med sin datter. 600 mark var meget for ringe en sum. Men ikke engang disse havde hun jo fået. Han forlangte derfor øjeblikkeligt en ordentlig sum tilsendt

foruden de 47 gylden, som allerede på hr. Joachims vegne var udlagt i København til jomfru Karens udstyr.

Det var et ubehageligt brev at svare på. Ganske uden udgifter kunne svaret næppe blive. Joachim Lykke gjorde dog et forsøg endnu, og begyndte på ny at tale om sin elendighed og sit „flyttende“. Et øjeblik truede han vel med at fare op i anledning af bemærkningen om hans afdøde hustru Maren Bille; men han sank atter blødt ned i en blanding af blide minder, selvtilfredshed og mild hengivenhed i Guds vilje: „Dydelig, duelig og ærlig kom hun til mig, og der takker jeg den evige Gud, for han sendte mig hende. Så håbes mig, jeg holdt hende for en æragsløs, duelig dannekone, ihvor hun kom. Havde det været Guds vilje, hun måtte have levet, da kende det Gud! havde det været hans vilje, og han havde taget mig, da havde jeg det møget hellere set.“

Ak ja! han var nu en gammel udlevet, sygelig, vanfør og fattig mand. Der var så mange, der krævede ham, at havde han end 1000 gylden for hver én han har, så slog det alligevel ikke til. Men hvor smukt havde dog ikke hr. Eske og den kære fru Sofie taget sig af hans fattige datter, opfødt hende fra barn og været hende fader og moder! De skulle vel ikke have lyst til også at betale hendes udstyr?

Havde brevet været stilet til en anden, ville hr. Joachim rimeligvis have standset her og blot tilføjet af sit „hjertes“ rigdom ønsket om „mange 100.000 godnatter og evig løn i himmerige“. Men det var en dreven forretningsmand, han skrev til, der måske endog sprang alt sligt over; de egentlige pengesager måtte da berøres. Hr. Joachim gjorde det med let og sikker hånd.

Hvad de 600 mark angik, så havde han alt tidligere sendt 500 mark til sin tilkommende svigersøn, Erik Krabbe, og nu igen 500 mark med hans svend, Christen Mulig. Det var 1000 mark. De udlagte 47 gylden og 1000 mark til ville han sende til hr. Eske. Det var over 2000 mark. Nu kunne hr. Eske selv regne ud, om det ikke var rigeligt jomfru Karens lod, da der kun tilkom hende en trettededel af hans formue. Tretten gange 2000 mark det var 26.000 mark, en vældig sum for den, der hverken havde slot eller len, men kun kummer og „vedermod“.

De 1000 mark skulle hr. Eske som sagt få. Men han måtte selv lade dem hente, thi hr. Joachim havde desværre intet sikkert bud

at sende dem med. „Kære broder! Stedes eder nogen visse bud hid, der tro er, og ikke en sådan åbenbarlig tyv og forræder, som Claus Skriver er, sådan som han skikket sig imod mig! Det I ville da vel gøre, ihvad visse bud her kom, at han måtte tage de 1000 mark med sig“.

Her var hullet, gennem hvilket den halve sum dryssede ud igen. Afsendelsen var nu gjort afhængig af, at Eske Bille selv sendte bud til Jylland, og at budet gjorde et pålideligt indtryk på Joachim Lykke. Var de 500 mark, som sagdes at være afsendt til svigersønnen med bud, der bar det upålidelige navn „Christen Mulig“, lige så meget i det blå som hine 1000, så indskrænkede regnestykket sig egentlig til, at hr. Joachim i stedet for efter tidligere løfte at betale 600 mark kun gav 500.⁹⁸

Da hr. Eske Bille havde modtaget dette brev, indså han, at man ved breve altså ingen vegne kom med svogeren. Han pålagde da sin søstersøn, Iver Lykke, at drage til faderen og udvirke, at denne betalte en sømmelig sum til datterens udstyr samt afgav en ordentlig vogn og et par af sine bedste heste til hendes brudevogn. På samme tid skrev han et brev af lignende indhold til hr. Joachim og afsendte derhos sin småsvend Gregers til denne, for at der, som Joachim Lykke havde ønsket, kunne være et pålideligt bud til at modtage brudevogn og penge.

Hr. Joachim var imidlertid ikke den mand, der lod sig magte af en søn og en småsvend. Da „det pålidelige bud“ Gregers atter vendte tilbage til hr. Eske, var det ikke på en brudevogn med lommen fuld af penge, men slukøret til hest, alene som overbringer af to fattige breve.

Begge var de forfattet i Feldballe den 6. december 1538, men skønt udgået på samme dag fra gårdens fælles blækhorn, var de af højst forskelligt indhold. Det første var fra Iver Lykke. Det var mørkt i indhold og tone, dets eneste lysglimt var det uhyggelige ordspil, at faderens hr. Joachim Lykkes bortgang, betegnedes som det tidspunkt, da børnenes „lykke kunne blive noget bedre“.

„Min ydmyge, velvillige og kærlige hilsen altid forsendt med Vorherre! Kære hr. Eske og kære morbroder! betakker osv.

Kære morbroder! Om de ærinde med min søsters hjælp til min fader, som I mig tilkendegav, da haver jeg nu handlet og undervist

min fader derudi så vidt og bredt, som mig muligt er og stander at gøre. Og haver jeg ikke andet forhvervet deraf end stor uvilje og utak, for jeg sagde hannem hans egen ære, lempe og bestand. Og tykkes mig, at hverken eders mangfoldige skrivelser og gode formåninger eller nogen min undervisning kan være noget bevendt, så hun deraf kan blive behjulpen. Jeg haver aldrig kendt hannem med sligt sind, som han sig nu fortaget haver, og er så vidt kommet, at han hverken agter sine børn deres bestand og velfærd og ej slægt eller venner. Og er ikke andet hans ord, end at han ikke vil gøre sig fattig for hans børns skyld, med mange andre slige flere ord, som jeg ikke kan skrive.

Jeg haver og brugt flere andre vore venner hos hannem om min søsters hjælp. Da kunne vi ikke mere erlange, at han vil hjælpe hende med, end som han nu selv haver skrevet eder til, hvormed hun i ingen måde kan være behjulpet, dog det er hannem hårdt nok tilsagt. Og ikke vil han heller lade sig bekoste at fremskikke med sit eget bud, hvad han vil unde hende, som I vel og selv kunne formærke på hans egen skrivelse til eder, medmindre det I ville lade det annamme ved eders fuldmyndige. Hvad sind eller skel sligt skal være, kan jeg mig ikke understå.

Kære morbroder! Så ved jeg hende ingen råd så kort til ydermere hjælp, medmindre vi kunne nyde nogle gode venner til, som ville undsætte hende med ydermere guld og penninge til, hvad hun behøver, på nogen tid, indtil Gud vil, hendes og alles vore hendes søskendes lykke kunne blive noget bedre; da vil vi alle tilhjelpe, så det skulle blive aldeles uden skade, på det hun måtte med noget på den skik fremkomme som det folk, hun er kommen af“ osv., osv.⁹⁹

I hr. Joachims brev var der i modsætning hertil en vis sikkerhed i tonen som efter et lykkeligt afslået angreb. Vel klynkede han fremdeles, men klagerne over „flyttende“, kummer og „vedermod“ fik denne gang et kækkere sving ved en forudgående livlig skildring af hans fordums rigdom, og samtidig antog de selv en mere afvisende form. Han nøjedes ikke længere med blot at slå på, om hr. Eske ikke selv ville betale udstyret, men gik ud herfra som en selvfølge: „Det er nu skikket så, at I og eders kære husfrue skulle nu tage ved og gøre eders bedste derudi.“ Og samtidig vedgik han som ganske naturligt, at hans datter i stedet for brudevogn med tilhørende

heste fik nøjes med en enspænder uden vogn, samt at han ikke agtede at medgive budet Gregers de lovede 1000 mark: „Men jeg haver de 1000 mark nu samlet her til stede, som jeg ville gerne sende eder, hvor jeg kunne få vist bud. For jeg haver dennem ikke selv, der jeg kunne forlade mig på. Og beder jeg eder gerne, at I ramme det bedste derudi.“ Endelig tillod han sig den overdådighed at lade i det gamle regnestykke: 13 gange 2000 mark – hvoraf jo, som vi har set, de 1000 mark stadig tilbageholdtes – udfaldet rykke op til ikke længere at blive blot 26.000 mark, men „hart ved 30.000 mark“.¹⁰⁰

Det held, som hr. Joachim Lykke her havde haft med at afslå dobbeltangrebet, fyldte ham øjensynligt med nyt mod. Da hr. Eske Bille kort efter sendte bud på ny efter de 1000 mark samt vogn og heste, vovede han derfor ikke blot at svare nej til alt dette, men havde tillige den kostelige idé at fylde brevet med en lang beskrivelse af en hest, som han tidligere havde tænkt på at ville sende, men som desværre – var død. Når skuepladsen for denne hr. Joachims tænkte gavmildhed henlagdes til sidste gang, Eske Billes småsvend Gregers var på Feldballe, og det samtidig erindres, at der i det denne medgivne brev til hr. Eske ikke mæltet et ord om samme hest, så kan den hele fortælling vistnok trygt forklares som blot udslag af en livlig indbildningskraft.

„Kære hr. Eske Bille og kære broder! Som I nu skriver mig til igen med dette bud om hjælp til min datters bryllup og om heste, da sendte jeg nu til eder med eders småsvend den allerbedste hest, jeg havde, som dér kunne tjene til, og gav jeg selv 44 mark og 100 for hannem. Og en anden fole havde jeg, jeg ville have undt hende, var noget så hvidgrå og blisset, med fire, hvide fødder, som jeg ville nødig have haft hundrede mark for. Den styrtede på stalden den samme nat, som eders småsvend kom til mig til Feldballe, og jeg fik det ikke at vide, førend den samme dag eders småsvend var rede at ride bort. Den havde jeg gerne undt hende! Og min ting giver sig ikke nu så med foler, som den tid jeg havde Østrup og før den fejde kom, som jeg nu skrev eder til med eders svend om alle ærinde.

Og om den hjælp skrev jeg eder og til, at jeg haver samlet 1000

mark, de stå her til rede, når I ville vel gøre og sende hid et vist bud. For min lejlighed giver sig ikke, så jeg kan sende det frem; for jeg er skrøbelig, sygelig og fordærvet og ved ikke, hvor jeg skal flytte eller sla min bopæl neder på min alderdom, så jeg haver alle hænderne fulde. Og agter, det skulle da blive en god summa, nær alt kom til hobe og skulle lægges udi tretten søsterdele, om hver skulle have 2000 mark og noget ydermere, som ud er kommet til én søsterdel.

Så kan jeg ikke ydermere gøre der ad, ihvad folk vil gøre af mig, og håbes mig, jeg haver så været mine børn for en god fader til denne dag, som jeg vil svare først for den almægtigste Gud og så for hver kristenmand, endog det kan ikke være til tak“ osv.¹⁰¹

Dette var dog hr. Eske Bille for meget. Hans tålmodighed havde nu ende, og småsvenden Gregers måtte på ny af sted til Jylland, denne gang dog ledsaget ikke blot af et brev, der havde både næb og klør, men tillige af en håndfast bussemand, Niels Balsen. Svaret, som de hjembragte, lignede vel dets søskende, for så vidt det var fyldt med klager over det kostbare „flyttende“, gentagne opfordringer til at „ramme altingest i det bedste“ og de varmeste udtryk om den „hjarte kære frænke, eders allerkæreste husfrue“. Også den hvidgrå blissede, som hr. Joachim gerne havde undt sin datter, „men han styrtede på stalden, samme nat“ osv. fik endnu en gang en hæderlig omtale. Men hvad der var det afgørende, Niels Balsen bragte de 1000 mark med sig tilbage, og småsvenden Gregers førte en håndhest med fra hr. Joachim, hvorom denne i brevet gav den beroligende oplysning, at også andre end han selv kunne bevidne, at den havde kostet 140 mark.¹⁰²

Skulle den med for jomfru Karens brudevogn, var det også på høje tid, at den kom. Den afgik ved juletid fra Jylland, og allerede i begyndelsen af februar skulle brylluppet stå i Halland. Dette dobbelte offer, både at udrede det meste af udstyret og tillige betyde brylluppet, havde nemlig hr. Eske og fru Sofie bestemt sig til at bringe deres plejebarn. Med rette udtalte den forrige katolske bisp, Ove Bille, slægtens tak til ægteparret for denne deres uegenlyttige færd. Hans ord havde en vis vægt, thi han havde selv fornylig vidst at opføre sig som en hædersmand, da kirkens, kongens og fædrelandets krav gik i modsatte retninger. Afsat som bisp,

men løsladt af fængsel, skrev han nu fra Skovkloster, hvormed han i sit livs aften var blevet forlenet til efterløn, tvende breve til sin broder og svigerinde. At det blev til to breve, skønt indholdet var næsten ordlydende ens og kun udskriften forskellig, viser, at den gamle ikke havde glemt sin punktlighed fra den tid, han tjente som kansler hos kong Hans. Selve indholdet giver et tiltalende billede af den katolske, præsteviede adel, der gik i graven med ham.

... „Kære broder! Eftersom vi tilforn endeligen formærkt have din gode, villige, og store velvillighed imod vor søsterdatter Karen Lykkesdatter, at du udi den hellige trefoldigheds navn agter at gøre hendes bryllup nu på søndag otte dage næstkommende – Gud give det hannem til lov og både dennem og deres venner til god lykke og salighed! – så takke vi din kære husfrue og dig kærli- gen og gerne for de mange velgerninger, store bekostning og møgen umage I både hende til des gjort have og nu besynderligen bevise ikke som nær slægt, men som fader og moder. Hvilket vi og alle hendes venner eder des pligtig er at give tilbørlig tak og forskylde det, hvor man kan.

Kære broder! Så vedst du vel, at hun er moderløs og så godt som af hendes fader forladt. Thi bede vi din kære husfrue og dig kærli- gen og gerne, at udi alle måder ville ramme hendes bedste og sige og undervise hende sit gavn og bedste, førend hun fra eder skiltes, at vi må spørge gode tidender om hende. Vi have derom skrevet hender selver til, at hun skal bevise eder både både tak og tjeneste og ikke gange af eders råd, og derhos sendt hende en føje skænk for en ære [en ringe brudegave], at hun den taknemmelig annamme vil. At du nu udi alle måder som altid tilforn ville vide hendes bedste, det ville vi gerne kærli- gen mod dig forskylde“ ...¹⁰³

Det blev Ove Billes sidste brev til svigerinden, fru Sofie Krum- medige. Det var dog ikke ham, der døde – han overlevede i de føl- gende seksten år de fleste af sin slægt – men fru Sofie bortkaldtes i maj 1539. Allerede i december havde hun været døden nær, og venner havde hjemkaldt hendes husbond til hende på fædrengår- den Vallen i Halland.¹⁰⁴ Det var muligt under dette hans ophold i hjemmet, at de var blevet enige om at ville betale såvel udstyr som bryllup for jomfru Karen. Vist er det, at fru Sofie først døde efter at have fejret Erik Krabbes og Karen Lykkes bryllup.

Karen Lykke måtte – som det fortælles i hovedteksten – døje mange genvordigheder, da familien i 1538 forsøgte at aftvinge hendes modvillige fader Joakim udstyr til datterens bryllup med Erik Krabbe. Man havde gerne set, at den tragikomiske affære var endt i et godt og langvarigt ægteskab – „og de levede længe og lykkeligt ...“; men således forholder det sig ikke. Resten af historien er kort og brutal; den fremgår af ligstenen over hr. Erik, fru Karen og hans anden hustru i Soderup Kirke i Vestsjælland. Indskriften siger: „Hr. Erik Krabbe, ridder til Bustrup, død på Åstrup helligtrekongersdag 1564, fru Karen Lykke og tvende deres børn, søn og datter, som hun døde af på Åstrup i barselsseng 1540 ...“ (Nationalmuseet fot. Se også bind 2, side 398).

Ydede således dette ægtepar mere, end man selv efter datidens begreber kunne kræve, så lyder dommen hård over hr. Joachim Lykke. „Moderløs og så godt som af hendes fader forladt“ siger jo Ove Bille om datteren. Hvad var da grunden til denne hans besynderlige adfærd, dobbelt besynderlig i en tid med anskuelser som hin?

Sagen lader sig åbenbart ikke forklare alene ud fra de store tab, han vel nok havde lidt i Grevefejdens tid. Det er heller ikke tilstrækkeligt at forudsætte hos ham en sygelig frygt for udkommet eller nedtrykt sjælstilstand, der lod ham i døtrenes forsørgelse se idel anledning til sorg og tilbagegang – han havde seks, en af dem ægtede en Tornekran, tre fik hver en Krabbe, to gik i Mariager Kloster¹⁰⁵ – tværtimod viser hans breve os ham oftere som både lun og kry og i reglen i velvillig forståelse med Vorherre om hensigten med, hvad der sker. Den mest afgørende årsag lå på et andet punkt.

Midt i flokken af breve kom der et, hvori den klynkende toneart på en ejendommelig måde smeltede sammen med kraftigt selvråde og dog venlig hengivenhed i Herrens vilje: fordi hr. Joachim var en fattig og skrøbelig mand, fordi han af hjertet ønskede at handle sine børn til bedste, men først og fremmest fordi „Vorherre nu havde forset det så“, havde hr. Joachim – *giftet sig på ny*. Brevet var til hr. Eske.

... „Kære broder! I haver og vel hørt, at der lades ilde om, [at] jeg haver nu giftet mig og fået mig en dannekone. Hvilket mange af dem, der ilde lade om, vidste de min lejlighed derudi, de skulle vel takke mig og ikke utakke mig, og sige, at jeg gjorde viseligen, både for mine børn mig ville være hørige og lydige og for mig selv. For med Guds hjælp det skal så skikkes, [at] det skal være dennem stor tingest til gavn og ikke til skade, om jeg skulle leve en stund, hvis folk ville ellers være tilfreds, om de ville tænkte ret.

Kære broder! Jeg er en ganske skrøbelig mand og sygelig, så det er mange dage, jeg kommer ikke af dette hus, jeg ligger udi. Og den samme kvinde, jeg haver haft hos mig, haver været mig ganske unyttig nu på tre eller fire år med mangan stor harm, kummer og vedermod og intet til gavns. Havde jeg så taget en anden skøge eller hore og lagt ind i mit bo og fået [dvs. givet] hende at gå med det, jeg havde, da havde jeg fået at se, hvad gavn mine børn eller

jeg havde haft deraf. Havde jeg fået mig en frue eller jomfrue af stor byrd og overdådig sindhed [dvs. sindelag], som det kunne komme, jeg havde så have fået – ikke for min person, men mere for de agtede, jeg havde noget ydermere end jeg er nogen tid mand for ... – havde jeg dog fået mig sådan en kvinde og fået [dvs. givet] hende mit at råde over med et overdådigt sind og mig til et dagligt had og vedermod og mine børn til et dagligt had og til en evig skade, da havde det været dennem bedre til måde.

Nu haver Vorherre dog forseet det her på min alderdom, at det skulle så ske; og aidrig havde jeg ellers levet så længe, havde han ikke så forseet det. Efterdi det var hans vilje, ville han så forsee det. Hvo kan da sige derimod?"¹⁰⁶

Det var åbenbart denne stilling som den af Herren beskikkede ægtemand, der forlenede hr. Joachim med ny styrke. Vel gav den også svogeren Eske Bille våben i hænde, for så vidt han nu ifølge loven kunne forlange, at mødrearven skulle skiftes med børnene. Men hr. Joachim stod ikke længer alene, han havde nu en trofast sjæl ved sin side, der delte kampens besvær og løn med ham. Det var muligt til denne brud, han havde sigtet, da han i brevet til fru Sofie Krummedige omtalte andre bryllupper, der var nok så nær ved hånden. Vist er det, hun måtte være hans nærmeste, hvad udstyr angik.

Kun flygtigt set dannede da hr. Joachim Lykke en undtagelse; nærmere betragtet bekræftede han netop reglen om datidens iver for at sørge for udstyr.

4

Det første spørgsmål, der var at afgøre med hensyn til selve *brylluppet*, var: *hvo skulle bekoste det?* Det var nemlig langt fra, som i en senere tid, en fast regel, at brylluppet burde stå i brudens hjem, altså hos hendes fader, moder eller nærmeste slægtning, og bekostes af samme. Sligt gjaldt fra gammel tid kun om bortfæstningen, ved hvilken fæstemøen jo blev givet bort af sin nærmeste slægtning. Men med brylluppet havde det været en anden sag, det var en fest for sig, som man måtte tales nærmere ved om. Denne gammeldags betragtningsmåde holdt sig endnu længe efter år 1582, da bortfæst-

ningen jo indskrænkedes til blot trolovelse, og bryllup blev lovbe-falet for alle.

Spørgsmålet om bekostning af bryllup havde ifølge gammel skik hørt med blandt de aftaler, der gik forud for bortfæstningen. Talsmanden tingede på bejlerens vegne med pigens fader om udgifterne til medgift, udstyr, bryllup osv., og stundom kunne det lægge et afgørende lod i vægtskålen, om talsmanden tilbød, at bejleren, hvis han fik ja, selv ville betale brylluppet. Fru Dorthe Gyldenstjerne skrev således år 1569 fra Norge ned til sin fader som anbefaling for en norsk adelsmand, der bejlede til hendes søster: „Og siger han også, min allerkæreste fader! at, dersom I give nu eders samtykke dertil, og eder tykkes da så godt at være, da vil han selv gøre sit bryllup heroppe på hans gård her i landet“¹⁰⁷: i dette forhold var der da ingen fast regel. Men netop derfor havde det sin interesse i hvert enkelt tilfælde at få oplyst, hvem der betalte gildet. Man nøjedes ikke med de ubestemte udtryk: „at holde bryllup“, „at lade sit bryllup stå“ osv. I indbydelsen skulle der gives klar besked, og enhver vidste vel at skelne mellem betydningen af: „Jeg agter at gøre min datters bryllup med N.N.“ og „N.N. agter at gøre sit bryllup med min datter.“

Denne betragtningsmåde af brylluppet som et blot og bart pengespørgsmål krydsedes af en anden, hvorefter det at „gøre“ brylluppet var en æresbevisning mod brudgommen eller mod bruden. Selv om nok så nøjagtige aftaler var truffet før bortfæstningen om, hvilken af parterne der skulle bekoste brylluppet, var da sagen hermed ingeniende altid endelig afgjort. Der kunne endnu være håb for den lidende part om at få en eller anden velynder til at betale gildet. Ganske åbenlyst gik enhver på jagt efter en sådan æresbevisning. Ingen dannede et midtpunkt i en kreds – den være sig nok så snæver, ikke blot som lensmand, men som præst, købmand, ja selv blot som mangeårig husbond eller madmoder – uden at vedkommende jo var udsat for ved lejlighed at blive taget sigte på som velynder og bryllupsgiver. Det højeste, men langt fra vanskeligste, mål var at få kongen selv til at gøre brylluppet. Herom drømte alle i kongeparrets nærhed, lige fra dem, der havde tjent som hof-sinder eller i dronningens jomfrukammer, og ned til den, der skurede kedler i kongens køkken.

For modtageren var det gode, som herved opnåedes, klart nok,

det var på én gang en fordel og en ære. Men for giveren var det mere end en pænt indsvøbt, afnødt almisse. Slig gerning havde værd i og for sig, det var en art „sjælegave“, af de handlinger, der godskreves en i himlen.

Vi står her ved datidens ejendommeligste syn på *brylluppet*. *Det var ikke blot et pengespørgsmål og en æressag, men en religiøs værdigenstand*. Denne opfattelse skrev sig uden tvivl fra middelalderen, da ægteskabet havde været et sakramente, og det at forhjælpe hertil altså en fortjenstfuld handling. Skønt læren om fortjenstlige handlinger ellers blev skarpt bekæmpet af lutheranerne, var man på dette ene punkt ikke så nøjeregnende. Ægteskabet erklæredes jo netop nu for den Gud velbehagelige stand; det lå da nær også at antage, at det var Gud velbehageligt, når man hjalp folk ind i denne stand. Og langt fra et tabe sig med årene, kom der netop den rette flugt i denne opfattelse, da ved år 1582 bryllup blev lovbefalet, og antallet af dem, der havde slig kærlighedsgerning behov, herved mangfoldigt forøgedes.

Dette tredobbelte syn på brylluppet medførte det mest brogede billede og den stærkeste spænding mellem modsatte yderligheder. Man kunne således træffe adelsmænd, der ikke veg tilbage for at lade betalingen for deres bryllupskost blive genstand for offentlig retssag. Jens Bjelke fik således år 1559 kongelig stævning over forskellige i anledning af „600 lod sølv, som fru Ingert ham lovede til at gøre bryllupskost med“.108 Mere sømmeligt optrådte dog brødrene Peder og Ludvig Munk, der, da på skiftet efter deres forældre det spørgsmål rejstes, om disse måtte siges at have fået noget forskud på arv, for så vidt faderen muligt havde fået sit bryllup betalt af sine forældre, erklærede, at sligt ville brødrene henstille til andres afgørelse og rette sig efter, hvad deres modpart kunne huske derom: „Vor faders og moders bryllup ved vi ikke, om vor farfader og farmoder have givet nogen hjælp dertil; men det ville vi give gode mænd at sige derom. Hvad de sige og synes derom, det ville vi gerne indgå, som vor egen farbroder ved bedst besked derom.“109

Omvendt kunne man møde det særsyn, at ganske tarvelige folks bryllup fejredes med den største pragt, og rigsråder stævnedes sammen til en fattig tjenestepiges bryllup. Dette tilfælde indtraf let, når en husbond gjorde et veltjent tyendes bryllup og hertil indbød, som skik og brug var, foruden brudeparrets tillige sine egne venner

og bekendte. Præsten Christian Bruun i Nyborg gjorde således år 1591 sin tjenestepige Mettes bryllup med Hans Skrædder og havde dertil indbudt 50 mennesker.¹¹⁰ Biskop Hans Mikkelsen var gæst ved magister Wichmanns piges bryllup,¹¹¹ og adelige gæster kom naturligvis i mængde, hvor en adelsmand gjorde sit tyendes bryllup.¹¹² Ved tvende pigers bryllupper på Nakkebølle 1594, som rigtignok fejredes sammen med husets datters, mødte ingen ringere end den unge Christian IV.¹¹³

Stærkest trådte selvfølgelig modsætningen frem, når det var kongen, der bekostede festen. Den 10. januar 1574 gjorde således Frederik II bryllup for to kammerpiger hos dronning Sofie, og en mængde af landets fornemste slægter indbødtes til ved midvinter at drage til København¹¹⁴ – Birgitte Gøye f. eks. med hele hendes „jomfrukammer“ den betydelige vej fra Herlufsholm – alene i denne anledning. Den 19. juni 1608 gjorde Christian IV på Københavns Slot bryllup for en pige, der havde tjent hos hans dronning, „fik hun en præst imod Frederiksborg“, og hele rigsrådet samt talrige andre adelsmænd var til stede som gæster.¹¹⁵

Hvor stærk denne tilbøjelighed til virkelig at gøre skridtet fuldt ud har været, kan bedst ses af de forbud, som regeringen til sidst fandt sig beføjet til at udstede herimod. Allerede år 1610 søgte man at hæmme overdrivelserne for Københavns vedkommende.¹¹⁶ Men endnu 1654 hedder det om forholdene i Danmark: „Pigers og tjenestefolks bryllupper tit koster en adelsmand så meget, som han kunne gøre sin datters bryllup for,“ i hvilken anledning det forbydes til slige fester at indbyde flere end fire par adelige.¹¹⁷ Ganske det samme var tilfældet i Sverige, hvorfra det år 1664 og 1668 hedder: „Nogle af adelen, når de bortgifter deres tjenestefolk, gør lige så stor bekostning på deres bryllup, som på deres egne børns.“¹¹⁸

Den kærlighedsgerning, der øvedes ved at gøre sligt et bryllup, var en art indbetaling i Vorherres den store forsikringsanstalt. Ganske naturligt faldt det da at antyde, hvorledes man ønskede sig den tilsvarende nådesanvisning udbetalt. Dette gjorde man lettest ved at *fejre brylluppet sammen med en fest, der vedkom en selv*. Og intet lå her nærmere end, når man selv eller en af ens nærmeste skulle have bryllup, da i forening hermed at gøre en andens. En sådan god begyndelse måtte varsle en lykkelig fremtid. Det forekom derfor hyppigt, at på samme dag stod i samme hus tvende

bryllupper, datterens og et tyendes. Det hedder således fra Bergen år 1565 den 16. december: „På denne dag stod fire bryllupper i Korskirke, Jørgen Skottes datter og hans tjenestepige, Jon Kypers datter og hans tjenestepige.“ Eller år 1581: „Fastelavns søndag stod hustru Lucie Hansdatters bryllup; gjorde hun sin piges bryllup med sit.“¹¹⁹ Som ovenfor anført, gjorde Ejler Brockenhuus på Nakkebølle år 1594 på samme dag sin datters og tvende pigers bryllup.¹²⁰ Sammen med sit eget foranstaltede Frederik II fire adelsmænds bryllup.¹²¹ Døende¹²² indviede han sin broder Hans' ægteskab på lignende vis, idet han indbød alle gæsterne til at følge med fra Sønderborg til Haderslevhus, hvor han så gjorde både en af de fyrstelige gæsters og en dansk adelsmands bryllup.

Men det kunne også ligge nær: ved hjælp af en sådan god gerning at hellige en anden mere verdslig fest. Og ingen fest egnede sig så meget hertil som fastelavn. Den trængte til at indgydes virkeligt indhold, nu da den faste, som den i den katolske tid havde indledet, var bortfaldet; der var noget ægte luthersk i således at erklære ægteskab for bedre end faste; og endelig bryllupsskikke og fastelavnsløjer gik godt sammen. Trods alle hindringer, som den mørke årstid, ublidt vejrlig og vanskelig færdsel lagde i vejen, blev da denne fest netop en yndlingslejlighed for kongerne til at gøre adelsmænds bryllupper. Fastelavns søndag 1554 holdt således Christian III på Koldinghus Poul Huitfeldts og Jakob Festis bryllupper,¹²³ fastelavns søndag 1556 på Københavns Slot Klaus Urnes og Bjørn Saxtorphs.¹²⁴ Frederik II synes nødtigt at have ladet nogen fastelavn gå forbi uden at fejre en bryllupsfest, hvortil ofte gæster i hundredevis blev budt. Blandt de større kan nævnes 1579, da han på Koldinghus gjorde Breide Rantzaus og Niels Parsbergs bryllupper;¹²⁵ 1582 i København Johan Dues, Peder Reedtz' og Christen Vinds,¹²⁶ 1583 på Koldinghus Henrik Belovs,¹²⁷ 1585 i København Anders Thotts,¹²⁸ osv., osv. Under Christian IV's mindreårighed fortsattes den gamle skik. Fastelavn 1591 skulle der således på Dronningborg have stået et flerdobbelt bryllup, men da det kom til stykket, var kun Jørgen Ernst Worm og jomfru Margrethe Bjørnsdatter rede; hverken Ditlev Holk eller Morten Venstermand, eller vel rettere deres tvende fæstemøer, søstre Inger og Lisbeth Rosenkrantz, var færdige. Prinsen og gæsterne måtte da nøjes med ét par. At glæden dog ikke har lidt herunder, synes

at fremgå af, at der ved denne lejlighed blev drukket 4880 potter rhinskvin udover, hvad den kongelige forsyning selv var beregnet på. Muligt har vintertiden gjort tilførslen vanskelig; vist er det, at borgmester Søren i Randers ydede med glæde denne håndsrækning og tog sig den vel betalt.¹²⁹ Fastelavn 1592 var Christian IV ved børnekopper hindret i at kunne fejre bryllupper; men året efter gjorde han på fastelavns søndag med stor pragt hofmarsk Preben Bilds bryllup på Københavns Slot.¹³⁰ År 1595 kom der lidt forstyrrelse. Men hele skaden indskrænkedes til, at prinsen måtte gøre bryllupperne søndagen før fastelavn, denne gang for de tre adelsmænd: Tage Krabbe, Enevold Kruse og Corfitz Ulfelt,¹³¹ osv.

Fastelavn slog dog naturligvis ikke til lige over for de kongelige pligter og et helt lands behov. Der måtte også benyttes andre festlige lejligheder, herredage¹³² f. eks., for ikke at tale om de mere usædvanlige: kongens kroning,¹³³ dronningens barselgilde¹³⁴ eller lignende.

De veje, ad hvilke man nåede frem til det forønskede mål, *at få en anden til at bekoste brylluppet*, var naturligvis højst forskellige. I de fleste tilfælde over for enkeltmand foregik det hele mundtligt og dølger sig altså for uvedkommendes iagttagelse. Lige over for kongen var man derimod vanskeligere stillet. Forhandlingerne måtte her som oftest foregå gennem mellemmænd blandt kongens omgivelser, og hvis der svaredes ja, kunne det næppe undgås, at der på et eller andet af sagens trin kom til at foreligge noget skriftligt, hvoraf – selv om det var nok så kancellimæssigt affattet – dog grumme let oplysninger om den anvendte fremgangsmåde kunne pible ud.

Ikke få spor af de forudgående, underjordiske arbejder lader sig endnu forfølge. Det var f. eks. først ad en omvej over Sachsen, at det ved kurfyrstindens hjælp opnåedes, at Peder Skrams datter Annes bryllup blev gjort af kongen fastelavn 1567. Var det nu kancelliubehjælpssomhed eller drilleri, når sligt blev røbet i svaret til Peder Skram, og det tillige velvilligst meddeltes ham, at kongen derimod af egen drift havde bestemt sig til at gøre Erik Podebusks bryllup på samme dag?¹³⁵

Ganske lunt bar en Niels Sørensen sig ad, der havde trolovet sig med en datter af Hans Meyer. Denne Hans Meyer var vistnok

den samme, der havde været „drejer“ hos Frederik II, det vil sige: havde beklædt den betroede post som tilsynshavende med kongens private pengesager og brevskeber, der gemtes i „drejerkammeret“. Vist er det, at Frederik II nærede godhed for Hans Meyers efterladte børn og havde ved den ældste datters bryllup bidraget betydeligt til hendes udstyr.

Heri spekulerede Niels Sørensen. Men han ønskede gerne, at kongen foruden at bidrage til udstyret tillige skulle gøre brylluppet. Da altså Frederik II underhånden lod forhøre om hans udsigter, svarede han, at det gik kun småt, han ønskede heller end gerne snart at holde bryllup, men hans lejlighed var desværre ikke til det. Uden hjælp lod sligt sig ikke gøre. Kongen var straks rede til bistand. Han befalede sin rentemester ikke blot at udstyre denne datter af Hans Meyer lige så rigeligt som den forrige, men tillige at lade brylluppet stå på Københavns Slot i Peder Oxes fordums kammer eller i et andet aneligt rum, og dertil indbyde nogle af universitetets professorer, nogle borgmestre og rådmænd „og andre fornemme der udi byen“, foruden naturligvis brudeparrets nærmeste. Det var alt, hvad Niels Sørensen kunne begære. Den eneste, indskrænkende bestemmelse, der toges, og den var ikke mere end billig, angik sengeklæderne, sølvkanden, det forgyldte bælte, spangen, de hundrede daler og hvad boskab, kongen ellers gav bruden. Alt dette skulle, hvis hun overlevede sin mand, og de ingen børn havde, komme hende alene forlods til gavn og efter hendes død gå til hendes arvinger.¹³⁶

Et ret ejendommeligt tilfælde indtraf med Frederik II's livlæge, Cornelius Hamsfort. Dennes datter Magdalene var trolovet med den kongelige råd, dr. juris Hieronymus Thenner, og kongen havde lovet at ville gøre deres bryllup på Københavns Slot i sommeren 1561. Da Cornelius Hamsfort selv boede i Odense, måtte han altså rejse med sin datter over til København. I denne anledning havde Frederik II allerede forud ladet skrive til prioren i Sorø, Ringsted og Antvorskov, at når bruden og hendes slægt kom, skulle man skaffe dem godt herberge „og god underholdning til øl og mad, så at de blev vel trakteret“.¹³⁷ For så vidt var alting klart nok. Men så viste det sig, at også dr. Hamsfort var trolovet. Han havde nemlig kort forinden mistet sin første hustru og efter tidens skik skyndsomt trolovet sig på ny med en enke efter en kongelig råd, dr. juris

Friis. Alt talte nu for, at man slog de to bryllupper sammen. Fra et kongeligt synspunkt set ville dette være en ren besparelse. I værste fald ville det jo nemlig have stillet sig således, at kongen var blevet nødt til at gøre fire bryllupper: sin råds, sin råds enkes, sin livlæges og sin livlæges datters. Nu krydsedes de indbyrdes, så at livlægen tog rådens enke, og råden livlægens datter. Kunne man så tilmed slå knude på denne sløjfe og samle det hele til ét bryllup, ville herved, da jo slægtningene til dels var de samme, det – som kongen udtrykte sig – kunne „gå for sig under samme kost“.

Frederik II fik efterretningen om den nye trolovelse i sidste øjeblik, på en jagttur, hvor rigsråd Corfitz Ulfeldt bragte ham den med forespørgsel fra den i København efterladte Herluf Trolle om, hvorledes han i denne sag havde at forholde sig. At meddelelsen har vakt jagtselskabets munterhed kan der vel næppe være tvivl om. Kongens svar gik ud på, at de to bryllupper gerne måtte blive holdt under ét, og at Herluf Trolle, så snart selskabet var ankommet fra Odense, straks skulle se at få fat i dr. Hamsfort og meddele ham, at hvis han ønskede at bede kongen herom, så var svaret allerede givet.¹³⁸

Dr. Hamsfort såvel som hans fæsteenke må have været rede til bryllup med kort varsel. Kongebrevet til Herluf Trolle var dateret den 18. august, og endnu i samme måned stod dobbeltbrylluppet i København.¹³⁹ Ingen af det glade selskab, der den middag var samlet på Københavns Slot som vidner ved de tvende kongelige yndlinges ægtepagter, anede, at knap seks år efter skulle den ene af de to brudgomme på det samme slot stilles for rigens råds dom. Da navnene Hamsfort og Thenner anden gang mødtes i et kongebrev, var det kun en kummerlig tilladelse for dr. Hamsfort og hans datter til at måtte sige farvel til hendes husbond, den døende livsfange på Dragsholm.¹⁴⁰

Medens adelsherredømmet under Christian IV's mindreårighed blandt andet ytrede sig i, at forholdet næsten vendtes om, og man stillede betingelser for at tage imod den kongelige nåde at få sit bryllup „gjort“, forekom under Frederik II ikke få eksempler på, at ansøgninger afsloges, om end i reglen naturligvis under en høflig form. Når et sådant afslag gaves på én gang til flere, kunne dette imidlertid let fremkalde en vis trængsel af bryllupper, idet alle de skuffede lysthavende samtidig bestemte sig dertil, og her gjaldt

det så om, både hvad antal af gæster, og først og fremmest hvad god høst af gaver angik, at være blandt de første i kapløbet. Følgende brev fra Axel Urne til fru Sidsel Ulfstand får tjene til eksempel på denne art tvivlsomme stilling, hvor gratis bryllup måtte opgives, men forspring i brudegaver endnu ved hurtighed lod sig vinde:

„Min ganske venlige hilsen altid forsendt med Vorherre! Kære Sidsel, besynderlig gode ven! Jeg betakker dig osv.

Kære Sidsel! giver jeg dig ganske venligen til kende, at jeg var nu udi København og lod forfare det hos kongl. majt. om mit bryllup, som hans kongl. majt. med flere havde agtet gjort med det første. Og fik for svar, at hans kongl. majt. gerne ville have gjort dem, men nu falder hans kongl. majt.s hverv og forhindring at drage udi Lante Holsten, så hans nåde er aldeles uvis for adskillige forhindrings skyld, enten i vinter eller hvor længe det sig fordrage kan, og mente, hvem bie ville derefter, den måtte det gøre, hvem og ikke, da var hans nåde tilfreds, at måtte det selv gøre og derudi ramme sin egen tid. Hvilket svar Otto Brahe og var af nogle hans venner tilskrevet, og ved jeg ikke, om du for slig årsags skyld agter at gøre din kære datters bryllup noget korteligen.

Kære Sidsel! Så kan jeg ikke forholde at give dig ganske venligen til kende, at jeg agter ved en seks ugers tid næst den almægtige Guds hjælp at gøre mit bryllup udi Odense efter denne tid regnedes. Bedendes dig derfor ganske kærligen og gerne, at efterdi nogle af mine breve er udgangne, og forser mig til, at mine breve skal med det første komme dig til hænde, at du derfor ville ramme til, at din datters bryllup ikke blev berammet på den tid, så at *ingen af vos måtte gøre den anden dermed skade* at forhindre hinandens venner fra den anden. Hvilket jeg ikke vidste at forholde at give dig venligen tilkende, forhåbendes at du ikke vil tage mig det til mistykke i nogen måde. Udi alle de måder, jeg kan tjene eller være dig til vilje, skal du finde mig altid ganske godvilligen. Det kende Gud almægtigste! Den jeg dig hermed vil evindeligen befalet have.“

Datum København den 30. dag septembris 1562.

Axel Urne.¹⁴¹

Medens det hidtil anførte har vist os det, at få sit bryllup „gjort“ af en anden, som noget, der eftertragedes for sagens egen skyld, ses i følgende brev, skrevet af Birgitte Gøye, rimeligvis efter samråd med enkedronning Dorothea, forholdet fra en ny side. Heller ikke her er man ivrig for selv at bekoste brylluppet, tværtimod gives der livlig anvisning på andre. Men spillet er finere, for så vidt som det, der før var mål, her blot er middel. Pengefordelen er blevet til en fælde, ved hjælp af hvilken en usikker bejler skal lokkes i ægteskabets lænker, førend han forlader landet. Det tilsigtede blev opnået. Christen Munk vendte ikke ene tilbage til Akershus fra sin sviptur i Danmark, men ledsagedes af sin unge hustru Dorthe Gyldenstjerne, der, som vi tidligere har set, til opmuntring fik sin søster med, som meget hurtigt fandt en passende frier, da hun kom til Norge.¹⁴² For så vidt bar den ægteskabsstiftende virksomhed på Koldinghus god frugt. Men ganske underligt må det dog have været for Christen Munk et års tid efter blandt sin afdøde svigerfaders papirer at træffe dette bevis for, hvorledes han egentlig var blevet ægtemand – forklaringen på, hvad det betød, at hans bryllup var blevet „gjort“.

Brevet, der er dateret Kolding den 4. november 1568 og stilet til Dorthe Gyldenstjernes fader, hr. Mogens Gyldenstjerne, er påtegnet: „med hast“, hvorom også sætningsforbindelsen et enkelt sted bærer vidne.

... „Giver jeg dig venligen til kende, at jeg nu kom til Kolding, fandt jeg Christen Munk her for mig, og formærker, at han nu aldeles haver besluttet det hos sig om den handel, som du vel får at vide, når Gud vil, han kommer did. Og dersom han får de svar af dig, som han begærer, haver min frues nåde [enkedronning Dorothea] skrevet kongl. majt. til, at han ville gøre dér en ringe bekostning på, så det måtte komme til en ende, førend han drog af landet. Og dersom hans kongl. majt. ikke ville gøre det nu, tyktes mig så på dit gode behag, at dersom kongl. majt. ikke ville gøre det, og han hastig skulle af landet, at du da ville handle med hr. Otto, at han ville gøre det på en dag eller to eller på en aftens tid, så hun måtte følge hannem her af landet. Og ville jeg ikke råde, at det skulle blive opsat, til han kunne komme hid til Danmark igen, når han drager heraf; til man kan aldrig vide, hvor at verden kan vende sig, om det skulle bestå sig så længe.“¹⁴³

5

Stedet, hvor brylluppet stod, afhang først og fremmest af, hvem der bekostede det. Her var altså tre muligheder: det kunne stå enten i brudens hjem eller i brudgommens hjem eller hos den velynder, der „gjorde“ det. Men dertil kom endnu en fjerde mulighed, idet hver af de tre parter kunne af hensyn til plads eller af andre grunde foretrække at lade det stå ikke i hjemmet, men på offentlig sted.

Allerede i den katolske tid omtales denne sidste fremgangsmåde som ikke usædvanlig.

I Trondheim havde man en stor bygning, den såkaldte „gilde-skålene“ til dette og lignende brug.¹⁴⁴ Og såvel om København som om Ålborg ved vi, at byens største gildesal – i København: „Danske Kompagni“, i Ålborg: „Guds Legems Lav“ – af og til blev udlejet til adelsfolk fra landet for deri at fejre bryllup. Så vidt man kan skønne, har lavsbrødrene sat en vis ære i at se deres lavshus således anvendt og derfor kun krævet, i det mindste efter nutids begreber, temmelig ringe afgift. I Ålborg var prisen år 1468 en mark lübsk samt en gave efter eget behag af lys til Guds legems alter. I København var prisen år 1447 tre pund voks, men forandredes år 1514 til to mark.¹⁴⁵

Den fornemste del af adelen i den katolske tid synes dog alligevel ikke, når den ville holde bryllup uden for hjemmet, at have søgt til slige lavshuse. Et andet sted var mere fristende. Rundt om i alle stiftsbyer boede jo en bisp i sin store gård, og i mange andre byer en abbed eller en prior i et anseligt kloster. En gejstlig skulle alligevel vie parret. Hvad om man søgte at bevæge en af kirkens spidser til ikke blot at forrette vielsen, men også at besørge den øvrige fest med det samme!

Begge parter kunne stå sig ved denne ordning. Brudeparret opnåede at blive viet af stedets øverste gejstlige, hvad måske næppe var blevet tilfældet, hvis brylluppet skulle have stået hjemme på gården. Herinde var ofte slet ingen vej til kirke, idet kloster og kirke lå dør om dør eller var sammenbygget. Mad og vin var af bedste slags, bedre end hjemme, bedre end på „kompagniet“, thi bispens og klostrets kokke overgik alle. Sal og husrum var de ypperste, der kunne fås. En „refektorie“-sal var beregnet på mange og ofte

smukt udstyret. Og ned ad en klostergang kunne der efter bordet danses en „rej“, så det stod efter. Steg lystigheden, kunne man benytte kirken med.¹⁴⁶ Og endelig hvilede der over det hele dette udsigelige, men mildt betryggende: værten, murene, omgivelserne, alt hævede og helligede, hvad der foregik.

Fra værtens synspunkt set var det ligeledes en heldig ordning. Den var ærefuld: han kom ikke til brudeparret, men de måtte komme til ham. Det var en fornøjelig adspredelse ikke blot for værten, men for alle de fromme brødre, en af de begivenheder, hvoraf man senere i klosterlig ensomhed kunne leve længe. Og endelig var den fordelagtig. Vel hed det sig, at bispem eller prioren „gjorde“ brylluppet, og han modtog tak herfor som en verdslig velynder. Men medens en sådan måtte gøre alt gratis, følte enhver over for kirken, at gave kræver gave. Værten gav, men kirkeblok og klosterbøsse modtog.

Med sin mærkelige evne til at forbinde modsætninger i troskyldig enhed imødekom da romerkirken også på dette område befolkningens trang. Det var kun en ondsindet ordkløver, der kunne falde på at forarges over, at bryllup stod i kloster, fruer og jomfruer bændedes i klosterhal, medens munke under fnisen slæbte brudesengen ind og fjasede med de dansende i gangen. De, der forstod sig på sligt, tog ikke anstød. Var ikke således f. eks. kong Hans og hele fem bisper „og mesten al Danmarks råd og adel“ til stede, da ærkedegnen i Ribe, mester Niels Lange, år 1504 gjorde sin broder, ridder Thomas Langes, bryllup i Gråbrødre Kloster? Gjorde ikke bispem sammesteds, Iver Munk, en halv snes år efter Hans Munks og Maren Spændsdatters bryllup og havde hertil lige så fornemme gæster: kong Hans, „unge kong Christian“ og fire biskopper osv.¹⁴⁷ Gråbrødre i Viborg, i Odense osv. tænkte ikke anderledes end de i Ribe. Alle ønskede de, at turen næste gang måtte komme til dem.

Hele denne herlighed faldt bort ved reformationens indførelse. Hvilken forandring nu for en adelsmand blot at komme til bys! Intet kirkeligt herberge mere, hverken bispegård eller kloster, ingen kronraget slægtning, der nikkede velkommen bag vinduesgitteret, ingen munter ærkedegn, der selv om det var fastedag, glad bød en ind på en bergfisk, „rav og rækling“ med kakkebille.¹⁴⁸ Mellem kirketomter og forladte klostre vankede nu blot ensomt en af de nye præster eller skolemestre omkring, skriftlærd måske, men dog

ikke ens ligemand, fattig som en kirkerotte, sky og påtrængende som den. Hurtigt lagde sig det skær af forfald og usseldom over alt klosterligt, som nutiden endnu svagt genfornemmer i enkelte af navnenes klang.

Under disse forhold forbød det sig af sig selv at holde adeligt bryllup i by på gammeldags vis. Det er denne nye tingenes tilstand, som en af den gamle tids mænd, dens fordums biskop Ove Bille, uden al brod, men dog tydeligt betegner i følgende brev af 1540 til broderen, hr. Eske Bille:

... „Vor sidste afsked var om den handel, ord og tale, gangen er imellem Claus Då og os både, på vor søsterdatters Hildeborg Skin-kels vegne osv. ...

Kære broder! Haver forne Claus Då givet os tilkende om begge deres bryllup, at det måtte udi Guds navn ske, begærendes deriblandt dit, vort og flere hendes venners gode råd, vilje og samtykke. Og tykkes hannem og os bedst at være, på din gode forbedring, at det gøres på hans gård Ravnstrup mod sanktmikkelsdag næstkommendes, *som andre gode mænd her udi riget nu på en tid lang have taget*

Kong Hans' senere regeringsår var en storhedstid for adelsslægten Bille, der havde knyttet sig nært til kongen. Ingen fik dog så meget ud af det som Ove Bille – født ca. 1480. I en alder af knap tredive år blev han leder af kancelliet, og han avancerede siden til bispesædet i Århus. Her oplevede han reformationens gennembrud; han græd af sindsbevægelse, da han under stærkt pres ved mødet i Ry Kirke 1534 måtte tiltræde valget af den lutheranske Christian III. Respekten for ham var imidlertid så stor, at kongen efter fængslingen af de øvrige bisper to år senere forsøgte at undgå en arrestation af Ove Bille. Christian ville „handle med eders nåde som med en fader,“ dersom bispemændene ville frivilligt. Det ville den karakterfaste mand imidlertid ikke, og han tilbragte en kort tid i fængsel. Efter reformationen boede han på Skovkloster (Herlufsholm) ved Næstved omgivet af en lille hofstat – vel nok en bleg aflans af en katolsk kirkefyrstes tidligere herlighed, men absolut standsmæssigt. I sine sidste mange år var han Bille-slægtens hoved og grand old man. Han døde 1555 og blev begravet i Antvorskov Klosterkirke; kong Christian mødte – trods medtaget af sygdom – ved begravelsen, og man har åbenbart set mildt på, at den gamle biskop på sin ligsten lod sig afbilde i fuld katolsk bispepragt. (Tegning af Søren Abildgård efter nu forsvunden ligsten. Nationalmuseet).

dennem for at gøre sådanne koste og værtskab på deres egne gårde.“¹⁴⁹ ...

Trangen til at fejre bryllup i by med store festligheder var imidlertid fremdeles til stede. Den lutherske saligprisning af ægtestanden virkede æggende: bryllupper tog til både i antal og i pragt, indtil de år 1582 blev lovbefalede. Velstand var der nok af. Der måtte skaffes luft.

Vejen var på en måde anvist. Det, man blot behøvede, var *passende festrøm i byerne*; i mangel af de gode gamle, så noget i lighed med „Danske Kompagni“ i København, „Guds Legems Lav“ i Ålborg. Men helst offentlige, byen selv tilhørende rum, så at man ikke skyldte tak til nogen for at få dem til leje.

På samme tid sporedes der en tilbøjelighed hos borgerstanden til, nu da den gamle gejstlighed, der havde overskygget den, var fældet, at optræde mere storladent. En enlig rådstue samt en plads under åben himmel til tingsted var nu ikke længer nok. Man krævede en anelig bygning i flere stokværk, et helt *rådhus*, således som det alt fandtes i enkelte, større byer.

Lejligheden til at få sig sligt et rådhus var gunstigt. Rundt om lå der jo forladte klostre og øde kirker. Her var både byggegrunde og mursten nok, og regeringen var ikke utilbøjelig til, ofte for intet, at overlade borgmestre og råd til nedrivning og nybygning disse uhyggelige fortidsminder, der blot skæmmede byens udseende. I ordets egentligste forstand på kirkens gamle grund og ud af dens fordums hylster voksede da disse nye, verdslige stedfortrædere frem.

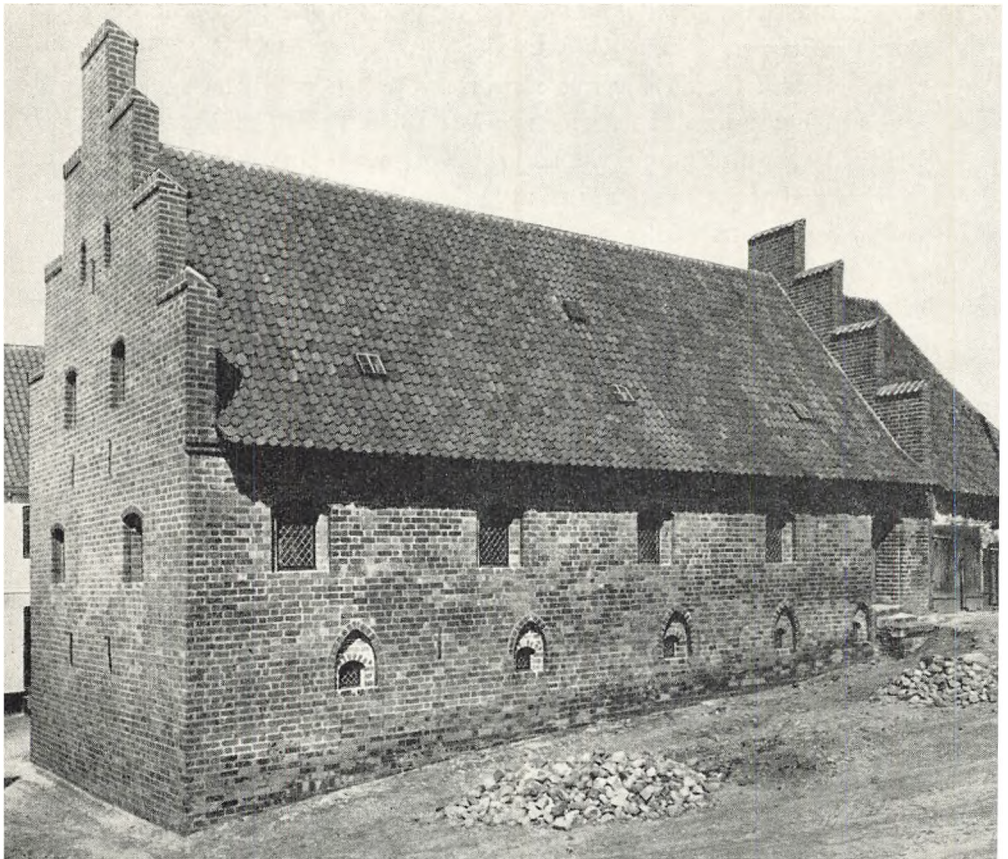
Et underligt folkefærd var de rådhus, der således opstod, en krydsningsart med modstridende slægtmærker. Udvendigt: brune munkesten, for kort siden så indgåede med kalk fra Valdemarernes dage, at de kun veg for brækjern og trodsigt styrtede i store brokker; nu sænket i ny, blød kalk og trængt i geled, som det kunne falde sig, med frisklavede, gule sten fra byens nye teglgård. Indvendigt: fangehul og offentlig vinkælder forneden, rum til madvarer og byens vise fædres rådslagningshal foroven, øverst en festhal, der spændte over hele huset, og herpå et kækt tag med takkede gavle. I sin brogede blanding mindede dette rådhus i byklyngen om en velnæret borgmester med jernhuen på snur, når han efter en mønstringsdag omtåget belærte den lavere flok om, at han stod på kir-

kens gamle grund, bar ikke sværdet forgæves og derfor tømte dette glædsens bæger.

Hvor stærk iveren for nye rådhus var, kan ses af, at alene på Sjælland byggedes der i årene 1552–81 følgende: i Skælskør, Køge, Næstved, Kalundborg, Holbæk og Korsør.¹⁵⁰ Ofte kneb det for byerne med at skaffe midler til at få dem færdige. Regeringen måtte stadig komme til hjælp. Dette var i øvrigt heller ikke ubilligt, da kongen gerne betingede sig, at der over salen skulle indrettes et solidt kornloft til regeringens brug. Rådhuset i Køge var således en fem, seks år under bygning. Det påbegyndtes år 1552, og først år 1558 kunne Knud Steensen til Lundbygård holde bryllup der. „Gjorde han selv samme bryllup på det nye rådhus udi Køge, og var det det første herremands bryllup, som stod på det hus, siden det blev byggt af ny.“¹⁵¹

Men havde det kostet både tid og penge, så var det også i reglen noget storartet, der kom ud. Salen i det nye rådhus i Nyborg, der blev opført år 1586, var således 16 alen bred og 49 alen lang.¹⁵² Endnu længere var den i Viborg,¹⁵³ derhos med panelede og rigt smykkede vægge. Her var ikke blot som f. eks. i Malmö og flere andre steder en særskilt forhøjning til musikanterne, den såkaldte „piberbænk“,¹⁵⁴ men et helt galleri. Et lignende fandtes på rådhuset i Roskilde.¹⁵⁵ I Viborg uddannede sig snart den skik, at adelsmænd, der havde holdt bryllup på rådhuset, lod male deres våben på væggen til erindring. Da rådhuset brændte år 1726, var væggene overmalede med våbener og navne.¹⁵⁶

I de større byer, der allerede forud var forsynet med et rådhus, viste den nye bevægelse sig ved, at man på det bedste udstyrede salen til bryllupsbrug. I Ribe f. eks. havde man alt år 1394 været om sig og købt den såkaldte nederlandske „børs“ til rådhus, en anelig, grundmuret bygning på tre stokværk, med svalegang både til gård og gade. År 1448 havde man derpå tilkøbt to naboer ligeledes ret anelige, og i bytte blandt andet givet det ældste rådhus, der lå i en anden gade. Men år 1458 havde man, da man dog savnede dette, tilbagekøbt det igen, så at man altså i det 16. århundrede besad ikke mindre end fire bygninger, en til hver af et rådhus' forskelligartede anvendelser: bryllupssal, rådstue, vinstue og fængsel. Her var der ingen grund til at opføre et nyt femte rådhus, men vel til at pynte salen i den gamle „børs“. Den blev udstyret med „brude-

Det såkaldte „Kompagnihus“ i Næstved omtales første gang i 1493. Man kender ikke meget til dets tidligere historie; men alt tyder på, at huset virkelig er bygget af et senmiddelalderligt „kompagni“ – dvs. et købmændsgilde. I underetagen med de små vinduer er der oplagsrum, medens hele overetagen er optaget af én lang festsal. Den var først og fremmest beregnet til kompagniets årlige festligheder – når man f. eks. holdt fugleskydning eller fejrede kompagniets skytshelgen på dennes særlige helgendag; men salen har også været til rådighed for andre pladskrævende arrangementer som f. eks. bryllupper. (Nationalmuseet fot.).

bænk“, „brudebord“, bordhimmel osv. År 1578 anskaffedes hertil en „jernkakkellovn“ som afløser af den gamle kamin. Senere op-hængtes der under loftet ikke blot „hængekerter“ men en stor malmlysekroner. Ti år efter bestiltes to lignende fra Lübeck og „arm-

kerter“ anbragtes i væggene. Samtidig opsattes i stedet for „piberbænk“ et helt „postur“ (pulpitur) til musikken. Efterhånden veg den nok ikke for den nye sal i Viborg. Og den holdt lige så længe ud som denne. Da rådhusbygningen i Ribe ikke længere kunne stå for ælde, men måtte nedrives, brændte den i Viborg.¹⁵⁷

I Helsingør, hvor man ligeledes alt tidligere besad et rådhus, gjorde den nye tids krav sig gældende på en anden måde. Man nøjedes ikke her med blot at udstyre rådhusalen på bedste vis, men gjorde den til et første klasses festrøm ved selv at opføre et af anden klasse ved siden af. År 1573 bestemte man sig nemlig til at anvende en uventet indtægt til i rådstuegården at lade opføre et „brudehus“ „til menig bys gavn og bedste“. Brudehuset skulle være to lofter højt og der ovenpå en sal, så at „dersom nogen borger har behov at bruge den til bryllupskost, om man ikke vil holde den på rådhuset, skal det dér altid holdes og være fangeligt“.¹⁵⁸ Ad denne vej undgik man for stærkt slid på den egentlige rådhusal og fik tillige sat en forskel mellem „fornemme borgeres“ og almindelige dødeliges bryllupper.

Hvad hjalp det imidlertid, at der nu rundt om i byerne fandtes anselige rådhusale til at fejre bryllupper i, når der dog ikke derhos fandtes, som i den katolske tid hos bisperne og i klostrene, alt, hvad der hørte til madens tillavning og anretning! Dette var en væsentlig mangel. I de byer, hvor der i forvejen havde større lavssale med alting rede til bespisning, fik derfor også disse et forspring for rådhusene. I København f. eks., hvor man jo alt fra den katolske tid var vant til, at bryllupper kunne holdes på „kompagniet“, blev dette efter reformationen det fine sted at holde bryllup på, og ikke førend år 1612 begyndte man at fejre bryllup på Københavns Rådhus.¹⁵⁹

Men i andre byer, hvor man ikke havde sådant valg, måtte mangelen afhjælpes. *Rådhuset måtte indrettes på beværtning*. Hertil hørte først og fremmest et ordentligt *stegers*. Et sådant fandtes i Odense allerede før rådhusets ombygning år 1551, hvilket kan ses af udtrykket „strædet ved rådhusstegerset“.¹⁶⁰ I Kolding derimod var man stærkt i vande, fordi der ingen plads var hertil på rådhuset; endelig bevægede man kongen til at bevilge byen et lån til indkøb af en nabogård, hvor et køkken kunne indrettes.¹⁶¹ Såvel i Ribe som i Helsingør lader den fremadskridende udvikling sig

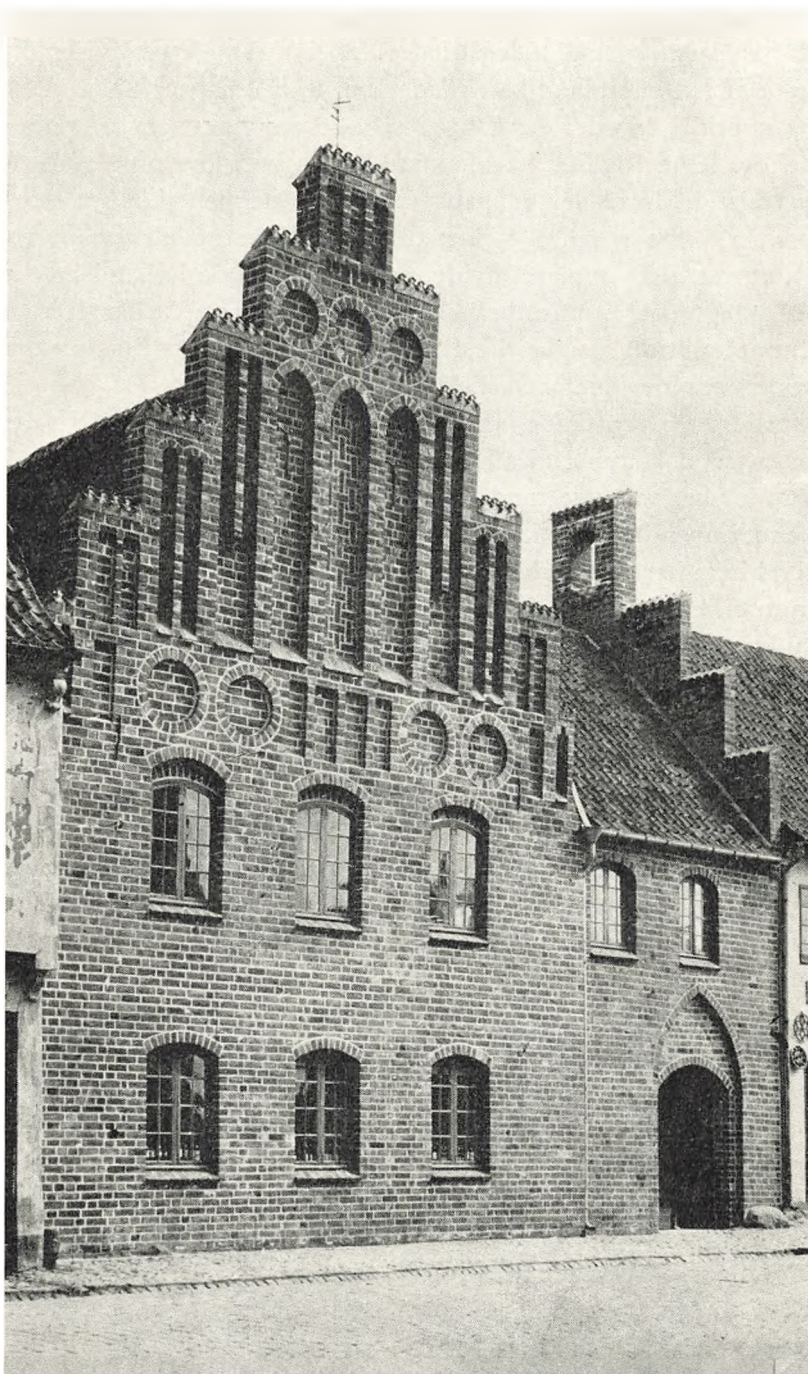
forfølge. Først nøjedes man med et mindre stegers, men efterhånden som fordringerne steg, måtte dette udvides og ombygges, forsynes både med ny arne, esse, stor og lille bagerovn, røgfang, spisekammer¹⁶² osv.

Måden, hvorpå Helsingør opnåede *spisekammer*, er ret betegnende. I efteråret 1581 var rådhuset „bortlejet til bryllupskost“, og ved denne lejlighed benyttede man som sædvanligt alle rum. *Rådstu*en f. eks. brugtes til at forvare maden i. Så ville uheldet, at en gik ud herfra, lod nøglen ligge inde og smækkede døren i. Hermed var alle gæsterne afskåret fra yderligere bespisning. Sligt kunne naturligvis ikke gå an; døren måtte brydes op. Da dette var lykkedes, betragtedes imidlertid sagen hermed som omme, gæsterne, der rimeligvis var udenbys, afleverede rådhuset og drog bort uden at omtale det lille uheld.

Først et par dage efter, da borgmestre og råd skulle holde møde, opdagede rådmand David Lejel,¹⁶³ der i sin egenskab af stadens kæmner vel var kommet først, den skete skade og viste nu de forfærdede fædre, hvor slet den hellige grav var forvaret: „Låsen var fordærvet, hængslerne brudt, item låsen at kunne stikkes op med en kniv.“ Det var et net lukke for et rum, hvori „byens klenodier og privilegier lå i forvaring“. En anden tid ville muligt heraf have taget anledning til at forbyde benyttelsen af rådhuset til bryllupsfest. Her vedtoges kun enstemmigt, at man for fremtiden for at undgå „anden fare eller ulykke“ ikke måtte bruge rådstu

en til at gemme mad i, men hertil skulle have et spisekammer.¹⁶⁴ Det sidste nødvendige skridt for at gøre rådhuset til et godt bevaringssted var at forsyne det med tilstrækkeligt *bordtilbehør*. Også dette skridt gjorde man fuldt ud. I Helsingør f. eks. havde

Kun et eneste af de rådhus, der stod i det 16. århundrede, er bevaret i sin gamle skikkelse til vore dage. Det er det gamle rådhus i Næstved. Oprindeligt var det kun i én etage; men kort efter 1500 byggede man en etage til, opsatte den pompøse gotiske gavlvind og tilføjede den lille portfløj. I det øvre stokværk holdt byrådet og bytinget til; men der har formentlig ikke været noget i vejen for, at man også brugte lokalerne til fest. Nedenunder var byens fængsel, hvor fangerne har siddet og hørt dem larme deroppe. (Ældre fot. i Nationalmuseet).

man ved århundredets slutning seks skabe fulde af „byens tin“ som det kaldtes, og stadig anskaffedes der nyt. År 1604 blev der f. eks. købt af nyt i England 60 tinfade, 200 tintallerkener og 60 saltfader, og samtidig lavedes der i byen selv 16 par lysestager til rådhusets behov. Ribe Rådhus besad ikke blot en god forsyning af tintøj – heriblandt, hvad der dengang var en sjældenhed: kopper, „19 tinkopper, onde og gode“ – men tillige alt tilsvarende i træ, og endda i to arter, det simple, hvide, og det fine, røde hollandske træøj. Alle slags smag kunne altså tilfredsstilles, eller måske snarere bordet kunne samtidig dækkes i salen med tin for de egentlige gæster, og andetsteds for følget med træ.¹⁶⁵

Alle disse genstande, som rådhuset således ejede, stod i fare for let at komme ud af huset. Den simpleste måde, hvorpå dette kunne ske, var, når mod festens slutning bægre, saltkar og tallerkener anvendtes som kastevåben. Så længe selskabet kun sigtede efter hinanden indbyrdes, var sligt jo blot en form for selskabelig munterhed. Men værre blev det, når man tog sigte efter vinduesruderne, og tintøjet dusinvis fløj i det frie. For at sikre sig mod denne sværmen og dens følger var det et stående forlangende, at den, der „gjorde kosten“, skulle aflevere salen med rette tal af tintøj, bænkeben og ruder. Hvis man tør slutte fra bestemmelser, taget i Randers 1609, har det vistnok undertiden faldet svært efter gildet at komme til rette om tallet; man vedtog derfor her, at enhver bryllupskost på rådhuset skulle begynde med, at skafferen talte ruderne.¹⁶⁶ I Helsingørs regnskaber var det en ofte tilbagevendende udgiftspost: „For at færdige vinduerne på rådhuset til den og dens bryllup.“

En farligere måde at miste rådhusets bordtøj på var dog, når det ikke gik gennem vinduerne, men ganske roligt ad døren ud af huset og derpå enten ved skødesløshed eller ligefrem svig blev borte med det samme. For at sikre sig herimod tog man både i Ribe og Helsingør – og vel andetsteds også – omtrent på samme tid samme forsigtighedsregel. Man indgraverede byens våben og navn i alt tintøjet og indbrændte det i træsagerne. Således mærkede kunne de indfanges på ny. Ja, hvad mere var, man kunne nu gøre sig en ekstrafortjeneste ved at leje dem ud til fester i byen. På denne vis havde Helsingør en årlig indtægt, der langtfra altid var ringe. Medens lejen for udlån f. eks. år 1606 ganske vist kun udgjorde 2½

mark, kunne den i gode åringer som 1620 stige til over 20 specier. Også rådhusets køkkentøj var søgte sager. Helsingørs stegespid var på livlig vandring blandt byens husmødre og føjede et beskedent bidrag, af en skilling i leje for stykket, til stadens øvrige indtægter.¹⁶⁷

Den *verdslige øvrighed* måtte siges at have rakt sig så vidt, som det var muligt, for at *erstatte den gamle gejstlighed*. Den havde bygget festrøm og udenomsbekvemmeligheder, anskaffet køkken-sager og bordtilbehør, ja oprettet en slags marskandiserforretning, *alt* for at befordre til „ægteskabsstat“ og betjene byens og omegnens godtfolk. Men disse bestræbelser var heller ikke gjort forgæves. Det hele slog godt an. De gamle munkesten kom atter til bryllup, men nu til ærbart, Gud velbehageligt bryllup. Ikke som hine forbandede papistiske fester, hvor man stundom havde misbrugt en kirkelig bygning til forlystelsessted; nej, nu havde man fromt nedrevet hele kirken og af stenene bygget en egen art hal, indgangen til den „stat“, som herren selv havde stiftet.

Vil man have et indtryk af, i hvilket omfang de nye rådhus benyttedes til bryllupper, kan man allerede få dette ved at lægge mærke til, hvor hyppigt det om adelige giftermål hed: „stod den og dens bryllup udi Assens“, udi Odense, Kolding osv. Men et endnu bestemtere indtryk får man ved at se, ikke hvo der gjorde det, men hvem det blev nægtet. Næppe var nemlig det nye bryllupsrum blot nogenlunde i orden, førend straks *adelen og de fornemste borgere sikrede sig eneretten* til at benytte dem. Allerede i recessen af år 1557 blev det for Danmarks vedkommende fastslået, at småborgere og håndværksfolk ikke måtte fejre bryllup der, men kun i hjemmet. Det var alene borgmestre, rådmænd og købmænd foruden naturligvis adelen, der måtte komme „på kompagniet eller rådhuset“.¹⁶⁸ Samme bestemmelse gentoges senere for Sønderjylland og Holsten.¹⁶⁹ Der ligger derfor en egen selvfølelse i ord som disse:

Du togst mig ikke som en tjenestepige.
Min fader gjorde i den danske kompagni
dig en skøn bryllupskost, alt kvit og fri.¹⁷⁰

Og det er med en vis stolthed på standens vegne, at en præst på Fyn beretter om en af sine formænd: „Hans bryllup blev højtide-

ligen holdet, efter kristelig vielse og gudstjeneste i kirken forrettet, på Odense Rådhus d. 11. novembris 1589.¹⁷¹ Det var en selvfølge, at det var gået hædersmænd fra Det gamle Testamente på lignende vis. Om Tobias' bryllup meddeltes det i det bibelske skuespil gemytligt tilskuerne:

Brylluppet får I ikke her at se.
Det skal på rådhuset ske.¹⁷²

Hvor stærk end lysten var både i den katolske og i den første lutherske tid til at lade brylluppet stå på offentligt sted – hvad enten nu dette kaldtes bispegård, kloster eller rådhus – så var det dog en selvfølge, at mange alligevel måtte nøjes med at holde det i *hjemmet*. Ved bryllupper af denne art hæftede imidlertid en mangel, lige fremtrædende hos konge og menigmand, den samme, der oprindeligt havde givet anledning til bryllupper uden for hjemmet: *mangelen på plads*.

Hele det 16. århundrede igennem lyder klager herover. Christian II tog heraf anledning til den meget skarpe forholdsregel, at forbyde borgere og bønder at indbyde flere, end huset kunne rumme, en bestemmelse der viser os denne konge som hensynsløs reformator også over for de stænder, han fortrinsvis yndede. Hvor hårdt dette forbud efter datids begreber var, kan allerede ses af, at det måtte væsentlig begrænses af kongen selv. Efter at have bestemt en bøde på 100 mark for den borger, „der gør større bryllupskost, end som hver kan gøre i sit eget hus, som han udi bor“, tilføjes der udtrykkelig videre: „dog hvor sådant bryllup er, må piger og ungt folk komme der for huset og danse, kvæde og gøre dennem glade“.¹⁷³ „Eget hus“ fortolkedes altså her som omfattende gaden med.

Men selv med denne mildere fortolkning var dog forbudet meget for strengt. Christian III vovede vel at genoptage det år 1537, men måtte allerede et par år efter tilbagekalde det og ledsage tilbagekaldelsen med følgende undskyldning: „om den artikel om bryllupskost, som vi den menige mand til bedste have udi vor ordinans ladet udgå, at ingen borger og bonde skulle gøre større bryllup, end de kunne gøre i deres stue, så forfare vi dog, at mange have taget os det i værste mening; thi er vi tilfredse, at hver herefter gør bryllup efter sin egen vilje og formue.“¹⁷⁴ – Det antal gæster, som senere fastsattes for hver af de forskellige samfundsklasser, overskred

i virkeligheden langt, hvad de tilsvarende hjem måtte antages at kunne rumme.

Måden, hvorpå man under disse forhold *skaffede plads*, var i købstæderne vistnok i reglen den, som i en noget senere tid i Sverige kortelig beskrives således: „Får gæsterne ikke plads i brudehuset, nedrives plankeværket til naboens gård, hvor gæsterne modtages.“¹⁷⁵ På landet tyede man gerne til udhusene; vognport og lade var selvskevne festrum. Allerede på Christian II's tid omtales denne skik hos bønderne.¹⁷⁶ At den også strakte sig til præstegårdene, kan ses af følgende optegnelser af en præst om, hvorledes han gjorde brylluppet for en embedsbroders datter: „Anno 1572 den søndag næst efter vor frue dag, som var den 6. juli, gjorde jeg Maren Jensdatters bryllup med Christian Friis i min portlade.“¹⁷⁷ Hundrede år forandrede ikke væsentligt forholdene. År 1659 hedder det i kirkebogen fra Nordborg på Als: „Onsdag efter Trinitatis holdt Kaspar Malsius bryllup med en fin enke af Flensborg udi min præstegård udi den store lade, og var fuld af gæster fra den ene ende til den anden på begge sider.“¹⁷⁸

Hvor have og gårdsplads var store nok hertil, opsloges både i by og på land ofte en hel flok af småboder til madtillavning og bespisning, så at det hele lignede en markedsplads eller et forlystelsessted i nutiden. At man i Tyskland har fulgt samme skik kan ses af forklaringen i „Fruentimmer-leksikon“ af 1715 på ordet „bryllupskøkken“. Det forklares som: „en i gården til bryllupshuset opslået butik, hvor maden tillaves“.¹⁷⁹ I overensstemmelse hermed beskrives også i en i Danmark udkommen bog fra det 16. århundrede, „Unge karles og drenges spejl“, et rigtigt festligt bryllup således: „Køkkenet blev opslået udi en skøn, stor træhave. Derudi blev opslået mange herlige paulun og løvsaler, i hvilke man skulle få mad, og blev indenudi dragne med skønne flamske sengeklæder og andet kosteligt smykke.“¹⁸⁰ Sikkert havde dog Olaus Magnus ret, når han fremhævede som en ulempe ved slig en fest i haven, at berusede gæster så let kom i sammenstød med bistaderne og herved udsatte både sig selv og andre for store ubehageligheder. Benævnelsen „løvsal“ for slige hurtigt dannede lysthuse holdt sig langt ind i det 17. århundrede. Endnu år 1668 hedder det om en hoffest hos Frederik III: „Den 28. juli trakterede Hans Majestæt det ganske herskab helt magnifikt på Frederiksdal, udi en hel kostelig og her-

lig dertil på bakken oprettet løvsal.“ Og „den 3. august trakterede Hendes Majestæt dronningen det ganske herskab helt magnifikt på Dronninggård om aftenen udi en hel smuk dertil oprettet løvsal, som varede til dag.“¹⁸¹

De ved kongelige og store, adelige bryllupper opførte „butikker“, „pauluner“ og „løvsale“ overgik naturligvis andre i størrelse og pragt. Ved det ovenomtalte bryllup på Nakkebølle år 1594, der overværedes af den unge Christian IV, foregik selve vielsen, som udførtes af Fyns biskop, i et sådant stort „paulun“, bygget af træ uden for borgporten.¹⁸² Til frøken Elisabeths bryllup med her-tugen af Braunschweig fik lensmanden på Koldinghus befaling at opføre en stor „sal“, hvortil forskreves bjælker på 24 alens længde fra Gotland og Norge, og det pålagdes ham udtrykkeligt at gøre den så solid, at den ikke behøvede straks at nedrives, men kunne blive stående nogle år.¹⁸³

Den hos alle stænder følelige mangel på plads kunne naturligvis med samme ret udtrykkes således: at gæsternes antal overalt var for stort. Men måden, hvorpå man hos høje som lave søgte at råde bod herpå, pegede hen på, at bryllup og friluft fra gammel tid af svarede til hinanden, og at denne fest derfor egentlig kun burde holdes om sommeren.

6

Indbydelsen til bryllup var i sin fyldigste form en treleddet handling, hvor den ene og samme opfordring til at give møde ved brylluppet tre gange gentoges med kortere og kortere varsel.

Den første indbydelse udgik for adelens vedkommende gerne en seks til otte uger før brylluppet. Grunden til denne tidlige henvendelse var, at slægt og venner jo ofte var spredt over flere landsdele, så at det tog længere tid, førend man kunne nå rundt til alle. De samme forhold var også uden tvivl grunden til, at man her havde opgivet den vistnok oprindelige, i hvert fald høfligste skik: at brudgommen selv drog om og indbød. Kun i enkelte, særlige tilfælde fandt dette endnu sted for adelens vedkommende, således over for meget fornemme gæster, først og fremmest over for kongen. „Var Mandrup Parsberg hos mig og bad mig til bryllup,“¹⁸⁴ hedder det

f. eks. i Christian IV's optegnelser den 1. september 1616. Og videre den 8. september: „Stod Mandrup Parsbergs bryllup, og red jeg samme dag fra Skanderborg til Års og var til samme bryllup.“

Til ligemænd nøjedes man med at sende bud. Som brudgommens stedfortræder og talsmand havde dette bud vistnok i forrige dage røgtet sit hverv på samme måde, som endnu i det 16. århundrede var skik og brug hos borgere og bønder: ved en højtidelig mundtlig indbydelse. Men hos adelen anvendte man nu den finere skriftlige. Herved opnåede man at kunne bruge til denne art sendefærd en ganske almindelig svend uden særlige talegaver. Som minde om fortiden synes dog den skik at have holdt sig, at man ikke udsendte flere bud med brevene, hver til sin kant, men lod et og samme bud drage landet rundt. Selv hvor man af andre grunde alligevel skulle have ridende bud med skrivelse til en af gæsterne, fulgte ikke indbydelsen med, men den omtaltes kun som værende under opsejling: „Nogle mine breve er udgangne, og forseer jeg mig til, at mine breve skal med det første komme dig til hænde.“¹⁸⁵

Den adelige skik med skriftlig indbydelse var ikke så stor en besparelse i tid og kræfter, som den tager sig ud for nutiden. Vel slap „talsmanden“ for ridtet; men en hest og en mand måtte jo alligevel af sted, og et spørgsmål, om ikke indbyderen ofte ville have foretrukket selv at farte om, fremfor at sidde dagevis indespærret med en trodsig gåsefjer og et blækhorn. Thi affattelsen af de mange breve må, med datidens langsomme måde at skrive på, have taget meget lang tid. Gæsternes antal kunne og ville man ikke slå af på, og bunken af breve blev stor, førend man var nået alle igennem. Fra et bryllup, der stod i Odense år 1663, har vi tilfældigt bevaret en nøjagtig fortegnelse over gæsterne. Af disse havde 186 fået skriftlig indbydelse. Da dog heriblandt var flere ægtepar og ugifte døtre, er den mulighed ikke udelukket, at man i så fald har – for øvrigt mod skik og brug¹⁸⁶ – slået slige nærbeslægtede sammen i én indbydelse. Men selv med denne indskrænkning må antallet af breve have beløbet sig til 98.¹⁸⁷ Det er da med en egen følelse, man nu ser på et marterredskab som følgende håndskrevne vejviser eller postadressebog fra datiden: „Fortegnelse over menige adel herudi Danmark med deres fruer og gårde, til efterretning når som helst bryllups- og begravelses-breve udgå. Anno 1640.“¹⁸⁸ Dobbelt brydsomt må forholdet have været, når der, som streng høflighed bød

og mange virkelig overholdt,¹⁸⁹ skulle skrives ikke én, men to indbydelser til hver især, nemlig en fra brudgommen og en fra brudens fader, eller en fra den, der „gjorde“ brylluppet, og en fra den, for hvem det blev „gjort“. I landets bedste kredse kunne et ægtepar til samme bryllup gøre krav på fire indbydelsesbreve.

Når den hele skik med skriftlig indbydelse er opstået, vides ikke. Den første har måske blot villet prale med sin skriftlærdom og her ved vakt moden. Hvis vi turde tro folkevisen, havde denne indbydelsesmåde allerede været brugelig i middelalderen. Det hedder nemlig i visen om hr. Nilaus og stolten Adelus:

Tak have bolde hr. Nilaus!
 Han holdt så vel sin tro:
 Han skrev til fruer og stolte jomfruer,
 han lod sit bryllup boe.¹⁹⁰

Rimeligvis er dette dog blot tilbageskin fra en senere tid, en forbedret gengivelse med det 16. århundredes forhold for øje.

Indholdet af brevene var så godt som ordret det samme. Sammenligner man indbydelser fra århundredets begyndelse med tilsvarende fra slutningen, ja langt ind i det 17. århundrede, er der kun ringe forandring at påvise. Og denne ensartethed strækker sig ikke blot over hele Danmark, men over Sverige og Norge tillige. Sligt forklares lettest ved, at brevene kun gentog den tidligere brugte, mundtlige formular.

Et bryllupsbrev lød således:

„Min ganske venlige hilsen nu og altid forsendt med Vorherre!
 Kære Christoffer! Betakker jeg eder gerne for al ære og godt, som I mig altid gjort og bevist haver, hvilket jeg altid gerne forskyldte vil med hvad gode i min ringe magt er.

Kære Christoffer! Giver jeg eder venligen til kende, at jeg agter i den hellige trefoldigheds navn at gøre en af min kære hustrues jomfruers bryllup, ærlig og velbyrdig jomfru Helvig Basse, med ærlig og velbyrdig mand Erik Thott til Hjulbjerg, den næste søndag før skt. Dionysii dag, som er den 8. oktober nu førstkommende. Er derfor min venlige bøn til eder, at I ville have den umage og komme til Ugerup om løverdagen tilforn og siden gøre eder glade med

mig og flere vore gode venner, som jeg forhåbes der da forsamlede vorde. Det forskylder jeg altid gerne udi slig og alle andre måder. Hermed eder den almægtigste Gud befalendes.

Af Hälsingborg den 21. august anno 1581.

Arild Urup.
egen hånd.¹⁹¹

Christoffer Gøye, til hvem denne indbydelse var rettet, modtog samtidig en lignende fra brudgommen, Erik Thott. I Norden synes man endnu i det 16. århundrede at have nøjedes hermed og forskånet den indbudte for at svare skriftligt. Dette stod vistnok i forbindelse med, at der kun kunne gives budet ét svar tilbage: „Tak! man skulle komme.“ Men allerede i begyndelsen af det 17. århundred indeholdt en svensk formularbog anvisninger på skriftlige svar, et med tak og to med undskyldninger. Intet af disse sidste passede dog for det tilfælde, at man havde været så uheldig selv at tage imod budet: „Jeg kan eder ikke forholde, at den almægtige Gud efter sin guddommelige vilje haver hjemsøgt mig nu i otte uger med livs svaghed, så at det er mig fast umuligt at færdes og komme der til stede. Beder derfor venligen, at I ville have mig undskyldt på denne tid.“ Ifølge det andet stod det endnu værre til, man havde i lang tid måttet holde sengen og kunne ikke komme uden for sit kammer.¹⁹²

Hos borger- og bondestanden var kredsen af slægt og venner i reglen bosiddende i samme by eller samme egn. Her behøvede da indbydelserne hverken at være skriftlige eller at udgå så betimeligt som hos adelen. Kun undtagelsesvis anvendtes derfor breve. Da således hofpræst Anders Sørensen Vedel fra København år 1577 skulle ægte kongelig historiograf Hans Svanings datter i Ribe, sendtes en måned forud fra denne by skriftlige indbydelser til brudgommens venner i København. At så fornem adfærd ikke forekom til hverdag i Ribe kan ses af, at biskop Hegelund den 29. maj i sin dagbog har optegnet disse bryllupsbrevs afsendelse som en mindeværdig begivenhed.¹⁹³

Til daglig brug *indbød* man hos *borgere og bønder mundtlig* og kun en 8 til 14 dage forud. Indbydelsen skulle naturligvis ske under så højtidelig en form som muligt, og derfor udførtes den gerne af to eller flere i følge, hvoraf den ene hyppigt var selve brud-

gommen. I Alborg vedtoges det år 1560, at der ikke måtte gå flere end fire om og indbyde, den ene af disse skulle være brudgommen, men sognepræsten skulle fremtidig ikke behøve at gå med.¹⁹⁴ Dette var ellers skik i flere byer. Da således f. eks. år 1588 historiograf Svanings yngre datter Karen skulle bortgiftes i Ribe, udstedtes vel ingen bryllupsbreve som i anledning af hendes søster, men hendes nærmeste slægtninge gik, ledsaget af præsten ved domkirken, højtideligt omkring i byen og indbød.¹⁹⁵ Efter datids skik var slige bud naturligvis bevæbnede. Da Laurits Persen i Knudsker på Bornholm således selvanden red om og bød til bryllup, bar hans ledsager økse. Idet de red gennem en landsby, snublede ledsagerens hest, og hans økse fløj hen på en ko uden dog at tilføje den skade. Lübeckernes foged benyttede straks lejligheden til at idømme ham en alvorlig bøde.¹⁹⁶

Spør af denne gammeldags indbydelsesmåde har holdt sig i flere af Nordens egne ned i det 19. århundrede. Brudgommen er eller var indtil for kort siden endnu den indbydende både i Vendsyssel¹⁹⁷ og i Sundeved,¹⁹⁸ i Telemark¹⁹⁹ og på Öland.²⁰⁰ Indbyderne møder, pyntede som de kan bedst, i Store Vi i Sønderjylland på udsmykkede heste,²⁰¹ på Ærø med hvid stav i hånden,²⁰² i de gamle svenske besiddelser på Ruslands vestkyst med papirrose og guldflitter på hatten.²⁰³

Også hos borgere og bønder holdt man hyppigt på, at enhver gæst skulle have en dobbelt indbydelse, en fra brudgommen og en fra bruden. Det afgjordes da gerne med det samme, idet indbydelseerne fulgtes ad, og en af dem talte på brudgommens en anden på brudens vegne. Denne gamle skik overholdes endnu i enkelte egne af Sønderjylland.²⁰⁴

Men i det 16. århundrede gik man i flere byer videre endnu og lod denne mandlige indbydelse eftergå af kvinder, der på brudens vegne måtte rundt enten til alle indbudte eller dog til de kvindelige gæster. Dette var en meget drøj tjeneste, både når hensås til det slette føre, hvori de ofte i regn og slud måtte ud, og det antal af forfriskninger, der måtte nydes hvert sted undervejs. Af den første grund forbødes skikken i Bergen år 1616,²⁰⁵ af den sidste grund i Flensborg år 1600.²⁰⁶ I København søgte man at stække skikken ved at kappe af forneden. År 1609 forbødes det at indbyde ved „bedekvinde“ til tjenestepigers eller tjenesteløse folks bryllupper.

Om nogen understod sig at handle herimod, skulle vedkommende „bedekvinde“ betale en bøde eller „straffes i kælderens“. ²⁰⁷

Hvad vi hidtil har omtalt af indbydelse — adelens med seks, otte ugers varsel, borgernes og bøndernes med otte, fjorten dage — var alt sammen kun *første ringning*. *En anden* samt *en tredje* og sidste *fulgte efter*. Dette stemte vel med nordisk folkeskik, hvor en vis tvær beskedenhed, der trængte til at mindes og nødes, var gængs høflighedsform. Men for øvrigt skrev skikken med de gentagne indbydelse sig vistnok fra ældgammel tid og var, eller havde engang været, fælles for mange folkeslag. Værd at lægge mærke til i så henseende er, at på Kristi tid kendes samme skik i jødeland. I lignelsen om kongesønnens bryllup indbødes således gæsterne tre gange, idet der til de engang indbudne sendtes bud på ny for at kalde dem, da festen stundede til, og sluttelig endnu en gang bud for at melde dem, at måltidet nu var beredt. ²⁰⁸

For adelens vedkommende i det 16. århundrede kunne denne anden indbydelse have sine store vanskeligheder. Ifølge gammel skik skulle den *udføres af brudgommen* selv og foregå næstsidste eller sidste dag før brylluppet. Men hvor gæsterne havde hjemme langvejs borte, måske i en helt anden kant af landet, var sligt jo en umulighed. Ikke desto mindre gjorde man, hvad man kunne. Til alle blot nogenlunde nærboende red brudgommen selv omkring. I disse travle dage kunne hverken han eller hans hest tænke på hvile. Fra tidlig morgen til sen aften gik det rundt ad banede veje og halvkendte stier, sommernatten måtte tages med til hjælp for at nå om til alle. Det er da ret et træk ud af livet, når folkevisen lader det være en rytter just af denne art, der på sit natlige ridt gennem krattet standes af ellefolket. Og kun med kendskab til disse forhold er man i stand til at skatte visens mærkelige natursandhed. Ene, halvberuset af dagens mange bægre, overtræt og dog opfyldt af glade tanker om sin brud, sporende hesten endnu en gang, så stammerne danser forbi ham — er han som selvskreven til et møde af denne art:

Hr. Oluf rider så vide
alt til sit bryllup at byde.
Men dansen den går så let gennem lunden.

Der danser fire, og der danser fem,
elverkongens datter rækker hånden frem.
Men dansen den går så let gennem lunden.

Velkommen, hr. Oluf! lad fare din fig [dvs. hast]!
Bi lidet og trød i dansen med mig!
Men dansen den går så let gennem lunden.

Jeg ikke tør, jeg ikke må,
i morgen skal mit bryllup stå.

.....

„Hør nu, hr. Oluf! trød dansen med mig
en silkeskjorte giver jeg dig.“

„En silkeskjorte så hvid og fin
den blegte min moder ved måneskin.“

„Jeg ikke tør, jeg ikke må,
i morgen skal mit bryllup stå.“

Her deler de forskellige optegnelser af visen sig i to grupper. Efter den ene kan hr. Oluf ikke modstå elverpigens bøn og ender med at deltage i dansen. Ifølge en hemmelighedsfuld lov må han nu dø, hvis han ægter en jordisk brud. Efter den anden gruppe af opskrifter vedbliver han standhaftig at svare nej, hvorfor elverkongens datter til sidst vredes og slår ham med helsot. Efter begge vender han mærket til døden hjem henad morgenstunden:

Der han kom til borgeled,
der står hans moder og hviler ved.

„Hør du, hr. Oluf! kær sønnen min!
Hvi bær du nu så bleg en kind?“

Han antyder da, hvad der er hændt ham, og beder moderen foreløbig undskylde ham for hans brud, der hvert øjeblik kan ventes, med at han er redet på jagt. Da bruden i nogen tid har ladet sig

holde hen hermed, opdager hun imidlertid, at han er død, og tager da ligesom hans moder sin død af sorg herover. – „Men dansen den går så let gennem lunden.“

Det er et vidnesbyrd både om denne vises virkelige nordiske stedfarve og om dens skønhed, at den kun forekommer i Skandinavien, men i nyere oversættelse har gjort megen lykke både i England og Tyskland, i sidstnævnte land (i digteren Herders oversættelse) endog i så høj grad, at man har ment at burde tilegne sig den som oprindelig tysk folkevisé.²⁰⁹

Selv om den adelige brudgom red nok så ivrigt om, var det dog, netop jo større brylluppet var, umuligt at få overkommet al den fornødne høflighed. Her fandt man da for de fjernest boendes vedkommende på en særdeles simpel udvej: at vente med at indbyde dem anden gang, indtil de var ankommet. Efterhånden som de kom ridende og kørende til gårde, mødte brudgommen op og indbød dem til at give møde.

Denne ejendommelige udvej synes ikke at have været kendt uden for Norden. Den franske gesandt, der udtrykkeligt var kommet til København for på sin konges vegne at overvære Christian IV's ældste søns bryllup år 1634, blev derfor ikke lidet forundret ved dagen før brylluppet at se to danske rigsråder trine ind ad døren for at overbringe ham indbydelse til samme bryllup. Han giver dem det vidnesbyrd, at de forrettede dette deres hverv med al den vidtløftighed i talemåder, som brugeligt var ved denne lejlighed både hos høje og lave i Danmark.²¹⁰

Hos borger- og bondestand faldt det ulige lettere at udføre den anden indbydelse i gæsternes eget hjem, dog kunne det også her ved store bryllupper være vanskeligt nok i løbet af en dag eller to at overkomme alle. Vel netop af denne grund blev det skik i byerne at give bryllupper anelighed ved at begynde indbydernes anden omgang tidligere end sædvanligt, allerede om tirsdagen i stedet for fredag eller lørdag før brylluppet. Men her skred øvrigheden ind. Dels for at hæmme lysten til at byde et utal af gæster, dels for at hindre festlighederne i at brede sig, så at den halve by skulle være drukken også ugen før brylluppet, forbød man disse udbrud af alt for frodig stemning. År 1600 udstedte Christian IV den befaling for Flensborgs vedkommende, at kun de fornemste borgere måtte indbyde om torsdagen, alle andre skulle indskrænke sig til lør-

dagen.²¹¹ Ti år senere gaves for København den meget strenge bestemmelse: „Til alle bryllupper skal bedes om løverdag og ikke anden tid. Hvo herimod gør bøde til kongen og til byen 40 mark til hver.“²¹² Fjorten år efter indskrænkedes tiden end yderligere, idet det i forordningen af 1624 kom til at hedde: „Belangende bryllupper, da skal alene om løverdagen efter middag må bedes.“²¹³

Den iver, hvormed øvrigheden her trængte på, kunne ved første øjekast synes besynderlig, da det jo dog kun var et enkelt led i rækken af indbydelser, den ramte. Nærmere set var dog øvrighedens optræden vel afpasset efter forholdene. Det, der tilsigtedes, var, som ovenfor set, at indskrænke gæsternes antal og lysten til alt ugen forud at tage forskud på bryllupsmunterheden. For at nå dette mål ophævede man ganske stiltiende betydningen af den første indbydelse, og samtidig afkortede man i den grad tiden for den anden, at indbyderen kun med møje kunne blive færdig med sin lange tale hvert sted, og helt måtte opgive at slå sig til borgeleje ved en kande vin, hvis han skulle nå om til alle.

Næppe ville øvrighedens bestræbelser dog være lykkedes så vel, hvis den ikke havde haft det held, til dels efter anvisning fra udlandet, at få ram på selve hovedpersonen, *indbyderen*. Som vi ovenfor så, var det ældgammel skik, at brudgommen selv skulle være hovedindbyder, og det 16. århundrede ud måtte han da også hos borgere og bønder, både ved første og anden indbydelse, i reglen troligt holde for. At han havde ledsagere af slægt og venner var en given sag; at stundom en af disse kunne optræde for ham, en veltalende mand som præsten f. eks. være ordfører, kunne vel hænde; men om nogen lønnet stedfortræder var der aldrig tale.

Men dette fandt jo dog på en måde sted hos adelen. Det ridende bud med brevet var ikke brudgommens ligemand, ingen slægtning; det var blot en pålidelig svend, der tjente for kost og løn. Og på samme tid hørte man nu fra de store stæder mod syd, Hamburg, byerne i Sachsen osv., hvorledes man dér holdt en særskilt mand til dette hverv, hver stad sit eget festbud. Denne ordning var både nemmere og, hvad mere var, langt fornemmere end vor gammel-dags.

Omslaget i Norden foregik i løbet af det 17. århundrede og begunstigedes her ligesom i Tyskland af regeringerne, der stundom

ligefrem påbød den nye ordning. I Sachsen befalede således hertug Johan Georg år 1612, at der i Leipzig og andre byer skulle ansættes en bestemt „Hochzeit-Bitter“.²¹⁴ År 1636 påbød Christian IV for Sønderjyllands og Holstens vedkommende, at bryllupsgæster fremtidigt ikke måtte indbydes hverken af skafferen eller andre, men kun ved en af øvrigheden beskikket tjener, som herfor skulle nyde et vederlag.²¹⁵

At den nye ordning var tidsmæssig, fremgik bedst af, at forholdene mangededs var vokset brudgommen over hovedet, så at man nu var begyndt at lade skafferen²¹⁶ også sørge for indbydelserne. For øvrigheden var den nye ordning et bestemt fremskridt. Nu opførte af sig selv de forbudte festligheder før brylluppet, og sligt et stadsbud havde man ganske anderledes hånd i hanke med end de skiftende brudgomme og skaffere. Han havde sin liste over gæsterne, der skulle indbydes; var det lovlige antal her overskredet, kunne man simpelt hen fratage ham hans stilling, og havde i listen beviset i hænde mod værten, der skulle idømmes bøde.

Således opstod den ejendommelige art af embedsmænd, der i de følgende to århundreder skulle både i Skandinavien og i Tyskland give de offentlige familiefester et eget præg. I Danmark gik navnet *bedemand* i arv fra brudgommen og hans ledsagere, og snart udvidedes myndighedsområdet også til barselgilder og begravelser. Til at være en ret bedemand hørte mange egenskaber, og hans stilling var ingenlunde let. Han skulle – som det i en gammel tysk ordbog hedder i forklaringen af en „Hochzeit-Bitter“ – være „en ærbar, sortklædt mand, helst med en båndrose på hatten og et hvidt lommetørklæde og en krans eller urtekost i hånden“.²¹⁷ Stadig var han stillet mellem to uforligelige modsætninger. Hundset og skrappt efterteret af rådmændene, måtte han kunne lade nåde gå for ret, når en agtet borger tilstod med en daler, at hans liste var for lang. Både præst og degn overså ham, og dog følte han sig ikke blot som en kirkens tjener, men på brudgommens eller familiens vegne som begges overmand. Og den offentlige mening gav ham oprindelig heri et ubestemt medhold. Henvist til at tale i „bedemandsstil“ skulle han ved lejlighed kunne forløse en hel forsamling ved en saftig spøg. Ydmyg og fremtrædende, glad med de glade, sørgende med de bedrøvede, skulle han, som kravet til sidst i det 18. århundrede lød, ved begravelse kunne stå midt i en dør med florumvunden hat

og glas i hånd og le med dette halve ansigt ind til „følget“ ved de dækkede borde i den ene stue, men med det andet halve ansigt tungsindigt afspejle „familiens“ sorg i den anden stue.

Trods stillingens vanskeligheder var den lige fra først af stærkt eftertragtet. Et skær af fortids anseelse hvilede endnu længe derover, og embedet var vel aflagt både med gratis bespisning og vederlag efter takst og erkendtlighed. I Flensborg f. eks. var lidt efter år 1700 den befalede afgift til bedemanden ved et „fornemt bryllup“ 2 rigsdaler, og ved et „middelmådigt bryllup“ 1 rigsdaler og 1 mark, og dette, hvad enten man havde brug for ham eller ej; med andre ord, den virkelige benyttelse af ham betales særskilt.²¹⁸ År 1699 solgtes en bestilling som bedemand i Hamburg for 3750 mark, år 1704 en anden for 4425 mark.²¹⁹ Hvor stærkt den nye skik slog an, kan ses af, at endog blandt Norges bønder opgav man mangesteds den gamle sædvane, at brudgom eller bryllupsgiver indbød, og indførte faste bedemænd. Fra Gudbrandsdalen hedder det således år 1785: „Indbydelse til bryllup sker ved en af sognets bedemænd. Der er af disse tre til fire i hvert sogn, som er vel skikkede til denne forretning.“²²⁰

Den tredje og sidste *indbydelse* udgik på selve bryllupsdagen, „når måltidet var beredt“. Under landforhold, hvad enten det var på en borg eller i en bondegård, dulgte denne tredje indbydelse sig gerne under beskedne former, da alle gæsterne jo var samlet på stedet. I byerne derimod og overalt, hvor de indbudte ikke overnattede i bryllupsgården, trådte den tydeligt frem. I Bergen f. eks. omkring år 1600 krævede høflighed, at de indbudte „godtfolk“ fik nyt bud på hver af de første bryllupsdage, altså søndag og mandag.²²¹ I Hamburg skulle denne indbydelse udføres af en ung mand og en ung pige.²²² I Sachsen foregik den ved ridende bud, pyntet med bånd og fjer i brudens farver.²²³ I alle disse byer søgte man omtrent samtidig at afskaffe eller dog hæmme denne skik. Øvrigheden i Bergen havde uden tvivl det rette greb herpå, idet den truede alle, der ikke af sig selv ville komme i rette tid, med følgende onder: en bøde til de fattige, et alt påbegyndt måltid, og ingen ny ombæring af de retter, der havde været ombudt.

Trods alle påvirkninger udefra, magelighedshensyn, øvrighedsforbud og indførelse af faste bedemænd, har den ældgamle tredobbelte indbydelsesmåde ved brudgom eller slægtninge dog holdt sig

lige ned til det 19. århundrede i enkelte mere afsides egne, således f. eks. i Blekinge.²²⁴

7

Iblandt bryllupsindbydelserne var der enkelte, der udgik med særlig hast, men næppe altid blev modtaget med tilsvarende glæde. Det var til dem, der skulle tjene som *forgangsfolk* ved brylluppet. Nutiden har ikke noget, der svarer til denne bestilling, thi vore dages „brudepiger“ og „brudesvende“ er kun et yderst afbleget minde.

Ved „forgangsfolk“ forstod man alle de gæster, der på en eller anden måde skulle hjælpe til ved brylluppet. Det var både mænd og kvinder, men kvinderne måtte fortrinsvis drage læsset.

Af de mandlige hjælpere var der egentlig kun én, der havde fuldt op at gøre, det var *forgangsmænden*. „Forgangssvendene“ derimod eller „brudesvendene“, som de allerede da stundom kaldtes, havde ikke andet at bestille, end på bryllupsdagen at tumle deres heste til og fra kirke, hjælpe med ved opvartningen eller i hvert fald sørge for skænken og siden tage del i dansen. Det kunne enhver ungersvend udføre. Men til at være „forgangsmand“ hørte der særlige gaver. Han skulle, så længe brylluppet stod på, være en art husets hovmester: stå for madtillavningen og anretningen, modtage gæsterne og ordne dem efter anseelse, være ordstyrer ved bordet, talsmand såvel ved måltid som ved brudeseng, kort sagt være den, der under hele festen havde den øverste ledelse i sin hånd. Efter disse forskellige hverv kaldtes han snart „køgemester“, snart „skaffer“, „talsmand“ eller „brudebonde“; men navnet „forgangsmand“ forenede alle disse sider i sig.

Hvor vanskeligt og betroet et embede end „forgangsmændens“ var, så havde det dog den fordel, vel udført, at kaste anseelse af sig, og i hvert fald ikke at lægge synderlig beslag på vedkommendes tid og kræfter uden for bryllupsdagene. Omvendt med de vigtigste kvindelige hjælpere, der måtte arbejde rastløst ofte flere uger igennem før brylluppet, og i bedste fald kun opnåede selv at træde i skygge og overlade æren til andre.

Dette gjaldt naturligvis ikke om „forgangspigerne“, nutidens

„brudepiger“, hvis første pligt var at tage sig godt ud, og i øvrigt ligesom „forgangssvendene“ lede bruden til og fra kirke, og under måltiderne sørge for opvartningen. Deres hverv var intet imod brylluppets egentlige arbejdsbiers, „forgangskvindernes“.

Til at være en dygtig *forgangskvinde*, eller „forgangskone“, som det under tarveligere forhold begyndte at kaldes, hørte, foruden at være en erfaren moder og husmoder, at være rig, have en stor bekendtskabskreds og evne til at gøre sig den nyttig, derhos smag, uopslidelige kræfter og en englelig tålmodighed. Ligesom „forgangsmanden“ overtog alle værtens pligter, således overtog „forgangskvinderne“ moderens og værtindens. Dette må ikke misforstås som et blot udtryk for tidens hjælpsomhed. Thi disse pligter var, således som datiden stillede kravet, aldeles uoverkommelige for en enkelt. Når bryllupsflodens strøm væltede ind over et hjem, måtte alle hverdagslivets former briste, ingen enkeltvilje formåede længer – var den end udrustet med kongelige midler – at være den ledende overalt. I disse forhold lå den egentlige hemmelighed ved bestillingen som „forgangskvinde“. Datiden udgjorde ikke som vor en sum af fast afsluttede hjem. Når stormklokken lød, kunne det hænde enhver husmoder, i spidsen for en tilfældig flok, at kaldes til værn på en fremmed skanse. Stillingen medførte ansvar, bryderier og genvordigheder uden tal. Men netop dette, at befinde sig på fremmed grund, for en stund at få indblik og enemagt i fremmede forhold, havde en egen tiltrækning, indeholdt i sig lønnen for megen møje.

„Forgangskvindernes“ virksomhed var af tredobbelt art, der hver

Vel var „silke, fløjel og flamske tæpper“ højeste mode i anden halvdel af det 16. århundrede; men det var dog stadig et spørgsmål om, hvad man havde råd til, og der var brug for så enorme mængder „tapetzerie“ til „dragning“ på slotte og herregårde, at der fremdeles var plads også for mere provinsielle tapeter af hjemlig tilvirkning. Motiverne var, som det fortælles i digtet om Frederik II's kroning, ofte hentet fra det gamle testamente. Her ser man i forgrunden Abraham, der på hustruen Saras opfordring bortjager sin slegfred Hagar og dennes søn Ismael. Sara rækker Hagar et brød. I baggrunden ses Ismael, som Hagar har lagt under et træ, medens hun sultende og tørstende leder efter et vandhul i ørkenen. Fra himlen kommer en engel, som fortæller hende, hvor hun kan finde vand. (Nationalmuseet).

bestredes af forskellige: at „drage huset“, at „gå for borde“ og at „rede bruden“.

At *drage huset* betød som bekendt at beklæde stuens til daglig tomme vægge med tapet. Hertil indskrænkedes dog kun under de allerfattigste forhold forgangskvindernes virksomhed. Hos lidt mere velstående blev der straks allerede tale om to stuer, „dagligstuen“ og „storstuen“ eller „salen“. Selv om familien besad særskilte fest-omhæng til disse – hvad ingenglunde altid var tilfældet – så fulgte dog heraf langtfra, at man havde nok til at klæde dem til bryllup. Ved denne lejlighed skulle nemlig ikke blot vægge, loft, bænke og borde betrækkes, men en særskilt „brudebænk“ kosteligt pyntes, og en „brudehimmel“ laves i loftet derover. På dette punkt begyndte allerede velstående borgerbeholdninger at glippe. Men ingen, selv ikke den rigestes, end ikke kongens forsyning slog til, når det gjaldt om således at udstyre ikke blot to stuer, men alt hvad der fandtes af gæsteværelser og kamre på et slot eller en herregård, og så tilmed anbringe i hvert af disse en himmelseng, fuldt udrustet med omhæng, spærlagen og himmel og opredt med de behørige dyner, puder, lagener og kostbare sengetæpper. Hvorfra skulle da al denne rigdom komme? Ganske simpelt, „forgangskvinderne“ skulle skaffe den.

Det må have været en blandet glæde at modtage indbydelse til at møde som *dragefrue* ved et bryllup, og vel forståeligt er det, at adelens skriftlige indbydelser måtte udgå et par måneder forud til disse udvalgte. Thi hvilket bjerg af arbejde lå der ikke for hver enkelt af dem! Først ridende bud om til venner og bekendte for at tigge til låns. Så vogn for at hente hos dem, der havde givet løfte. Sammenlignende prøven af alt det indsamlede. Udfærd med flyttelæs til bryllupsgården. Hamren og banken på vægge og loft, fra stiger og i himmelsenge. Og så måske endda den tort, at Mette hr. Henriks værelse blev smukkere, Dorthe salig Peders sengeudstyr pragtfuldere, blot fordi hun først havde fået bud til Svanholm, Tim eller Mattrup. Under brylluppet faldt æren for, hvor skønt der var, på huset eller ejeren af det enkelte stykke. Men efter brylluppet, når andre kunne tage hjem, begyndte atter dragefruernes travle tid. Alt skulle tages ned, hæftes af, pakkes ind, køres bort, ens eget hjem være i uryd, indtil det lånte var blevet fordelt og forsendt til rette ejermænd, og så måske trods al flid: klager over et manglende

stykke, over sømhuller i et mørkt tapet, og kertepletter på et flamsk bænkeklæde.

Efter hvad man kan skønne, var de krav, der stilledes til dragekvinderne, i stadig stigen det 16. århundrede igennem. Dette stod i forbindelse med, at overdådigheden tiltog både i retning af, hvor mange værelser der skulle drages, og den grad af rigdom, hvormed dette skulle ske. Tidligere havde de hjemmelavede tapeter været det højeste, man kunne tænke sig, og når disse slap op, påslæde duge og lagener været anset for sømmelig dragning. Men efter Grevefejden steg lysten til silke, fløjl og flamske tapeter. Vel falder endnu en samtidig digter i henrykkelse ved omtalen af alle de mange hjemmelavede tapeter, hvormed der blev draget på Københavns Slot ved Frederik II's kroning og senere bryllup:

Til København kom (jeg det sige vil)
 så mangel fin mand, velbyrdig og from.
 Deres velbyrdige fruer og med dem kom.
 De havde med dem tapetzerie,
 hvormed de ville de bryllupssale flie.

.....

Der måtte man skønne historier se,
 at hjertet måtte sig vel glæde og le:
 Om Mose, Josef, David og Salomon,
 Abraham, Isak, den stærke Samson,
 Juditha, og den forlorne søn,
 om Absalon, som var dejlig og skøn.
 Verdslige historier var der og da
 om Herkules, Hektor og Helena,
 Achilles, Æneas og andre slig flere,
 som er for langt at opregne here.
 Ingen malere kunne det skønnere gøre
 med al sin kunst han monne tilføre,
end det var vævet af kvindehånd.
 Der undred sig på så mangel god mand.²²⁵

Et spørgsmål dog, om just alle disse „historier“, således som forfatteren mener, var dansk hjemmeflid, eller om ikke en stor del af

dem var nederlandsk eller fransk fabrikarbejde. Og lige så tvivlsomt er det, om dog ikke f. eks. gæsteværelserne, der var draget med „silke, fløjl og gyldenstykke“,²²⁶ faldt mest i datidens smag. At det allerede ved Frederik II's kroning især var dragning med udenlandske stoffer, han ønskede sig, kan ses af kongens brev til dragefruerne. Han skrev nemlig til 18 adelsfruer, om de ville drage og smykke slottet for ham og hertil „låne og flye eder de fleste flamske klæder, flamske drætter, silke, spærlagen og anden del, I kunne bekomme“.²²⁷

Ligesom overdådigheden i „dragning“ stærkt tiltog under Frederik II, således voksede også den tillidsfuldhed, hvormed man henvendte sig til hinanden om hjælp. Kongen gav i så henseende tonen an. Han havde den store fordel ikke at kunne blive opfordret til gengæld. På den anden side var det ikke mere end billigt, at når kongen hvert år bekostede så mange af sine undersåtters bryllup, disse så i det mindste hjalp ham med dragning af stuer til slige fester. Under disse forhold slog den nye mode ikke rigtigt an, som i Christian III's sidste dage var blevet anvendt på Københavns Slot, da man ventede besøg fra Sachsen: at beslå væggene med ensfarvet klæde, rødt, gult eller hvidt, og beklæde bordene og bænkeruggene i mandshøjde med tilsvarende fløjl.²²⁸ Meningen med denne art dragning var vel, at klædet skulle blive siddende på til stadighed; men så falmende det let og blev – hvis det stadig skulle fornyes – en meget dyr beklædning. Hertil kom, at det samme og samme var kedeligt i længden. Frederik II og hans adel foretrak afveksling.

Udlånene fortsattes da århundredet ud. Vil man have et indtryk af, hvilken sum af kræfter der ved slige lejligheder kunne sættes i bevægelse, se man f. eks. på forberedelserne år 1590 til frøken Elisabeths bryllup, der var bestemt til at skulle stå på Koldinghus. Ikke mindre end 26 adelige dragefruer fik anmodning om at møde, forsynet med alt, hvad de kunne skaffe til veje af tapeter, flamske sager, sengeklæder og omhæng fra venner og bekendte hele landet over. Og dette kunne også være nødvendigt, thi hvad der skulle drages, var ikke blot hele Koldinghus, men tillige en stor, i festens anledning opført bygning og desforuden – den halve Kolding by.²²⁹ Det formindsker ikke indtrykket af storartet ulejlighed, når man hører, at alle disse forberedelser i sidste øjeblik viste sig at være forgæves, idet brylluppet kom til at stå på Kronborg.

Sit højdepunkt nåede dog hele denne skik først i begyndelsen af det 17. århundrede, og sit yderligste udtryk fik den ved det storartede bryllup, som Christian IV år 1634 gjorde for sin søn prins Christian. Hertil var ikke mindre end 69 adelsfruer tilsagt til dragning. Hvad der ønskedes draget, var ikke blot Københavns Slot, men alle de slotte og kongsgårde, som de fremmede gæster kunne ventes at ville komme til på vejen fra Tyskland eller Sverige, lige fra Koldinghus, Middelfart, Rugård, Odense osv. over til Hälsingborg og Makeröd. Og de krav til smag og stil i udsmykningen, som man nu gjorde gældende, var noget andet, end da man i sin tid nøjedes med et hjemmebaldyret tapet og et spraglet spærlagen. Brevet til dragefruerne oplyser bedst om, hvad der nu hørte til: „At I retter eders lejlighed efter at udstaffere eder med meste tapetzerie, fløjl og damask, I kunne afstedkomme, såvelsom og skivedækker [dvs. bordtæpper], omhæng og andre klæder til at oprede fyrstelige og andre senge; desforuden at enhver sig beflitter gemakkerne og sengekamrene med affarvet [dvs. kulørt] fløjl eller damask at udstaffere, og så vidt muligt det anordner, at i gemakket og[så] tapetet bag ryggen og over bordet samt skivedækket af ét tøj og ens farve er, så og at tapetet og sengen i sengekamret med hængekappe, dække og anden behør af én farve og ét tøj er. I lige måde at I og eder berede på med eder at tage det meste flamske tapetzerie, I kunne tilvejebringe, foruden at I og have sølv-gæstekander og bækken samt lysestager af sølv, om I dennem have, så og tolv konfekt-skåle eller sølvfade“²³⁰ osv.

Selv om man er fortrolig med datidens lyst til gennem kongelige forbud at modsige sig selv, så undrer det dog at se, med hvilken dristighed dette gjordes på dragningens område. Hvad der var foregået, var jo en fremgang i overdåd, hvor ikke blot kongerne selv gik i spidsen – man erindre de kostbare tæpper, som både Frederik II og Christian IV lod udføre til forskellige slotte – men også troligt opmuntrede adelen til at følge efter, ja gennem idelige lån og påligninger næsten nødte adelen og den rigere borgerstand til at holde trit med udviklingen. Under disse forhold er det unægtelig et stærkt stykke, at der ved siden heraf ikke blot forekom en enkelt forordning, men gik en hundredårig række af forordninger, der glatvæk forbød alt, hvad her foregik. Der er intet spor af, at disse

forordninger er blevet efterlevet, de har kun betydning som en art velvære-suk, andendags gode forsætter, hvormed udviklingens skråplan var belagt.

Allerede Frederik I udstedte år 1528 en slig forordning. Det forbødtes heri at låne flamske eller engelske klæder til at „himle huset med under loftet“ ved fest; en bordhimmel skulle laves af „gamle duge efter gammel sædvane“.231 År 1586 befalede Frederik II, at herefter skulle „dragning være afskaffet“. Det eneste rum, man fremdeles måtte „drage efter behag“, var selve brudekammeret. Derimod skulle der i alle øvrige stuer kun måtte „drages med flamsk om væggene, hvor man skal sidde, så højt som en engelsk klædes bredde“; så måtte der også fastslås tapet over bordene og om senge hænges spærlagen, men aldeles intet ydermere drages enten udi sal eller udi kamre.232

Under Christian IV haglede det ned med forordninger. År 1603, 1610, 1615, 1621, 1624, 1643²³³ gentoges forbudene. Pladsen, hvor der måtte drages, var den samme snævre: en klæde-bredde bag ryggen og så lidt over brudeparret; stofferne blev fattigere, „uldent damask“ og hvad lige dermed kunne agtes. Efter forordningerne fandtes der snart ikke i hele Danmark et ægte flamsk tapet, et guld-virket bordtæppe eller et ærligt stykke silkefløjl. Og dog krævede lovgiveren selv, år 1634, at 69 adelsfruer skulle af eget og venners forråd kunne drage halvdelen af landets slotte, og det således, at der ikke kom brud på indtrykket, men at der med *samme farve* fløjl, flamsk eller silkedamask blev draget loft, vægge bænke og borde, og i sovekamrene kappe, spærlagen, tæppe og øvrige sengklæder blev holdt i samme stil. Ingen kan være i tvivl om, hvilken af disse to arter opfordringer det var, der blev efterkommet.

Det var da ikke ad forordningernes vej, at forandring indførtes. Den indtrådte først, da overdådigheden havde fået lov at løbe linen ud, og efter Ludvig XIV's eksempel den skik indførtes, at *lade værelserne altid være dragne*, tapeterne altid ophængt. Hermed bortfaldt gensidig hjælp ved lån. Hvert hjem måtte nu på egen hånd se at magte opgaven. Og alt efter hvermands evne fik væggene fast beklædning af „gobeliner“, gyldenlæder, vægmalerier, blot ensfarvet lærred eller tapetpapir. Kun hos Nordens bønder har hist og her fortids skik endnu holdt sig.

Det 16. århundrede og første halvdel af det 17. var da drage-

fruernes egentlige tid. En mængde bevarede breve giver os endnu et klart indtryk af alle stillingens ubehageligheder. Ret betegnende er det, at i mange af disse, breve, der i reglen jo vekslede mellem kvinder, er enten dato, årstal eller underskrift, eller alle tre glemte, et bevis for det højtryk af iver og ilfærdighed, hvormed de er blevet forfattet. Her et par til prøve:

„Søsterlig kærlig hilsen altid tilforn skrevet med Vorherre! Kære søster! Takker jeg dig kærlig og gerne for alt godt, som du haver mig altid bevist, hvilket jeg altid vil være velvillig til at forskylde det mod dig, i hvilke måder i min magt er.

Kære søster! Må du vide, at hr. Otto Krumpen haver bedet mig til en af dem, der skal drage sal og brudehus her til hans bryllup, og sagde han for mig, at han havde og bedet dig dertil. Da må du vide, at jeg have været i salen og forslaget ad (dvs. gjort et overslag), da tror jeg, at vi skulle ikke have langt fra 50 flamske tæpper både at himle med og at drage på væggen med, thi det er et såre bredt hus. Og sagde han mig, at han vil have idel skiver [borde] i salen, da kommer der vel 18 eller 20 skiver inde, thi skulle vi rede os på fuldt skiveduge.

Kære søster! Jeg vil føre did det allermeste, jeg kan få, thi det skal alt gøres os behov. Kære søster! Jeg havde ganske gerne været dig selv til ords, førend jeg havde faret af landet; nu vil ikke tiden række til. Mig håbes, at vi findes her om 5 uger mod, om os lider vel. Hermed dig Gud befalendes ... til evig tid! Råd og byd altid over mig som over din søster! Du skal altid finde mig derfor. Kære søster! Lader hr. Otto sige dig mange gode nat.

Ex Hälsingborg onsdag næst for de 11.000 jomfruers dag.

Sofie Podebusk' datter.“

Som det vil ses, er vel den lange dato anbragt, men årstallet mangler. Ligeledes mangler udskriften.²³⁴

Som eksempel på masseanmodning, både hvad sager og personer angår, får følgende brev at tjene:

„Min ganske venlig hilsen nu og altid forsendt med Vorherre! Min hjerte allerkesteste morsøster! osv. Er jeg nu så storlig bønfoldende til eder, at I ville gøre for hvad gode, jeg tror eder til, at I ville

låne mig eders flamsk og eders tapeter og silkespærlagen og eders silkesyede dug og damaskes, drejls duge til at drage til min morbroders datters, Kirsten Kåsdatters, bryllup. Og skal det stå i Malmö. Når Gud vil, jeg komme derover, så skal jeg vist med Guds hjælp komme til eder og selv tage, hvad I vil låne mig. Og hjælp mig nu med det meste, eder muligt er, og forlader mig nu ikke, for mig trænger nu så hart!

Og I ville gøre så vel og være mig et godt bud til eders børn, at de ville og hjælpe mig til gode med dennem, at de ville og låne mig deres flamsk og tapeter“ osv., osv. Brevet er fra Edel Ulfeldt og dateret Lerbæk mandag før pinsedag. Også her er årstal udeladt.²³⁵

At sådanne anmodninger virkelig er blevet efterkommet og store masser udlånt, får man et indtryk af gennem bevarede lange fortegnelser over sager, der skulle tilbageleveres. Der hørte dygtighed til at fordele alt igen tilbage på rette hænder. Dog hjalp her kendskab til de hyppigt indsyede våbner: „Et flamsk bænkedynevår med ulfstander på, er 7 alen langt og et ½ kvarter“, „et silke-overslet, knyttet og spranget, med en stjerne og en svane på“, „en silkehimmel knyttet og spranget i mur, og er med ulfstander og stjerner på“ osv. Lige over for sager derimod som f. eks. 15 stykker sindals spærlagen, rødt, gult og grønt, er 82 sindals bredder“, måtte man hjælpe sig på anden vis for at sikre sig rigtig tilbagelevering. Her synes man oftere ligesom ved almindelige regnskaber at have taget gensidigt bevis ved at indskære ens mærker i to stokke. „End skal Henrik Norby have den sengedyne med den krone på, som kom fra slottet, og den skal ikke i den *udskårne skrift* med det andet tingest.“²³⁶

Løfte om god behandling og pålidelig tilbagesending var et stående udtryk, og det kunne vel gøres fornødent, når sagerne skulle sendes fra en landsdel til en anden ... „Kære fru Birgitte! er jeg og så storligen bønfoldende til eder, om I ville gøre så vel for alt det gode, jeg tror eder til, og låne mig eders boskab, både flamsk, tapeter og silketøj til at drage her med på Silkeborg imod kongl. majestæt. Det skal næst Guds hjælp ikke vorde mere ad skade, end I havde det selv. Og beder jeg eder meget gerne, kære fru Birgitte! at I ikke vil låne det fra mig, om nogen kommer til eder, som skal drage i Fyn til Henrik Gyldenstjernes bryllup, for vi ikke ved, når kongl. majestæt kommer hid, og da blev det for sent for mig at få det efter brylluppet.“²³⁷

Helt mørke stiller udsigterne sig i følgende brev:

... „Min hjerte kære moster! Giver jeg eder venligen at vide, at min søster Ydde haver bedet mig om at gå for borde til Mette Gøyes bryllup. Derfor er min ganske venlige bøn til eder, at I ville så vel gøre og låne mig eders flamske sengklæder og silkespærlagen og duge og hvad tingest, I kunne tænke, der mig tjene til at drage med.

Min hjerte kære moster! Jeg beder eder så gerne, at I vil ikke undlade mig nu eller fortænke mig i, at jeg byder så dristeligen over eder, thi mig trænger så ret hårdt, og jeg formærker, at det er oplånt alle vegne her i landet, så jeg bekommer intet. Jeg vil med Guds hjælp forvare eder det vel, så at det skal intet skade. Der- som I og min moster Kirsten vil ikke stå bi med mig, da ved jeg aldrig, hvor jeg skal bekomme noget nogensteds“²³⁸ ...

I dette brev betegner brevskriverinden sig som indbudt til at gå for borde ved Mette Gøyes bryllup, men samtidig beder hun kun om hjælp til at optræde som *dragefrue*. Måske er dette blot en i skynding sket sammenblanding af betegnelserne, thi som oftest skel- nede man imellem disse to hverv, om end stundom samme kvinde kunne indbydes til begge.

I sidste fald var det noget meget betydeligt, hvorom man bad. At Eiler Brockenhuus f. eks. har været sig dette bevidst, da han skrev til sin fjernere slægtning, fru Birgitte Bølle, for at bevæge hende til denne dobbeltvirksomhed, fremgår måske allerede af den særlig venlige udskrift: „Ærlig og velbyrdig frue, fru Birgitte Christoffer Gøyes, min kære slægt og byrd og synderlig gode ven, ganske ven- ligen tilskrevet.“

Brevet var lige så indsmigrende:

„Min ganske venlig hilsen nu og altid forsendt med Vorherre! Kære fru Birgitte, slægt og byrd og synderlig gode ven! Takker jeg eder ganske gerne for alt godt, som I mig altid gjort og bevist haver, hvilket jeg altid ganske forskyldte vil i alle de måder, jeg ved eder til vilje og tjeneste kan være.

Kære fru Birgitte! Er min ganske venlige bøn og begæring til eder, at I ville vel gøre som min gode slægt og byrd og have den umage og være en af de gode fruer, som skal være på min side at

drage og gå fra borde til mit bryllup. Kan jeg nogen tid i mine dage tjene eder igen, da skulle I altid finde mig der ganske godvil-
lig til.“

En tætskreven side endnu „slægter og byrder“ han hende om at være ham behjælpelig og ikke „undfalde ham“. Det er et fif, der vidner om menneskekundskab, når han sluttelig tilsyneladende kaster alt over bord og beder hende endelig ikke at komme, hvis hendes helbred skulle lide derved. Efterskriften lyder således:

„Kære fru Birgitte og gode næstsøskendebarn! Min tro er meget god til eder, at I ikke undfalder mig til denne tid, uden I have stort forfald heller I kunne tage skade deraf. Da er jeg ingeni- lunde det af eder begærendes. Gud ved, mine venner på mit mødrene er med tiden såre få. Kan jeg nogen tid i alle mine dage tjene eder igen, da vil jeg så huldelig gøre det, som var jeg eders kødelige søn i alle måder. Gud skal vide mit hjartelav!

Eiler Brockenhuus med egen hånd.“²³⁹

At Eiler Brockenhuus anså det fornødent at anvende alle midler for at bevæge hende, er i øvrigt ret forståeligt, når erindres, hvor efterspurgt fru Birgitte Bølle var som „forgangskvinde“. Hun besad dertil to væsentlige forudsætninger: hun var meget rig og barnløs.

Det at *gå for borde* betød først og fremmest at skaffe til veje alt, hvad der hørte til bordenes opdækning, herunder indbefattet ikke blot duge, fade og bægre, men også lysestager, kander og bækkener til håndtvæt før og efter måltidet. Jo mere det mod århundredets slutning blev almindeligt at holde store bryllupper på rådhusene, og disse selv udstyredes med det fornødne bordtilbehør, des lettere blev denne del af forgangskvindernes hverv. Dog vedblev det at være skik, at de selv medbragte i det mindste enkelte pragtstykker.

Medens „dragefruerne“ under selve bryllupsmåltidet havde deres hviletid, var dette netop den travleste stund for dem, „der gik for borde“, idet, som jo navnet også angav, opvartningen lededes af dem. Så længe måltidet varede, var de uomstridt husets øverstbefalende, hvem alle fra kokken til de opvartende brudepiger og brudesvende måtte lystre. Den eneste, der i så henseende kunne

Maria som forgangskvinde ved brylluppet i Kana efter et kalkmaleri i Åkirkeby Kirke, Bornholm. Maria – til venstre med glorie – gør Jesus opmærksom på den katastrofale situation: vinen er sluppet op. Men Jesus løfter blot hånden, og i kanderne på gulvet foran forvandles vand til vin. I det øvrige bryllupsselskab er bruden kendelig på sit høje hovedtøj. – Åkirkeby Kirke blev i 1874 udsat for en „restaurering“, der nærmede sig hærværk. Bl. a. fjernede man indre skillerum, der blev båret af firkantede piller. På disse havde man i slutningen af det 16. århundrede malet nogle sene kalkmalerier. De kendes nu alene fra svage aftegninger i Nationalmuseet.

have gjort dem rangen stridig, „forgangsmanden“, „køgemesteren“ eller „skafferen“ havde nok at gøre med at være taler og ordstyrer.

Det er et udtryk for, hvor indlevet datiden var i disse forhold, at den overførte dem også på Kristi tid. For reformatorerne blev jomfru Maria ved brylluppet i Kana den „forgangskvinde“, der „gik for borde“. Hans Tausen udtaler sig i sin postille først endnu lidt forsigtigt herom: „Hvad heller dette bryllupsfolk hørte hende til eller ej, hvad heller hun var en af forgangskvinderne eller ej.“ Men kort efter føler han sig overbevist og siger: „Hun lod sig ikke afvise, men befaler forgangsfolket, at de skulle uden tvivl gøre, hvad han [Jesus] siger dem for.“²⁴⁰ Luther drager den slutning, at siden jomfru Maria således gik for borde, må hun have været brudeparrets nærbeslægtede, thi „den kære moder Maria ville ellers ikke letfærdigen have blandet sig i fremmed og fjernt venskab og bryllupskost“.²⁴¹ En andagtsbog for dydsirede jomfruer fra århundredets slutning anfører jomfru Maria som eksempel på, hvad det vil sige at vise „venlighed og venkærlighed“: „Så tjente hun også i sin midalders tid den unge brud i Kana, hun var en moder og forgangskvinde og forsørgede folket med mad, med kogen, med at anrette og anden hussorg.“²⁴²

Var det en æressag at gå for borde – endnu 1834 hedder det som efterklang fra hine forhold: „I Ærøskøbing anses det for en hæder at varte op ved bryllupper.“²⁴³ – så veg denne kortvarige glæde for andre følelser, når det efter bordet gjaldt om at få samling på de medbragte sager så vidt muligt i hel stand. Ved et bryllup på Frederiksborg f. eks. gik blot af bordsager lånt fra Helsingør følgende i løbet: 32 duge, 28 håndklæder, 34 tintallerkener, 25 tinfade, 7 tinkander, 2 bækkener, 1 kedel og 2 lysesager.²⁴⁴ Selv om brylluppet stod på et rådhus, der selv var forsynet med alt, så at det kun var et enkelt pragtstykke, der var medbragt, var det ikke altid let at værne om dette. „Antraf jeg,“ hedder det i en dagbog fra Odense 1662, „mormoder Abigael i hendes hus, såre bekymret og ilde tilfreds, eftersom hun havde efter anmodning af moderen til de tvende brude [marsk Anders Billes døtre] gået for borde til de tvende adelige bryllupper, som holdtes på rådhuset søndagen og tirsdagen sidstafvigte, og havde da mistet forrige dag en forgyldt sølvkande, som blev hende frastjålet. For hvilken skade hun aldrig siden fik ringeste refusion.“²⁴⁵ Det var da ikke uden grund, at man

i anmodninger om udlån gjorde sin ansvarlighed afhængig af en særlig himlens bistand: „Jeg vil med Guds hjælp forvare eder det vel, så at det skal intet skade.“ Eller det endnu mere betingede: „Det skal næst Guds Hjælp ikke vorde mere ad skade, end om I selv var hos.“

„Forgangskvindernes“ fineste art var dem, der skulle *rede bruden*. Ifølge gammel skik var disse altid to, og folkeviserne melder om, hvorledes i tidligere tid ofte selve dronningen var en af dem.

Det lided fast ad bryllupstid,
og folkene vare til stede.
Tak have dannerdronning god!
Selv ville hun bruden rede.²⁴⁶

Eller i den smukke vise om ridderen, der bruger en indbydelse af denne art som påskud for at få sin elskede i tale, da hun mod sin vilje er blevet gift med en anden („den gamle greve“):

Hør I stolten Adeluds!
En bøn vil jeg eder bede:
Vil I med vor dannerdronning
min unge brud smykke og rede?

Længe stod stolten Adeluds
og hun turde intet svare.
„Ja mænd,“ sagde den gamle greve,
„jeg selv vil med dig fare.“²⁴⁷

I visen om jomfru Mettelil, der er dankongens uægte datter, frier hr. Nielus til hende, og kongen svarer:

Jeg giver dig med hende byggede gårde
herre Gud lade dig og hende vel vorde!

Jeg giver dig karm af det røde guld.
Hr. Nielus! Du blive stolt Mettelil huld!

Da vredes dronningen:

Det svarede dronningen af stor harm:
„Det er for meget for et slegfredbarn!“

Det svarede dronningen af stor vrede:
„Selv vil jeg hr. Nielus hans brud rede.“

Og under skin af at sørge for bruden ved brylluppet, rækker hun hende et bæger med gift, der volder hendes død.²⁴⁸

I det 16. århundrede var det næppe skik mere, at dronningen selv „redte en brud“, der ikke var hendes nære slægt. Det højeste, man hører tale om, er, at dronningen, når en af hendes jomfruer skulle have bryllup, selv lod udgå befaling til tvende fruer, der skulle „rede“ hende. Da således jomfruerne Anne Grubbe og Magdalene Bild, der begge havde tjent i dronningens jomfrukammer, fastelavn 1556 skulle have bryllup på Københavns Slot, udstedte dronning Dorothea brevene til de fire fruer, der skulle „rede“ dem.²⁴⁹ At det just skulle være gifte kvinder, der „redte en brud“, var, om end sædvanligt, dog ikke helt nødvendigt. Om en af jomfruerne i Birgitte Gøyes jomfrukammer på Herlufsholm skriver således præsten sammesteds: „Jomfru Anne er ikke hjemme, men på Sandby, og har jeg spurgt, at hun skal dér rede præstens datter til brud på søndag.“²⁵⁰

Det „at rede bruden“ betød naturligvis ikke blot at sætte hendes hår, men at gøre hende klar i alle måder: smykke hende, ledsage hende til og fra kirke, sidde ved siden af hende ved bordet, atter afføre hende dragten, og under alt dette, ikke blot sørge for, at hun tog sig ud, men tilhviske hende, hvad hun i hvert enkelt fald havde at gøre. Det er denne almindelige del af virksomheden, hvortil der sigtes, når det hedder:

Det var Torkil Trundessøn,
han spurgte sin moder med ære:
„Hvo skal være den ene frue,
der min brud skal fremføre?“²⁵¹

Ligesom dragefruerne bar ansvaret for *huset*, og de, der „gik for borde“, for *anretningen*, således „bruderederne“ for *bruden*.

Forudsatte end dette deres hverv både smag, takt og erfaring, så

bestod den vanskeligste del af deres virksomhed dog i, hvad der gik forud for brylluppet, nemlig at skaffe de fornødne smykker til veje. I Norge har senere i en enkelt egn skikken pudsigt nok udviklet sig således, at af de to „brudekoner“ skal den ene pynte bruden, den anden brudgommen.²⁵² Dette var alene af den grund umuligt i det 16. århundrede, fordi de tvende kvinder havde mere end nok at gøre alene med bruden. Det antal smykker, som hertil kunne medgå, overskred langt, hvad der fandtes i nogen enkelts eje. Atter her måtte man da ty til lån fra slægt og venner.

Der er fra nutidens synspunkt noget latterligt ved denne kappestrid om at kunne behænge sin brud med det største antal guld-sager. I hin tid var det dog ingen spøg for dem, hvis ære stod på spil. Med endnu større iver end dragefruernes skrev man da omkring for at låne smykker, og her var ikke som ved tapeter og spærlagen mulighed for at få for mange, tværtimod: jo flere lag, des bedre.

En skrivelse som denne giver allerede et godt begreb om det udviklede lån af smykker, hvorom der kunne være tale:

... „Min hjerte allerkæreste søster! sender jeg dig nu dine smykker og dit armbånd igen, og betakker jeg dig, min hjerte allerkæreste søster! på det allervenligste både for dette og for alt godt. Og er det, Gud ske evig lov! intet blevet ad skade. Og beder jeg dig, hjerte allerkæreste søster! at du vil gøre som min gode hulde søster og have den umage at forskikke Karen Peder Munks (?) hendes halsbånd og to smykker, og du vil og have den umage og være ubesværet i at forskikke Karen Henrik Lykkes hendes halsbånd, som ligger i en æske, og Hildeborg Då sine smykker, som ligger i det formalede skrin, og står deres navn skrevet på hvers især; og at dit bud måtte begære gensteder [beviser?] af hver, at de havde annammet deres klenodier. Min hjerte allerkæreste søster! gør nu heri, som min gode tro er til dig! Du gør mig så stor en tjeneste hermed. Gud almægtigste unde mig, at hver måtte nu vel bekomme deres klenodie igen, jeg bliver ikke vel tilfreds før. Og haver jeg givet denne min tjener befaling på, at han skal drage til Vosborg med Mette Per Oxes halsbånd og Birgitte Preben Gyldenstjernes halsbånd og smykke; og må han hverken spare nat eller dag, thi Mette er så hart begærendes, at hun kan få det tidligt nok igen til jomfru Mette

Vogenschildts bryllup. Jeg vil, så Gud! ikke for en stor ting andet, end hun skulle jo få det tidligt nok.“²⁵³

Tonen i dette brev er nogenlunde rolig; det er jo også efter festen. Ellers er det et særkende, at lidenskaben er stærkere i bevægelse i breve af denne art før festen – i det mindste i de tilfældigt bevarede – både i anmodningerne og svarene, der her hyppigt er afslag. Betegnende er det også, at de næsten altid er forsynet med efterskrift. Dette gælder allerede et af de ældste, man kender, fra året 1506.

„Søsterlig kærlig hilsen forsendt med vor Herre! Kære fru Annel takker jeg dig kærligen for al dyd og kærlighed, som du haver bevist imod mig, hvilket jeg altid gerne forskyldte vil, imens jeg lever.

Item kære søster! må du vide, at min modersøster, fru Vibeke skrev mig til, at jeg skulle rede hendes datter til sit bryllup. Beder jeg dig gerne, at du vil låne mig dine spange og sende mig dennem til Roskilde, eller og du ville selv føre mig dennem, om du kommer til brylluppet.

Item kære søster! uden du vil undsætte mig, da ved jeg mig ingen udvej. Gør nu du, som min gode tro er til dig og jeg altid kærligen forskyldte vil i hvad måde, som jeg kan. Hermed dig Gud befalendes! Ex Holbæk feria secunda post vincula Petri. Anno Domini sexto.

Anne Rudsdatter.

„Item kære søster! send mig dennem til den løverdag næst for sanktbartholomæidag!“²⁵⁴

Medens varmen her endnu dæmpes af den gammeldags ubehjælpelige stil, der blandt andet ytrer sig i, at hvert nyt stykke, ligesom i regnskaberne, skal begynde med et: „Item“, blusser den tydeligere op i følgende brev, hvor heden snart slår ud i rim, snart giver indholdet form af en undsigelse.

„Min allerkæreste hulde søster! Gud alsommægtigste velsigne og bevare dig osv.

Min allerkæreste søster! Giver jeg dig venligen at vide, at jeg

haver nu bedt min datter Mette Gøyes fædrene venner, at de skulle rede hende til brud. Så have de alle undskyldt dennem og ikke ville gøre det.

Så drager jeg nu til denne eg,
som mig aldrig sveg,

og beder dig så ganske gerne at have den umage og rede min datter til brud med min kære søster, Birgitte Christoffer Gøyes, og håbes mig, at det skal blive hartad 3 uger for Sankt Michaelisdag, så ved jeg, du kan vel gøre det for din bestilling i Jylland, mens det bliver så tidligt.

Min allerkæreste søster! Gøre nu herudi, som min fuldkommelige gode tro er til dig! Jeg og mine børn vil tjene dig og dine børn igen den stund, vi leve“ osv.

Skrevet på Frederiksborg d. 22. dag juni 1575.

Idde Falk Gøyes.

Min allerkæreste hulde søster! Jeg beder dig nu så ganske gerne, at du nu vil gøre herudi, som min fuldkommelige tro er til dig, og rede min datter til brud. Jeg og vi alle sammen skal tjene dig og dine børn igen, hvor vi kunne. Men undfalder du mig på denne gang, da vil jeg aldrig give dig det til, eller ingentid i mine dage bede dig til at tjene mine børn! Men jeg tror dig nu til alt godt. Den evige Herre Gud vil jeg befale dig.“²⁵⁵

Som eksempel på afslag får følgende tjene, der ville lyde endnu mere troværdigt, hvis brevsriveren ikke bandede så stærkt:

... „Og som at I og udi denne samme eders skrivelse er nogle af min salig moders smykker begærendes til at rede Margrethe med; hvilke I og gerne havde skulle fået, dér jeg før havde fået denne eders skrivelse, men jeg haver, så min salighed! ikke bekommet den før-end nu udi denne uge, som hr. Peders søn selv skal bekende. Men hvor at den så længe haver været, er mig, så Gud! ubevidst, og bedendes ganske venligen, at I derudi ikke ville fortænke mig“²⁵⁶ ...

Hvorvidt endelig fru Ingeborg Hartvigsdatter taler sandhed i følgende linjer får stå hen; det lyder lidt utroligt, at hun skulle være

så slet forsynet. Det skær af ubetinget redbonhed, der er udbredt over hendes skrivelse, beviser intet; der svarer kun til, at den ender med den oven aftrykte (side 364) anmodning om lån af tapeter til kongens komme til Silkeborg. Da brevet imidlertid er skrevet til fru Birgitte Bølle, Christoffer Gøyes hustru, hvis forfarenhed i låneforretninger vi kender, tør man heller næppe anslå udbyttet af anmodningen til just mange tapeter værd:

... „Kære fru Birgitte! Giver jeg eder venligen at vide, at jeg tvende gange har bekommet eders skrivelse, om at jeg ville låne eder smykker og halsbånd til at rede Margrethe Gøye til brud.

Kære fru Birgitte! Så har jeg ikke halsbånd ikke heller smykker uden to, det kan I svarligen let [kun i ringe grad] være behjulpen med. Men dersom jeg havde enten halsbånd eller smykker, og var det end 10, da skulle I så gerne få dem som nogen ven, jeg har, og ikke være eder for gode. Men det lille jeg har, det skal I få til fuldt visse om fredagen ad aftenen i den landsby, som I ligger med bruden udi om natten; og ville jeg gerne have sendt eder det, nu er det ikke her, dog skal I vist få det.

Kære fru Birgitte! er jeg og så storligen bønfoldende til eder, om I ville gøre så vel for alt det gode, jeg tror eder til, og låne mig eders boskab, både flamsk, tapeter og silketøj osv.“²⁵⁷

Hos landalmuen var det en stående skik at indbyde *sognepræsten* til at være *forgangsmand* og hans *hustru* til at være den *forgangskvinde*, der „redte bruden“. Kirkeligt set havde det imidlertid sine meget mislige sider, at præsten således skulle være køgemester og skaffer ved alle bryllupper. Allerede år 1558 forbød da biskop Peder Palladius det for Sjællands Stifts vedkommende.²⁵⁸ År 1561 forbødes det i Skåne,²⁵⁹ 1569 i Fyn,²⁶⁰ og siden gentoges disse forbud år 1565, 1578, 1580, 1594, 1625²⁶¹ og vel oftere – lutter udtryk for, at skikken langtfra var hævet ved det første forbud. At man dog også fra gejstlig side var tilbøjelig til at dømme mildere om dette forhold, kan ses af, at det f. eks. på Lolland og Falster, og vel andetsteds tillige, var anset for tilladeligt, at provster optrådte som skaffere ved bryllupper i præstefamilier. En endnu bevaret anvisning på, hvorledes provsten i så fald skal røgte sit hverv, synes at være forfattet af selve Fyns biskop.²⁶²

Lidt efter lidt veg dog skikken i Danmark og Norge, langsommere i Sverige, hvor præsten som brudgommens „talsmand“ længe vedblev at udføre pligter, der i det mindste kom „skafferens“ meget nær. Derimod har i alle tre nordiske lande den anden gamle skik holdt sig uantastet lige ned til begyndelsen af det 19. århundrede: at præstekonen „redte bruden“. I enhver velforsynet præstegård fandtes derfor endnu for et par menneskealdre siden en hemmelighedsfuld æske, der kun kom frem ved denne lejlighed, fyldt med flitterstads, glasperler og spraglede bånd, et sidste minde om forholdene i det 16. århundrede.²⁶³

Til tak for al den storartede ulejlighed, som forgangskvinderne havde, var det ikke mere end billigt, at man i bryllupshuset søgte at samle dem til en lille fest i en belejlig stund. En sådan fandtes lige før brylluppet, når om fredagen huset var draget og alting rede både til bordets dækning og brudens smykning, men gæsternes store masse endnu ikke kommet. Midt imellem slagene var her en fredelig time til at fejre forgangskvinderne og samtidig høre deres kyndige dom om „lutendrankens“ blanding og alt det, hvormed der var braset i stegerset. *Fredagskosten* blev da forgangskvindernes fest.

Også til dette fristed trængte sig dog de ubønhørlige forordninger. År 1579 befaledes det i København, at „fredagskosten skulle slet være aflagt“. Samtidig med, at det forbødes „at bede flere forgangskvinder, både at gange for borde og at drage end 6, 8 eller 10 udi det allerhøjeste“, fik brudgom, brud, deres forældre og venner det bestemtteste tilhold om ikke at gøre nogen som helst fest for dem om fredagen. Overtrædere skulle betale ikke mindre end 40 mark i bøde for hver gæst. Forgangskvinderne måtte ingenlunde blive og lade sig friste: „Når de kvinder, som skal drage, have afdraget, at hver går hjem til sit til søndagen, de følge bruden til kirke.“²⁶⁴

40 mark for hver gæst, det blev en vel dyr middag. Men der var da også en mellemting mellem at sidde til bords og gå hjem. De kvindelige smagsdommere kunne jo gå omkring i huset og stående prøve alt, hvad det formåede. Eller man kunne snedigt henlægge festen til torsdag aften, så blev det ingen „fredagskost“. Man synes at have valgt en eller anden slig udvej; i ethvert fald søgte en senere forordning at ramme ondet ved det mere almindelige udtryk: „Ingen udspisning skal ske før brylluppet til forgangskvinderne.“²⁶⁵

Under enevælden med dens nye forhold på alle områder tabte efterhånden brugen af „forgangsfolk“ sig hos den nordiske adel, og lidt efter lidt udviskedes også de herhen hørende begreber og navne. I benævnelsen „forgangsfolk“ havde ligget en tredobbelt betydning: forgangspigerne gik i ordets bogstavelige forstand foran bruden til kirken, ligesom forgangssvendene foran brudgommen til nattelejet. At „gå for“ betød fremdeles hvad vi ville kalde: forestå, at „gå for borde“, f. eks. at forestå borddækningen og anretningen. Men endelig betød „forgang“: højere rang. I benævnelsen „forgangsfolk“ lå der altså for datidens øre en forøget anseelse; det var en ærespost at tjene ved brylluppet.

Endnu omkring det 17. århundredes midte benyttedes de gamle navne af alle, høje og lave. „Borgmester Otto Seeblads første hustru havde for mange år siden en gang været forgangskvinde til et bryllup på Odense Rådhus“, skriver biskop Bircherod år 1667 i sin dagbog.²⁶⁶ Og om en pige, der året forud kom til Leonora Christine i fængslet, skriver denne i sit „Jammersminde“: „Hun havde kendt mig i min velmagt, tjent en rådmands kvinde, som i mine bryllupsdage var forgangskone.“²⁶⁷

Men allerede ved århundredets slutning var benævnelserne gået af brug i samfundets højere lag. Og i de følgende århundreder tabte de sig også hos Nordens almue, hurtigst i Danmark, langsomt i Norge og Sverige, hvor de endnu i enkelte egne har holdt sig.²⁶⁸ Det er betegnende for denne tilbagegang, at i Nørre- og Sønderjylland er det fordums hædersnavn „forgangsfolket“ blevet forvansket til „omgangsfolket“,²⁶⁹ en art folkelig udlægning af den glemte betegnelse. „Forgangspigerne“ er blevet til „omgangspigerne“, til „dækkepigerne“ eller „bordpigerne“.²⁷⁰ „Forgangssvendene“, der i det 16. århundrede i øvrigt hyppigt kaldtes med den ridderlige benævnelse: „småsvende“,²⁷¹ har antaget det gamle navn „ledesvende“.²⁷² I Nørrejylland er de – måske under indtryk af deres kraftige opvartning – blevet til „albusvende“.²⁷³ „Forgangsmanden“ er næsten overalt i Norden, hvor han endnu anvendes, blevet til „skaffer“.

Ved siden af navnet „forgangsfolkene“ havde der fra gammel tid gået en anden række benævnelser på de enkelte af disse. „Forgangsmanden“ hed „brudemanden“ eller undertiden måske „brudesætter“. Forgangskvinderne, der redte bruden, hed „bruderede-

re“, „brudekvinder“, „brudekoner“, „brudedefremmer“, „brude-tæmmer“.274 Forgangssvendene hed naturligvis „brudesvende“. Efter at alle disse benævnelser i de sidst forløbne århundreder har ført en forvirret kamp i de nordiske landskabsmaal, hvor de sjældent i to egne har været anvendt ens og betegnet ganske det samme,275 er slutningen blevet, at en af dem er trådt i forgrunden som godkendt både i nordisk bog- og talesprog, nemlig „brudepige“ for forgangspige. Underligt nok er dette navn det eneste, som det 16. århundrede ikke ville vedkende sig. Forgangspiger dengang havde betakket sig for at forveksles hermed. En „brudepige“ betød nemlig brudens tjenestepige.276

8

Fredag var den yderste frist for stuernes dragning, thi på denne dag *begyndte* allerede, i det mindste på landet, *de liggende gæster at indfinde sig*. Deres komme gav anledning til ny travlhed.

Hvad der hidtil var foregået i huset, faldt alt sammen ind under den regelmæssige forberedelse til brylluppet, hvilken efter gammel skik krævede *to måneder*. Det sædvanlige udtryk herfor i folkeviserne var: „de rede til bryllup i måneder to“, hvad selvfølgelig ikke må misforstås som så langt et ridt.

Stundom udmales det tydeligere som:

Så lode de brygge og blande mjød
og lave til bryllup med liste.
Ebbe han tjener i kongens gård,
så lidet han deraf vidste.

Det vared ikke derefter
foruden måneder to,
det var Peder Skammelsen,
han lod sit bryllup bo.

Eller et andet sted, hvor der skelnes mellem at rede til bryllup og at rede bruden.

I lade nu brygge, I lade nu blande,
 I lade nu bænkenne brede!
 Selv vil jeg ride til stolt Adeluds,
 hun skal min unge brud rede.

Som det vil ses, udgjorde *ølbrygning* og *tillavning* af *blandingsdrikke* en hoveddel af forberedelserne; og vel forståeligt er det, at et par måneder måtte medgå, førend det nybryggede øl var blevet tjenligt, og lutendranken og klaretten havde klaret sig. Derfor anføres det også som en uregelmæssighed, der fortjener særlig omtale, når et bryllup påskyndedes, så at fristen blev for kort.

Gav han bort sin datter
 foruden hendes behag
 så reded de til bryllup
 den samme månedsdag.²⁷⁷

Hele denne første „redning“ skulle have en ende om fredagen; når gæsterne begyndte at komme, måtte alt være rede.

Dette var imidlertid at forstå på en anden måde, end nutiden ville opfatte det. Når gæsterne begyndte at strømme ind, sattes maskinen først ret i gang, og det med en fart og en kraft, mod hvilken den tidligere „redning“ var en ren børneleg. Bryggerset var afbrugt, stegerset tog nu fat.

Ved første øjekast kunne denne ordening synes højst uhensigtsmæssig, og selvfølgelig havde man også i tide været betænkt på nogen mad til de mange munde. Men ifølge datidens forhold hverken kunne eller ville man i forvejen gøre skridtet fuldt ud; og dette misforhold mellem gæsternes antal og de i tide trufne forberedelser blev da et af de mest betegnende træk for bryllupstummelen.

At gæsternes antal var stort, fulgte af sig selv. Høje og lave kapedes om at samle flest. Vi har allerede set (side 342), hvorledes Christian III med undskyldning måtte tilbagekalde sit tidligere forbud mod at indbyde flere, end huset kunne rumme. Dette var dog kun et enkelt led i en kamp, der var blevet ført lige så længe, som vel bryllupper havde været til: striden imellem, hvad slig en fest efter sit væsen var eller burde være, og hvad øvrigheden måtte påbyde for at hæmme alt for vanvittig overdådighed.

Ifølge ældgammel folkemening, der ikke var blevet modsagt af romerkirken eller kristendommens ånd, var *bryllup åbent bord for alle*, gæstfrihedens egentlige fest. Ligesom i oldtiden enhver tilrejsende ved slig en lejlighed havde været velkommen, og ligesom i lignelsen om kongesønnens bryllup gæsterne hentedes ind fra gader og stræder, fra veje og gærder, således strømmede endnu fremdeles folk af alle slags sammen til bryllup, indbudte og uindbudte, Christian III, Frederik II og Christian IV, hvis deres vej tilfældigt faldt forbi, lige så vel som krøblinge og stoddere, alle sammen med én fælles adkomst: lysten til en glad dag. Og slig en tilstrømning var netop den sande ære for dem, hvis æresdag det var. Jo større forsamling, des mere ry; en virkeliggørelse af det, hvorom enhver i sit stille sind drømte:

Glæd dig! et bryllup skal dig gøres,
det skal over Danmark spørges.²⁷⁸

Lige over for denne medfødte betragtningsmåde, gæstfrihedens og det glade sinds uskrevne lov, stod imidlertid en række *skrevne love*, der fra arilds tid havde søgt at *dæmme overflødheden inde*. Hvor lidet dette dog var lykkedes, er billedligt udtrykt i forordningernes skiftende indhold, idet hver tidsalder har ment at burde angribe ondet fra en ny side.

Den ældste måde at tage sagen på var: ved udhungring at tvinge de overtallige gæster bort, idet der kun tilstedtes et *begrænset mål af mad*. Således allerede i Københavns stadsret af år 1294, hvor det bestemtes, at ingen, der gjorde bryllup, måtte have mere end 30 „diske“ eller „fade“ med i alt fem retter mad; og af hver „disk“ skulle der endda for hver dag, brylluppet varede, betales 4 ørtuge i skat.²⁷⁹ I Erik af Pommerns stadsret for København nedsattes antallet af diske til 23, og afgiften vedligeholdtes.²⁸⁰ Men allerede under Christoffer af Bayern bortfaldt afgiften.²⁸¹ Og i kong Hans' almindelige købstadret steg diskenes antal igen til 30, der med borgmestres og råds særlige tilladelse nok måtte forhøjes yderligere til 50.²⁸² Slaget var åbenbart tabt, man måtte finde på en anden begrænsningsmåde.

Christian II søgte da at klemme gæsterne fåtallige ved at *indskrænke pladsen*. Det forbødes at indbyde flere, end huset kunne rumme.

Men som vi har set måtte Christian III, der gentog denne bestemmelse, allerede et par år efter tilbagekalde den: „Vi forfære, at mange have taget os det i værste mening; thi er vi tilfredse, at hver herefter gør bryllup efter sin egen vilje og formue.“

For første gang i lange tider var her nu givet fuldstændigt fripas. Men følgerne må have vist sig alt for overvældende, thi en snes år efter bestemte Christian III sig atter til ved forbud at begrænse overdrivelserne. Man havde knebet på maden, man havde knebet på pladsen, og lige meget havde det hjulpet. Hvad om man da prøvede på at *knibe* dér, hvor man virkelig ønskede at ramme, *på selve gæsternes antal*.

I „recessen“ af 1557, der gentoges 1558, bestemtes det da, hvilket antal gæster enhver efter sin stand måtte indbyde. I købstæderne skelnedes der imellem to *rangklasser*. Til den første hørte borgmestre, rådmænd og købmænd. De måtte „tilbede 24 par folk med deres børn og døtre, og deriblandt skal være regnet forgangskvinderne. Og må de og bede 12 unge karle“. Til den anden klasse hørte håndværkerne, „embedsmændene“, som datiden kaldte dem. „En embedsmand skal bede 12 par folk til brylluppet med deres børn og døtre, og derudi beregnet forgangskvinderne. Må han og bede 6 unge karle.“ Under begge disse klasser stod endelig landsbyfolk, for hvem tallet yderligere indskrænkedes. „På landsbyerne skal så holdes, at ingen bonde skal bede til sit bryllup flere end 12 par folk med deres børn og døtre, og vil nogen bede mindre, det skal stande til hannem selv.“²⁸³

Denne tanke, at fastslå et bestemt antal gæster for hver stand, var ikke noget nyt, som Christian III og hans rigsråder var faldet på, den lå i luften og skrev sig som de tidligere forsøg vistnok oprindeligt fra Tyskland. Allerede fem år forud for Danmark havde man år 1552 i Bergen vedtaget en lignende bestemmelse. Her skelnede man mellem „fuld evnes folk“, der måtte byde indtil 20 par gæster, og tjenestetyende, der kun måtte byde 10 par folk.²⁸⁴

Såvel i Tyskland som i Danmark og Norge levede man nu lovgivningsmæssigt i omtrent hundrede år på denne tanke og udviklede klasseinddelingen i alle dens enkeltheder. Man sondrede i Tyskland mellem bryllupper af tre slags finhed: „postejbryllupper“, „vinbryllupper“ og de blotte „ølbryllupper“, således f. eks. i Lübeck år 1612.²⁸⁵ Borgerne inddeltes i tilsvarende klasser. I Stralsund f.

eks. måtte til et bryllup af første klasse indbydes foruden slægten 100 gæster, til et af anden kun 80.²⁸⁶ I Lübeck havdes en højere klasse på 120. I Hamburg, hvor man gik videst, svarede til de tre trin 240, 160 og 100 gæster.²⁸⁷ År 1600 bestemte Christian IV for Flensborgs vedkommende, at der til de fornemste bryllupper måtte indbydes 40 familier, til middelmådige 25 og til simple kun 12.²⁸⁸ I kongeriget holdt man sig til de alt af Christian III givne endnu snævrere tal, der oftere gentoges.

Der var to måder, hvorpå *disse påbud* om et begrænset antal gæster lettest *lod sig overtræde*. Man kunne enten holde sig til det fastsatte tal af indbydelser, men lade resten af gæster møde uindbudt; eller man kunne ligefrem trodse og indbyde flere end tilladeligt.

I første tilfælde smuttede brudgom og bryllupsgiver helt under. De var brødefri og kunne umuligt drages til ansvar, fordi ubudne gæster indfandt sig. Des heftigere tordnede derfor regeringen mod disse. År 1636 forbød således Christian IV strengelig i Sønderjylland og Holsten at komme ubuden til bryllup. Hvo der gjorde sligt, skulle straks føres i fængsel og siden straffes med 14 dage på vand og brød.²⁸⁹

Udstedtes der derimod for mange indbydelser, var de skyldige jo lette at finde. Brudgom og bryllupsgiver bar naturligvis ansvaret. Men selv under slige forhold kunne det imidlertid være at foretrække, at der var en bestemt, der bar hele ansvaret. Ikke de skiftende bryllupsgivere, der måske endog kunne sætte en ære i at betale bøde for at få dette enkelte bryllup storladent – men en og samme person, til hvem man ved alle bryllupper kunne holde sig, og som havde mere at tabe end en bøde, en embedsmand, hvis hele stilling og velfærd stod på spil, dersom loven blev overtrådt. Regeringen fremmede da af al magt den samtidigt opståede tilbøjelighed til at indbyde ved *bedemand*. Denne nye embedsmand blev ikke blot, som vi ovenfor har set, brudgommens afløser som omløbende indbyder, men først og fremmest regeringens prygladreng, når gæsterne var for mange.

En bedemands første pligt var at have listen i orden. Denne sammenrullede fortegnelse – „rullen“ eller „registret“ som det gerne kaldtes – var på én gang tegnet på hans værdighed og slangen i hans paradis. Med stolthed rullede han listen op og oplæste navnene på

alle de andre indbudne hvert sted, hvor han kom for at indbyde. En sådan liste medbragtes endnu i vore dage i Sundeved.²⁹⁰ Men ak! Listen havde en tvillingbroder. En afskrift skulle være afleveret til øvrigheden, og med den i hånden stod fogdens folk og talte parrene til eller fra kirke, ja trængte stundom ind i selve bryllupshuset, glubske efter at styrte bedemanden i ulykke samt tjene en bøde for overflødige par.²⁹¹

Intet misbrug skulle nu synes at kunne finde sted. Maskinen lod til at arbejde fortræffeligt, og ikke få er eksemplerne på de usalige, der kom den for nær og grebes af dens ubarmhjertige tænder. Som hin arme Peder Klokker i Helsingør 1618, der foruden sine øvrige bryllupsudgifter idømtes en bøde af 200 rdlr. til kongen og lige så mange til byen for at have haft flere gæster til sit bryllup, end en klokker anstod.²⁹²

Og dog, trods alt dette spores der stundom en underlig slingren i den hele ordning. Med forbavselser ser man, at efter at tallet 24 par gæster i snart et århundrede havde været fastslået for fornemme borgere, pludseligt hele ævred opgives i forordningen af 1642, der tillod ikke blot alle gejstlige, borgmestre og råd, men hele borger-skabet tillige at „indbyde til deres bryllupper af deres fælles venner så mange, de begære“.²⁹³ Tretten år efter snøredes atter tallet sammen til „20 par folk i det højeste“.²⁹⁴ Og mellem ofrene for fortids nidkærhed kan man træffe så besynderligt et stykke som en for-tegnelse over ikke mindre end 376 indbudte til et bryllup på Fyn.²⁹⁵

Sagen var: hele *systemet var ubrugeligt*. Gennem et stort hul dryssede alle de påregnede fordele ud, og datiden hverken kunne eller ville stoppe hullet. *Adelen var ikke fastsat i bryllups mandtal*. Vel hed det i forordningen af 1615, at adelen herefter ikke måtte gøre så store bryllupper som hidtil, men skulle indskrænke sig til at indbyde „nærmeste slægt, svogre og naboer“.²⁹⁶ Men dels var heri jo ikke angivet noget bestemt tal som for de andre stænder, dels faldt den hele bestemmelse bort i de senere forordninger. Adelen vedblev da som forhen at indbyde efter forgodtbefindende. Men hermed var i virkeligheden dæmningen brudt for alle stænder. Ifølge datidens skik at lade en anden „gøre“ brylluppet kunne nu selv en tjenestepige blot ved adelig hjælp uantastet møde med 100 par. Og hvo kunne afgøre, hvis gæsterne var, når man på datids måde slog flere bryllupper sammen?

Det sidste forsøg på at begrænse bryllupperne ved at fastsætte gæsternes antal var da faldet lige så uheldigt ud som de tidligere forsøg ved hjælp af bestemt afvejet mad eller knapt tilmålt husrum. *Bryllupsgæsternes sværm trodsede både vægt, mål og tal.*

Det var udtryk på en gang for en gammel tanke og for en ny form, når man sluttelig år 1660 vendte tilbage til det 13. århundredes fremgangsmåde: at *beskatte* bryllupper, denne gang dog ikke gæsternes antal, men selve *det at blive viet*. Landet trængte nu til penge. Med praktisk hensynsløshed slog man da i forordningen af 18. november 1660 en toldgrænse rundt om „ægteskabs stand“ og forlangte en bestemt „accise“ af enhver, der ønskede at indtræde deri. I udtryk, der minder om fortids inddeling i postej-, vin- og ølbryllupper, sondrede man de lysthavende i klasser: „Af hvert adeligt bryllup 50 rdlr. – af gejstligt og verdsligt bryllup, hvor vin skænkes, 20 rdlr. – borgere og de, som kun skænke øl til bryllup, 4 rdlr. – gemene håndværksfolk 2 rdlr. – daglønnere, tyende ½ rdlr.“ osv., osv. Ligesom forordningen selv kaldtes en forordning „om consumption“, således henlagde den også den hele afgift under *toldvæsenet*: „når nogen vil indtræde i ægteskabs stand, skal han dette forskrevne til hver stads accisemester klarére, og må ingen præst dennem til copulation admittere, førend han derpå accisemesterens bevis produceret haver, under straf som vedbør.“²⁹⁷

Det er til denne helt nye art forhold, der sigtes, når det i en samtidig præsts optegnelser f. eks. hedder: år 1661, den 5. maj, er viet i Melby Kirke følgende par, „hvilke have fortoldet hos Hans Busch, consumptions toldforvalter, efter derpå given seddels formelding“.²⁹⁸

Med forordningen af 1660 var det gamle spørgsmål om gæsternes antal skudt til side eller dog indtrådt i en anden kreds. Regeringen fortsatte vel fremdeles kampen, men ligesom mere bevidst. Hvad der tidligere havde været mål i og for sig, sank nu ned til middel, dels til at berige statskassen, dels til at vække sansen for den nye rangforordning.

En ting stod fast. Det 16. århundredes forbud havde *ikke indskrænket bryllupsgæsternes antal*. Efter alt, hvad man kan skønne, synes dette tværtimod at have været i stadig stigen århundredet ud og indtil midten af det 17. Ikke blot når Frederik II samlede sin adel, eller en lensmand gjorde sin datters bryllup, men selv når

blot en bonde eller håndværksmand var hovedpersonen, oversteg summen af gæster alle rimelige grænser. Hos storfolk synede det måske mindre, for så vidt ikke alle bespistes sammen, men de egentlige gæster og deres svende hver for sig. Udfaldet var dog et og samme. Det følte, når man f. eks. på landet målte bryllupper efter antallet af de umælende. Et bryllup på 300 heste, på 900 skæpper havre²⁹⁹ osv. var ret malende udtryk.

Var nu alt dette pur og ren gæstfrihed? Den menneskelige natur skulle meget fornægte sig selv, hvis der ikke i dette tidens så uegenlyttige åbensind tillige var en lun, lille fold, viet til selvhensyn. Det kan ikke nytte at nægte, at man også var sig sandheden af det gamle mundheld bevidst: *mange gæster, mange gaver*.

Allerede Poul Helgesen gør opmærksom herpå. Han bruger de skarpe ord: „Findes og mange, og mest herrefolk og de rige, der gøre store bryllup, at de skulle få store skænke og mange gaver.“³⁰⁰ At det i Tyskland ikke var bedre, fremgår af de gentagne opfordringer til ikke at indbyde blot rige folk, men naboer og venner. En tysk opbyggelig forfatter søger at bekæmpe ondet ved at påvise, at den art forretninger i virkeligheden betalte sig slet: „Hvad skal det til at indbyde en skok jomfruer og en hel hær af ungersvendel Det er en dårlig ære, brudens fader viser gæsterne ved at stuve dem sammen om bordet som møllerens sække i sin mølle. Han tænker kun på at ågre derved og få skænk igen, men sligt betaler sig alligevel ikke. Omkostningerne er for store, det indvundne går væk igen i udgifterne.“³⁰¹

Heri havde den gode mand dog ikke ganske ret. Det kunne virkelig ofte være en indbringende forretning. Den dreves på forskellig vis. En yndet måde var det at indbyde folk, der ikke kunne komme, men følte sig forpligtet til i stedet for at sende en gave. Datidens brevbøger indeholder flere formularer til afslående svar ledsagede af et guldstykke.³⁰² Og indlysende fordelagtigt var det, når man fik en højststående velynder til at gøre brylluppet, så at man selv kun behøvede at indkassere gaverne fra alle hans rige venner. Hvo kan f. eks. tvivle om, at det var en lønnende opmærksomhed, der vistes, da præsten i Dalby og Stubberup anno 1640 fik sit bryllup holdt på domhuset i Viborg „og dertil var 130 af adel“.³⁰³

Selv under beskednere former kunne en slig handel give godt udbytte, hvad enkelte opbevarede regnskaber endnu udviser. Præsten

i Kongsted f. eks., Keld Anders Schytte, var en heldig mand. Han havde først det held ikke at behøve at ægte sin formands enke, men at kunne nøjes med hans datter. Om deres senere samliv vidner han, at hun „blev ham en frugtsommelig Lea, en yndig Rachel, i sin husholdning en Martha, men i sin gudstjeneste en Maria“. Og allerede om deres bryllup vidner regnskabet, at det gav godt udbytte. De 94 gæster betalte nemlig, skønt 33 deraf var præster, i bryllupsgaver i alt 576 lod sølv og 183 rdlr. i rede penge.³⁰⁴ – At indtægten ved adelige bryllupper kunne være langt større, kan ses f. eks. af Laurits Ulfeldts og Else Parsbergs brudegaver år 1640. De fik i alt 5137 lod sølv, hvoraf 1610 lod var forgyldt sølv og derfor tillagdes næsten dobbelt værdi, og derhos 370 guldpenge, hvis metalværdi svarede til 5–6000 kroner i nutids penge, men hvis virkelige købeevne selvfølgelig var langt større.³⁰⁵

Nu til dags må man, når et regnestykke af denne art skal opstilles, også tage udgifterne til bespisning med i beregningen. Anderledes den gang. *Gæsterne medbragte for en stor del selv deres mad.*

Det 16. århundrede er det sidste tidspunkt, hvor denne ældgamle skik endnu fulgtes af alle samfundsklasser.

Thi endnu regnedes det for en selvfølge mellem adelen indbyrdes, at den indbudne afgav sit bidrag til bespisningen ved at sende et godt parti fedeverer, – de velstående gerne en levende okse eller to – forud til bryllupsgården. Følgende ægteskabelige rådslagning i anledning af et par nærforestående bryllupper sætter os levende ind i forholdet. Herluf Trolle, der fulgte med hoffet, skrev sålunde hjem til sin hustru, Birgitte Gøye: „Om Erik Rosenkrantz og hr. Magnus, da tykkes mig, at jeg skal sende hver et par øksne. Du kan det selv bedre betænke end jeg, hvad dig tykkes herom. Hr. Magnus må jeg vist sende.“³⁰⁶

Og lige så selvfølgelig faldt det, at modtageren på en meget tydelig måde gav til kende, hvad slags madvarer han helst ønskede sig. Det var ikke blot borgerlige, der – som biskop Bircherod senere vemodigt udtrykte det – „blot skrev til adelen om vildt og fisk, straks havde de nok; nu fås der intet“.³⁰⁷ Adelen henvendte sig med samme ligefremhed til kongen. Det stående ønske var her nogle stykker frisk skudt vildt, thi sligt var i det 16. århundrede en ret, der selv for adelsmænd ofte kunne være vanskelig nok at skaffe. Og utalige er de udstedte kongelige befalinger om at efterkomme slige

ønsker.³⁰⁸ At noget ganske lignende har fundet sted i Sachsen fremgår af, at i en tysk brevformularbog fra datiden findes blandt andre bryllupsbreve også en „ansøgning om vildbrad hos kurfyrsten af Sachsen“.³⁰⁹

Ved universitetet og i byerne brugte man gerne at sende på højskolens eller byens vegne et bidrag til bryllupskosten, når en af embedsmændene eller blot en af disses døtre eller søstre holdt bryllup. Og man var ikke karrig med, hvem man regnede til embedsmændene. Universitetet behandlede som sådanne ikke alene professorerne, men også hofprædikanter,³¹⁰ Københavns præster,³¹¹ ja selv den tyske prædikant ved Petri Kirke.³¹² Og i Helsingør f. eks. rakte man sig så vidt, at endog den ellers uærlige mestermand regnedes med og fik sig en tønne øl til sin bryllupskost.³¹³ Stundom sendtes der vel madvarer ved slige lejligheder, som f. eks. da sognepræsten ved Frue Kirke i København år 1552 af universitetet fik en okse, men i reglen var det dog drikkevarer. Det stående bidrag til „lærde“ bryllupper var 80–160 potter rhinskvin, en halv eller en hel „amme“ vin, som det kaldtes. Enkelte synes at have foretrukket „øl-bryllupper“, i så fald var reglen gerne en halv læst, altså seks tønner øl. Derimod hørte det til sjældenhederne og var næppe heller vel set, at en underhånden udbad sig penge i stedet og, som f. eks. magister Hasebard, fik af konsistorium udbetalt 16 specier i stedet for den reglementerede vin.³¹⁴

I forholdet mellem over- og underordnede kunne dette bidrag til bryllupskosten undertiden vokse op til temmelig anselige størrelser. Frederik II gav således f. eks. til sit bud Kaspars bryllupskost en okse, en fjerding smør og to svin;³¹⁵ og til dronning Sofies skrædder, hvis datter skulle giftes, to gode okser og 160 potter vin.³¹⁶ Eske Bille skænkede til en af sine tjeneres bryllupskost to okser, en fjerding smør, to fede svin, otte lam, ti gæs, tyve par høns, to pund mel og to pund malt.³¹⁷

Hvad underordnede kunne skænke til overordnede var vel sjældent af større betydning og dølger sig i hvert fald som oftest for den senere granskers blik. Dog beretter en samtidig rejsende, at bønder i Sverige brugte, når deres herre holdt bryllup, at skænke ham en stor ost, lavet af „en dags samlet malkning fra alles køer“, en gave, der var særlig velkommen som synligt udtryk for hans magtområde.³¹⁸

Mellem borgere og bønder gik man mere ligefremt til værks, og gæsterne kom hver med sit bidrag under armen: gæs, høns, ænder, en klump smør, sigtebrød, æg osv., alt efter hvad vedkommende hjem formåede. Bidraget var tilsyneladende frit, men en offentlig mening holdt vagt og drog for hver især en skarp grænse, under hvilken det ville være usømmeligt at gå. Omvendt kunne det at medbringe alt for meget udlægges som utidig storagtighed. Derimod var det kun sjældent, at der, som f. eks. senere på Amager, var en almindelig takst, et par høns for hver person, ti høns altså for den hufader, der mødte med hustru og tre børn.³¹⁹

Det sædvanlige navn for denne medbragte bryllupskost var *føring* eller *førning*. I enkelte egne kaldtes den dog også *send* eller *sending*, *skikken*, *fåen*, *foen* eller *fund*, hvilke sidste benævnelser alle kom af at *få*, der jo på gammel dansk betød at *give*. Den hele skik var ældgammel og skrev sig fra hedenskabets dage. I det 16. århundrede herskede den endnu ligeledes i England,³²⁰ hvortil den vel var overført af vikingerne. Indgroet som den var i Norden, afgav den et ypperligt tilknytningspunkt for forklaringen af reformatorernes lære om retfærdiggørelse ved tro i modsætning til retfærdiggørelse ved gerninger. „Det er det, som Sankt Poul kalder nådens evangelium, at Gud elsker os og beder os ikkun komme uden alle førninger.“ Ved lignelsen om kongesønnens bryllup lå det så nær at komme ind herpå. Hans Tausen siger derfor i sin udlægning: „Sig selv bemøjer han med bekostningen og sine tjenere med arbejdet og umagen, ... men gæsterne beder han ind til sit bryllup og trøster tilmed de indbudne, at de skulle ikke have behov at sidde hjemme for førningers skyld, thi alle tingest skulle stå dennem ganske vel rede for.“ Eller et andet sted: „Han lader foruden al førning og medførsel indbyde alle sine gæster og lade dennem sige, at alt det, de skulle sidde glade af, er aldeles rede.“³²¹

Det 16. århundrede ud fulgtes skikken af alle i Norden. Men i det 17. begyndte den at tabe sig hos adelen, og temmelig hurtigt fulgte borgerstanden med. Allerede i begyndelsen af det 18. århundrede kunne Troels i Holbergs „Barselstuen“ give følgende historiske tilbageblik over den snart aflagte skik: „Skal man giftes, må der lige så mange folk komme sammen for at æde og drikke op, mere end en stakkels håndværksmand kan fortjene i 4 år igen. Der-

for har man i gamle dage hittet på den mode, at den halve by skulle ofre og give brudegave, thi ellers måtte en stor del danse lige fra brylluppet til slutteriet. Nu, så som folk blir mer og mer fattige, så blir de mer og mer storagtige og vil ingen brudegave have, så det er alene tjenestefolk, man ofrer til i vore dage.“³²²

Hos Nordens bondebefolkning har derimod i flere egne skikken holdt sig lige til den nyeste tid“.³²³

En naturlig følge af, at gæsterne således selv medbragte deres mad, var, at de også havde en art bestemmelsesret over *levningerne*. Disse måtte først og fremmest *ikke bruges* til at bortgive som *vederlag for ydet tjeneste*. År 1562 bestemtes det f. eks. i København, at klokkeren skulle have sin betaling for at kime, men ikke måtte få noget af bryllupskosten, uden at han var særligt indbudt.³²⁴ År 1609 vedtoges i Randers, at brudefolkene ikke måtte lønne kokke og spillemænd med madvarer, men med rede penge.³²⁵ Noget lignende var blevet bestemt i Flensborg år 1600.³²⁶

Derimod var der intet i vejen for – og dette synes at have været et gennemgående træk såvel i hedenskabet som i katolicismens og lutherdommens dage – at uddele så meget af bryllupskosten, man lystede, til alle de *tiggere*, der omsværmede bryllupsgården. Et „godt“ bryllup var derfor disses gyldne tid. Det rygtedes længe forud blandt alle rette vedkommende og drog en hel landsdels befolkning af arme stoddere og mer end tvivlsomt pak til gilstedet. Vi savner samtidig nordisk gengivelse af slige bryllupsgæster. Endnu i det 19. århundrede hedder det om forholdene i Nordsjælland: „Træder en fattig vandrer ind i bondens gård på en bryllupsdag, da bliver han lige så overflødigt mættet som de andre gæster. Således har jeg ofte set ganske fremmede betlere sidde ved enden af bordene, hvor også de nød nogle glade øjeblikke. Ofte så jeg ved fester om sommeren et bord anrettet under åben himmel for krøblinge, halte og blinde fra veje og stier.“³²⁷

Men hvad der sluttelig på brylluppets sidste dag blev tilovers, det var *fælleseje*, og skulle fordeles mellem *gæsterne*, der hver altså drog hjem med sin part af levningerne.

Ved første øjekast kunne denne skik synes underlig smålig. Det var dog ikke alene karrig holden på sit, der her havde gjort sig gældende. Dette fremgår allerede af, at det netop var en fast regel, at ingen måtte få noget af den samme føring tilbage, som han selv

havde medbragt. Nej, det man ønskede at udtrykke ved de rigeligt medgivne levninger var: et synligt bevis for alle i hjemmene om, at brylluppet virkelig var blevet holdt og fejret med ære.

De således medgivne madvarer kunne stundom løbe betydeligt op. Doktor Sperling og hans hustru fik f. eks. fra et bryllup i Hedemarken, hvortil de langvejs fra var draget, og ved hvilket Sperlings hustru havde redet bruden, tilbage med sig til hjemmet: en tønne lagesild, to tønner rug og en tønne sigtemel.³²⁸ Men hvor meget end gæsterne fik med sig, helt rent bord gjorde man dog ikke. Også i bryllupsgården og hos de nygifte skulle jo et synligt bevis på brylluppet være tilbage. Ikke uvittigt anvendte man senere i Skåne på „føringen“ og dens eftervirkninger det ord: „Når man ingen mad har i huset, så skal man gøre gilde.“³²⁹

Skikken at medgive levninger har hos de øvre folkelag i Norden delt skæbne med selve „føringen“ og er gået i glemme, dog hin måske mindre end denne. Svage minder har holdt sig i tilbøjeligheden til at „give hjem med til børnene“. Hos Nordens landbefolkning derimod, hvor føringen er bibeholdt, vedvarer også hjemgivningen. „Når brylluppet er forbi,“ hedder det f. eks. fra Hälsingland i Sverige, „gives hver hjemfarende hustru noget af den tiloversblevne bryllupskost indknyttet i et klæde, nemlig noget brød, kød, steg og ost.“³³⁰ Eller fra Blekinge: „Værtinden må lægge nøje mærke til, hvad og hvor meget enhver medbringer i føring, for, når brylluppet er forbi, at kunne medgive enhver i forhold til, hvad vedkommende havde med sig, dog således, at hun må passe på, at ingen får noget af den føring, de selv havde med sig. Det er ikke usædvanligt, at en lille brødkage bages til hvert af de hjemmeværende børn.“³³¹

Tydeligt har skikken holdt sig i England, hvor det hos de højere stænder, efter at føringen for længst er gået i glemme, endnu er brugeligt at uddele og omsende stykker af brudekagen til venner og bekendte som venskabs tegn og håndgribeligt bevis for, at brylluppet er blevet fejret.

Det vil efter det ovenanførte være forståeligt, hvilket *broget liv der opstod i bryllupsgården om fredagen ved gæsternes komme*. Indenfor måske dragefruerne endnu ved deres „fredagskost“, og udenfor på stentrappen skafferen raptunget sysselsat med modtagelsen af de kommende, en bestandig skiftende flok, højkrøstede eller lavmælte, alt efter hvers natur og føringens størrelse, ingen ret sig

selv, førend ankomsttalen var afleveret, velkomstbægeret tømt og føringen – hurtigt synet og værdsat af kyndige blikke – på vej til stegersets den store smeltedigel.

Et enkelt eksempel vil give begreb om den vareomsætning, som således kunne finde sted. Ved et bryllup i april 1653 mellem magister Rasmus Poulsen og dr. Jakob Madsens datter Ingeborg, hvorved 18 adelige, 90 gejstlige og et par bønder var til stede, medbragte gæsterne i føring i alt: 22 fedekalve og 1 kvie, 16 rådyr, 4 hjorte, 64 lam, 14 grise, 35 harer, 82 kalkuner, 24 gæs, 64 duer, 37 høns, 1 vildgås, 1 urhøne, 4950 æg, 6 ferske laks og 1 spegelaks, 30 karper, 106 gedder, 64 brasen, 60 aborrer, 2380 karusser, 2 tønner øl, 1 tønne, ½ otting og 19 „stykker“ smør.³³²

Under slige forhold vil det forstås, at selv om der var „redet til bryllup i måneder to“ i forvejen, forslog dette kun lidet imod den voldsomme fart, hvori maskinen nu blev sat og nødvendigvis måtte sættes for i kort tid at omdanne føringen til spiselige retter for de mange. På dette ene punkt havde man fra gammel tid opgivet ævred og undslået sig for at yde frivillig hjælp. Så godt som alle vegne, hos bonden ikke mindre end i stegerset på Kronborg og Frederiksborg, var der *efter fredag* kun tale om *lønnen betjening*. Det var kokkenes tid. Nu gjaldt det ikke længere blot om at dreje et enligt spid, men om at brune en snes stege ad gangen og koge saltmad tønnevis i de store bryggerkedler.

9

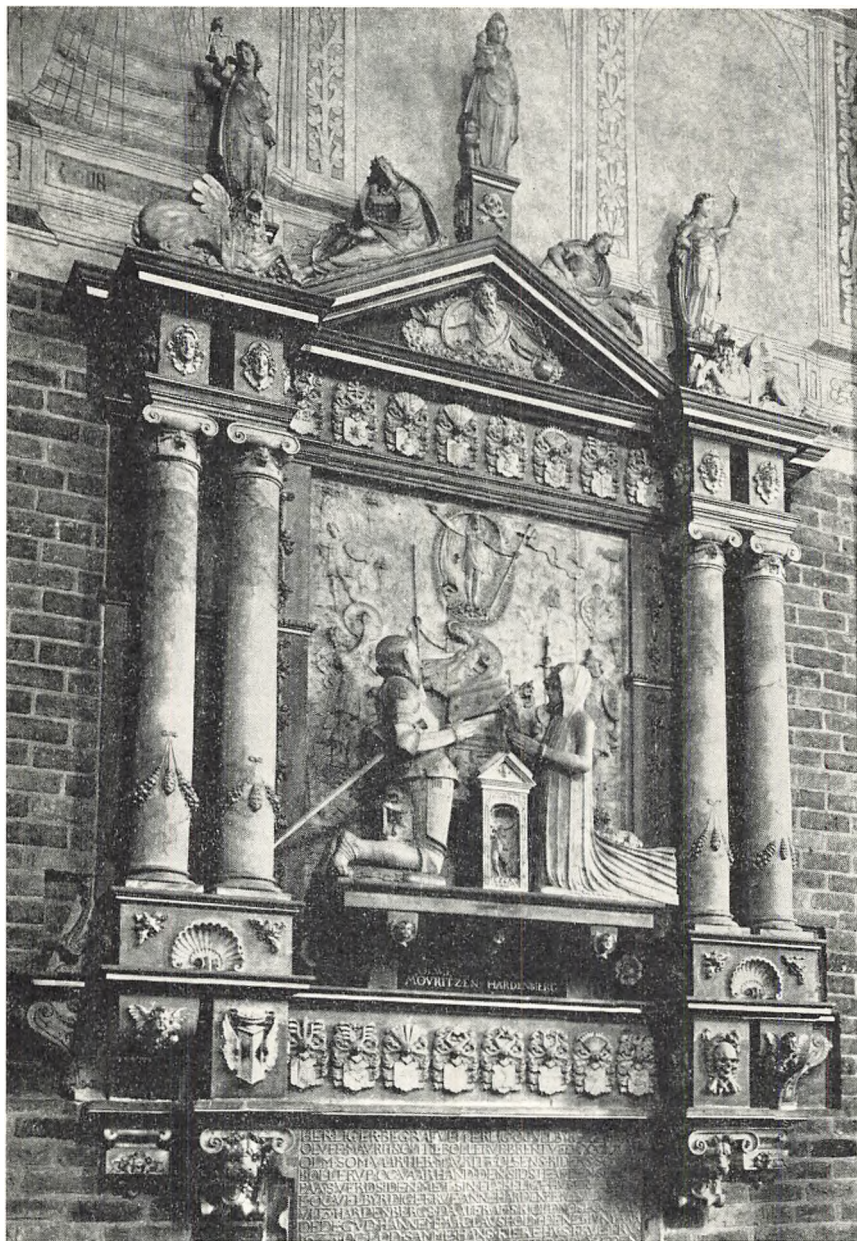
Stod brylluppet i købstad og var det mellem tvende af byens børn, så var sagen i reglen let ordnet: gæsterne hidsendte deres føring forud, men mødte ikke selv førend søndag morgen. Anderledes hvis brylluppet var mellem landboere, hvad enten det så stod i hjemmet, eller en adelsmand holdt det på købstadens rådhus. I begge tilfælde kunne der ventes liggende gæster, og kom disse langvejs fra, var det ikke altid let at beregne at kunne *møde* lige i *rette tid*. Fredag eller lørdag var ofte et knapt nok spillerum endda.

For nutiden, der er vant til jernbaner og dampskibe og den dermed følgende nøjagtighed, falder det vanskeligt at tænke sig ind i hele den usikkerhed, hvoraf enhver rejseplan i datiden var præget.

Blot det simple at drage med familie til bryllup fra Fyn til Sjælland eller fra Sjælland til Skåne, var omgærdet af betydelige vanskeligheder. Ved en lejlighed som denne måtte en adelsmand være ridende, da han efter al sandsynlighed ved brylluppet ville komme til at optræde til hest. Hans hustru og døtre kørte i fruervognen, men desuden måtte de ledsages af en rustvogn til føringen og til alle „tingesterne“ med deres kisteklæder. Da Frederik II i begyndelsen af 1588 drog til bryllup i Sønderborg, befalede han de 16 adelsmænd, der skulle ledsage ham, skønt de skulle møde uden familie, hver især at medbringe sin rustvogn og endda lade den være forspændt med tre heste, for at have en i reserve.³³³

Allerede det var en hel karavane, langtfra let at holde i trop eller komme frem med just på klokkeslæt ad datidens usle veje. Men hvo indestod så for vinden, når man kom til Korsør? Muligt blikstille og færgerne alle sammen i gang til Nyborg, så det havde lange udsigter, førend de kunne nå over igen. Eller skrap vestlig kuling, så færgefolkene vægrede sig ved at tage fruervognen og bæsterne med, og der endda måtte gøres mange slag, førend man blot nåede vesten for Sprogø. Al sligt var uberegneligt og kunne forsinke turen i flere dage. Ja, man havde eksempler på, at bryllupsgæsterne måtte stoppe op og sluttelig vende slukørede hjem igen, fordi de kunne slutte, at brylluppet nu forlængst måtte være holdt derovre. Et af de bekendteste tilfælde af denne art var rigsråd Oluf Mouritsens og jomfru Anne Hardenbergs bryllup i København 1573, ved hvilken lejlighed de fleste gæster fra Fyn ikke nåede længere end til Nyborg. En af disse, Jakob Høg, skriver herom til Birgitte Gøye:

... „Min allerkæreste moster! fik jeg udi dag min søsters skrivelse, hvor udi jeg formærker, at I ikke have bekommet det brev, jeg sidst skrev eder til, dér jeg lå udi Nyborg, hvilket gør mig retteligen ondt, thi jeg havde derudi skrevet eder min undskyldning til, hvorfor jeg ikke kunne komme til Oluf Mouritsens bryllup. Så giver jeg eder endnu ganske venligen at vide, at jeg ikke kom her hjem førend juleaften, og da fandt jeg Olufs bryllupsbreve her for mig. Så drog jeg, så Gud! anden juledag her af igen og havde vist agtet mig over. Der jeg kom til Nyborg om aftenen, da var Jakob Seefeldt den samme dag kommet over. Så lå jeg udi Nyborg udi syv dage og ikke jeg eller nogen kunne komme over imidlertid; og lå der også Erik Rud og Bjørn Kås og mange andre, som ville også gerne

have været over til brylluppet og kunne ingenlunde komme over. Så drog jeg om søndagen, som brylluppet stod, af Nyborg og her hjemad igen den lange vej forgæves.

Så befrygter jeg, at Oluf skal fortænke mig derudi og mene, at jeg ikke haver villet drage hannem så langt til vilje. Så kende Gud, at det var ikke min skyld, at jeg jo gerne ville have været der, dersom jeg end havde haft hundrede mil længere at drage!

Så er derfor nu min ganske venlige bøn til eder, kære moster! at I ville vel gøre og have den umage, at når I taler med Oluf eller fru Anne, at gøre min undskyldning hos dennem, at de ville have mig derudi undskyldt. Jeg ville, så Gud! gerne have tjent dennem udi de og alle måde, som jeg vel pligtig er, dersom det havde været mig muligt³³⁴ ...

Under sådanne forhold var det da ikke blot mundsvejr, når f. eks. fru Kirsten Bølle om et bryllup selv i den bedste årstid udtrykte sig således: „Agter jeg så næst Guds hjælp at fare til samme bryllup. Gud unde mig med alt mit folk at gøre en lykkelig og en god rejsel Og Gud almægtigste sende vos alle sunde og glade hjem i mit hus igen for sin kære søns skyld!“³³⁵

Jo større vanskelighederne havde været, des større var også glæden, når toget endelig endnu i rette tid nåede frem, og fredag eller lørdag svingede ind i bryllupsgården. Den lykkelige ankomst gav forønsket anledning til en lille ekstrarfest, „velfartsøllet“ som det i Norge kaldtes.³³⁶

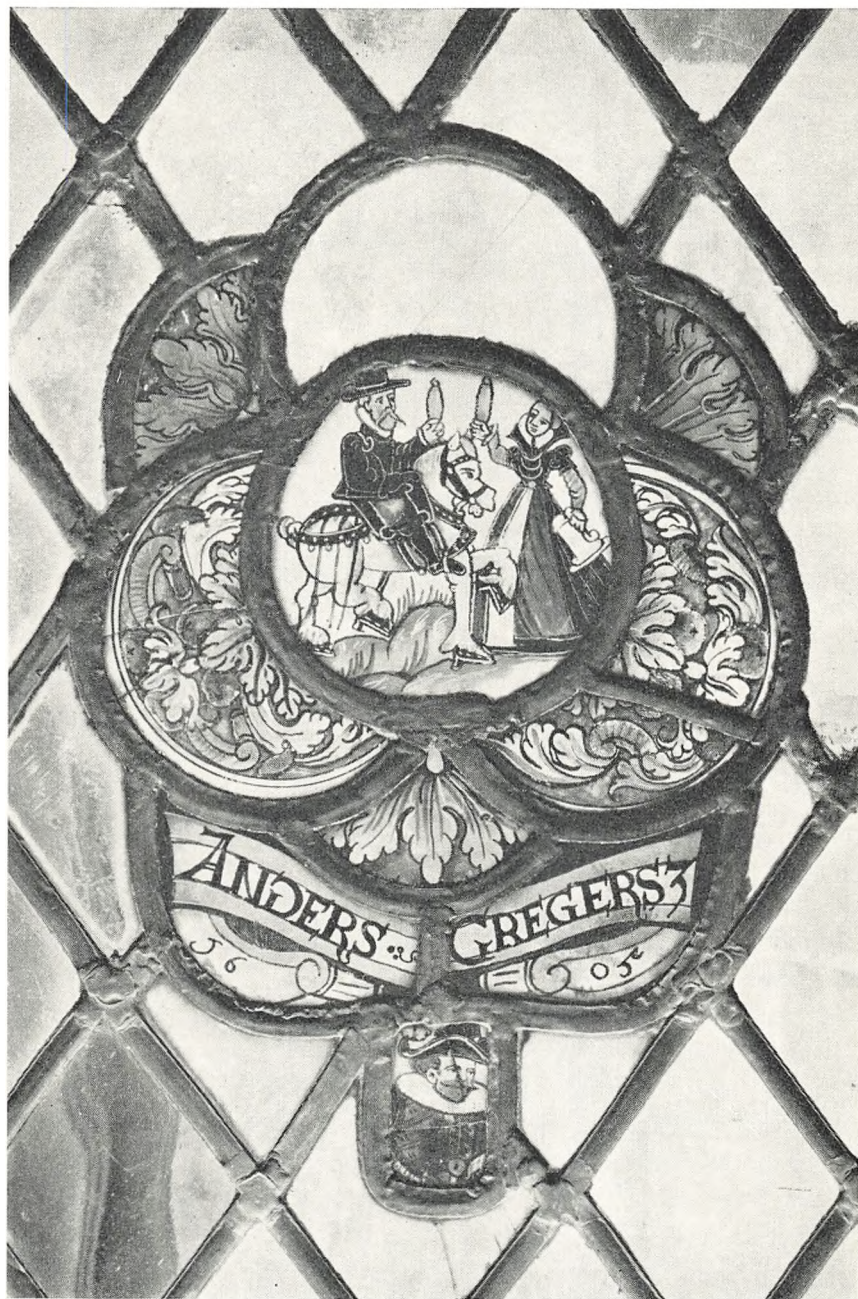
Når Frederik II's ægteskabsplaner trak meget længe ud, skyldtes det et ønske om at kunne gifte sig med Anne Hardenberg – en datter af lensmanden på Malmöhus. Prinsen havde lært hende at kende i de år, han opholdt sig på slottet, og han forblev dybt forelsket. Enkedronning Dorothea så med misbilligelse på en sådan mesalliance og påbød sønnen „ikke at stå Annes lykke i vejen“ – eller sagt med rene og usentimentale ord: Anne *måtte* definitivt forsvinde ud af kongens liv ved at gifte sig med en anden. Dette var baggrunden for hendes bryllup med rigsråd Oluf Mouritsen Krognos i København 1573. Annes „lykke“ blev kun kort, for Oluf døde samme sommer. Hun lod opsætte et vældigt epitafium i Skt. Bendts Kirke i Ringsted, hvor ægtefællerne ligger hensunket i bøn foran den opstandne frelser – „Gud give dem med alle kristne en glædelig og fredfyldt opstandelse,“ siger inskriptionen. (Nationalmuseet fot.).

Efterhånden som gæsternes tal øgedes, des mere antog gården et ejendommeligt præg, der, så forskelligt fra alt dagligdags, gjorde et uudsletteligt indtryk på alle deltagerne. Tydeligst trådte dette naturligvis frem, hvor brylluppet stod på en herregård, og huset fyldtes med liggende gæster. Meget gik allerede tabt, når en adelsmand, følgende moden, lod brylluppet stå på et rådhus, og gæsterne altså fordeltes til natteherberge hos købstadens bedsteborgere. Bryllup mellem bysbørn var helt mat, for så vidt gæsterne hver aften vendte hjem til sit. Først hos bønderne, især i afsides egne, kom noget af den rette stemning tilbage, idet gæsterne her også for en stor del *måtte blive på gården dag og nat festen til ende*.

Herregårdene var da det sted, hvor disse dages forvandling trådte frem i stærkest glans. Og intet under. Thi hvilken forskel fra de skumle rum til daglig: hverdagsstuens kassemat med dens skydeskår; vindeltrapper og gange, gravfugtige, øde; riddersalens tomme uhygge, hvor kun edderkoppens spandt fra en støvet kanon til en tilspigret glug – og så nu, hvor hvert et rum var pyntet og draget, lys og luft indladt alle vegne. Og hvilken forskel i sind og tankegang! Her, hvor til daglig intet nyt foregik, men tanken træg og hjemmetung sov ind, her samledes pludselig en flok, med opsparet trang til tale og latter, med familienyt fra landets forskelligste kanter, hver især bud fra en rigere verden, fra livet derude.

Og mundene gik. Alt blev drøftet, her blev hovedstadsliv, med letsind og latter og stærke lidenskaber. Ikke forgæves havde rustvognen medført de mange „tingester“, snart viste kvinderne sig iført det strålende indhold. Sikkert med rette fremhæver datidens for-

I tredje bind, side 203 har Troels-Lund skildret den lystige skik, hvor med man gerne sluttede et vellykket drikkelag, nemlig at slå alle husets ruder ud. Gæsterne kunne så siden kvittere for fornøjelsen ved at skænke værten nye ruder og deri lade indsætte små glasmalerier med navne, våbenskjolde o. lign. – næsten en slags visitkort. Man kunne dog også bortgive ruder af ren og skær venskabelighed. Denne malede rude fra 1605 skal minde husets beboere og gæster om en os ukendt Anders Gregersen. I midterfeltet ses en rejsende, der ankommer til hest. Han modtages af husets frue, der byder ham velkommen ved at drikke ham til. I venstre hånd holder hun en lågkande. Fra den har hun skænket op i glassene, som hun og gæsten løfter til gensidig hilsen. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

fattere bryllupsdagene som den bedste udstillingstid. En tysk teolog beskriver f. eks. „verdens børn“ således: „De skammer sig, når en kvinde ikke kan møde i mindst fire forskellige dragter ved et bryllup.“³³⁷ Og med en blanding af verdensklogskab og munkebitthed taler Poul Helgesen således om kvinden: „Herrer og fyrster har ofte gjort reformats på bryllup og gæstebud, og det kan endda ikke hjælpe. Mange mænd ville vel gerne, at sådanne skikke skulle holdes ved magt, men kvinders hovmod er så stort, at mændene må vige, når de kunne ingen tid så vel lade sig se og skue, som udi bryllups gilde.“³³⁸

Man dømmе nu om alt sligt, som man vil, vist er det, at fredag-aften var endnu ikke forløbet, førend hele det liv var i fuld gang, der, uafhængigt af brudgom og brud og alt hvad dem angik, gav bryllupssammenkomsten sin ejendommelige tiltrækningskraft.

Ved aftenstid opstod et spørgsmål, der gav fornyet anledning til spas og latter: *fordelingen af nattegæsterne*. Hvor mange rum man end havde draget, så kneb det dog næsten altid med plads. Hjerterummet var større end husrummet. En måde at bøde herpå ville det have været, om man havde fordelt gæsterne efter kønnet, mændene for sig og kvinderne for sig. Men dette skete ikke. Dels ville det jo nemlig således ofte falde vanskeligt at vise mand og hustru samme hæder, dels var det en gammel regel, at netop ved en fest som denne måtte man ingenlunde adskille, hvad Gud havde forenet. Gæsterne anbragtes da par og par, men for resten efter anseelse, mange ad gangen i hvert rum. Og et skalkagtigt træf ville hyppigt, at just de, der mentes at have et godt øje til hinanden, skulle mødes i samme værelse.

Denne form for spøg var overordentlig yndet, og jo, når datids samlivsforhold i det hele erindres, langt mindre grovkornet, end den ved første øjekast kunne tage sig ud, forskellen var blot, at medens man ellers til daglig ikke tillagde sligt nogen betydning, var man ved denne lejlighed sig forholdet bevidst og handlede med hensigt. De ugifte skulle netop således puttes sammen for, under indtrykket af de giftes lykke, selv at få lyst til, ligesom det par, for hvis skyld man her var samlet til fest, at indtræde i ægteskabets Gud velbehagelige stat. Og at slige bestræbelser lykkedes, derforborgede de gamle ord: „Et bryllup gør et andet“ eller: „Det er et skarns bryllup, hvor der er kun én brud.“³³⁹

Når huset fyldtes med gæster, kunne det knibe med at skaffe dem alle bare et mindstemål af privatliv. I romanen „Dend hyrdinde Astrea“ fra Christian IV's tid findes dette billede af et overbefolket sengekammer.

Det var da ikke tilfældigt, at det „at ligge på tro og love“ i det 16. århundrede ofte omtales i forbindelse med bryllupsfestligheder,³⁴⁰ hvor der jo var på én gang let lejlighed og næsten opfordring hertil. Fra en langt senere tid fortæller den svenske professor Samuel Ödmann, hvorledes han ved et bondebryllup som ung var vidne til, at alle ungkarlene søgte leje på husets loft hos de ugifte piger, hvorimod ægtemænd, der ville derind, joges ud. Og en betegnende efterklang fra fornemt brug i fordums dage er det, hvad samme meddeler fortæller om anvisningen af natteleje ved et andet bryllup. Værtinden pegede på tre senge i gæstekammeret og sagde: „Her skal kapellanen og hans frue ligge, dér ligger adjunk-

ten og hans frue, og dér ligger lille præsten (dvs. Samuel Ödmann) og provstens mamsel.“³⁴¹

De anviste sengepladser benyttedes til hvilested ikke blot om natten, men når som helst på døgnet man efter så og så lang tids drik eller dans til sidst bukkede under for trætheden. Der var således en jævn udvandring til gæstekamrene døgnet rundt, både af gamle, der ønskede en middagslur, og af unge, der nu endelig måtte give tabt. Ganske de samme forhold forekom endnu hos bønderne i Vendsyssel for en menneskealder siden. Her var ved bryllupper endog en egen pige sat til „at gøre opvartning i sengen“, som det kaldtes, det vil sige sørge for, at de hvilende gæster ikke gik tabt af noget måltid, men fik tilbragt deres part.³⁴²

Denne stadige mulighed for at søge til gæstekammeret gav en bestandig fornyet anledning til spøg af den art, som nu en gang hørte hjemme blandt bryllupsgæster. Når et par savnedes, beskyldtes de for at have trukket sig tilbage til en himmelseng, hvorimod ingen var så plat at tillægge dem en vandring i haven eller lunden, hvor det vrimlede af alle de hidkomne svende. Det er spor af denne art spas, når det endnu længe efter hos bønderne ved Kalmar var en stående fornøjelse på den anden bryllupsdag at beskylde en ung karl og en gammel kone, eller en gammel mand og en ung pige, for at have ligget sammen, og derfor idømme dem at spise deres frokost stående sammen på ét bræt.³⁴³

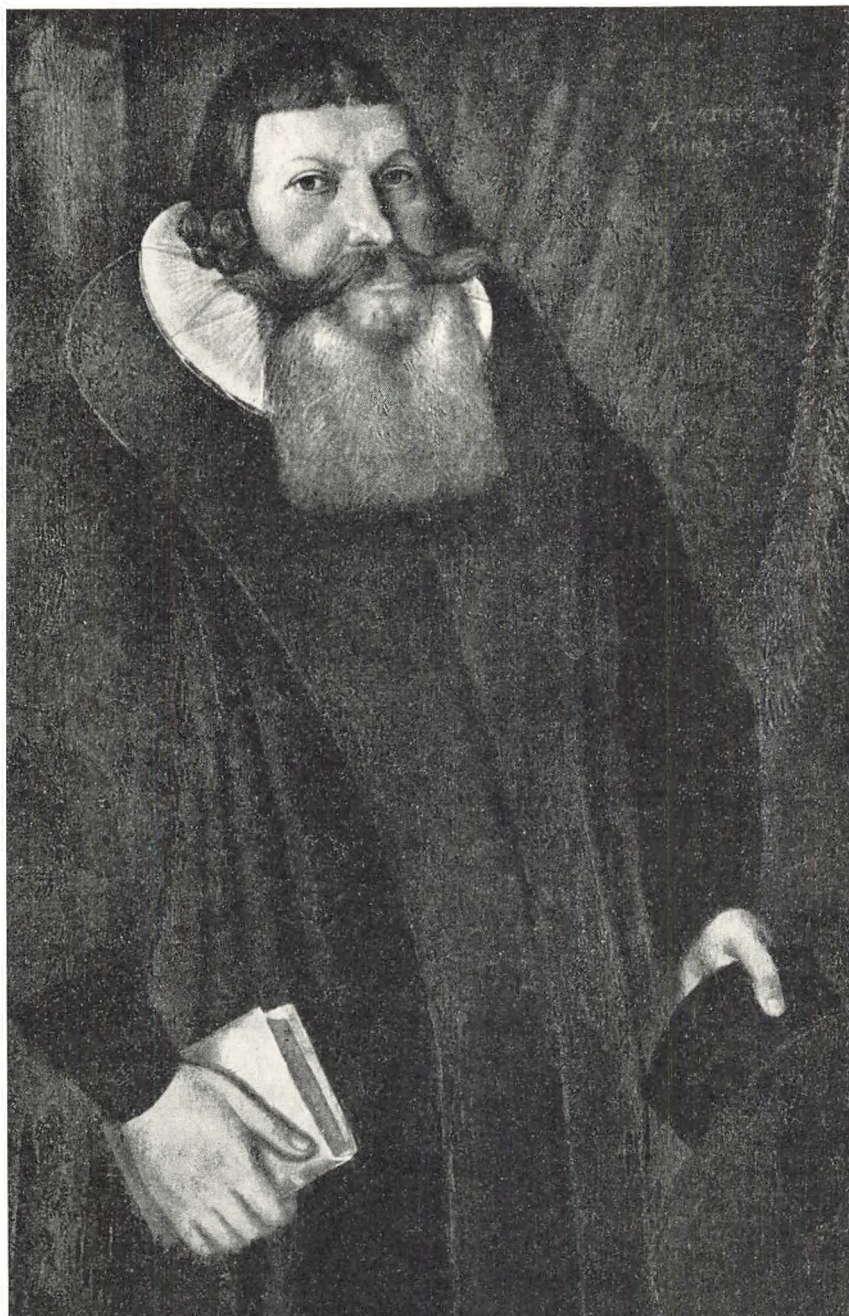
Al denne lystighed, som bryllupsdagens forhold selv fristede til og datiden godkendte, indeholdt dog ikke desto mindre en fare. Hvis en virkelig fandt for godt at lægge brod i de spøgefulde *beskyldninger*, og efter brylluppet gentage dem *for alvor*, kunne den anklagede kun vanskeligt værgе sig herimod. Det lå da i en enkelt ondsksfulds magt at give brylluppet et højst uheldigt efterspil. Og mest udsat for sligt var i reglen netop de, der ifølge deres stilling mindst kunne tåle det. Vi skal se et par eksempler herpå fra overgangstiden, der dels stiller de forhold, vi nys har omtalt, i klarere lys, dels gør det forståeligt, at de højere stænder til sidst måtte indse nødvendigheden af at ændre dem.

År 1641 var bispēn i Århus, doktor Morten Madsens hustru Kirsten til tvende bryllupper i præstegårde på landet, og anvistes hver gang natteleje i et gæstekammer med tre senge. I den ene lå hun

og hendes datter, i den anden hendes svigersøn, og i den tredje ved første bryllup magister Friis og hustru, ved det senere magister Søren. Ved det ene bryllup forelå der ikke andet om hende, end at hun og svigersønnen havde delt værelse sammen om natten, hvad der jo, efter det her oplyste var en ærlig sag. Ved det andet påstod magister Søren, at svigersønnen om natten var kommet hen til hans seng og havde spurgt ham, om han sov; da han intet svarede, men lod som han sov, havde han derpå set svigersønnen „gå under spærlagen hos Kirstens seng“. Hertil indskrænkede sig, hvad den fromme mand vidste, thi skønt han lurede, opfangede han intet yderligere. Han „befalede sig da Gud i sådant bedrøveligt tilfælde“ og optrådte siden som angiver.

Så længe biskop Madsen levede, holdtes alt sligt nede. Men næppe var han død – et par år derefter – førend rygtet vovede sig frem og nu satte bispindens navn i forbindelse med et fundet barnelig. Lensmanden lod hende fængsle; da svenskerne i de følgende dage, januar 1644, besatte Århus, plyndrede de alle bispens efterladenskaber, der henstod værgeløse, og først år 1649 lykkedes det enken endelig at få herredagsdom for, at hun var uskyldig.³⁴⁴

År 1619 var biskop Arrebo til bryllup hos en af sine præster i Hevne i Trondheims Stift. Bispemænd deltog i den almindelige munterhed og dansede blandt andet „jægerdansen“ med, i hvilken parrerene skulle skilles ad, og når de atter samledes, kysse hinanden. Natteleje for standspersonerne var på den store sal, hvor der stod seng ved seng, og bispemænd som den fornemste lå i den øverste. Tredje dags morgen, da solen alt var oppe, gik han halvt påklædt om og talte med sengebeboerne, blandt andet med to kvinder i den nederste, af hvilke han aftenen forud havde danset med den ene. Under samtalen satte han sig på sengekanten og lagde venstre fod op på sengen, medens højre hvilede på gulvet. I det samme kom hans avindsmand, byfogden i Trondheim, ind, hvem han dagen tilforn havde afvist med et godt svar, tvunget til „at holde lyset“, som det jo endnu kaldes. Ikke uvittigt udbrød denne, idet han pegede på den underlige gruppe: „Hvem skal holde lyset i dag?“ hvorved han dels sigtede til gårsdagens forhold, dels til skikken at følge brudepar til sengs med lys. Efter evne søgte bispemænd at klare for sig ved følgende svar: „Vorherres lys er alt optændt; her er intet på færde at holde lys for.“

Da byfogden kom ind på sit værelse, meddelte han: „Bispen fikserede mig i går, nu skal jeg fikser ham igen. Nu fandt jeg bispen og Barbara Karlsdatter i seng sammen.“ At dette var en fortræffelig spas for bryllupsgæsterne fulgte af sig selv, og, da bispen havde fået de „side klæder“ på og var kommet ned ved bordet, måtte han vist mere end én gang høre drillende hentydninger hertil. Men herved blev det foreløbigt, og sagen syntes vel egnet til at gå i glemmebogen, da biskoppen var draget hjem og brylluppet omme.

Et par år efter var biskop Arrebo ved et andet præstebryllup på Stod i Indherred, og som sædvanligt var der anvist ham og flere hædersgæster med hustruer natteleje i den store stue foroven ud mod svalen. Stemningen var meget munter, anden dags aften ved dansen drog bispen således sin præstekjole af og dansede jægerdansen med, og da trommeslageren ikke ret slog takten efter bispens for-sang, greb denne selv trommestikker og tromme og slog, som det burde.

I og for sig var dette ikke nogen usømmelig dans eller leg, den var ældgammel, og bruges den dag i dag som juleleg af landbefolkningen i Danmark.³⁴⁵ Som så mange af disse endte den med kys, idet ved ordene:

Jægeren i skoven han lurder derpå,
han vil den gerne bede, men kan den ikke nå,

Anders Christensen Arrebo (1587–1637) blev kun tredive år gammel biskop i Trondheim. Hans hurtige karriere skyldtes næppe så meget hans fortjenester som kirkemand – snarere hans litterære evner. Han henledte Christian IV's opmærksomhed på sig ved at skrive en sejr-sang i anledning af Kalmars erobring 1610 og siden et sørgeligt efter dronningens død. Da han var blevet afsat fra bispestolen p. gr. af sin livsglade og ubesindige opførsel, tilbragte han nogle år i Malmö, hvor han bearbejdede Davids salmer og udsendte dem „under melodier og toner.“ Christian IV gav Arrebo tilladelse til at søge et præstekald i „en af de gemene købstæder, hvor de ikke har for megen lyst til klammer“ – åbenbart en kritisk hentydning til Trondheim. I 1626 blev Anders Arrebo da sognepræst i Vordingborg, hvor han lykkeligt undgik „klammer“ og syslede med at oversætte fransk poesi til dansk. (Maleri fra 1633 i Vordingborg Kirke, fot. på Frederiksborgmuseet).

en kvinde skulle bryde ud af kredsen og forsangeren løbe efter, søge at gribe hende, og give hende tre kys. Ret fint er der sigtet til denne flygtige elskovsleg i en af viserne om Tovelille, hvori hun mod sædvane ikke dør i badstuen, men efter at have ladet kongen få sin vilje bortgiftes af ham, med behørig medgift i rigt len og fæste, til en af hans riddere. Omkvædet til denne vise er opfordringen:

„Så lader I bederdansen!“³⁴⁶

Den dans, bispen her dansede var altså måske noget vel ungdommelig kåd for en mand i hans stilling, men ikke i og for sig anstødelig. Og bevislig usandhed var det, at han under løbet, hvor der synges:

Tag fat på den!
Du fik hende ikke end!
Hun løber ad bakken
Med sækken på nakken,
Hun løber i lunden
Med flæsket i munden,
osv.

skulle have omsat ordene i den friere tonart:

Hun danser på bakken
Med særken på nakken³⁴⁷
osv.

Oven på disse anstrengelser var alle parter noget medtagne om tirsdagen, hvilket ytrede sig på forskellig måde. Karen Madsdatter, præsten hr. Hågens hustru, den, med hvem bispen havde danset jægerdans, lagde sig til at sove om eftermiddagen; bispen lagde sig ligeledes til hvile oppe på sit kammer, og lod nøglen tage af døren; nede i den store stue drak man, men ude i gården udartede det til livligt slagsmål. Under alt dette savnede de andre forgangskvinde Karen Madsdatter: hun var gået til ro, hed det sig, men bispen var nok det samme, de havde værelse sammen, og nøglen manglede i døren, det var meget mærkeligt. Stod ikke præsten hr. Hågen, deroppe uden for døren og gned sig i hænderne! han vred dem be-

stemt i fortvivlelse, ja det skulle han have tænkt på allerede natten efter jægerdansen, hvor der nok også var noget at mærke ved fordelingen i sengene deroppe.

Således summede vittighederne, plumpe, men i bryllupsstil, og hverken bedre eller værre end så ofte tilforn. At de gentoges, da de pågældende viste sig, var klart, og lige så klart var det, at næppe nogen for alvor troede herpå.

Sandheden var, som enhver på stedet let kunne overbevise sig om, at Karen Madsdatter netop *ikke* havde sovet i det fælles gæstekammer. For at hvile i fred, og ikke forstyrre bispen, hvis også han ville trække sig tilbage, var hun gået op og havde lagt sig på et lille loftskammer, hvor hendes mand havde siddet hos hende, indtil hun var faldet i søvn. Det var ikke bispen, men hans famulus, der senere og udenfra havde aflukket gæstekammerdøren. At præsten, hr. Hågen, stod udenfor og ventede, til han kunne komme ind og få sig en lærd passiar med bispen, var naturlig ærbødighed; havde han af andre grunde villet være ind, vidste han, der var barnefødt i præstegården, jo godt, at der var en anden indgang, der altid stod åben, nemlig ad svaleloftet.

Alt dette var som sagt blot spøg og selskabelig tidkort. Men uhyggelig alvor blev det for biskop Arrebo, da hans uvenner fik den løse tale fæstnet som rygte, og siden hærdet og hvæsset i vidneform, så at han sluttelig år 1622 på herredagen i Bergen, særligt på grund af hans forhold i de tvende gæstekamre, dømtes til at have sit embede forbrudt.³⁴⁸

Hos bønderne hele Norden over var der på en måde bedre plads, for så vidt man her, når gæsterne alle skulle overnatte på gården, hurtigt skred til den naturlige vej, at *sprede halm i laden* og således danne en uhyre søsterseng – „flatseng“, som det kaldtes i Norge³⁴⁹ – der kunne rumme alle, uden hensyn til stand, køn eller alder. På herregårdene derimod brugtes sådant leje kun til de utallige svende og hestepassere, der var fulgt med. Grænsen mellem disse og egentlige gæster var graven mellem ladegården og borggården. Vanskeligst stillet var man ved præstebryllupper på landet, til hvilke der hyppigt kom mange gæster langvejs fra, som var bedre vant, men hvem man desuagtet ikke kunne skaffe andet leje end i halmen. Det er uden tvivl hertil der sigtes, når det i en anvisning fra det

16. århundrede for „forgangsmanden“ pålægges ham ved sådan lejlighed at sige ved bryllupsmåltidets slutning: „Beder jeg gerne hvad fremmede og udlændiske folk, som dette bryllup besøgt have, at I af eders egen fromhed ville tage til takke, hvis eder ikke forsés med skikkeligt herberge forberedt med sengekammer ... som sådanne ærlige folk burde med at undfanges. Disse ærlige brudefolk med deres forældre ville dog alting skaffe det skikkeligste muligt er efter lejligheden, evne og formue.“³⁵⁰

Stod brylluppet i købstad – hvad enten det nu var mellem bysbørn eller mellem adelige, der lejede rådhuset – så *fordeltes indkvarteringen over hele byen*. Også her kunne det, om end ikke nær i samme grad som på en enlig herregård, knibe med plads. Det gjaldt da om at stå sig godt med byens bedste borgere, der jo, da hoteller var ukendte, optrådte som værter. Rigsråder og andre bekendte adelsmænd, der ofte færdedes landet rundt, havde i de fleste byer stående herberger, det vil sige bestemte gæstevener, hos hvem de plejede at overnatte, og hvor de altså i tilfælde som dette havde første ret til at få plads i det vante værelse. Det er slige forhold man mindes om ved et brev som dette fra Oluf Bille til hans fader Peder Bille til Svanholm, angående plads i Kolding ved et bryllup, som kongen ville gøre på Koldinghus:

... „Kære fader! haver jeg bestilt her udi byen, at om Gud vil I komme hid, I skulle ligge udi eders herberg, som I have ligget tilforn. Og så er Jakob Seefeld og forskrevet ud af min herre hid. Ville jeg og gerne se til, at jeg kunne flye hannem og derind, thi det skal blive svarligt trangt her, for her er svarlig mange forskrevet af Danmark og ud af Lante Holsten, og de tre fyrster af Holsten komme og hid, gamle hertug Hans og hertug Adolf og hertug Hans komme hid med deres gemaler.“³⁵¹

I O

Lørdagens store begivenhed var brudgommens eller brudens komme. Stod brylluppet i brudens hjem, indskrænkede festligheden sig til, at brugommen til hest og ledsaget af alle sine slægtninge og venner holdt sit indtog på gården. Men „gjordes“ brylluppet f. eks. af brudgommens fader, eller holdtes det ikke hjemme, men på et

købstadsrådhus, så fordobledes straks festen, idet brudgommen først i stort optog drog ud, bruden imøde, og siden vendte tilbage ledsagende hende i fælles indtog.

Disse *optog* udgjorde en langt væsentligere del af bryllupsfestlighederne, end man nu ville være tilbøjelig til at tro. Det var den del af brylluppet, hvortil ikke blot de indbudte, men hele byen, hele egnen var vidne, og derfor skyede man ingen anstrengelse for at gøre dette til et af festens glanspunkter.

I reglen var det udtrykkeligt angivet i indbydelsen, at man anmodedes om at deltage i optoget. „12. april 1635 er Henrik Thotts bryllup med Henrik Huitfeldts datter; er jeg ombudet at ride med hennem.“³⁵² „Jeg beder dig komme til mig om fredagen næst tilforne, og gøre mig den ære at følge mig om løverdagen ud imod min brud.“ „Komme til Odense om fredagen,“ eller „møde i Køge om fredagen og om løverdagen følge mig imod min brud“; „om fredagen tilforne møde på Stubberupgård og om løverdagen følge mig i marken imod min brud“³⁵³ osv.

Det var naturligvis en selvfølge, at brudgommen selv red med ud imod bruden. At sende en anden i sit sted var på én gang en forhånelse og et sådant udtryk for ynkelighed, at han herved forspildte sin ret som brudgom. Det er over dette emne, at den fornøjelige folkevise om Tyge Hermansen og Nilaus Benditsen er lagt.

Det var om en løverdag,
det regned under ø.
Det var Tyge Hermansen
skulle hente sin fæstemø.
– Jeg skal ride ud mod så væn én.

Hr. Tyge ud af vinduet så,
de bække de løbe så stride:
„Jeg køber ikke så dyrt min mø
jeg rider mig selv til kvide.“

„Hør du Nilaus Benditsen!
Din hest haver lange ben.
Jeg beder dig for den vældige Gud,
hent mig min unge brud hjem!“

Svared det Nilaus Benditsen
han svared et ord for sig:
„Skal jeg hente din unge brud
jeg gør dig visselig svig.“
– Jeg skal ride ud mod så væn én.

Nilaus Benditsen rider derpå ud imod bruden, og toget gør holdt hinsides vadestedet. Da brudgommen imidlertid heller ikke møder næste dag ved kirken, ægter Nilaus bruden. Først onsdagen efter vover hr. Tyge sig over.

Det var om den onsdag
vandet tager til at falde.
Over kom Tyge Hermansen
med sine brudemænd alle.

Han kom i den bryllupsgård
og til det skønne gilde.
Det da svared den unge brud:
„Rid bort! Du komst for silde.“

Da han bebrejder hende hendes utroskab, svarer hun:

„Hør du Tyge Hermansen!
Det måtte du vel vide,
jeg ville ikke have den svend,
i regn tør ej udride.

Havde du været en jomfrusvend,
og havde du havt mig kær,
du havde brudt den bølge blå
alt med dit blanke sværd.“

Den overflødige brudgom truer hende da med, at han nu vil gå i kloster, så at hun aldrig mere skal få ham at se, og visen ender med følgende kostelige ordskifte:

Han:

Da vil jeg mig i kloster give,
 en munk så vil jeg være.
 Men vider, stolten Sidselil!
 jeg kommer her aldrig mere.

Hun:

„Falder dog din vej her frem
 og stilles da den bæk,
 haver jeg oste flere end to
 du får én i din sæk.“³⁵⁴

Lå der vægt på, at brudgommen kom med talrigt følge, så var det endnu vigtigere, at brudens følge var stort og prægtigt. Fra gammel tid havde dette haft ligefrem betydning som værn, idet det langt fra var uden fare for en kvinde med få ledsagere, men med mange kostbarheder at drage måske det halve land igennem. I det 16. århundrede trådte sagens anselige side mest i forgrunden. Og her gjaldt det da om, at brudens tog synede mindst af lige så meget som brudgommens, hvad der ikke altid var så let, når hendes slægt tilfældigvis var den mindst talrige.

Her hjalp det imidlertid ikke lidet, at i *brudens tog* deltog både mænd og kvinder. Vel kunne sligt også stundom være tilfældet med brudgommens. Morten Krabbe indbød således f. eks. år 1563 fru Anne Jens Billes, og Niels Bille indbød år 1582 fru Birgitte Rosenkrantz til at følge med dem ud imod bruden.³⁵⁵ Men som regel gjaldt dette ikke. Hvor det fandt sted, har der uden tvivl været et eller andet særligt at mærke, enten at vedkommende kvinde skulle være brudens forgangskvinde, eller et udtalt ønske om at ride med, meget nært slægtskab eller lignede, som f. eks. da Erik Bølle giftede sig på ny og i den anledning indbød sin datter og svigersøn til at ledsage sig fra Køge ud i marken mod bruden.³⁵⁶ Et tilfælde omtales i folkevisen om Torkil Trundesøn. Her var forklaringen, at den kvinde, der fulgte ud med brudgommen, var hans tidligere fæstemø, fru Adeluds, som nu benyttede sig af hans indbydelse til at være forgangskvinde for således at komme til at ride sammen med ham og tale under fire øjne.

Det var stolten Adeluds
 rider Torkils brud imod;
 silke og så det grønne sindal
 hængte over gangerens fod.

De rede over de grønne enge
 igennem de grønne skove.
 Aldrig kom Torkils hvide hånd
 af Adeluds sadelbue.³⁵⁷

En stående skik var det derimod, at bruden ledsagedes af kvinder. De dannede inden for det store følge af mænd en slags livgarde, til hvem hendes bevogtning særligt var betroet. Antallet af disse kvinder afhang naturligvis af, hvor talrig slægten i det hele var. Slog denne imidlertid ikke til, udvidede man med glæde kredsen til veninderne, at sige de gifte, thi dette synes at have været en grundbetingelse for overhovedet at yde bruden følge. Da Leonora Christine lørdagen før sit bryllup førtes til København, var ikke mindre end 97 adelsfruer tilsagt til i forening med alle rigsråderne at gøre hende „geleide“.³⁵⁸

Kom bruden langvejs fra, kunne dette følgeskab være en yderst besværlig tjeneste. „Jeg haver nu været ovre i Fyn og handlet og talet med fru Kirsten, hr. Peder Lykkes efterleverske, om hendes datter, jomfru Anne Lykkesdatter; da haver hun og flere hendes slægt tilsagt mig hende, og ville føre hende hid til Søholm til mig.“³⁵⁹ Blot det at skaffe passende nattely i egne, hvor man ingen bekendte havde, frembød ofte vanskeligheder. Der er noget i så henseende ret malende i en løsreven lille ytring som denne om et smykke, der blev lovet fru Birgitte Bølle til låns til at rede jomfru Margrethe Gøye som brud: „Det skal I få til fuldvisse om fredagen ad aftenen i den landsby, som I ligger med bruden udi om natten.“³⁶⁰ Var det en fyrstelig brud og gjaldt rejsen udlandet, kunne sådan ud-færd jo tage både dage og uger. Men som regel synes det dog at have gældt herhjemme, at det at indbydes til at følge bruden betød – i det mindste for alle lidt fjernere slægtninge og venner – blot at ledsage hende på lørdagens dagrejse, altså i det højeste en fem, seks mil. Ofte udtaltes dette ligefrem: „Umage eder til Store Glimminge om fredagen næst tilforne og følge mine døtre så fremdeles til Ystad om

Ægteskab indgås under store „højtideligheder, som fremfør alt består deri, at slægtninge og venner på én bestemt dag fra alle sider i beredent følge begiver sig til sognekirken, mændene med en forstandig anfører og kvinderne med en ærbar anførerinde i spidsen“, fortæller Olaus Magnus. Bruden – med brudekrone på hovedet – ses til højre. Hun rider sidelæns i en damesadel.

løverdagen.³⁶¹ „Gøre vel og have den umage at møde i Vemmerlöv by om fredagen tilforne og gøre min søster den ære at følge hende til Solt om løverdagen.“³⁶² „Møde os udi København den fredag tilforne og om løverdagen gøre voris kjære søster den ære at følge os til Køge.“³⁶³ „Give møde udi Vester Vram om fredagen tilforne og om løverdagen følge bruden til Vittsköfle.“³⁶⁴ De 97 fruer, der ledsagede Leonora Christine, fulgte hende fra Frederiksborg til København.³⁶⁵ „Drog jeg til Torpegård og førte Emmerike Rosenkranz' brud til Onse“ (Odense)³⁶⁶ osv., osv.

I Sverige red endnu i det 16. århundrede på ældgammel vis både brudgom og brud hinanden imøde. Landets natur tillod ingen væsentlig ændring i denne skik. Side 409 viser Olaus Magnus' fremstilling af de to togs møde. I Danmark derimod kunne den nye mode ytre sig. I brudgommens følge var vel endnu alle til hest. Men bruden og de hende ledsagende kvinder kørte i vogne. Det var brudevognens store prøvelsens dag. Alles øjne mønstrede den, og sammenligningen lå nær, thi bagefter fulgte hele rækken af fordums brudevogne, der hver især også én dag havde været den fornemste og kørt i spidsen, men nu fulgte efter som levende kritik.

Ved større adelige bryllupper kunne sligt et vogntog allerede være betydeligt nok; ved bryllupper i kongefamilien kunne det vistnok omfatte det meste af, hvad der fandtes af pragtfulde vogne i landet. Da frøken Anna af Danmark år 1548 førtes som brud til Sachsen, bestod hendes følge af 654 heste; og ikke mindre end fire forgyldte vogne med otte heste for hver, samt en hængende karm med fire for, var alene til hendes og hendes moders og tantes brug.³⁶⁷ Den danske frøken Dorothea drog år 1561 som brud til Lüneburg med 600 heste.³⁶⁸ At udenlandske prinsesser kom lige så vel udstyrede til Danmark kan ses af kong Hans' dronning Christines komme. Hun mødte år 1478 med et følge „af 800 heste, 42 vogne foruden mange forgyldte karme og vogne af fruentimmer“.³⁶⁹ Under slige forhold vil det forstås, hvor betænksomt det var af ærkebisp Erik Valkendorf, da han år 1515 tilsøs hidførte Christian II's brud, prinsesse Elisabeth fra Nederlandene, at han straks fra Helsingør meldte, at hun naturligvis kun havde sin brudevogn med om bord, så at alt, hvad der kunne skaffes af smukke vogne i København, måtte stilles til hendes rådighed til brudetoget.³⁷⁰

Synede brudgommens og brudens tog allerede ved deres størrelse, så tålte de også at ses nøjere efter, *thi ingen var i rejsedragt, men enhver pyntet som bedst*. En lang række af kongelige befalinger er endnu bevaret om, hvorledes følget ved sådan lejlighed skulle være klædt. Den vistnok ældste af disse er givet af Christoffer af Bayern år 1445 i anledning af hans fæstemøs, frøken Dorothea af Brandenburgs modtagelse. Den var rettet til fru Else hr. Otto Rosenkrantz', hvem han – uvist af hvilken grund – ville have med i toget ud imod bruden. „Vi beder eder kærligen, at I fare ud med os mod vor fæstemø, og at I for vor skyld rede eder kosteligt ud med

kostelige klæder, snitzerie og andre sådanne stykker og med eders bespændte karm og fagre heste og vel udredte svende.“³⁷¹ Mod sædvane skulle altså her en kvinde, og tilmed til vogns, være med i brudgommens tog.

Senere blev det en stående skik i det 16. århundrede, at ved kongelige tog af denne art skulle alle *mandlige* deltagere være *ens klædt*, men ved hvert bryllup på ny vis, så at et sådant tog bestandigt indeholdt en overraskelse. Man var altså her på dette fredelige område nået til begrebet „uniform“, længe førend man nåede det for hærens vedkommende. Hvor vidt man havde drevet det allerede år 1500, kan ses af en skrivelse fra kong Hans til marsk Ludvig Brocks hustru, fru Anne. Den danske frøken Elisabeth skulle føres som brud ned til markgreve Joachim af Brandenburg, og i den anledning befaledes det fru Anne, der skulle være en af de fruer, der ledsagede hende, at være klædt på rejsen i en klædning „halvdelen idel guld og halvdelen gråt og hvidt“, „desligeste vognen og spærklæder farvet ligeså, halvdelen gult anden halvdel hvidt og gråt“. Ved indtoget var dog end ikke dette pragtfuldt nok, men her skulle alle kvinderne være hvidklædte, og de følgende dage i „det yderste og bedste som I kunne afstedkomme og vide, at vi og riget kunne have hæder og ære og I tak af“. Den eneste indrømmelse, der gjordes, var med hensyn til vognen: „Vil I og være med en anden god kvinde selv anden om en vogn, det unde vi gerne, på det at eders bekostning må være desmindre, og skulle I have fire heste for vognen.“³⁷²

Under slige forhold forstår man den vægt, hvormed folkeviserne altid omtaler disse tog:

„De førte bruden til hr. Nilus gård ...

Så førte de den unge brud
alt til hr. Remolds gård.

De førte hende hjem,
kongen og vor ærkebisp
de rede med dem ...

Årle om morgenen, dag det var
da kom den brud med brudeskar.“

og de næsten stående udtryk, hvormed pragten beskrives:

Det var Nilaus Benditsen,
han red den brud imod,
der hængte silke og sindal grøn
alt for hans gangers fod.

Derimod er det eventyruddtryk, der ikke må tages bogstaveligt, når det hedder:

Den grønne jord blev vidt og bredt
med silke og sindal strøet.
Den unge konge med ridderskare
drog sin kære brud imod.³⁷³

En ganske udsøgt høflighed, som f. eks. blev vist ved kong Hans' fæstemøds komme, bestod i, at brudgommens fader, Christian I, forud red hende imøde og bød hende velkommen. Derefter vendte han imidlertid om og overlod brudgommen den egentlige modtagelse. At brudgommen ved denne lejlighed var hovedpersonen, fremgik blandt andet af, at junker Hans straks efter mødte med 700 ryttere, medens faderen, skønt konge, kun havde været ledsaget af 500.³⁷⁴

Når brudgom og brud *mødtes i marken*, standsede begge skarerne og slog så vidt muligt kreds, medens brudgommen red hen til brudevognen. Her begyndte så, ret efter tidens smag, en yderst vidtløftig handling, idet en talsmand på brudgommens vegne i lange velvalgte sætninger ønskede bruden til lykke, og hun ved en anden talsmand lod give brudgommen „svar“ på hans „tiltale“. Denne vidtløftighed „i marken“ iagttoges troligt, hvad enten det var brændende solskin, eller regnen øsede ned. Da Christian II mødte sin brud, var det biskop Lage Urne, der førte ordet på hans vegne, og bispens „tiltale“ er endnu bevaret.³⁷⁵ Anvisninger til lignende fandtes senere i mængde i datidens formularbøger.³⁷⁶

Først når talerne var til ende, rakte brudgommen sig fra sadlen ind over brudevognen, hvor bruden sad med nedslagne blikke, omfavnede og kyssede hende. Dette kaldtes ret træffende, at brudgommen „red hende under øjne“. Om frøken Christine af Sachsens modtagelse i Danmark 1478 udtrykker f. eks. Arild Huitfeldt sig

således: „Dernæst red junker Hans, brudgommen, hende under øjne med 700 heste.“³⁷⁷ Folkevisen beskriver det samme lidt bredere således:

De mødtes på den grønne vold,
Krist give, det blive til gavn!
Den herre fra hest, den jomfru fra karm,
de toge hinanden i favn.
Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark.

Eller som en anden opskrift af visen udtrykker det:

Imellem Roskilde og København
der er så bredt et land:
Der tog kongen af Danmark
sin allerkæreste i favn.
– Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark.³⁷⁸

Noget mere trist tog det sig ud, da dette brudepars søn, Christian II, 37 år efter mødtes med sin brud i marken. Bruden var den 14-årige frøken Elisabeth, der efter en stormfuld rejse fra Holland endelig den 4. august 1515 var landet i Helsingør. Hun og hendes følge havde lidt meget af søsyge undervejs. Endnu mere pintes hun dog af, hvad hun havde hørt om sin tilkommende husbonds forhold til Dyveke. Både hun selv og hendes danske ledsager, ærkebiskop Erik Valkendorf, anså hende for døende, da hun syg af feber bragtes i land. Men forgæves skrev ærkebispen til kongen om at komme til hende, for at hun ikke skulle dø uden at have set ham. Nogle dage efter bedredes hun dog så meget, at hun atter kunne bringes om bord på flåden. Og den 9. august landede hun i bugten ved Hvidøre, omtrent ud for den nuværende Emiliekilde, hvorfra indtoget til København skulle foregå. En dejlig plet, ret et eksempel på smilende, sjællandsk natur. Og alt hvad datiden formåede af pragt var udfoldet både fra kejserlig og fra den nordiske konges side. Fra København var man strømmet ud i mængde for glad at hilse på landets kommende dronning. Men hvad hjalp det alt? „Mødet i marken“ holdtes ud for Hvidøre Slot, Dyvekes og Sigbrits sommerbolig. Og ubarmhjertigt øsede regnen ned, gennemblødende vog-
nenes spærklæder, bruden, enkedronning Christine og hver en del-

Det var i middelalderen skik, at stormænd, der havde skænket noget til en kirke, blev gengivet på et kalkmaleri, i et relief over døren el. lign. De beder ydmygt knælende eller rækker en kirkemodel til Gud – i hvert fald er sådanne middelalderlige „stifterbilleder“ aldrig anmassende, altid meget beskedne. Men i det 16. århundrede blev det anderledes. På den malede altertavle fra Skt. Maria Kirke i Helsingør har ægteparret Christian II og Elisabeth erobret hele forgrunden; vel knæler de, og vel beder de, men man har på fornemmelsen, at det har været vigtigere for maleren at skabe et repræsentativt fyrsteportræt end at gøre rede for billedets religiøse indhold – en dommedagsscene. En røntgenundersøgelse af maleriet har godtgjort, at kongen oprindelig har været afbildet barhovedet og har set over mod sin gemalinde. Forskellige forhold tyder på, at altertavlen er udført i 1514, og at ændringen er foretaget meget kort efter. Christian og Elisabeth er da blevet afbildet som mand og hustru, før de nogensinde havde set hinanden. (Nationalmuseet).

tager. Mod sædvane foregik mødet således, at brudgom og brud steg af hest og vogn og stillede sig op på et gyldenstykkets tæppe, der var bredt på jorden. Enkedronningen stod hos sin nye svigerdatter, kongen og hans søster lige overfor. Og imens holdt biskop Lage Urne sin lange latinske velkomsttale, så lang, at den lille brud ikke formåede at holde sig oprejst under den, men hendes hofmesterinde måtte ile hende til hjælp, sætte sig ned på jorden og tage hende på skødet. Medlidende afkortede bispen sin tale, og sluttede med en bemærkning om, at regn varslede frugtbarhed og lykke.³⁷⁹ Gjorde den det også denne gang? Måske. Ikke dog i dagligdags, menneskelig forstand. Da bruden 8 år efter fra søen genså Hvidøre Strand var det om bord på et skib, der (1523) førte hende og Christian II i landflygtighed, medens det hemmeligt tillige husede Sigbrit. Som fattig, landflygtig kætterske endte den unge dronning sit liv i Gent (1525), et liv, frugtbart i selvopofrelse, rigt i trofasthed mod husbond og overbevisning. – „Der kom aldrig så rig en jomfru til Danmark.“

Når modtagelsen *i marken* var forbi, *blandedes de to tog i ét*, og af sted gik det nu i rask fart mod bryllupsgården. At brudgommen viste sin ridefærdighed ved denne lejlighed var ganske naturligt, og ikke blot han, men alle de andre ryttere samt forriderne på vognhestene fik rig anledning hertil. Thi ved ankomsten til borgen dundrede stykkerne glimt på glimt fra volde, tårne og riddersal. En tæt krudtrøg hyllede alt i ét, vindebro, karme og stejlende dyr, medens luften sitrede drøn i drøn. Under sådanne forhold var det mere end blot tom høflighed at hjælpe bruden ud af vognen.

De løftede bruden af karmen ned,
kongen og bispen de toge derved.³⁸⁰

Hvilken kanonade man kunne stille op ved sådan lejlighed, kan ses f. eks. af Frederik II's indtog med frøken Sofie. Han var redet i marken mod sin brud på den gamle plads, imellem Roskilde og København. Da de kom til København, var her opstillet tyve „hele kartover“ på runddelen (bastionen) ved Vesterport og desforuden på begge sider af porten over hundrede „jernstykker“, „hvilke alle gik løs udi deres indridelse“. Under dette øredøvende spektakel

måtte de se at komme over stadsgraven ind gennem porthvælvingen, hvorpå de modtoges med jubel af hovedstadens beboere, medens instrumenter blæste lystelig fra kirketårnene. Men troede de sig nu i havn, tog de fejl. Thi næppe nåede de Højbro, førend vægteren på Blåtårn stak en fane ud, det aftalte tegn til flåden, som lå samlet om Slotsholmen, og nu gav på én gang hvert skib glat lag til begge sider, „hvilken gruelig skydning holdt ved, til kongen og herrerne var opkomne“.³⁸¹

Bryllupsindtog var meget yndede i det 16. århundrede såvel i Skandinavien som i Tyskland. Til sidst fandt gejstligheden sig beføjet til at prædike herimod. I et tysk opbyggelsesskrift fra år 1584 benytter således forfatteren Bibelens ord om Isak: „Han gik hende i møde på marken“ til at lægge samtiden på hjerte, at sådan bar fordem en rigmands søn sig ad, medens nutidens udriden og indtog med mange heste samt anden overdådighed „kun skaber en sørgelig alderdom“.³⁸²

Der var kun mening i skikken, for så vidt brudgom og brud var fra forskellige egne. Den hørte nærmest hjemme under landforhold. Så vel i Sverige som i Danmark trak imidlertid i det 17. århundrede skikken ind imod byerne, idet adelen mere og mere foretrak at lade brylluppet stå her, hvor festligheden og tilskuernes antal kunne blive større. I samme grad måtte ulemperne for bybeboerne ved sligt hurlumhej af tit rent fremmede folk blive mere iøjnefaldende. I Sverige forbød allerede dronning Christina år 1644 al indriden i optog ved adeligt bryllup i købstad.³⁸³

Blandt bybefolkningen selv havde den hele skik næppe nogen sinde slået dyb rod. Den fulgtes vel mangansteds, men selv om man efterabede adelen nok så meget, var det dog alt for latterligt, om rådmandens søn og borgmesterens datter, fordi de skulle ægte hinanden, pludselig holdt udtog og indtog i byen, skønt de boede skråt over for hinanden i samme gade. Noget helt andet var det naturligt, hvis de hørte hjemme i forskellige købstæder.

Selv om det ikke faldt naturligt for bysbørn, der ville giftes, at holde indtog i den fælles fødeby, så måtte dog også i købstæderne *løverdagen før brylluppet* optages af noget. Spændingen hos såvel tilrejsende som indfødte gæster trængte til et afløb.

I mangel af bedre havde man fra gammel tid i købstæderne slået

sig på en anden, mindre lørdagsfornøjelse: *brudgommens og brudens renvaskning*. At disse tog sig et bad i badstuen særligt på denne lørdag, var ganske naturligt og skik og brug hos alle stænder, både adel, borger og bønder. Men medens denne renlighedsytring på landet dulgte sig som en andre uvedkommende sag, var den i købstæderne allerede tidligt blevet midtpunktet for en kreds af festligheder.

Grunden hertil må vistnok søges i, at der ikke i købstæderne som på landet nødvendigt hørte en badstue med til hver gård. Man var da ofte – i hvert fald de mindre bemidlede – henvist til at benytte enten en af stadens offentlige badstuer eller en privatmands. Hermed var allerede besøget stillet blot for offentligheden. Men hertil kom, at det fra gammel tid ansås for en fortjenstlig gerning at skaffe trængende et bad. Hvor meget mere da at yde brudgom og brud ærestjeneste ved at stille sin badstue til deres rådighed. Det er slige forhold, der vistnok sigtes til, når det f. eks. hedder i borgmester Gentzkows dagbog fra Stralsund: „Den 3. februar 1559 badede vor brud, Trine Kruse, med tre jomfruer og fire fruer sit brudebad forud. Dernæst badede brudgommen med min søn og Henrik Matthiesen.“ Eller: „Den 18. september 1563 badede bruden sit bad i min stue; det kostede mig dog altid noget.“³⁸⁴ Ifølge skik og brug skulle nemlig „brudebadet“ være tilsat med vellugtende urter eller blomstervand.³⁸⁵

Men var man først nået så vidt, at indbydelsen til bad var modtaget – og hele byen vidste nøjagtigt, til hvad tid badstuen skulle være hedet, og bruden altså kunne ventes forbi ens vinduer – så kunne hun lige så godt gøre skridtet fuldt ud og gå derhen i værdigt optog. Og ganske det samme gjaldt brudgommen, der, ifølge gammel skik, synes at have været den sidste af de to til at benytte badstuen.

Allerede temmelig langt tilbage haves fra tyske byer forbud mod ved denne lejlighed at møde i for talrig flok, to til seks fruer måtte være nok til at ledsage bruden og et tilsvarende antal mænd brudgommen.³⁸⁶ Som så ofte ellers røber imidlertid slige forbud, at det brugelige antal har været langt større. Herpå tyder også forbud mod dans i badstuen og lignende. Om forholdene i Sverige i det 16. århundrede beretter ærkebiskop Olaus Magnus, at *brudebadene* var overordentligt yndede og foregik med ikke ringe pragt. I højtideligt optog satte skaren sig i bevægelse til badstuen. Forrest

førtes en større beholdning af vin eller godtøl, så kom forgangspigerne og sluttelig forgangskonerne med bruden. Efter badet styrkede de sig ved vinen eller øllet med kanel og sukker samt hårdtbagt brød til, og derpå forlod de atter badstuen i optog, denne gang alle bekransede. Fra dette øjeblik af betragtedes bruden som en slags gudindviet jomfru, om hvem forgangspigerne vogtede. De slog kreds om hende ved aftensbordet, de lejrede sig om hende om natten: hun var befunden mø, hun skulle bevares mø til brylluppet.³⁸⁷

Betød således brudebadet for brudens vedkommende på en gang en legemlig rensning og et vidnesbyrd fra dannekvinder om jomfruelighed, så havde det for brudgommens vedkommende en lignende dobbelt betydning. Prøven, som han over for sine ledsagere aflagde på at være værdig til at blive „dannemand“, bestod blandt andet i, at han skulle lade sit skæg rage, beviset for, at han ikke var en kvinde. Men i øvrigt strejfede det meste, fra tidlig tid, ind på den blot drøje skæmts område. Således som skikken i det 16. århundrede havde udviklet sig i København, bar den tydeligt præg af et allerede indtrådt forfald. I spidsen for sine forgangssvende skulle brudgommen om lørdagen støje om i byens badstuer og bartskærhuse og her lade sig „vaske og rage“ samt svire i forening med dem. Undslog han sig herfor, eller blev han for hurtigt færdig, havde enhver forgangssvend ret til at foretage sig en sådan omgang på brudgommens bekostning. Med rette nedlagde øvrigheden strengt forbud herimod og truede med hårde bøder. At skikken dog var dybt rodfæstet og vanskelig at få bugt med fremgik af, at forbudet måtte gentages både år 1579, 1610 og 1624.³⁸⁸

Ind i det 18. århundrede omtales endnu „brudebade“ som almindelige i København, og lige så længe holdt sig også en anden skik af sikkert ældgammel oprindelse. Bruden skulle sende brudgommen i badet en skjorte.³⁸⁹ Der kan næppe være nogen tvivl om, at dette var den gamle fæstensgave, der her gik igen, kærlighedspantet fra den kvinde, der bortgav sin tro.³⁹⁰ Og just dette øjeblik at tilstille ham denne gave, havde engang været det naturlige, dengang bryllup svarede til fæstensøl, og „brudebadet“ altså holdtes før dette.

Indtog og brudebad, de fyldte kun den halve dag, men *lørdag* skulle også gå. Her lå da intet nærmere end, nu da alle forgangfolk var samlede, på landet jo endogså stundom næsten alt, hvad der

kunne ventes af gæster, at holde en slags indledning, *en generalprøve på den egenlige bryllupsfest*. Var det blot påskud og navn, der manglede, så var sligt let fundet. Man kunne jo, som i Norge, kalde det *bryllupsaftenen*,³⁹¹ eller betegne det som en afskedsfest med *svenden* og *møen*, og i den anledning kalde det for *svend- og møkvæld*, eller *møkvæld* alene, som det gerne kaldtes i Sverige. Eller man kunne, på ægte dansk, af sky for det højtklingende, kalde det blot *løverdagften*. Alt sådant var småting, når bare gildet kom.

At dette i reglen har været et værdigt forspil til brylluppet, tyder alle efterretninger på. Om en sådan lørdagften hos lensmanden Erik Rosenkrantz i Bergen hedder det: „Ginge de til bords og finge mad; der var otte retter.“³⁹² Vinen og øllet blev gerne grundigt prøvet, konfekt og „skauessen“ (skueretter) måtte frem³⁹³ og køgemesteren holde taler,³⁹⁴ ganske som ved den følgende hovedfest. Til de stående former for spøg denne aften hørte naturligvis hentydningen til „svendens“ og „møens“ nærforestående forandring, hvad der især vakte udelt munterhed, hvis bruden tilfældig var en enke, der anden eller tredje gang holdt bryllup. Men desforuden synes det at have været en meget yndet fornøjelse at udpynte „svenden“ og „møen“, for således at gøre dem ukendelige. Temmeligt nær lå det her at iføre dem bryllupsdragt. År 1644 måtte dronning Kristina forbyde at indføre fæsteparret på møkvælden som brudgom og i brudeskrud; det skulle overhovedet slet ikke være parret tilladt på denne aften at komme til syne i laget.³⁹⁵ Om hin ovennævnte lørdagften hos Erik Rosenkrantz i Bergen berettes det, at en af gæsterne morede sig med at pynte bruden, ikke i norsk brudedragt, „men udrede hende på spansk“ i rød kjortel med halsbånd, guldkæder og „perlefjer“ på håret.³⁹⁶

Når man erindrer, at brudgommen og hans „småsvende“ hyppigt havde nydt en del bægre sammen i dagens løb, enten ved udfarten fra hjemmet – „bele-vesle“, som det kaldtes i Norge,³⁹⁷ „udtagsøl“, som det hed i Danmark og Sverige³⁹⁸ – eller dog på byens badstuer om formiddagen, så er det let forklarligt, at stemningen kunne nå en betænkelig højde i kvælden. Man forstår lige godt de tre udslag heraf: at det kunne anses fornødent, at forgangspigerne slog ring om bruden ved bordet og om natten; at den overtro kunne opstå, at på „polterabend“ (møkvæld) var ligesom ved årsskiftet onde ånder på spil, hvorfor man måtte holde dem borte ved i nattens

løb at slå potten på brudens dør;³⁹⁹ samt endelig at gæsterne, når de havde holdt troligt ud denne første nat, mødte berusede næste morgen i kirken, hvorover der år 1571 klagedes højlydt i Sverige.⁴⁰⁰

Følgen var, som man kunne vente, en strøm af forordninger i alle tre nordiske lande mod „svendkvæld“ og „møkvæld“ og „løverdag-aften“.⁴⁰¹ Det 16. århundrede ud agtedes dog slige forbud hverken af høje eller lave.⁴⁰² Kongerne, der udstedte forordningerne, indbød selv deres gæster til „at komme hid løverdag aften tilforn“. Hos Nordens landalmue har skikken i flere egne holdt sig til vore dage.⁴⁰³

I I

Tidligt søndag morgen begyndte de tvende kvinder, der skulle *rede bruden*, deres ansvarsfulde værk. Først iførtes hun den egentlige klædedragt. *Brudekjolen* var ikke som i senere tid hvid, den var overhovedet ikke en alene til denne lejlighed anskaffet kjole, men den til udstyret hørende festdragt for livet. Som følge heraf var dens farve forskellig – rød, brun, grøn, gul, ganske efter en-hvers smag.⁴⁰⁴

Brudekjolens stof afgang naturligvis først og fremmest af den enkeltes formuesforhold. Ved siden heraf gjorde der sig dog fra regeringens side en stærk tilbøjelighed gældende til her at fastslå en bestemt rangfølge. Lige fra Frederik I's tid til Christian IV's sidste dage strakte sig en række forordninger, der søgte at hævde følgende trinrække: gyldenstykke, bliant og perlestukne tøjler alene for kongehuset. Silke, fløjl, damask og „caffa“ alene for adelen. Klæde for borgerstanden.

Allerede det lange tidsrum, som disse bestemmelser omfatter, år 1528 til 1643, gør det i og for sig sandsynligt, at rækken må være blevet sprængt. At forordningerne står posteret så tæt ved hinanden – 1528, 1547, 1558, 1576, 1603, 1615, 1624 og 1643 – tyder som sædvanligt på, ikke at linjen med det meget mandskab har været let at holde, men at man ideligt har været nødt til at gentage forbudet mod overtrædelserne. Selve forordningernes indhold forråder det samme. Allerede den første begynder med at måtte indrømme, at en mængde adelige bruger gyldenstykke, bliant og perle-

stukne tøjjer, hvorfor det også tillades at opslide sådanne alt i brug værende kjoler, men de må ikke gå i arv til børnene⁴⁰⁵ – en meget vanskelig bestemmelse at påse overholdt. Og de sidste forordninger går stærkt på akkord, idet de tillader borgerlige at bruge silke, hvis brudgommen kan møde med en seddel fra borgmester og råd for, at han har en dertil svarende formue.⁴⁰⁶

Det kan da ikke undre, at man i fortegnelser fra det 16. århundrede over adeliges klæder finder både guld- og sølvvirkede og perlestukne sager,⁴⁰⁷ ligesom kræmmernes rigelige forsyning med slige stoffer tydeligt nok var beregnet på mere end blot enlige efterspørgsler fra kongehuset.⁴⁰⁸ Hvad der derimod i denne forbindelse har særligt krav på opmærksomhed, er den forunderlige heftighed, som forordningerne antager, hver gang der bliver tale om tjenestepigernes dragt. Det forbydes dem strengelig at smykke sig med perler og perlelad, møde i fløj, mår, hermelin og guldlad.⁴⁰⁹ Vidste man ikke bedre, skulle man tro sig over for en moderne omvæltning, hvor de lavest stillede greb efter kronens rettigheder.

En fuldstændig omvæltning var det ganske vist, men på et lille, begrænset område, brudesmykningens. Hvor afstanden i ydre vilkår var meget stor mellem bruden og hendes „bruderedere“, kunne nemlig det tilfælde let indtræde, at disse, for at hævde deres ry for smag, lånte hende ikke blot smykker, men klæder tillige. Især indtraf dette let, hvor en adelskvinde redte en af sine fordums undergivne til brud. Til tort for alle rettænkende kunne da sligt et væsen endog ved højmesse for hele menighedens åsyn komme op ad kirkegulvet – ikke i klædeskjole, end ikke i silke – men i kongeligt skrud med gyldenlad og perlesmykke.

De stærke forargelsens skumfurer, som slige optrin skar, lader sig endnu forfølge, ikke blot i de kongelige forordninger, men også i snævrere samfund, hvis vande oprørtes. Særlig forargelse måtte sådan venden op og ned på alt vække i byerne, hvor en borgmesters datter altså var udsat for at overstråles af den første den bedste tjenestepige. I Ålborg vedtoges det derfor år 1560: „Ingen borgerdatter eller tjenestepige må redes til brud i Ålborg udi nogen ædel frues eller jomfrues klæder.“⁴¹⁰ I Ribe gik man året efter endnu grundigere til værks. Det forbødes tjenestepiger under noget som helst påskud at pyntes med fløj, hermelin og guldlad; de kunne jo nemlig tænkes at understå sig sligt ikke blot som brude, men f. eks.

En dame gør toilette – interiør fra Christian IV's tid. Damen er ved at sætte sit hår. På bordet foran hende står et spejl og en jernkurv med gløder, hvori hun heder sine krøllejern. Der ligger også en dobbeltkam. (Efter „Dend hyrdinde Astrea“, 1646–48).

som indbydersker til bryllup. Ingen borgerdatter måtte redes til brud af andre end indenbys kvinder og bestandig kun af samme stand som hendes fader: kannikedøtre af kannikehustruer, præstedøtre af præstekoner, købmandsdøtre af købmandshustruer osv. Så var der endnu kun én slags brude tilbage, som man ikke havde ret hold på, det var enkebrudene. De faldt jo nemlig hverken ind under „tjenestepigerne“ eller „døtrene“, men regnedes efter deres afdøde mand. For også at skræmme disse til det rette, søgte man at gemme dem bort fra lånte sager ved følgende hånsord: „Ingen enkebrud skal anderledes udredes end med hendes egne klæder,

uden det er den stakkel, som ikke selv haver klæder; hun må låne“ osv.⁴¹¹

Brydningen mellem de to modsatte kræfter: standshensyn og lysten til at rede sin brud, lader sig som sagt forfølge i Danmark til langt ind i det 17. århundrede. I Sverige endnu længere. Også her havde den samme kamp stået som i Danmark, og striden syntes endeligt bragt til ro ved forordningen af 1664, hvori det hed: „Herefter skal en bruds zirat ikke rette sig efter bruderederens kondition og vilkår, men efter den stand bruden tilhører.“⁴¹² Men kampen blussede op på ny, og år 1731 gik den modsatte part af med sejren. „Hvad klæderne angår“, kom det nu til at hedde, „så ser øvrigheden helst, at brudefolkene indfinde sig ved vielsen i deres egne klæder. Men vil bruden endelig være anderledes klædt, må hun lade sig klæde af hvem hun vil, og tage til brudereder, hvem hun helst attrår.“⁴¹³

Når kjolen var iført, anbragtes *bæltet* om livet. Dette smykke låntes så godt som aldrig, men udgjorde en del af selve udstyret. Som sådant var det en både kærkommen og betydningsfuld prydelse. Kærkommen, især hvis bruden var et ungt barn, da det så rimeligvis var første gang i hendes liv, at hun fik et blankt metalbælte på. Og betydningsfuld, fordi netop bæltet på sindbilledlig vis betegnede den forandring i hendes liv, som nu skulle foregå.

Uden at datiden ret gjorde sig dette klart, *betød bæltet* egentlig *to ting, der modsagde hinanden*. Det var dels jomfrubæltet, som hun nu i dag for sidste gang skulle bære, førend det afførtes for bestandigt. Derfor var det i dag blankt og iøjnefaldende som tegn på, at det bares med ære, medens møer til daglig kun bar det i den bly form af mat stof. Men dels betød bæltet også hendes nye, kommende værdighed som dannekvinde; kniven og skeen, hvortil der var anbragt skede deri, betegnede hende som selvstændigt led i husstand, lænken til nøgleknippet som styrende husmoder.

Bæltet var selv hos fattige som oftest en værdifuld del af udstyret. Det taler derfor ikke for dronning Christine af Danmarks gavmildhed, men kun for hendes husholderiskhed, når det i hendes regnskabsbog for 1505 hedder: „4 skilling for et bælte, pigen fik i ladegården til brylluppet.“⁴¹⁴ Mere fællesbetegnende er en retssag som den, der år 1576 førtes for Viborg Landsting, angående et sølvbælte, som en bondekone på sit dødsleje havde skænket sin søsterdatter,

men hvorom hendes arvinger fik dom for, at „slig stor sum og gave uden hendes husbonds ja og samtykke ikke måtte bortgives.“⁴¹⁵ Hvilken anseelse sølvbælter nød, kan ses af, at i en fortegnelse fra Christian II's tid over de velstående bønder i Nordsjælland anføres ved de enkelte som pålideligt kendetegn i så henseende, hvorvidt de ejede sølvbælte.⁴¹⁶

Enhver, der formåede, anskaffede altså bælte af sølv, hos de mere velhavende var det sølvforyldt, hos de rige borgere og hos adelen stundom af guld,⁴¹⁷ en enkelt gang omtales et „diamantbælte“.⁴¹⁸

Meget hyppigt bestod det af et indre bælte af fløjl, uden på hvilket metalbeslaget var anbragt. Hvad enten dette blot var glatte plader eller udarbejdet i „spænger, sko og søljer“,⁴¹⁹ plejede man altid at angive den virkelige metalværdi efter vægt. De nordsjællandske bønders sølvbælter på Christian II's tid synes i reglen at have vejlet en ti til tyve lod; dog ejede f. eks. Jens Møller i Sode Mølle, der hørte under abbeden i Esrom, et på 60 lod.⁴²⁰

Sølvforyldte bælte vejede gerne en tyve til halvhundrede lod. Udover denne vægt tillodes det ifølge hertug Johan Adolfs bryllupsforordning af 1601 ikke de fornemste borgerkvinder i Sønderjylland og Holsten at bære dem.⁴²¹ I Eiderstedt tillodes det år 1591 de fornemste kvinder at have forgyldte bælte „over 30 lod tunge“, andre kun på femten lod.⁴²² Det var da et temmelig fattigt, forgyldt sølvbælte, som professor Morsings datter i København år 1560 fik til sin røde brudekjole – det vejede kun 16 lod. Muligt har hun dog blot efter egen smag fordelt metalværdien tillige langs ad kjolen, de forgyldte spænder og knapper vejede nemlig 24 lod.⁴²³ Noget lignende gjorde enkedronning Sofie ved sine tvende døtres brudedragt. Guldbælterne, som guldsmed Didrik Fiuren i Odense kom til at lave, fik hver især en vægt i vore penge af 60 tyvekronestykker; men des foruden anbragtes på hver kjolenederdel i form af små guldlænker en vægt af 96 tyvekronestykker.⁴²⁴

Metalbæltet som nødvendig bestanddel af brude dragten har som bekendt holdt sig hos hele Nordens bondebefolkning indtil begyndelsen af det 19. århundrede. Endnu omkring år 1800 var der kun ringe forskel på en færøisk bruds „fløjlsbælte besat med forgyldte sølvkroner som store knapper“,⁴²⁵ en brud fra Søndmør med sit „stølebælte“ af sølv,⁴²⁶ en nordsjællandsk brud, med „en bred galon om bæltstedet, fortil sammenbundet i sløjfe med lange,

nedhængende sølv- eller guldfrynser og tvende sølvdupper“,⁴²⁷ en blekingsk brud med sit „silfverbälte“⁴²⁸ og en brud fra de gamle nordiske øer i Rigabugten med blankt messingbælte eller livbånd besat med guldtresser.⁴²⁹

Set i denne belysning får man det rette værdimål for en af de mange papirsdrager i lovform, som Christian IV og hans kansler fandt behag i at lade gå til vejrs. År 1600 befalede han i Flensborg, at forgyldte sølvbælter fremtidigt skulle være afskaffet. Kun de fornemste brude måtte endnu bære et sådant på brylluppets første dag, hvorimod de på den anden dag skulle nøjes med et af trukken tråd. Et lignende måtte endnu den „mellemste“ klasse bære på første dag, hvorimod de ringeste aldeles intet måtte have.⁴³⁰

Vender man atter blikket til de virkelige forhold, gør det næsten godt at iagttage deres uforstyrrelige frodighed. Hvad var brudebæltet? Det var jo på én gang jomfrubælte og dannekvindemærke. Men var det så dog ikke rettest, at bruden bar bæltet, et for hver af dets to betydninger! Just året efter hint Christian IV's forbud lod hertug Johan Adolf omtrent i de samme egne udgå en tilladelse for de fornemste til at *bære to bæltet på én gang*: et sølvbælte med knivskede, der måtte veje indtil 25 lod, og et sølvforgyldt bælte, som ikke måtte veje over 50 lod.⁴³¹

End ikke ved dette tal tør man måske blive stående. Erfaring viser, at en tilladelse som denne som oftest kun svarer til den tættest beklippede virkelighed. Den frit voksende breder sig videre. Vist er det, at på Christian II's tid ejede ikke få bønder i Nord-sjælland to sølvbælter, enkelte flere endnu, Hans Jensen i Brønshøj f. eks. tre sølvbælter og Jens Møller i Sode Mølle endog fem sølvbælter.⁴³² Det må have været hårdt, hvor flere bæltet fandtes i hjemmet, kun at måtte pynte bruden med to af dem. Muligt holdt det 16. århundrede sig tallet efterretteligt. Om en senere tid ved vi, at den ikke gjorde det. År 1786 beskrives en brud i Telemark således: „Om hvert af sine fire skørter har bruden et bælte, men yderst tre sølvbælter.“⁴³³

Kjolens hals- og skulderparti var ikke som ellers synligt, men herover lagdes en egen art *smække af form som en lille messehagel*, der fortil gik ned imod midjen uden dog at skjule bæltet, bagtil derimod var noget kortere. Dette klædningsstykke kaldtes *dolslag*

og anvendtes i reglen kun, hvor en kvinde skulle særlig smykkes, helst i kirkelig anledning.⁴³⁴

Hensigten dermed var at tjene som *bærestykke for prydelser*. Det var den fløjlsunderbund, hvorpå udstillingen af alle de smykker, som bruderederne havde vidst at skaffe til veje, nu skulle foregå. Og som en fløjlspuddede ikke blot fremhævede det metalglansen, men mildnede og fordelte også trykket af metalvægten på den stakels brystkasse, der skulle være bærebør for hele stadsen.

Når bruden iførtes „dolslaget“, nåede spændingen sit højdepunkt hos de tvende bruderedere. Under datidens indviklede udlånsforhold, hvor de mest efterspurgte smykker tit først i yderste øjeblik bragtes med tilbud fra den ene bryllupsgård til den anden, var det fortvivlende endnu at stå uvis i et øjeblik som dette. Lød der nu ingen hestetrampen over vindebroen, inden den sidste rest sand var løbet af timeglasset, måtte man opgive at vente på fru Birgittes rubinhalsbånd med de 25 led,⁴³⁵ eller fru Johannes Pelikan med perlemoders brystet,⁴³⁶ eller de to guldroser, der manglede i kransen, og som man så vist havde ventet fra fru Sidsel.⁴³⁷ Det var dobbelt ondt af fru Hildeborg derovre i gæstekamret, under slige forhold ikke at kunne unde sit søskendebarn et smykke til låns, men selv, at „ville gå dermed, brudgommen og bruden til ære“.⁴³⁸

Fordelingen af klenodierne på „dolslaget“ afhang naturligvis først

Det 16. århundredes bastante smag for smykker kom især til udtryk i brugen af store „klenodier“. Der er kun bevaret en enkelt til vore dage, nemlig det smykke, dronning Dorothea i 1557 skænkede København, og som skulle bæres af byens kvinder på deres bryllupsdag. Materialerne er ikke synderligt kostbare. Stenene er ikke ægte, og indfatningen er kun forgyldt sølv; men der er nedlagt et kolossalt arbejde i smykket, og det er fyldt med symbolik. Den øverste sten symboliserer Gud, stenen i midten symboliserer verden, og de to perler på hver side af Dorotheas slægtsvåben gør det ud for ægtefolkene, der skal forblive hinanden tro, indtil døden – den mørke ametyst – skiller dem ad. To diamanter skal endelig symbolisere henholdsvis mandens og kvindens egen-skaber, og hele smykkets opbygning skal minde om døren til et hus – både det fælles hjem og døren til himmerige. (Københavns Bymuseum, Ole Woldbye fot.).

og fremmest af varebeholdningens størrelse og bruderedernes smag. Dog var der visse regler, der stadig gjorde sig gældende. Hertil hørte, at „dolslaget“ burde brømmes om randen ligesom messehagelen, og at man skulle sætte kraften på brystpartiet, men, hvis det kneb, trøstigt blotte rygpartiet, da dette ville blive skjult af andet klædningsstykke.

Brømmen om „dolslaget“ var ofte en rand af påsyede smykker. Det er uden tvivl en sådan, der menes, når der på skiftet efter fru Anne Ahlefeldt på Hagenskov år 1550 omtales: „16 store, forgyldte smier [smykker] på en blå liste, at rede brude med.“⁴³⁹ Denne skik: en bred liste med påsyede smykker, var endnu i midten af det 19. århundrede kendelig ned ad den skånske brudedragt. Dragtens svære hals- og brystsmykker var sikkert også efterligninger af dem, der fordem havde prydet et „dolslag“. Hvor i det 16. århundrede en hel liste med påsyede smykker ikke kunne skaffes, dannede man gerne brømmen af den længste halskæde. Denne måtte i så fald bredes ud til siderne og næstes fast, for at den ikke ved sin egen vægt skulle tynges i trekant. Det samme gjaldt også om de fleste andre kortere kæder, der i ustandselig række fulgte på hinanden op efter. I mange af dem hang der nemlig ret vægtige smykker og, hvor det skortede på disse, så dog i det mindste gyldne skuepenge.

Et af de mærkeligste brudesmykker fra det 16. århundrede er endnu bevaret til vore dage. Det er en stor, sølvforgyldt brystplade, plumpt besat med forgyldte blade, blomster, perler og ædelstene. Dette smykke skænktes år 1557 af Christian III's dronning Dorothea til Københavns Rådhus til brug for de fornemste borgerdøtre, hvis bryllup måtte fejres på rådhusalen. Det svarer vel til dronning Dorotheas også andetsteds fra kendte smag for kæmpesmykker. Men selv for en tid, der var vant til meget i så henseende, må dette have synet stærkt, hvad enten det løsthængende som en fladtrykt klokke til en alpeko, eller fastgjort som spænde – thi det var beregnet til begge arter af brug – bares frem selv på den bredeste barm. Smykket har underligt nok overstået alle eftertidens storme. Alle rede år 1682 var det ude af brug og betragtedes som oldsag; siden overlevede det rådhusets brand både 1728 og 1795, flyttede med til Nytorv og er endelig trehundrede år efter sin tilblivelse (1859) havnet på Rosenborg.⁴⁴⁰

Tallet af kæder med tilhørende smykker eller skuepenge kunne

være ganske overordentligt. Op om halsen afløstes de hos de rigest udstyrede af halsbånd. Dette var en højt anset prydelse. „Haver jeg ikke halsbånd,⁴⁴¹ „giver jeg eder venligen at vide, at jeg aldrig haver haft halsbånd“⁴⁴² osv., osv. hedder det vel ofte i datidens breve til „bruderedere“, der begærede dem. Men fuldt tør måske disse oplysninger ikke altid stå til troende. Og i hvert fald blev æren des større ved som brud at bære et, helst flere halsbånd. I det ovenfor (s. 371) meddelte brev ses det, at vedkommende brud har fået alene fra Jylland mindst fire halsbånd til låns.

Den vægt, som således anbragtes på „dolslaget“, kunne efterhånden blive noget foruroligende. Allerede i selve udstyret var der antydning overvægt på dette punkt. En brud, der som hin ovenomtalte professor Morsings datter kun medbragte til sit hus seks tintallerkener og fire fade, anskaffede sig ikke desto mindre to kæder, en af purt guld og en sølvforyldt.⁴⁴³ De guldsager, hvormed Margrethe Krognos udstyredes, havde en metalvægt svarende til henvendt af vor tids tyvekronestykker.⁴⁴⁴ Og hertil kom jo desforuden den langt større masse, der skaffedes til veje ved lån.

En rig brud i Bergen 1565 beskrives sålunde: „Var hun herligt udstaffet med mange guldkæder; kring halsen, skuldrene og om albuen havde hun guldkæder hængende ned imod jorden.“⁴⁴⁵ Et billede af en brud fra Nürnberg omkring år 1577 viser hende med brystsmykke, flere guldlænker om halsen, en halv snes armbånd⁴⁴⁶ osv. Hvad sligt måtte kunne blive til i Danmark, får man en fornemmelse af ved synet af f. eks. Birgitte Gøye blot i festdragt (bind 2, s. 430), der viser, at hun lærvillig havde tjent i dronning Dorotheas jomfrukammer. Om den brandenburgske prinsesse Louise Dorothea Sophia meddeles det, at hun på sin bryllupsdag var påhængt en vægt af over et centner,⁴⁴⁷ og ser vi endelig til efterklngen af disse forhold, således som de senere har holdt sig hos Nordens bønder, så møder os det samme. En ölandsk brud ved midten af det 18. århundrede bar på sig „et utal af i tin eller bly indfattede juveler, bestående af glas eller stykker af sønderslagne spejle, fæstede både på smækken, armene og ned ad kjolen.“⁴⁴⁸ Og om en brud fra Vossevangen lidt tidligere hedder det: „Om halsen og over skuldrene bliver hende hængt henvend 50 sølvkæder med forgyldte specier i.“⁴⁴⁹

Alle disse samstemmende oplysninger peger et og samme steds hen: grænsen af det mulige var ved at overskrides. Luther, der ellers

netop lagde vægt på, at en brud burde pyntes,⁴⁵⁰ kom gentagne gange i sine prædikener ind på tidens uskik: „Det er ikke bryllupsdragt, men pynt og pral! som om de er de bedste, der er stærkest til at bære guld, sølv og perler. Det kan dog et æsel eller en stok gøre dem efter.“⁴⁵¹ Eller: „Skal det kaldes at smykke, så kan man lige så godt smykke en karre, den kan bære meget af sligt. Nej, dér skorter det på regimente, til at se dermed og holde måde. Det er også de gale mænds skyld, der give kvinderne lige så meget, som de kunne hænge på sig. Og det er et galt dyr af et fruentimmer, der ikke kan få nok af smykker.“⁴⁵² Simpelt og forståeligt udtales det endelig år 1586 af Frederik II, at nu var grænsen nået: „Adelige brude besværes med så mange tilsammen føjede smykker og overhænges med så mange kæder, *at de deraf undertiden bliver afmægtige*.“⁴⁵³ At heller ikke norske bønderpiger senere havde det fornødne antal kræfter til den metalbehængte smække, kan ses af, at det om den kom til at hedde: „Den er bruden så svær at bære, at det ofte hænder sig, hun er nærved at dåne under byrden.“⁴⁵⁴

Det var indlysende, at her måtte gøres en forandring. Men måden, hvorpå denne foreløbig foretoges, viser måske bedst, hvor hildet datiden endnu var i den gammeldags forestilling om, hvad der udgjorde en bruds bedste smykke.

Frederik II befalede for adelens vedkommende, at ingen brud måtte fremtidigt bære mere end *to halsbånd*, men derunder *så mange kæder, som hun og hendes forældre lystede*; dog måtte der ikke lånes noget hertil.⁴⁵⁵

Endnu fremdeles var det da muligt for en brud af rig slægt at møde ganske solidt belastet. Under den kort efter indfaldende landsorg i anledning af Frederik II's død befaledes det, at ingen, hverken adelig eller uadelig, måtte, så længe sorgen varede, bære mere end tre kæder.⁴⁵⁶ Og endelig søgte man år 1603 og senere at komme skikken til livs ved at forbyde adelige brude at bære flere end tre smykker på brystet hængende i kæder.⁴⁵⁷

Men ad slige lovbuds vej var det overhovedet ikke let at hæmme misbrug. Kæde og kæde var jo højst forskelligt; og det samme gjaldt smykkerne. En guldkæde f. eks. på 300 ungerske gylden,⁴⁵⁸ en guldkæde, der blot „forlængedes“ med 200 ungerske gylden,⁴⁵⁹ eller guldkæder hver på 275 pund sterling, som dem de seks danske

rigsråder hjembragte fra England,⁴⁶⁰ det var lutter kæder, der både kunne veje til og gå flere gange om halsen.

En anden måde at hindre overdrivelser på var den, der ligeledes kom til orde i Frederik II's forordning: *forbudet mod at låne kæder og smykker*. I og for sig ville dette have været en afgørende forholdsregel, hvis den havde kunnet gennemføres. Men i en tid, hvor al udsmykning til fest var anlagt på gensidigt lån, lod sligt sig ikke på et punkt pludselig afskaffe. De eneste, som ret kunne rammes ved et forbud mod lån af brudesmykker, var dem, som man ganske vist også af godt hjerte ønskede at få ram på, nemlig *tjenestepigerne*. Om disse turde man nemlig som regel gå ud fra, at de ikke selv ejede guldsager. Alt, hvad de bar på sig af sligt, kunne altså betragtes som ulovligt erhvervet.

Det er ret oplysende at iagttage udviklingen af denne forholdsregel og i det hele den heftige kamp, der især under Christian IV udspandt sig mod, at tjenestepiger smykkedes med ædle metaller til bryllup. Opstået som den var ved borgerstandens skinsyge mod fattige brude, der redtes af adelskvinder, rasede den især i de større byer, medens man på landet synes at have ladet de adelige brudere dere frit følge deres lyst.

I København var man allerede omkring år 1600 nået så vidt, at en tjenestepige, selv om hun muligvis skulle eje nogen kæde eller perlesnor, dog ikke måtte bære noget som helst af denne art på sin bryllupsdag. Følgende nødråb fra en af kansler Christian Friis' tidligere tjenere sætter os levende ind i forholdet: ... „Eftersom gunstige hr. kansler vel vitterligt er, at jeg fattige mand, eders velbyrdigheds forrige tjener, haver udi den hellige trefoldigheds navn begivet mig her i byen udi det hellige ægteskab med en ærlig pige, som tjente her i byen hos godtfolk. Og samme pige efter andre pigers råd og angivende haver på voris bryllupsdag af de piger, som skulle hos hende gå, ladet sætte en *perlesnor* for hendes hår, og *intet andet smykkeri* udi nogen måde; dog Gud skal vide det, jeg intet deraf vidste, førend vi kom tilsammen for alteret, thi jeg var ikke hos hende. For den årsags skyld haver byfogden ladet mig citere borgmestre og råd, og straks tildømte mig derfor at udlægge brøde [dvs. som forbrudte] 20 speciedaler“⁴⁶¹ osv., osv.

Ar 1610 viste dog øvrigheden i København den mildhed at til-

lade tjenestepiger for fremtiden at måtte på deres bryllupsdag være smykket med en perlesnor. Men vovede de at bære andet smykke, skulle de bøde 40 mark til kongen og 40 mark til byen, og derhos det guld eller smykke, bruden ydermere end forskrevne perlesnor påhænges, at være forfalden til hospitalet. For at dog ikke selv denne perlesnor skulle vække forargelse, bestemtes det, at brudeparret skulle kl. 5 om morgenen forføje sig til kirken og dér vies ved froprædiken.⁴⁶²

Disse samme hårde bestemmelser gentoges i forordningerne af 1624 og 1643.⁴⁶³ Først under Frederik III lyszede det atter lidt, idet det forundtes tjenestepigerne på deres hædersdag at bære foruden perlesnor en liden guldkæde, men intet mere.⁴⁶⁴

Tilsyneladende var der da en svag om end yderst langsom fremgang for tjenestepigerne i løbet af det 17. århundrede. Denne forstås dog først ret, når den ses i belysning af den samlede udvikling. Denne overlæsning af bruden med metalpåhæng, som intet kongeligt lovbud, hverken mod kædernes antal eller udlån af smykker, havde kunnet ophæve, den veg af sig selv, da en stærkere magt, *moden*, efter midten af det 17. århundrede bød både *dolslag* og *dets guldbelægning at forsvinde*. Mildheden mod tjenestepigerne var da kun vrangen af en afbrugt tilbøjelighed.

Blev „dolslaget“ således overflødigt og måtte vige hos adelen og snart også hos bybefolkningen, holdt det sig des trofastere hos landbefolkningen. Endnu år 1795 mødte brude i Vium-egnen i Nørrejylland med glimrende halsbånd over „dol halsklædet“,⁴⁶⁵ og kun navnet er omskiftet, når en brud i Valdres i Norge den dag i dag bærer det såkaldte „hærasylvø“: et rødt klæde lagt over skuldrene, besat med søljer og behængt med smykke i kæde.⁴⁶⁶

Oven over „dolslaget“, og skjulende hele kjolens ryg og bagerste nederdel, bares en *kåbe*. Det var endnu oldtidens begreber, der her gjorde sig gældende, vikingetidens skønhedsbillede, ifølge hvilket ingen mand eller kvinde var i festskrud uden kappe eller kåbe. I det 15. århundrede synes man endnu gerne at have ladet denne kåbe være af anden farve end kjolen. På et billede fra Hamburg år 1497 ses således en smykket brud i grøn kjole og rød kåbe.⁴⁶⁷ I det 16. århundrede derimod holdt man oftere i Danmark på, både hos de rige og de jævnt velstillede, at kjole og kåbe skulle have samme farve. Det var ikke blot f. eks. fru Anne Ahlefeldt, lensmandens hu-

stru på Hagenskov Slot (år 1550), der til sin leverfarvede fløjskjortel havde en leverfarvet fløjskåbe foret med hermelin.⁴⁶⁸ Også professor Morsings datter Kirsten anskaffede sig (år 1560) til brude dragt både kåbe og kjortel af rødt, engelsk klæde til seks kroner alen samt hermelins-kantning hertil.⁴⁶⁹

Det er let forståeligt, at denne kåbe måtte gøre et besynderligt indtryk på fremmede, der ikke var vant til sligt. Et fransk øjenvidne til jomfru Lindenovs bryllup i Frue Kirke i København år 1629, der overværedes af Christian IV's ældste søn, udtrykker derfor også sin forbavselse over at se ikke blot de tolv brudepiger møde i silkekjoler med klædeskåber over, men også bruden ligeledes i kåbe – en dragt, hvorom han ikke uvittigt påstår, at den, hvad snittet angik, tog sig ud, som om de ikke var fuldt påklædt endnu, men kom i friserkåber.⁴⁷⁰

Om måden, hvorpå brudens hår burde sættes, kunne der i det 16. århundrede ikke være tvivl. *Enhver jomfrubrud bar udslået hår.* Dette var en ældgammel, gotogermansk skik, der alt omtales hos longobarder og sachser,⁴⁷¹ og som middelalderen igennem hverken i Tyskland eller i Skandinavien havde villet vige for den sydlandsk-kristelige skik, at en kvinde skulle have bedækket hoved.⁴⁷² Util-dækket hoved og udslået eller dog i frie fletninger nedhængende hår var hos de gotogermanske folk endnu fremdeles jomfruelighedens æresmærke. Det er hertil, der sigtes, når det i en bryllupstale år 1666 i Sverige ved Palm skjölds bryllup siges om bruden: „Hun er i sine capillis [hår] endnu, som de lærde sige, det er: med utilhyllet hoved og frit hår, intet vidende af nogen mand.“⁴⁷³

Denne skik kom ofte til orde i de danske folkeviser fra middelalderen. Da således i visen om hr. Ebbes døtre disse, under faderens fraværelse på en Islandsfærd, var blevet taget med vold af hr. Bonde og hr. Skammel, meddelte de faderen dette ved hans hjemkomst på følgende måde, som han straks forstod:

I være velkommen, fader mild!
Vi klage for eder så såre:
Hr. Bonde og så hr. Skammel
*have skjult vort fagre hår.*⁴⁷⁴

Da hr. Peders søster havde lukket jomfru Roselil inde med ham,

for at han skulle krænke hende, sagde hun bagefter med spot til jomfru Roselil, da denne kom ud på højenlofts-svalen:

Her haver du lærred, her haver du lin,
sæt på dit hoved, kær broderkone min!⁴⁷⁵

Da Ellen Ovesdatter undgik hr. Magnus' efterstræbelser og slap lykkeligt ud af kirken og ned til færgen ved Sallingsund, hånede hun den skuffede voldsmand sålunde:

Der hun kom der midt på sund,
da slog hun ud sit hår:
„Hører I det, hr. Magnus!
Jeg bliver end mø i år.“⁴⁷⁶

I viserne om Tovelille danner den hele skik en væsentlig forudsætning for forståelsen. Når det således i en af dem hedder:

Der går dans i borgegård,
der danser fru Tovelil med udslagent hår,

så betyder det, at hun, skønt kongens frille, optræder som om hun var mø. Når det derimod i en anden hedder, at det er dronningen der danser med udslået hår, så henlægges hermed det hele optrin til hendes bryllupsdag, der jo var den sidste lejlighed, ved hvilken hun kunne vise sig således. I denne sidste vise udbryder striden mellem de tvende, „hvem konning Valdemar kan love både“, på selve bryllupsdagen. Tovelil praler af, at hun vist vil blive dronning i år, og dronningen svarer hertil, at det højeste, hun kan blive, er kongens slegfred. Da så kongen, trods sit giftermål, holder stævnemøde med jomfru Tove og får sin vilje, modtager dronningen hende med følgende bidende hentydning til, at hun ikke længere er mø:

Og bliver du end dronning i Danmark i år,
da lukker du vel først dit gule hår.⁴⁷⁷

I det 16. århundrede fulgte endnu alle, både høje og lave, den gamle skik. Det kan ikke undre at høre om en adelig brud i Bergen

Med udslået, langt jomfruhår står søstrene Ermegård og Birgitte Bille, begge døde 1587, på deres ligsten i Øster Egede Kirke på Sydsjælland. De var døtre af Hans Bille (død 1542) og Inger Rønnow (død 1558). Det forhold, at de begge forblev siddende på deres forældres gård uden at gifte sig, og at de efterlod den til den ligeledes ugifte niece Ingeborg Bille, forekom datiden så ejendommeligt, at gården siden bar navnet „Jomfruens Egede“. (Nationalmuseet fot.).

år 1565, jomfru Brynhilda Benkestok: „var hendes hår udslået“,⁴⁷⁸ når endnu år 1629 i København statholderens slægtning i kronprinsens overværelse mødte ligervis,⁴⁷⁹ ja dennes egen brud, prinsesse Magdalena Sibylla, år 1634 selv kom med udslået hår.⁴⁸⁰ Det stemmer vel hermed, når det i forordninger under Christian IV for hertugdømmerne forundtes fornemme borgeres døtre at følge samme skik,⁴⁸¹ eller når et lunt gammelt mundheld sagde: „De er

ej alle dannekvinder, der have hvidt på hovedet; de er ej alle møer, der have fagert hår.“⁴⁸² Om forholdene i Sverige meddeler en forfatter i slutningen af det 17. århundrede, at skikken da havde tabt sig hos adelen, medens den fremdeles fulgtes af almuens.⁴⁸³

Ad to forskellige veje kan man endnu gøre prøve på, hvor dybt rodfæstet den opfattelse var, at udslået hår var jomfru-hæderstegn. Himmeldronningen, jomfru Maria, var i middelalderen stadig blevet fremstillet med udslået eller dog synligt hår, for at betegne hende som ubesmittet jomfru. Dette er så gennemgående et træk i alle de endnu bevarede billeder, at det, hvor det mangler, næsten kan bruges som bevis mod, at et påstået madonnabillede virkelig skulle have været, hvad det udgives for. Da mariabillederne med lutherdommens indførelse forsvandt fra kirkerne, gik det udslagne hårs hæderstegn i arv til ligstenene. Ingen, der havde råd til herpå at lade udhugge et billede, undlod at betegne en ugift kvinde på denne vis. Som eksempel blandt mange anføres her omstående, ret godt bevarede ligsten over to jomfruer af slægten Bille.

Var udslået hår endnu i det 16. århundrede jomfruelighedens kendemærke, så fulgte af sig selv, at ingen brud, der ikke var mø, måtte bære håret således. Når en enke holdt bryllup, skulle hun møde med bedækket hoved. Og det samme gjaldt enhver, der skønt ugift, havde stået i forhold til mand forinden sit bryllup. Ja, ingen kvinde måtte i det hele, hverken som brud eller til hverdag, gå med blottet hår, når hun ikke var mø. Først således forstår man, hvad meningen var med f. eks. så dunkel en tale som denne klage fra provsterne (1579) over tilstanden på Lolland: „Barhovedgang og hårhorer går mangesteds ustraffet bort. Og sådanne spotte tit med og sige: at de ikke ville sætte på hovedet, førend (med ære sagt) det støder på bæltet.“⁴⁸⁴ År 1624 sattes den overordentlig hårde straf: bøde på 40 mark til kongen og 40 mark til byen, for skønt besvangret at vise sig med udslået hår. Samme befaling gentoges i recessen af år 1643.⁴⁸⁵

At det ikke var spøg med disse lovbud, men at de virkelig med kraft blev håndhævet, fremlyser på mange måder. Det hører til sjældenhederne at træffe en optegnelse som denne fra Bergen af 2. februar 1571, uden at se straffen vedføjet: „døbte jeg Christiern Jonssøns søn. Stod hans bryllup den 10. december 1570. Gik hans brud med udslået hår og fødte barn inden så få uger.“⁴⁸⁶ Ellers

var det en stående lens-indtægt fra Bergenhus,⁴⁸⁷ som andetsteds fra:⁴⁸⁸ Bøder for forførte kvinder, der havde gået med „åbent hår“. År 1600 befalede Christian IV i Flensborg, at når en besvangret pige gik med bart hår, skulle hendes hår afskæres af bøddelen og nables til kagen.⁴⁸⁹ Og år 1607 erklærede han i den norske kirke-lov det for „det allergroveste bedrageri for Gud og mennesker“, at mange holder sig for ærlig mø og straks efter bryllup går i barsel.⁴⁹⁰ I Helsingør dømtes år 1630 Hans Andersen Skomager, fordi hans ægtehustru, skønt krænket tilform, „var gangen til kirke at vies med hendes åbne hår“, til derfor at betale 40 mark til kongen, lige så meget til byen og desforuden at bøde for lejermål.⁴⁹¹ Tre år efter dømtes i samme by en kvinde, der med urette havde „ganget med åbent hår“, til at hensættes i tugthuset.⁴⁹² Og år 1635 blev Maren Jensdatter, der efter at have født barn uden for ægteskabet, var gået til alters „med sit åbne hår, Kristi hellige testamente til vanære og den kristelige menighed til forargelse“, dømt til at „indkomme udi Kongelig Majestæts tugthus og dér udi to år at forblive“. ⁴⁹³

Hvor loven måtte standse forfølgelsen, tog overtroen fat. Det var en temmelig almindeligt udbredt tro, at den brud, der vidste sig ikke mø, men desuagtet gik med udslået hår, herved pådrog sit første barn sygdom og ulykke. Her var da ikke andet for, end at hun måtte liste sig til at anbringe en linned klud på issen, hvorved de skadelige følger kunne forebygges.⁴⁹⁴ Også brudepigerne gik det ud over. Ledsagede de en brud, som ej var mø, tabte de snart alt deres hår. For at sikre sig herimod brugte de da ved lejligheder, hvor de nærrede mistanke, at lægge et rundt kobberstykke i håret.⁴⁹⁵

Det behøver ikke nærmere at forklares, hvilken sorg og skam det var for den brud, der af frygt for det tusindtungede rygte ikke turde møde med udslået hår, men måtte komme med bedækket hoved. Endnu længe efter mindedes professor Samuel Ödmann det uhyggelige optrin, da han som student år 1768 prædikede hjemme i Delsbo sogn og efter prædiken skulle vie en brud, der ikke var fundet værdig til at møde med udslået hår. Iført en egen slags hovedbedækning græd hun uophørligt, så at man ikke kunne høre hans tale.⁴⁹⁶

Med dette for øje vil det forstås, hvilken hensynsløs hård bestemmelse der blev taget under Christian IV – et led med i den ovenomtalte forfølgelse mod tjenestepiger – da det overhovedet blev dem forbudt at stå brud som uberygtet mø. År 1624 udstedtes

følgende forordning: „Tjenestepiger og de, som ringere formue have, skulle ikke udredes med udslået hår.⁴⁹⁷ Allerede år 1610 var der for Københavns vedkommende blevet gjort et tilløb hertil, idet der var blevet bestemt, at når brudgommen var arbejder eller daglønner, skulle bruden „gå med flettet hår“, og samtidig blev det hende forbudt at vies ved ærbare pigers kirkehøjtid, højmissen, hun skulle møde klokken fem om morgenen.⁴⁹⁸ Ved forordningen af 1624, der senere blev gentaget, udstødtes tjenestepigerne helt af de uberygtede pigers tal, og hermed fik bybefolkningens blinde raseri mod de adelige bruderere og deres omvælt af al standsforskelse sit vildeste udtryk. Der findes intet spor af, at denne lovbestemmelse er blevet gennemført hos landbefolkningen.

I 2

Oven på brudens udslåede hår anbragtes endelig det sidste og fornemste tegn på hendes jomfruelighed: brudekransen eller *brudekronen*.

Som den sad dér strålende på det glatte hår, godkendt af alle som brudens egentlige hovedsmykke, anede ingen, hvilken strid også denne krone var fremgået af, hvilken tusindårig spænding af modsætninger den dækkede over.

I den *hedenske oldtid* havde hos Nordens befolkning langt hår, tilbageholdt ved et *pandebånd*, været såvel hos mænd som hos kvinder *fribårenheds mærke*. Når en kvinde giftede sig, flettedes vel det lange, flagrende hår, bandtes op og skjultes af hovedklæde eller hue. Men under dette dække tittede endnu fremdeles pandebåndet frem som tegn på, at om end hustruen ikke var fuldkommen fri, vedblev hun dog at være fribåren.

Disse pandebånd havde hos de rigere ofte været kostbare, enten en silkesnor eller et bredere silke- og guldstukket bånd – silkelad, guldlad – eller endog en ligefrem guldring. Med indristede runer formåede slig en pandering vel at skærme sin bærer.⁴⁹⁹

Med *kristendommen* nåede en ny strømning til Norden, udtrykket om ikke for en fremmed tankegang så dog for, hvorledes hin, vistnok oprindelig fælles, skik var blevet ændret ved brødrefolkenes ophold under Sydens himmel. *Pandebånd* betød hos de sydlige

germanske stammer nu ikke længere fribårenhed i almindelighed. Det *betød nu kun kongering eller jomfrumærke*, og måtte følgelig blot bæres af rette vedkommende.

Det er værd at lægge mærke til, hvorledes alle de tre navne, hvorunder den ændrede skik, båret af kristendommen, slog tilbage mod Norden, var af fremmed, ikke nordisk oprindelse. *Sjæppel* eller *sippel*, *krans* og *krone* forrådte hver især deres udenlandske herkomst.

Og alle tre havde de en ustyrlig lyst til i de nye sprog, hvor de fik fodfæste, at svinge sig til vejrs og komme i kirkelig eller kongelig tjeneste. For *kronens* vedkommende,⁵⁰⁰ der havde gennemløbet den længste vej, fra Grækenland hid, er det hvermand vitterligt, at dette er lykkedes. *Sjæppel* eller *sippel*, der nu på dansk er et afbrugt ord, men endnu i det 16. århundrede var vel kendt og forstået af alle, banede sig i to forskellige sprog, fransk og dansk, på forskellig vis vej til toppen. Det kom af det latinske *capio*: omfatter, og begyndte sin løbebane på fransk som *chapelet*, formindskelsesform af *chapeau*, altså nærmest = en lille hat.⁵⁰¹ Det fik først tjeneste som betegnelse for „krans“, og fortrinsvis den, som ugifte kvinder bar om sommeren i stedet for hat. Derefter steg det til særligt at betegne slig krans, for så vidt den var af roser; og endelig ophøjedes det til benævnelse for den rosenkrans, som anbragtes på mariabilledernes hoved i kirken. Hermed var det nået inden for kirken, og her holdt det sig. Som veltjent kirkeligt navn udstødtes det ikke senere, men forflyttedes blot til en beskednere plads, da en sådan blev ledig. Benævnelsen overførtes på de bønnekæder af kerner, trukket på snor, hvormed i de katolske lande bedende holder regnskab over deres bønner, idet de lader kernerne glide én for én gennem hånden. Anledningen til denne overførelse af navnet var måske den ydre lighed, der på en tid ikke var ringe, idet begge i det 13. århundrede tog sig ud som brede bånd med påhæftede smykker eller stene. Eller også skrev måske overførelsen sig allerede fra selve blomsterkransenes tid, idet kvinder om aftenen, når kransen aflagdes, men inden den bortkastedes, vistnok bad en bøn til jomfru Maria for hver rose deri. Hermed stemmer den skik at sammenstille bønner og roser, kalde f. eks. en bønnebog for en rosenhave (*rosarium*). I denne snævre betydning af *rosenkrans* har ordet *chapelet* holdt sig, lyslevende den dag i dag, i nutids fransk.

På dansk begyndte *sjæppel* ligesom sin franske navnefælle med

blot at betegne *krans*. „Haver man sjæpel af violer på sit hoved,“ hedder det i Henrik Harpestrengs lægebog, „så hjælper lugten deraf mod hugorme.“ Eller et andet sted i samme bog: „Gør man sjæpel af jernurt (Verbena) og sætter den på syg mands hoved, da bliver han snart hjulpen.“⁵⁰² Også på dansk gik ordet dog vistnok hurtigt over til at betegne særlig ugifte pigers krans:

Dér gange de jomfruer udi en dans
og hver med sepel og rosenkrans.⁵⁰³

År 1515 hedder det i Christian Pedersens Jærtegens Postil om en ukysk kvinde, der pines i helvede: „De øgler bide mit hoved så svarligt for de guld, span, seppel, kranse og anden ting, som jeg plejede at bære på mit hoved.“⁵⁰⁴ I snævraste forstand nåede endelig seppel at betyde: *Kronen, der bares af jomfru Maria*. År 1511 udstedte således Dorothea, Henrik Drinkenbergs datter, i Malmö et gavebrev, hvorved hun skænkede til „Vor Frue i København et seppel, som jeg købte udaf Bertel Halle, mit guldkors og tvende guldkæder og halvtredsindstyre guldringe, at hun beder for mig til sin kære søn, for mig og alle mine kære slægtninges sjæle.“⁵⁰⁵

Når ordet seppel på dansk er gået over til at betyde Guds moders krone, lader sig ikke med bestemthed afgøre. Sikrere kan derimod angives, når det igen er ophørt hermed. År 1536 afskaffedes den katolske lære i Danmark og Norge, og hermed fjernedes fra alle kirker de smykkede mariabilleder. Indtrykket af disse, endsige betegnelsen for deres enkelte smykker, måtte da i næste slægtled være stærkt på vej til at gå i glemme.

Navnet „seppel“ bjærgede sig dog efter omstændighederne nogenlunde vel. Det gik det på samme vis som hint virkelige seppel, der, som vi nys så, år 1511 blev skænket fra Malmö til Vor Frue i København, og hvis senere skæbne er os bekendt. Da den iltre borgmester Ambrosius tredje juledag 1530 brød ind i Frue Kirke og i spidsen for sine „kompaner“ slog billederne ned, spyttede dem i ansigtet og sønderhuggede dem med økser, var hint seppel ikke udsat for denne overlast.⁵⁰⁶ Allerede et par måneder forinden havde slægtninge af giverinden taget kende af stemningen i byen og forsynligt fået jomfru Marias forgyldte sølvkrone udleveret. Som det åbenhjertigt hed i modtagelsesbeviset: ét af to. „*Enten* havde Gud

det så forset, at kirken kom til sig selv igen og måtte nyde sit eget. I så fald forpligtede modtagerne sig til at lade denne „sæppe“ igen komme til vor Frue Kirke efter den gode kvindes, hustru Dorotheas, yderste vilje. Gud hendes sjæl nåde! *Eller* også blev enden, hvad Gud forbydel at kirken ikke kom til sig selv igen og måtte ikke nyde sit eget. Men i så fald var det bedre, at samme sæppe blev hos rette arvinger, som han var frakommen, end i fremmede hænder.⁵⁰⁷

På lignende måde gik det benævnelsen „sæppe“. Den tilintetgjordes ikke ved billedstormen, men fik heller ikke lov at blive ved kirken. Benævnelsen kom atter i verdsligt eje, men hos rette arvinger. Sæppe gik, af grunde som vi senere nærmere skal se, naturligt over til blot at betyde: *brudekrone*. I denne stilling gik slutte- lig ordet af brug på dansk.

Den tredje udenlandske benævnelse endelig: *krans*, kom til os over Tyskland. Muligt havde den allerede vandret længe forud; fra Tyskland bredte den sig ikke blot til Storbritannien og Skandinavien, men også til slaviske (Böhmen) og finske sprog (Estland).⁵⁰⁸ Alle vegne havde den sine tvende fællers medfødte tilbøjelighed til at komme til vejrs. På engelsk banede den sig vej allerede i sin simple form som *crants*, der kom til at betyde „jomfrukrans“, især for så vidt de smykkede den døde.⁵⁰⁹ På dansk blev den sammen- satte form *rosenkrans* jomfrumærke:

Dér gange de jomfruer udi en dans,
og hver med sepel og rosenkrans.⁵¹⁰

Herfra gik ordet „rosenkrans“, muligt ifølge efterligning af tysk, ganske som *chapelet* på fransk, over til at betyde et *paternosterbånd*. Næppe helt tilfældigt var det, at „Rosenkrantz“ i Danmark tillige blev et adeligt slægtsnavn.

Slig bevægelse inden for sprogets verden er mere end en blot tom ordleg. Allerede de tre ords påtrængenhed og dog fornemme tilbageholdenhed peger hen på, at de havde tjent ved hove og ad hof- fernes vej er trængt ind i de forskellige lande. Men selve de heftige omlejringer og underlige omslag i betydning tyder på, at hvor de kom hen, har de ikke dybet sig leje i blød jord, men stødt på mod- stand.

Med kalkmalerierne i Ørslev Kirke i Sydvestsjælland fra o. 1300 er vi meget tæt inde på folkevisernes idealiserede ridderliv. Her ses gæster, der ankommer til en gård og modtages af husets unge kvinder. De holder begge drikkebægre i hænderne – omtrent som det skildres i visen om hr. Torbens datter: „Så red de til hr. Torbens gård / ude stod hans datter, den væne mår. / Ude stod hans datter, så smal som en vånd, / med et guldkar på hver sin hånd.“ På hovedet bærer de kroner, og den forreste har under kronen et hovedsmykke – måske et pandebånd, der er besat med runde prydelser. Det kan være de „rosen“, der hentydes til i Tovelille-visen: „Mit hovedguld har ikke roser uden tre ...“ (Nationalmuseet fot.).

Sagen var, at det forekom nordboerne som hård tale, at kun én mand måtte bære guldring om panden. Dog, denne lærdom kunne vel hamres ind med sværdet. Vanskeligere faldt det derimod med den anden, at en jomfru, og da først og fremmest en brud, kun måtte prydes med en blomsterkrans. Slig fattig pynt passede for en trællefødt. Nej, var der nogen lejlighed, hvor guld og klenodier hørte hjemme, var det ved denne. Så begyndte da omdannelsen.

Blomsterne blev hurtigt ikke blot til de sjældne roser, men til de endnu sjældnere guldroser, der anbragtes på en bred guldring om panden. Eller blomsterne afløstes af perler; kransen blev til en perlesnor, en perlekrans. Eller, hvad der tiltalte mest, guldringen

blev hovedsagen, voksede til en takket kongekrone behængt med smykker. Det var en selvfølge, at al denne herlighed ikke blot tilkom den jordiske brud. Også mariabilledet på alteret, himmelbrud og himmeldronning, smykkedes ligervis, ja førte an.

Det er denne brogede blanding af kostelige brudesmykker, hvorom middelalderens folkeviser giver os meddelelse. Om *guldroserne* melder således en af Tovelille-viserne, hvor Toves forvirring, da hun første gang hentes til kongen, beskrives således:

Du gak, Tovelil, klæd dig brat!
Du skal følge mig til kongen i nat.

„Hvorlunde skal jeg for kongen stå?
Mit hovedguld haver ikke *ros*er uden to.

Mit hovedguld haver ikke roser uden try [tre].
Mit guld haver jeg bortlånt i by.“

Hun ved dog hurtigt at klare sig:

Bort gik lille Tove til ørke [kiste],
der klæder hun sig så virke.

En silkesærk hun først idrog,
en skarlagens kjortel hun over slog.

Hun gjorded sig med en silkesnor,
så satte hun røden guldkrone over udslagent hår.⁵¹¹

At en krans af guldroses endnu i det 16. århundrede stundom har været brugt som brudesmykke, kan ses af følgende brev fra 1562: ... „Allerkæreste Sidsell jeg har Lisbeths (brudens) krans længe siden rede, men den store krans fattes mig to guldroses til, ellers er han færdig, så nær de to blomster er ikke på binden. Vil du sende mig dem med Maren Krag.“⁵¹²

Perlesnor eller *perlekrans* omtales f. eks. i visen om jomfru Vesterland, om hvem det hedder, da kongen ønsker at se hende:

Vesterland ganger til kiste,
hun klædte sig vel med liste.

Hun sætter en perlekrans på hendes hår,
så monne hun ind for kongen gå.

Vesterland ind ad døren tren.
Kongen han stander hende op igen.

Vundet af hendes skønhed, tilbyder han hende at blive dronning og ægter hende.⁵¹³ „Perlesnor“ omtales i den forfløjne vise om jomfruens og gangerpiltens terningspil. Skønt hun lader navnene skifte, er det i virkeligheden et og samme, hun sætter på spil i hvert terningkast:

Sæt du op din gode hat,
og fast om den er grå!
Jeg sætter mod min *perlesnor*.
tag den, om du kanst få!

.....

Sæt du op din kjortel,
og fast om den er grå!
Jeg sætter mod min *krone af guld*
tag den, om du kanst få!

.....

Sæt du op dine hoser
og så dertil dine skol
Jeg sætter mod *min ære*
og så dertil min tro.⁵¹⁴

Guldbånd bandt grev Henrik om sit hår, da han forklædt som jomfru søgte vej til kongens datter:

Så lod han et guldbånd væve
i fine silketvinde.
Der monne grev Henrik så snart
sit hvidgule hår ibinde.

Han lod det med silke
og så med røde guld væve,
det ville jeg for sanden sige,
han havde ret jomfrufagter.⁵¹⁵

Hovedguld, guldkrans, guldkrone var dog åbenbart de mest yndede. Da Valdemar den Store sendte bud efter sin søster, Liden Kirsten, for at prøve, om hun var mø, og hun, endnu svag efter fødslen, måtte stige til hest for at ride til festen, udbrød hun i bange anelse:

Det tør jeg sætte ved mit hovedguld rød,
den aftenfærd den volder mig død.

Og da en snes år efter den datter, der havde voldt Liden Kirsten døden kaldtes til hove, smykkede hun sig på det bedste i jomfruskrud i håb om at kunne få hævnnet sin moders drab på dronning Sofie:

Hun børsted og fletted hendes fagre hår
en rød guldkrans satte hun på.⁵¹⁶

I visen om ung Axelvold, der var født uden for ægteskab, gav hans fostermoder ham anvisning på at genkende sin moder blandt jomfruerne efter den guldkrone, som hun bar:

Gak du dig i højenloft
dine ord må du vel føje.
Du kalde *hende* kær moder din,
som bær guldkronen hin høje.⁵¹⁷

En rigtig brud endelig, „redet“ som hun burde af selve dannerdronningen, beskrives således:

Så fulgte de den unge brud
i bolde hr. Nilus' gård,
så højt bar hun sin guldkrone
alt over sit udslagte hår.⁵¹⁸

Den ved kristendommen indførte simple blomsterkrans var således atter blevet til hedenskabets kostbare guldring.

Nordens sejr var tydelig nok, hvad kransens *stof* angik. Den hedske guldring havde atter afløst den tarvelige, kristne blomsterkrans. Mindre klart blev derimod udfaldet, hvad det sidste stridspunkt angik, om kransens eller *panderingens betydning*. Var den *jomfrumærke* eller *fribårenhedstegn*? Skulle den bæres sidste gang på bryllupsdagen, eller måtte den også bæres senere af dannekvinden?

På en underlig måde brødes disse to modsatte anskuelser middelalderen igennem i Skandinavien. Man optog det nye uden at ville opgave det gamle. På den ene side forekom stærke udtalelser om, at *hovedguldet var kun jomfrusmykke*. Da således ung Axelvold finder sin moder blandt jomfruerne, tager hun beskæmmet sin guldkrone af:

„Her sidde I fruere og så I møer.
Jomfruer og høviske kvinder,
dertil og min kæreste moder,
om hun er ellers herinde!“

Alle da sade de stolte jomfruer
og ingen turde svare et ord,
foruden hin stolten fru Eline,
hun satte sin krone på bord.

„Hil sidde I min rette moder
med hvide hænder og sløve! [kunstfærdige]
Hvor er den søn, I fødte i løn?
I bærer guldkronen den høje!“

Længe da stod stolten Eline
hun svarede ikke et ord.
De samme kinder, som før var røde,
de blev sorte som jord.⁵¹⁹

I visen om Magnus Algotson råder bruden til, da Magnus bryder ind under brylluppet, at man skal gøre hende ukendelig ved at af-tage hendes brudekrone og sætte hende blandt de gifte kvinder:

I tager af mig mit hovedguld
og sætter mig blandt de kvinder!

Kommer han, Magnus algrevens søn,
han monne mig ikke kende.⁵²⁰

Og utvetydigt udtales det i ord som disse:

Og det er spot på denne ø
I bærer guldkronen og er ej mø.

Eller:

„Sæt op nu din guldkrone
og dit guldbånd!
Så sandelig komst du jomfru
fra hr. Remolds hånd.“

Det vil under disse forhold let forstås, at udtrykket: „at aftage ens guldkrone“ gik over til at betyde: at tage til ægte. Således da Tor-kil Trundsen kom hjem fra Island og hørte, at hans fæstemø var gift, spurgte han på følgende måde om, hvem der havde ægtet hende:

Hvem tog af det røde guld,
stolt Adeluds plejed at bære?⁵²¹

På den anden side *vedblev de gifte kvinder* ligesom i den hedenske tid ganske røligt at *bære hovedguld*,⁵²² dog naturligvis ikke på det blotte hår, men på hovedklædet eller huen. At dette var så og måtte være så, kan allerede slutes fra selve smykkets metalværdi. Hvor ville ellers nogen være faldet på at ofre så store summer på købet af et smykke, der kun kunne bæres den ene dag? Jomfru Margrethe Krognos' hovedguld f. eks., hvorom det udtrykkeligt hedder, at hun fik det til sit udstyr, kostede således 900 kroner, mere end alle hendes øvrige smykker tilsammen, og derhos fik hun endda to andre „jomfrusmykker“, to forskellige perlesnore eller perlekranse, „bøjel og bindeke“ som de kaldtes.⁵²³

At også ældre dannekvinder besad hovedguld kan ses af, at sådanne oftere blev anmodet om at udlåne det.⁵²⁴ År 1537 måtte endog en af kongefamilien, frøken Elisabeth, ty til denne udvej for at klare sig i en snæver vending. Hun opholdt sig nemlig i Køben-

havn, da hendes broder Christian III og dennes dronning skulle krones, „men havde forsømt at give hendes moder til kende om et hovedguld“. Hos dronningen, hendes svigerinde, var der ikke tale om at få noget til låns, denne skulle ved sådan lejlighed naturligvis selv bære alt, hvad hun ejede af smykker. Frøken Elisabeth fik da i sin nød kongen til at skrive til Eske Bille – der skulle slås til ridder ved kroningen – om han ikke ville bede sin hustru låne sit hovedguld, tilligemed alt, hvad hun for resten ejede af „span“ (smykker), der skulle bruges til at hænge på hovedguldet.⁵²⁵

I Frederik I's forordning af 1528 mod overdådighed i klædedragt blev der da også gået ud fra som en selvfølge, at både hustruer og døtre kunne bære „bøjel, bindeke og krans“. For så vidt disse smykker var af perler, forbødes det imidlertid at lave nye, kun de gamle måtte slides op.⁵²⁶

Vender vi os til udlandet, så viser det sig, at samme skik banede sig vej overalt, hvor efter nordisk smag en guldkrone havde afløst den blotte krans. På billeder både fra Tyskland og Nordfrankrig ses gifte kvinder med hovedguld på sløret eller huen, og minnesangerne omtaler ofte fruer smykket med guldring eller „sjæpel“ oven på hovedklædet.⁵²⁷

Men en skrigen *modsigelse* indeholdt dog denne dobbeltskik. Hvor kunne man uden anstød den ene dag behandle hovedguldet eller brudekronen som jomfrukrans, der bares for sidste gang og højtideligt aftoges, når bruden ledtes til sengs – og så et par dage efter se det samme smykke pryde samme kvinde, men denne gang som tegn på, at hun nu var værdig hustru?

Man tingede lidt til begge sider og fik de værste kanter afglattet. Hvad først jomfrukransen angik, så søgte man at føre det lovlige bevis for, at den ikke ville blive båret mere – „man gav den bort“ ved brylluppet.

Der findes på nutidsfransk en betegnelse for at gifte sig, som nu lyder meningsløs, nemlig „at bortgive paternosterbåndet“ (*donner le chapelet*). Men i sin tid indeholdt den god mening, da *chapelet* endnu ikke betød paternosterbånd, men jomfrukrans. Bruden bortgav virkelig på bryllupsdagen sin krans, som hun fra nu af ikke mere skulle bære.

Pligtskyldigst fulgte man efter i Norden. Bruden bortgav, som vi senere nærmere skal se, ikke blot én, men ofte mange krans på sin

bryllupsdag, af guld, perlebundne, kærkommen lejlighed til pragt, og lutter beviser for, at hun nu ikke mere ville gå med jomfrukransen.

Denne ene indrømmelse var dog kun latterlig lille, når alligevel selve den gyldne jomfrukrans, som hun virkelig bar, brudekronen, bagefter skulle kunne ses på hendes hoved som dannekvindesmykke.

Men det blev den ikke heller. Her gjorde man den anden indrømmelse. Med flid undgik man så vidt muligt at lade selve det til udstyret skænkede hovedguld tjene som brudekrone på bryllupsdagen. For denne ene dags vedkommende lånte man sig gerne frem hos én, der ikke sagde nej, hos *jomfru Maria i kirken*.

Denne skik hævdede alle vanskeligheder og stemte vel med romerkirkens lyst til at efterkomme verdslige krav og hellige dem. Alle parter blev nu tilfredsstillet. Thi både var mariakronen i og for sig prægtig, og intet smykke kunne i hvert fald i indre værd måle sig med det, som den reneste brud selv bar. Fra kirkens side set gav det et eget liv, at denne krone, der ellers sad stille på det stive billede, stundom smykkede en levende brud; sligt var som sommerluft ind ad et cellevindue. Og stødte det muligt nogen, at således samme guldkrone blev allemands, vel, så havde man jo mange andre, mange mariabilleder med kroner af forskellig finhed, til hver stand for sig, ligesom ved stolestaderne i kirken og hvilepladserne under kirkegulvet.

Did hen, hvor bruden redtes, bar da en klosterbroder, helst ikke for ung, søndag morgen smykkerne fra mariabilledet i kirken. Himmelbruden tilsløredes så længe, medens hendes jordiske søster stod brud.

Med alt dette for øje vil det forstås, hvor naturligt og tidssvarende hin gave var, da, som ovenfor omtalt, en kvinde skænkede til Vor Frue i København et sølvforgylt „seppel“, sit guldkors, to guldkæder og halvtredsindstyre guldringe, lutter smykker, hvormed jomfru Maria selv kunne prydes og mildt stå jordiske søstre bi på deres bryllupsdag. Og det vil ligeledes forstås, at ordet „seppel“, da det efter reformationen tabte betydningen *mariakrone*, havde betydningen *brudekrone* i baghånden.

Dette var altså det kvindelige hovedsmykkes udvikling i middelalderen. Sydens „jomfrukrans“ var her i *Norden* blevet *omdannet*

i lighed med det hedenske hårbånd, kosteligere og kosteligere, indtil blomsterkransen til sidst var blevet *til en guldkrone*. Og dette hovedguld havde tiltrods sig ret til, som det hedenske hårbånd, at pryde hver fribåren kvinde, *gift som ugift*. Mildnende og forsonende var så *kirken* trådt til og havde *ved at udlåne brudekroner dækket den værste modsigelse*, overgangen fra mø til hustru.

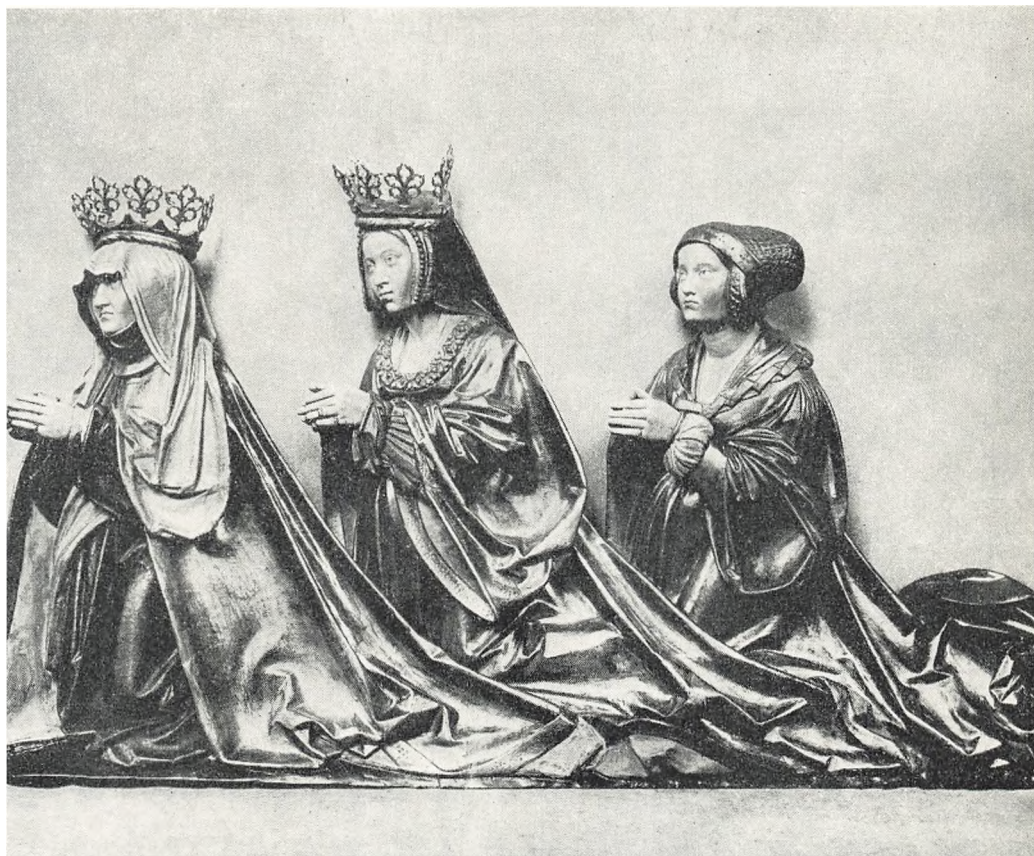
Hvorledes så den krone ud, som jomfru Maria i kirken lånte sine jordiske søstre, når de skulle stå brud? Svaret er ikke så let at give, som det ved første øjekast skulle synes. Thi sandt at sige, også himmeldronningen – eller i hvert fald kirken på hendes vegne – havde vist sig undergivet forfængelighedens almene lov. Mariabillederne i kirkerne havde efter evne søgt at holde trit med de jordiske magt-havende og ikke villet overlade disse nogen forrang i kronens form. Men just i denne form var der foregået ikke ringe forandring.

Den første danske konge, om hvem vi med sikkerhed ved, at han blev kronet, er Knud VI (1170). Kongekronens form må allerede da have haft ejendommeligheder, der kunne adskille den fra og udmærke den fremfor almindeligt „hovedguld“ og „guldkrone“, der bares af fornemme kvinder. Forskellen bestod vistnok i, at takkerne på kongekronen enten var højere og spidsere end alle andres eller måske løb ud i bladform.

Går vi et par hundrede år frem i tiden, så viser kronen både i Valdemar Atterdags segl og på hans datter dronning Margrethes sarkofag i Roskilde, hvilken vej udviklingen nu har taget. Kronen består her ligesom af en dobbelt ring, en underste, der svarer til den gamle juvelbesatte „seppel“ og oven på denne en gennembrudt ring, en bladkrans, der har afløst de fordums blotte takker.

Går vi atter et hundrede år frem i tiden, så kan vi i dronning Christines og dronning Elisabeths kroner på altertavlen i Odense se udviklingens fortsættelse. Kronens underste ring er her forvandet fra en blot „seppel“ til en krone med småtakker, således som så mangan ridderfrue bar den. Men dens kongeværdighed viser sig i, at der i stedet for en blot bladkrans derover nu vokser hele smågrene op, hver på en tynd stilk mellem takkerne.

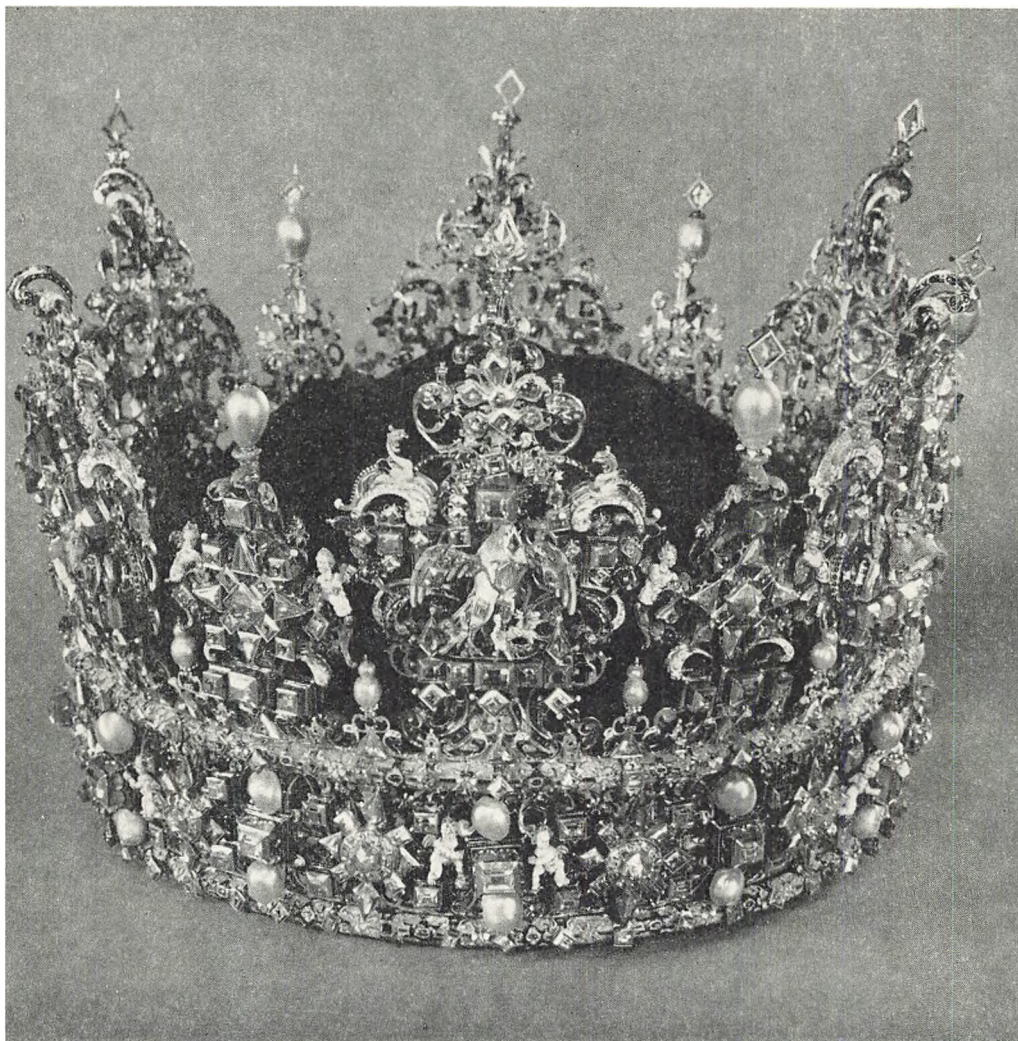
Længer kunne man ikke komme ad denne vej, skulle ikke de tynde stilke briste. På Christian IV's krone forlod man da tanken om en krans af blade og blomster. Oven på den gammeldags „sep-

På den altertavle, som billedskæreren Claus Berg i Christian II's regeringstid udførte til Gråbrødreklostret i Odense, men som siden er overført til Skt. Knuds Kirke, ser man altertavlens giver dronning Christine – til venstre – knæle i bøn sammen med svigerdatteren Elisabeth og datteren Elisabeth, kurfyrstinde af Brandenburg. De to dronninger bærer gyldne kroner. (Nationalmuseet fot.).

pel“ anbragte man nu blot en kreds af takker, hvoraf hveranden kun var en knop, men hveranden vokset til et helt „klenodie“, der i form syntes at efterligne en mellemting af altertavle og et våbenskjold, alt blændende besat med perler og ædelstene.

Så lang og rig en udvikling havde Mariabillederne umuligt kunnet være ligegyldige vidner til. Fromme, nidkære givere måtte lade dem i pragt holde skridt med tiden. „Hovedguldet“ sad jo aldrig så

Til Christian IV's kroning i Vor Frue Kirke i København 1596 udførte guldsmeden Didrik Fuiren i Odense en ny krone af guld med indlagte ædelstene og perler. Det er den ældste bevarede danske kongekrone. Allerede under Frederik III blev den forældet, idet man lod forfærdige den lukkede „bøjlekrone“, der blev et symbol på enevælden, og som anvendes endnu – i hvert fald på ministerielt brevpapir. Christian IV's krone er stadig præget af gotikken; det er en åben „savtakket“ krone, om end detaljerne røber renæssancens smag for det opulente. (Rosenborg).

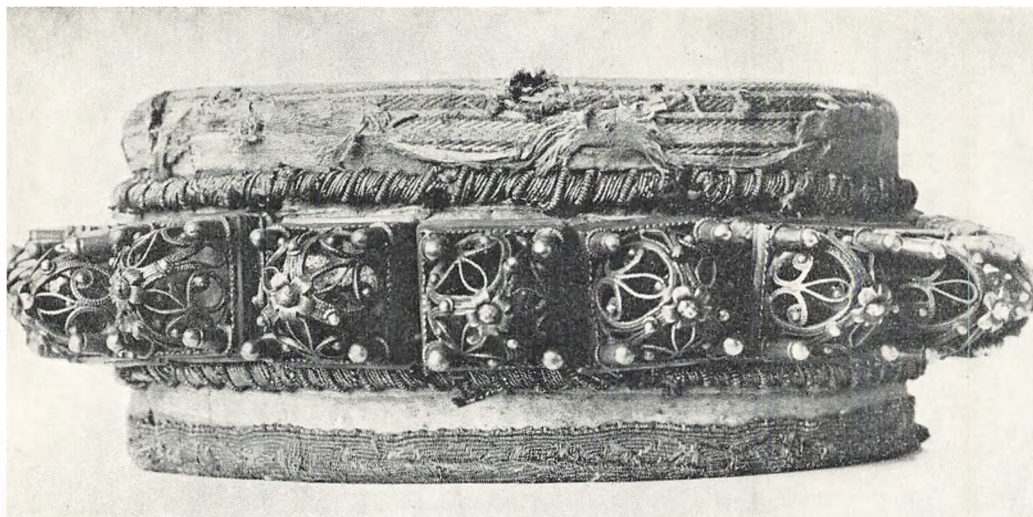
fast, at det vel kunne løsnes, så at gudsmoder i kirker, hvor vilje og evne var til det, i det mindste på høje helligdage kunne vise sig værdigt smykket. Det tidligere tarvelige hovedguld kunne altid anvendes til hverdag og ved udlån til jævnere brude.

En af de ældste former for mariasmykker er vistnok den, der fandtes i Vansjö Kirke i Södermanland og nu bevares i Statens historiske Museum i Stockholm. Som det af billedet side 454 vil ses, er det en blot hovedring med metalprydelser, en „seppel“, svarende til kongekronens underste ring. At den var gammeldags og derfor ikke længer i så høj anseelse, er tydeligt angivet i dens anvendelse som brudekrans. Som sådan har den nemlig været brugt endnu i den nyere tid. Dog ikke på selve bryllupsdagen, men dagen efter, når bruden gik rundt i sognet og bad om hjælp til bosætning.

En gammel form for mariakrone er sikkert også den, der smykker mariabilledet fra Hove Kirke i Norge, nu i Bergens Museum. Tilsvarende har vistnok i middelalderen som „guldkrone“ ved fest prydet også manganen rig og storættet kvinde (se side 456).

Men allerede på f. eks. mariabilledet fra Røldal Kirke i Norge begyndte kronens takker stærkt at vokse. Og de blev helt kongelige på f. eks. mariabilledet fra Selsø Kirke på Sjælland, ja kongelige af første klasse nummer ét på mariabilledet i den gamle Urnæs Kirke ved Sognefjord i Norge. En krone endelig af form som den, der smykker det oplukkelige mariabillede fra Misterhult i Sverige eller som omstående, der nu opbevares i Statens historiske Museum i Stockholm behøvede ingen nordisk dronning fra slutningen af den katolske tid at have skammet sig ved (side 461).

Mariabilledernes kroner var da ikke af en bestemt afsluttet form eller dog en og samme for hvert enkelt billede. De rige billeder ejede flere, og der gaves moderne og gammeldags kroner. Nærmere set kommer der da bevægelse i det hele, ikke blot i kronerne, men i den samlede befolkning. Forrest var konger og dronninger, der middelalderen igennem stræbte efter at erhverve den ypperste og herligste form for kongeligt smykke. Men lige efter dem var mariabillederne, med højere ret og ikke mindre iver eller evne til at skaffe sig det eftertragtede. Og bag efter dem kom hele den nordiske kvindelige befolkning, der i læ af gudsmoders nådige udlån af brudesmykker drømte om enten blot at bære kronen for en dag eller endog bagefter at lade sit hovedguld hamre i lignende form.

Middelalderlig brudekrans fra Vansjö Kirke i Södermanland. Langt ned i nyere tid er den blevet båret af sognets brude under brudekronen – i fald de var jomfruer. Var de ikke det, nøjedes de med kransen alene. For øvrigt har den i al sin enkelhed en vis lighed med den tidlige middelalders herskerkroner – f. eks. den „lombardiske jernkrone“, der ikke svarer til vore forestillinger om kroner, men snarest burde kaldes diademer. (Statens historiska Museum, Stockholm).

Fromt deltog de alle – konge, kirke, folk – i kapløbet om at gribe den himmelske krone.

Alt dette fik *et grundstød*, da Gustav Vasa og Christian III *afskaffede romerkirken i Norden*. Just fordi man på dette lille område ikke indførte noget nyt, men nøjedes med at undergrave og overskære det gamle, frembyder forholdene i det 16. århundrede her et underligt forvirret billede, uforståeligt for enhver, der ikke kender den udviklingsbølge, som nu – pludselig brudt – i et utal af småløb rislede tilbage.

Kirken havde tidligere forsynet med brudekrone og smykker. Mariabillederne, hvem de havde tilhørt, blev jo nu tilligemed de mange andre, hvor de havde haft stude – disse Satans „kahytter og kramboder, skidt og skarn“⁵²⁸ – fjernet fra kirkerne, ituslået og brændt. Men der var ingen grund til at tilintetgøre selve tronerne

og smykkerne. De havde jo metalværdi. Menigheden var vant til dem og trængte til dem, og udlejningen af dem kunne skaffe den forsultne præst eller fattige kirke en højst fornøden biindtægt. Man beholdt dem da og brugte dem fremdeles som en slags menigheds-smykker.

Deres antal blev på en måde forøget. Det var åbenbart dem, der dannede forbilledet f. eks. for dronning Dorotheas gave, da hun år 1557 skænkede til brude i København det omtalte, endnu bevarede smykke. Det var en folkelig gave, der vistnok på sin vis gjorde lykke. Men hvilken afstand i værd var der dog imellem det og de gamle kirkelige! Selv om dets plumpe former havde været af nok så lødigt guld, forholdt det sig, åndeligt set, til hine som det af Christian III skænkede fuglekongetegn til en himmelkrone.

Intet under da, at *adelen* i Danmark straks efter reformationens indførelse *trak sig tilbage fra brugen af de fælles kirkelige smykker*. De havde mistet deres indre værd og gik desuden heller ikke længer i spidsen for det moderne. De svarede kun til en offentlig maskerade-garderobe i nutiden. Selv det tarveligste eje eller sammen-skrab af lånte sager fra venner og bekendte var at foretrække for dette hvermands-klingklang. Der hørte kun få år til, at den finere bybefolkning fik afluret og efterlignet denne adelens smag.

Men *på landet* trivedes endnu den gamle opfattelse. Kun utydeligt forstod man her, hvad reformationens indførelse egentlig skulle sige. Ugudelige mennesker havde fået altrene tilintetgjort og mariabillederne fjernet. Des inderligere klamrede man sig da ved den sidste rest af det gamle, der endnu var tilbage: *Guds moders krone*. Den opbevaredes fremdeles i kirken, *lejedes ud til bryllup*, og hverken præst eller lensmand stod sig ved at mindske den hellige ærbødighed, som dette gamle smykke nød. Vi kender tilfældigvis nøjere til forholdene på Bornholm i året 1600. Her fandtes i dette år sølvforyldte brudekroner i følgende kirker: Østermarie, Poulsker, Persker, Nelsker, Knudsker, Rødsker, Olsker og Rø. De lejedes ud gerne for en 50 til 70 øre, og der synes at have været ret livlig efterspørgsel efter dem også fra fremmede sogne; i hvert fald anførtes der ved de fleste en højere leje „uden for sognet“. Kun om kronen i Knudsker hed det trohjertet: „lejes ud for seks skilling, efterdi det er en gammel krone; kan de fange mere, tager de det.“⁵²⁹

Andre kirker havde bevaret flere smykker fra den katolske tid,

Fra venstre til højre: Maria fra Hove Kirke ved Sognefjord, Norge, fra ca. 1250 (Historisk Museum, Bergen), Maria fra Røldal Kirke, Norge, også ca. 1250 (Bergen), unggotisk mariafigur fra Selsø Kirke på Sjælland, (Nationalmuseet) og helgenindefigur fra Urnes Kirke ved Sognefjord,

ikke blot brudekrone, men halskæder, bæltter og ringe. Også disse udlejedes, men havde langt vanskeligere end brudekronerne ved at undgå kirkeværgernes og andres efterstræbelser. I en noget senere tid var den afsides liggende Visingsö Kirke, på øen af samme navn i Vättern, en af de bedst forsynede kirker i Norden. Her fandtes ikke blot to brudekroner, en ældre og en yngre, men desuden to forgyldte kranser, to ditto bæltter, fem kæder, to halsbånd, tre smykker og et forgyldt kors, alt til udsmykning af brude.⁵³⁰

I andre kirker, hvor brudekronen var bortkommet eller muligt opslidt, lavede man endnu efter reformationen ganske roligt en ny krone til kirkeligt brug. Således ved vi om Broby Kirke i Göingehered i Skåne, at hertil blev i året 1600 lavet en brudekrone af en

Norge (Bergen). Figurerne er nogenlunde samtidige, men viser alligevel visse stadier i udviklingen af middelalderens kroner. I tidlig middelalder foretrak man lave kroner; siden yndede man de høje.

guldsmed i Vä. Han angav under indskriften på den tillige dens vægt: 114 lod.⁵³¹ I Jämshög Sogn i Blekinge blev senere slig vægt fundet for tung, og brudekronen, der tidligere var på 121 lod, formindskedes til 65 lod.⁵³²

Hvad der hele Norden over i høj grad bidrog til, at brugen af de kirkelige brudekroner holdt sig på landet, var, at her vedblev alle, ikke blot befolkningen selv, men også gejstlig og verdslig øvrighed, at regne med denne gamle mønt. At præsterne holdt skikken i ære lå nær, den skaffede en lille indtægt og kastede endnu en gammel-dags glans af myndighed over standen, som vel kunne behøves. Men også lensmænd yndede skikken. Den afgav nemlig en af de nemmeste beskatningsgenstande, som tænkes kunne. Brudekrone om sommeren, barn i kirke før jul, her var ingen bortforklaring

mulig. Og kunne brudgommen ikke betale, så holdt man sig blot til en af de to „bruderedere“ eller til deres mænd. „Diur Hågensen i Hedeby 20 daler i bøde, for hans hustru redte en pige til brud med brudesølv [krone], uanset samme brud var beliggert.“⁵³³ „Niels Munk i Akier Sogn aftinget 65 rdlr., for hans brud gik med krone på, dog hun var frugtsommelig.“⁵³⁴ „Fem daler for at have sat krone på berygtet kvindes hoved.“ „For hans datter gik med krone og var dog sygelig: 1 tønne torsk,“ osv. Sligt var indtægtsposter, der hørte hjemme i hvert lensregnskab. I Sverige var år 1664 bøden i præstestanden for at „bære krone på sin bryllupsdag og senere findes be-sovet af sin mage“ 40 daler. År 1669 nedsattes den til 15 daler.⁵³⁵

Hos landbefolkningen selv endelig virkede brudekronen, der jo således holdtes i agt både af gejstlig og verdslig øvrighed, endnu med sin gamle, betagende magt. Den svenske ærkebisp Olaus Magnus fortæller om forholdene i hans fædreland mod slutningen af den katolske tid, at håbet om at måtte bære jomfru Marias krone styrkede kyskheden i en betydelig grad og afholdt trolovede fra at leve som ægtefolk. Det var ikke blot æren ved at bære mariabilledets kostbare hovedguld, der vinkede; men hertil knyttede sig troen på, at fra denne ring strømede en egen kraft, der ytrede sig i troskab, frugtbarhed og hæderligandel.⁵³⁶

Den samme tro holdt sig længe efter reformationens indførelse. Når brudekronen bares af den rette og lod sin kraft udstrømme, viste dette sig i, at den og alle brudens smykker strålede med en egen, stærk glans.⁵³⁷ År 1713 påbødtes det også af biskoppen i Växjö i Sverige, at „brudekronen ingen sinde må nægtes en kysk brud, end ikke den fattigste, en sådan bør få den til leje for en lempeligere pris“.⁵³⁸ Omvendt, når brudekronen bares af en brud, der ikke var mø, tabte den med ét sin glans, blev dunkel og mat og ligesom overtrukket med en tåge. Samme tro herskede i Tyskland, og fra enkelte egne her angives dette at have været grunden til, at man måtte ophøre med at anvende „gudsmoders krone“ ved bryllupper, da den ved at bæres af en berygtet kvinde var blevet ganske sort.⁵³⁹ I Norden var man i den katolske tid vistnok gået ud fra, at brudekronen af sig selv genvandt sin glans eller vel rettere, at den atter blev den gamle, når den på ny påsattes mariabilledet. Denne tro holdt sig i flere egne. Men efter reformationens indførelse bortfaldt jo denne form for kronens genfødsel. Den tro synes da nu at

være opstået, at brugen af slig besmittet krone var skadelig, ikke blot for den krænkede brud og hendes afkom, der blev sygeligt, men også for den uskyldige brud, som tilfældigt kom til at bære den efter hende. Den måtte da først renses. I Småland og Östergötaland foretoges slig udludning ved, at en af konerne fik fat i en so, satte brudekronen på den og spyttede ad den.⁵⁴⁰ Endnu i året 1903 hedder det: „I Slesvig, hvor min fader var præst, opbevaredes hos præsten en sølvkrone, der ved bryllupper blev lånt ud til uberørte brude. Viste det sig bagefter, at den havde været båret med urette, betragtedes det, som om der var sat en plet på kronen, og ingen ville derfor bære den, før den var vasket. Dette arbejde havde jeg i adskillige år. Kronen blev da rigtig grundigt skrubbet med sæbelud, og ulejligheden herved fik jeg fast honoreret med to mark. Jeg tjente ikke så få.“⁵⁴¹

Landbefolkningens brug af kirkelige brudekroner i *Danmark* led vistnok et afgørende knæk, da i løbet af omtrent tredive år, 1627–1660, landet ikke mindre end fire gange oversvømmedes af fjender. Hvor godt så end brudekronerne stod forvaret i de skjulte gemmer i kirkemuren, så opdagedes de dog, og det gik ikke dem bedre end kirkekalk og disk. Efter denne tid er det kun enkeltvis man hører berettet om en kirkelig brudekrone hist og her. I Rø Kirke på Bornholm overstod den svenskeres besættelse af øen, men blev stjålet eller forkom i hvert fald nogle år efter, år 1666.⁵⁴² Indtil for en snes år siden, da den gamle kirke nedbrødes, kunne man endnu se det lille, stærke, solidt aflåsede egeskab i muren, hvori den havde været gemt. I Åkirkeby bevaredes brudekronen i kirkens indmurede skab til omtrent år 1720, da den solgtes til indtægt for kirken.⁵⁴³

Men skønt således brugen af brudekrone mistede sit ydre grundlag, veg skikken dog ikke helt, men søgte nu blot ly i lidt ændrede former. Kirkens gamle, forgyldte sølvkrone afløstes mange steder af en art høj krans, en underlig blanding af tøjblomster, bånd, perler og bogguld, ofte løbende kun som en ydre ring om et indre kronværk, der bestod af en stor hårkam, omviklet med perlesnore eller guldkæder. Det hele var en ubevidst efterligning af de moder, der, som vi straks skal se, havde hersket hos adelen i det 16. århundrede, da efter reformationen brugen af kirkekrone var blevet anset for simpel – parret med, hvad i hver enkelt egn en stedlig smags-

retning stemplede som smukt. Stundom kaldtes denne nye hovedprydelse for „krone“ – „det er godt, om bruden får regn i kronen, når hun kører til kirke“ – oftere dog „brudekrans“ eller vistnok oftest „brudesmykke“.⁵⁴⁴

Denne mode holdt sig overalt på landet i Danmark flere årtier ind i det 19. århundrede. Et fælles minde om den jomfru Maria krone, hvorfra smykket nedstammede, var den skik, at denne prydelse fremdeles skulle *lejes i præstegården*. Som vi ovenfor har omtalt, blev præstekonen da den naturlige „bruderederse“. Bybefolkningen drev naturligvis spot med disse biindtægter for præstekonerne på landet. Det hedder f. eks. i „Minerva“ for 1787: Hun

foræringer til køkkenet modtager
af dem, som konfirmeres vil,
og sognets brude tvinger til
at pynte dem med hendes sager,
hvorfor hun to rigsdaler tager.⁵⁴⁵

Men på landet selv henstod forholdet lige så naturligt og trohjerret, som da man i sin tid betalte kirken for lån af den egentlige brudekrone.⁵⁴⁶ Da ind i det 19. århundrede dette ældgamle bånd mellem kirke og menighed løsnedes i Nørrejylland og på øerne, måtte hele den gamle skik her stå for fald. Det kunne umuligt bevare den, at f. eks. ved Skagen retten til udlejning af „brudesmykket“ gik over til nogle „skrædderpiger“.⁵⁴⁷ Sønderjylland er den egn, hvori skikken har holdt sig længst blandt danske. Her bevarede, som ovenfor berørt, endog ned over midten af det 19. århundrede hist og her en enkelt af de gamle sølvbrudekroner.

En ejendommelig gang har udviklingen taget på et lille afsides liggende punkt, Ærø. Kirkens og lensmandens tidligere fællesvagt over brudekronens ukrænkelighed har her ført til, at brudesmykket endte ikke i den gejstlige, men i den verdslige magts væрге. Omkring år 1700 opbevarede brudesmykket på amtstuen, kostede tre mark i leje, og enhver pigebrud skulle under en bøde af to rigsdaler bære det. Siden da er man gået videre på den indslagne realistiske vej. I det 19. århundrede udlejedes det hos jordemoderen.⁵⁴⁸

Sverige og Norge har som sædvanlig også på dette område været mere vedholdende end Danmark. Den nuværende tilstand dér

Sengotisk mariafigur fra Misterhult Kirke i Småland. Figuren er hul og kan åbnes; indeni sidder Kristus som voksen. Sådanne oplukkelige mariafigurer var populære i den sene middelalder. Man kunne – på en yderst anskuelig måde – skildre Maria som „Guds moder“. Men man gik videre endnu og placerede til forargelse for nærtagende teologer hele treenigheden inde i Marial (Museet på Kalmar Slot).

kunne måske hurtigst betegnes således: man er i de fleste egne nået til flitterkransen som brudekronens afløser, men denne bevares dog i sin gammeldags form – sølvforyldt og udlejlet af kirken – endnu i enkelte bygder. Selv en så befolket egn som Valdres i Norge var år 1870 ikke nået videre, end at bruden havde valget mellem krans eller krone, der kostede to til fire kroner i leje.⁵⁴⁹ Ret mærkelig har udviklingen været i Åsaka i Västergötaland, hvor brugen af brudekrone ikke har tabt sig på sædvanlig vis, idet kronen efterhånden blev anset for mindre fin end den moderne krans, men tværtimod fordi den blev betragtet som alt for fordringsfuld. Da lynet engang, omkring år 1840, slog ned i Åsaka Kirke, antog man dette for en himlens straf, fordi her kort forud var blevet viet en „kronebrud“.⁵⁵⁰

Vi har fulgt udviklingen hos Nordens landbefolkning, således som den, med overskåret rod, men ved iboende kræfter jævnt fortsattes efter reformationen indtil vore dage, da dens visnen endelig er åbenbar. Hos *adel og bybefolkning i Danmark* derimod dannede reformationens indførelse et brat afbrud af det gamle. Før et årti var omme, gad knap nogen bære kirkens engang så efterspurgte mariakrone. Hvad fik man da i stedet?

Der var gjort rent bord; udviklingen var overhugget. Men der var ikke sat en ny begyndelse til noget andet som afløser. Følgen blev en *fuldstændig forvirring*. Hvor katolicismens skib var sunket, drev en hel del løse begreber omkring, snart med hedensk, snart med kristeligt mærke, og alt efter enhvers smag og trang greb man nu, hvad der flød nærmest. Følgen blev, at hedensk pandebånd, sydlig jomfrukrans og nordisk hovedguld for en stund gled side om side i planløs blanding.

En væsentlig grund til denne forvirring var, at ingen var sig gangen i hele den forudgående udvikling fuldt og klart bevidst. Vor tid har let nok ved at overskue den middelalderlige bevægelse, hvor forrest kongerne, så mariabillederne, så alle Nordens brude og dannekvinder med hovedguld, i kapløb stræbte efter at smykkes med den fornemste og pynteligste krone. Men dengang havde man ondt ved at forstå dette. Thi et hovedled i tankegangen var religiøst tilsløret. Det var jo himmeldronningens smykke, man ønskede at måtte bære, ikke kongekronen. Da derfor nu i den lange kæde det næstøverste led – mariabillederne – slap taget, så styrtede alle de

efterfølgende til jorden og lå en stund bedøvede, uklare over, hvad der egentlig var hændt dem. Først lidt efter lidt tilpassede den gamle tankegang sig ny form.

Èt måtte man alle være enige om: her var tale om brudens hovedprydelse, og derfor burde der sættes fuld kraft på i retning af kostbarhed. Denne fællesopfattelse danner på afstand set den eneste ledetråd i den brogede blanding, og den tvang også lidt efter lidt udviklingen i gænge. I kraft af en naturlig nødvendighed gennemløbes nu de fra middelalderen kendte overgange på ny i løbet af nogle årtier. Men hvad der gør denne tid til en tålmodighedsprøve for hver gransker er, at intet i den er ganske tydeligt og sikkert, selv de gamle navne som seppel, bøjel, bindike osv., der nu drev ledige om, toges stundom ifølge et lune eller en kortvarig mode i brug hos de højere klasser i en anden betydning end den, der på gammeldags vis tilkom dem.

Det blev *metalværdien*, der bestemte udviklingen. Hvad enten man så efter reformationens indførelse foretrak den ene eller den anden hovedprydelse, én ting måtte stå fast, at, lavet i øvrigt af samme stof, var en krans dyrere end et bånd, og en krone atter dyrere end en krans. Dette var den tyngdens lov, der blev afgørende. Man endte atter med krone. Men lige så klart var det, at den krone, hvori man således til sidst havnede, var vidt forskellig fra den mariakrone, der i middelalderen ved sit religiøse værd havde vinket alle, eller den brudekrone, som landbefolkningen endnu fremdeles lejede af kirken. Når den danske adel inden år 1600 atter endte ved brugen af brudekrone, og bybefolkningen i begyndelsen af det følgende århundrede søgte at tilkæmpe sig dette gode, så var denne brudekrone en mere eller mindre bevidst genklang af kongekronen. Den gamle kæde var atter sluttet, det tabte mellemlid erstattet.

Den fremherskende tilbøjelighed lige efter reformationen havde været at smykke en adelig brud med de dengang så yndede perlebånd. Frederik I havde vel år 1528 forbudt at lave nye smykker af denne art, men tyve år efter var det en allerede fastslået ret, at adelige måtte „ikke bære perler *uden på hovedet og halsklædet*“ (dolslaget). Samtidig tillodes det ærlige møer af ufri forældre, altså borger- og bønderdøtre, at bære „silkebindike og fløjlsbindike“. Ti år efter, i Kolding 1558, fik de lov at bære „stukket bindike“. ⁵⁵¹ Endnu en gang måtte regeringen vige for ny skik og brug.

Disse bindiker lå vistnok ned på håret som et bånd; men de blev, i det mindste efter nordtyske forhold at dømme, bredere og bredere, og rejste sig sluttelig op som en krans. Denne lader til i datidens modesprog at være blevet kaldt „sippel“, hvilket navn således i nogle åringer fik en snævrere betydning foruden den almindelige „brudekrone“. Grunden til overgangen fra bindike til „sippel“ var uden tvivl den samtidigt voksende tilbøjelighed hos adelen til at ombytte perlebånd med den rigere perlekrans. „Allerkæreste søster! Ved jeg aldrig, hvad jeg skal få at sætte på henders hoved, uden du ville vel gøre og låne mig en perlekrans dertil, thi jeg eller mine jomfruer haver inte slig tingest.“ Således skriver endnu år 1565 fru Else Krabbe.⁵⁵²

Hvor godt borgerstanden havde vidst at bore sig frem, eller hvor lidt hine forordninger blev overholdt, kan ses af, at kun et par år efter den koldingske reces af 1558, taltes der ganske frit i Ribe om, som en given sag, at brude kunne smykkes enten med „perlebindike“ eller med „sippel“.⁵⁵³ I Ålborg hed det dog endnu beskedent og ligesom følede sig for: „Bruden må have en sippel, om de den vil have.“⁵⁵⁴

Adelen var imidlertid i de senere åringer nået langt videre. Ubetvinget rigere end både perlebånd og perlekrans var at lave en hel opsats af sådanne. Om en indre „bøjle“ (bøjle) snoedes, flettedes, påhængtes da alt, hvad man kunne skaffe af de prægtigste smykker. Eller endnu stilfuldere: forrest et fladt glacis, det brede, perlestukne bånd, der nu vistnok begyndte at kaldes „forlæg“⁵⁵⁵; dernæst volden, dens kransformede smykkedyng, og inderst endelig en høj, halvmåneformig, ædelstensbelagt metalplade, der af form som en opstående kam lig et prægtigt diadem overfunktledede alt det andet. Hele herligheden kaldtes ofte med det gamle navn „brudekrone“. Hvo genkender ikke i de senere fattige landprydelse – „flitterkransen“, som vi ovenfor kaldte den – efterligningen af denne nye adelige brudekrone? Den vaklende sprogbrug mellem „brudekrone“ og „brudekrans“, mængden af indflettede smykker, det indre, kamformige diadem, alt er ens. Det lyder blot fattigere, men afstamningen er ikke til at miskende, når det f. eks. fra Västergötaland i vore dage hedder: „Jeg mindes at have set en brudepige med hårbånd, hvorfra hang en urnøgle med rød sten ned midt i panden; og en anden med en slags diadem, der viste sig at være en kasseret

chakotplade, hvorpå stod med store bogstaver: „Kgl. Skaraborgs regemente“.⁵⁵⁶

Det var vist omkring år 1570, ved Den nordiske Syvårskrigs ophør, at denne nye adelige brudekrone ret trængte igennem. Vi kender tilfældigt et af de første tilløb til også i Norge at indføre moden. Det var i året 1565 i Bergen, da den norske adelsjomfru, Brynhilde Benkestok, ægtede den fattige fynske adelsmand Erik Hansen, der havde fartet om i de vestlige have, vel i spansk krigstjeneste. Ved det egentlige bryllup om søndagen bar bruden gammeldags brudekrone, der altså på denne tid endnu var brugelig selv hos den norske adel. Men „lørdag aften“ forud morede man sig som sædvanligt med at udpynte bruden på forskellig vis. Heri viste især „skottefruen“ sig som mester. Stakkell! hendes erfaring var dyrekøbt. Datter af den dansk-norske admiral Kristoffer Trondssøn, var hun vistnok født i Danmark, og her havde hun i hvert fald år 1560 truffet den nogle og tyveårige jarl af Bothwell, der med titel af „Skotlands storadmiral“ var i sendefærd til Danmark. De unge syntes godt om hinanden, og hendes forældre gav samtykke til, at jomfru Anne måtte følge med ham, der „med hånd, mund og breve“ lovede at ville ægte hende. Efter at have forødt hendes til udstyr medgivne penge, forlod imidlertid jarlen hende i Nederlandene, og de følgende år tilbragte hun så med dels i Danmark og Norge, dels i Skotland at gøre sine tvivlsomme krav på Bothwell gældende. Men hvorom alting var, set sig om havde „fru“ Anne, eller „skottefruen“, som hun nu kaldtes. Og det var disse sine kundskaber, som hun hin „lørdag aften“ anvendte, idet hun for spøg redte bruden på „spansk“, det vil sige, som brug var i de spanske Nederlande, hvis skikke jo også var gamle minder for brudgommen. „Skottefruen“ gav da bruden først en guldkæde over panden, og oven for denne et halsbånd fuldt af ædelstene, indenfor igen en perlekrans og inderst „perlefjer“.⁵⁵⁷ Det var tydeligt nok den nye art brudekrone. Men som det vil ses, forholdene var usædvanlige, og det var jo kun „lørdag aften“. Der var åbenbart endnu langt igen, før denne nye brudekrone i Norge skulle afløse den gamle.

I Danmark derimod gik udviklingen hurtigt. I løbet af mindre end en snes år nåede man til en sådan yderlighed, at Frederik II og rigsrådet måtte skride ind. På herredagen i København 1586 vedtoges det, at, da adelige brude „med så mange tilsammenføjede

smykker på deres hoved besværes, ... at de deraf undertiden blive afmægtige“, skal sligt nu afskaffes, og en adelig brud for fremtiden „ikke have andet eller mere på sit hoved end en krans af perler og andre ædelstene“. ⁵⁵⁸ Konge og rigsråd vedtog altså at skrue udviklingen tilbage fra krone til krans.

Hvor umuligt dette var, fremgår allerede af, at da, to år efter, landesorgen over Frederik II's død skulle gives udtryksform, kom det til at hedde: „Brudens pynt skal være mådeholden, nemlig *krone*, bælte og i det højeste tre kæder.“ ⁵⁵⁹ Men ikke blot adelen stormede på, borgerstanden var bagefter. År 1600 måtte Christian IV bestemt forbyde de fornemste borgere i Flensborg at smykke deres døtre med brudekroner af sammenbragte klenodier, de skulle nøjes med en perlekrans. ⁵⁶⁰ År 1636 gav dog kongen delvis efter og tillod dem at bære „perlekrone“; samtidig gav han borgmestre og råd i hertugdømmerne anvisning på at lade forfærdige sådanne perlekrone, og udleje dem til byens behov. ⁵⁶¹ Et spørgsmål, om denne anvisning har smagt vedkommende; den syntes at sætte de fornemme borgere, der dog vidste ganske anderledes besked, i klasse med bønder, der endnu lejede de offentlige brudekroner.

Også i kongeriget søgte Christian IV at give praktiske anvisninger. Både i forordningen af 1603 og af 1615 rådede han således til at lave den adelige brudekrone af to halsbånd, hvoraf det forreste skulle lægges fladt på håret og det bageste rejses på højkant som krans. ⁵⁶² Som om ikke hvert barn godt vidste, at der hørte en ganske anderledes bunke klenodier til for at lave en rigtig „brudekrone“, eller „brudekrans“! Langt mere oplysende om den virkelige tilstand er, hvad et fremmed øjenvidne beretter om et adeligt bryllup i København 1629: at der blev båret perlekranse som bispehuer. ⁵⁶³ Og at også den danske borgerstand var med, derom haves et håndgribeligt vidnesbyrd i et begejstringsudbrud som dette af den otteårige Jens Bircherod (1666): „Jeg fik lov til at røre med hænderne ved det ædelstensbesatte diadem, der var lavet i stand til brudens hoved.“ ⁵⁶⁴ Bruden var en rådmands datter i Odense.

Adelens og bybefolkningens mål var et og samme, om end afstanden fra det var forskellig. – Vil man forstå de virkelige forhold gennem forordninger, må man lægge mærke til, ikke hvad disse tilråder de nærmeste, men forbyder de fjerneste. År 1616 forbødes det i Bergen at udrede tjenestepiger som brud med krone, de skulle

I 1933 fandt man nedgravet under gulvet i et hus i Middelfart en forgyldt sølvkrone fra o. 1520. Man formoder, at kronen er gemt bort i ufredstid – måske under Grevens Fejde. Det er en helgenkrone eller en brudekrone – sandsynligvis begge dele. Det var almindeligt, at brudene lånte mariabilledernes kroner og bar dem på deres bryllupsdag. Middelfart-kronens ring består af flere stykker, der er føjet sammen med bøjelige led. Derfor passer den til alle hovedformer. (Nationalmuseet).

nøjes med perlelad.⁵⁶⁵ Og år 1624 forbødes det i Danmark at udrede tjenestepiger med guld, perlelad og anden smykke.⁵⁶⁶

Den krone, som adelen – og borgerstanden efter den – fra reformationens indførelse bestandig mere bevidst søgte at genfremstille, var i virkeligheden kongekronen. Det gamle kapløb var begyndt på ny. Med denne forklaring falder der et nyt lys over den ejendommelige form, som Christian IV lod guldsmed Fiuren give sin

nye krone til kroningen 1596. Dens ovenomtalte underlige, brede takker, der afveg så stærkt fra Frederik II's form for krone, og hver især lignede et opretstående klenodie eller spidst opløbende våben-skjold, var næppe ganske uden forhold til adelens nye brudekroner med det ædelstensbesatte diadem. Den lod til at svare: Jeg har ikke blot et enkelt diadem, men mange, ét for hveranden tak. Gensvaret kom allerede kort efter i adelige brudekroner som bispehuer, altså med diadem både for og bag.

Løbet om den ypperste krone ville kunne være blevet fortsat længe og rimeligvis med stigende fart, hvis ikke Frederik III havde benyttet sin nysvundne enevælde til at byde stop. Efter hans befaling blev grevers, friherrers og adelsmænds kroner alle sammen åbne, kun kongens alene blev lukket foroven. Fra nu af var der ingen fornøjelse mere herved. Takkerne måtte lystre tommemål, kunne aldrig mere blive diadem, endsige vokse genbo mod genbo og blive til bøjle. – Adelen ophørte at bruge brudekrone.

13

Når bruden endelig var smykket, var der en, som fremfor nogen ønskede at se, hvorledes hun tog sig ud, det var hende selv. Brude-rederne havde jo hidtil været ene om at pynte hende, de havde været hendes spejl; men selv måtte hun ifølge gammel skik og overtro ikke spejle sig i noget virkeligt spejl. Der kunne nemlig være fare for, at djævelen, der lurede overalt, ad denne vej skulle tilføje hende mén. Kun ét spejlbillede var rent og uskadeligt, det var det, der ikke gengaves af glar eller metal, men på naturlig vis af kildens klare vand. Når da *bruden* var færdig, *hældede* hun *sig* i mangel af kildevand *ud over et kar med vand*, der til dette øjemed var bragt ind i kammeret.

Så vidt man kan skønne, var denne ældgamle skik dog i det 16. århundrede allerede begyndt at tabe sig hos de højere stænder. De gode spejle, som just på denne tid kom i handelen, måtte også friste til brug. Det lå nær at slappe forbudet til, at *fuldt* påklædt måtte en brud ikke se sig i spejl. I England venter derfor den dag i dag bruden med at gøre sig helt i stand, f. eks. med at trække den anden handske på, eller tage lommetørklæde i hånden, til, efter at

det sidste blik er kastet i spejlet.⁵⁶⁷ Men hos Nordens almue derimod har den gamle skik enkelte steder holdt sig lige til vore dage. I Västergötaland f. eks. bærer endnu moderen et fad vand ind til bruden, når denne er smykket, for at hun heri kan se sig selv.⁵⁶⁸ Et ubetydeligt træk som dette minder om, hvor vanskelig kulturhistoriens opgave er, og hvor tæt op ad hinanden, ved årtusinder adskilte, lag kan ligge. Medens hos almuen i Västergötaland bruden endnu kun må spejle sig i et kar med vand, er det samtidig hist og her blandt Nordens landbefolkning begyndt at blive skik, at bruden på bryllupsdagen får ved hjælp af en fotograf sit spejlbillede fastholdt.

Hvad var det så for et billede, som bruden nysgerrigt betragtede i spejlet eller på karrets bund? Samler vi det hele indtryk fra fod til isse, alle de ovenfor beskrevne klædningsstykker og smykker, kan der ikke være nogen tvivl om, hvilket forbillede her oprindeligt havde foresvævet. Der er en mærkelig overensstemmelse mellem datidens brudedragt og fyrstindernes dragt i den tidligere middelalder. Det ovenfor anførte billede af dronning Dagmars samtidige svarer både i kappens snit og i bælte, spange, „dolslag“ og hovedguld til en adelig brud omkring år 1600. Og fremdeles er der en påfaldende lighed mellem denne dronningedragt og det klædebon, som jomfru Maria havde været iført på de katolske kirkealtre. Ganske naturligt havde man i sin tid overført de jordiske dronningers udsmykning på himmeldronningen. Vel var moden siden da skredet frem for de jordiske dronningers vedkommende; men ved højeste fest, kroning og deslige, vendte også de tilbage til det gammel-dags snit. Kun i kronens form havde de søgt at hævde sig et forspring for mariabillederne. *Brudedragten* i det 16. århundrede var da på én gang *en efterligning af jomfru Marias på altrene fra århundredets begyndelse og af dronningernes ypperste højtidsdragt.*

Overensstemmelsen mellem den middelalderlige brud og jomfru Maria havde imidlertid strakt sig videre end til det blot ydre. Som ved så mange af middelalderens forestillinger var her det rent udvortes på ejendommelig vis parret med tankens dybde og havde fået et fællesudtryk i menneskelig anskuelighed. På den ene side: det håndgribelige udlån af mariabilledets hovedguld og smykker. På den anden side: den hemmelighedsfulde, forjættende enhed mellem en sand brud og den velsignede blandt kvinder, en gang både jor-

disk jomfru og moder, nu himmelbrud og himmeldronning, en tanke, der fik dobbelt dybde ved den vægt, kirken ellers lagde på det at forblive ugift. Og midt imellem: den levende, virkelige brud, der søgte at tilegne sig denne kirkens velsignelse over den gifte stand ved også rent udvortes at komme sit høje forbillede så nær som muligt. Hertil endelig tilskuernes barnlige modtogsomhed. I manges øjne havde bruden, som hun stod i den åbne, solbelyste kirkedør, med kronen på det udslagne, blonde hår, guldbehængt med himmelblå kappe over den skarlagens kjortel – været om ikke en jævnbyrdig medbejlerske til genbilledet for den modsatte ende af kirken, hvis smykker hun var iført, så dog en varm, levende fortolkning af dette billedes fjerne skønhed.

Middelalderens opfattelse af mariabilledet som den jordiske bruds forbillede havde selvfølgelig kristendommen som forudsætning. I den hedenske tid derimod havde brudedragten i Norden været en anden. Dengang havde en brud skullet være en tættilhyllet skikkelse, der end ikke selv kunne se, hvor hun satte sin fod, men måtte ledes ind i hallen til brudgommen.⁵⁶⁹ Forbilledet havde her været det *skjulte klenodie*, der uskadet tilsløges køberen, vidt forskellig fra den senere brud med den åbne pande og kongekronen på det udslagne hår.

Opstod således dette sidste forbillede først efter kristendommens indførelse, burde det også have tabt sig med katolicismens afskaffelse i Norden.

Det var en modsigelse efter reformationens indførelse at *bibeholde i brudedragten det mariabillede, som man ellers havde fejlet ud af kirkerne*. Man billigede jo ikke længer tankens hovedindhold: ligheden mellem den rene brud og den hellige jomfru. Denne sammenstilling lå datiden fjern og udtrykte i hvert fald ikke det nye i det lutherske syn på ægtestanden.

Tilbage stod da kun den tydning, at brudedragten var alene dronningedragt. Dette stemte vel med lutherdommens opfattelse af ægteskabet som den højeste og Gud velbehagelige stand, den eneste rest af paradiset herlighed. Vi har set, hvorledes man med stigende klarhed herover søgte at hævde kongekronen som brudens rette smykke, indtil kongemagten endelig så sig stærk nok til at sige stop.

Det var enevælden, der afskar al videre forsøg på at nærme sig den, ved at erklære, at ene *dens* krone måtte være lukket, alle an-

dre dødeliges skulle være åbne. Det var også enevælden, der frabad sig ægteskabets videre religiøse gniden sig op ad den, ved at indføre en ny brudedragt for folket.

Fra *Ludvig XIV's hof* bredte sig den nye smag, at lade bruden udmærke sig ved ædel simpelhed: *hvidklædt, hvidttilsløret, kun med en myrtekrans på håret*. Ad hofvejen trængte denne mode ind i Norden og afløste her, om end kun langsomt, den brogede, guldbehængte, diademsmykkede brudedragt. Hvor smukt et udtryk den nye dragt end afgav, og hvor nær den end var i slægt med oldtidens vestalinders, så betegnede den dog ved sin fremkomst netop en sejr for katolicismen. Fra nu af var kvindens kirkelige uniform gennemført i Frankrig. *Hvidklædt med slør* bragtes den spæde til dåben, i samme dragt bekræftede den unge sin dåbspagt, hvidklædt med slør viedes hun enten til sin himmelske eller til sin jordiske brudgom, og hvidklædt med slør lagdes hun sluttelig på bære. Middelalderens dristige overgreb, at sammenligne den jordiske brud med jomfru Maria, var hermed tilbagekaldt. For Nordens vedkommende var jo for øvrigt, som vi har set, denne tanke allerede glemt, førend dens ydre udtryk blev afskaffet, og næppe tænker nu til dags nogen brud i Sverige og Norge på, hvad hendes krone og smykker egentlig betyder.

Ved siden af alt dette brudedragtens sindbilledsprog var *brudgommens pyn* i det 16. århundrede mere fåmælt. Der kan næppe være nogen tvivl om, at man på et tidligere trin af udviklingen har tænkt sig også ham på hans „hædersdag“ som *konge*. Dette var vistnok en oprindelig østerlandsk synsmåde, der i middelalderen uklart havde gået ved siden af at se i bruden jomfru Marias afbillede. Det ville have ligget nær for lutherdommen nu at erklære brudgom og brud på denne dag for konge og dronning. Men for prædikanterne, der var dens ordførere, lå det fuldt så nær at betegne forholdet mellem brudgom og brud som forholdet mellem Kristus og menigheden. Lutherdommen nøjedes da med enkelte blotte tilløb, der synes mest at have bestået i at frede om spredte gammeldags udtryk.

Det var således skik både i Norden og i Tyskland, at brudgommen kom med krone eller krans på hovedet. „At bære kroner på hovedet hører herrer og konger, brude og brudgomme til“, hedder det i et opbyggelsesskrift endnu år 1633.⁵⁷⁰ Det var uden tvivl en sådan krans til mandsbrug, hvorom der er tale i følgende brev fra

Sammen med sølvkronen fra Middelfart (se side 467) fandt man et svært forgyldt sølvkors, der er beregnet til at skulle hænge om halsen i en kæde. Den lille korsfæstede Kristus drukner næsten i den overdådige dekoration af evangelistsymboler og gotisk bladværk. Korset har antagelig været båret af Middelfarts brudgomme under vielsen. (Nationalmuseet).

Ida Munksdatter til Sofie Eske Billes kort efter Grevefejden: ... „Kære søster! som du skriver mig til og er begærendes at ville låne en perleskjorte af hr. Olufs og en krans, så sender jeg dig nu det.“⁵⁷¹ Endnu år 1634 bar Christian IV's søn, „Christian V“, ved sit bryllup på „sit bare hoved en perlekrans, besat med store, dyrebare diamanter“.⁵⁷²

Det var sikkert også den herved antydede kongeværdighed hos brudgommen, hvortil der sigtedes i den ovenfor omtalte skik, at en brudgom på sin bryllupsdag altid havde gang og sæde fremfor alle andre, stod, selv om han kun var bonde, i kirkestol oven for en rigsråd, ja gik endog på højre side af kongen.

Lysten til sammenstilling med Kristus gav sig udslag i datidens tilbøjelighed til at sammenligne brudgommens kendemærker med Kristi. Det faldt i hvert fald datiden naturligt ved omtalen af brudgommens krone straks at tænke på Kristi tornekrone og omvendt.⁵⁷³

Det er de sidste endnu kendelige spor af fortids begreber, når i vore dage i visse egne af Sverige brudgommen beholder hatten på i kirken til tegn på, at han denne dag er herre, eller når han i andre egne af Sverige for ikke lang tid tilbage, for at tilkendegive sin værdighed, mødte iført pibekrave og præstekappe.⁵⁷⁴

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER

Forkortelser:

- CCD I-VI – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660 udg. ved V. A. Secher. I-VI. Kbh. 1887–1918.
- G. K. S. – Gammel Kongelig Samling. Store Kongelige Bibliotek i København.
- KB 1551–96 og 1633–36 – Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag ved C. F. Bricke, L. Laursen og E. Marquard 1551–96 og 1633–36. 1885–1910 og 1936–40.
- N. K. S. – Ny Kongelig Samling, København.
- N. R. A. – Norske Rigsarkiv i Oslo.
- R. A. – Rigsarkivet i København.
- S. K. A. – Svenske Kammerarkiv i Stockholm.
- S. R. A. – Svenske Rigsarkiv i Stockholm.
5. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhffn. 1572) s. 85–86.
6. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 74.
7. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 265, 509, 514, II 58, 121.
8. Norske Rigsregistrarer I 707.
9. Sjællandske Registre 1649–60. s. 100. R. A.
10. G. L. Baden: Smaa Afhandlinger og Bemærkninger. II 109. I Chr. V.s Danske Lov (3-16-9) var de strenge bestemmelser om forbudne ægteskabsgrader blevet gentaget, se f. eks. Kong Christian den Femtis Danske Lov udg. på grundlag af den af Dr. jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911. 1929, spalte 498–503.
11. Luthers sämmtliche Werke (Irmscher) LXI s. 231–2.
12. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572) s. 93–95.
13. Samme skrift s. 89–96.
14. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 342.
15. O. Celsius: Konung Gustaf den Førstes Historia II (Lund 1792) 723–26.
16. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhffn. 1572) s. 101–02.
17. Chr. Kaalund i Aarsberetninger for nordisk Oldkyndighed 1870. s. 296 fg.
18. Liebe, Lust und Leben der Deutschen des sechszehnten Jahrhunderts, in den Begebenheiten des schlesischen Ritters Hans von

Niende bog
TROLOVELSE
(s. 9–268)

1. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 74.
2. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 322.
3. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 198–200. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I, 198.
4. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 14.

- Schweinichen von ihm selbst aufgesetzt, herausgegeben von Büsching. I. (Breslau 1820). s. 77.
19. Kristoffer Nyrop: Sprogets vilde Skud 89–90.
 20. En Ræffue Bog, fordansket af Hermen Weigere. (Cøbenhaffn 1555) Blad 16.
 21. Peder Syv: Danske Ordsprog. (1688) II 67.
 22. Hieronymus Justesen Ranchs Danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 305–06.
 23. Liebe, Lust und Leben der Deutschen des sechzehnten Jahrhunderts, in den Begebenheiten des schlesischen Ritter, Hans von Schweinichen von ihm selbst aufgesetzt, herausgegeben von Büsching. I. (Breslau 1820) s. 76–77.
 24. Leffnetz Compasz aff Claus Porsz til Øllingxøe. (Kbhvnffn. 1613) Blad M m 6. Fortælling no. 163.
 25. En Ræffue Bog, fordansket af Hermen Weigere. (Cøbenhaffn 1555) Blad 13 og 16.
 26. Peder Jenssøn Hegelund: Svsanna. Comico-tragædia. (Kbhffn. 1578) 4to. Blad 38.
 27. Jac. Nicol. Wilse: Rejseiagttagelser I (Kbhvn. 1790) 298. Wille: Beskrivelse over Sillejords Prestegj. (Kbhvn. 1786) s. 254–55. Eilert Sundt: Om Giftermaal i Norge (Christiania 1855) s. 223–33. Eilert Sundt: Om Sædeligheden i Norge. (Christiania 1857) s. 51–88. Folkevennen. (Kristiania) 1858, s. 91–115. 1859, s. 267–77. 1862, s. 159–66. C. Linnæus: Wästgöta Resa (Sthlm. 1747) s. 69. Knut Nilsson Lenæus: Delsbo Socken i Norra Helsingland (Sthlm. 1764) s. 197–202. Sam. Ödmann: Hågkomster från Hembygden och Skolan (4. Uppl. Örebro 1861) s. 92. F. D. Crælius: Beskrifn. öfver Nås socken i Westerdals Fögderi (Falun 1837) s. 27–28. Carl Säve: Några Uppllysningar om Dalmålet och Dalallmogens folklynne (2. Uppl. Sthlm. 1855.) s. 15–24. C. Russwurm: Ejbofolke II (Reval 1855.) s. 157. Sammlung der wichtigsten Abhandlungen, welche in den Schleswig-Holsteinschen Anzeigen erschienen sind. I (Tondern 1821.) s. 51–57, 324–36 og 505 samt de heri anførte henvisninger.
 28. Sigfrid L. Gahm Persson: Beskr. öfver Öland (Uppsala 1768.) s. 168.
 29. Carl Säve: Några uppllysningar om Dalmålet och Dalallmogens folklynne. 2. uppl. (Sthlm. 1855.) s. 18 anm. 1.
 30. Knut Nilsson Lenæus: Delsbo Socken i Norra Helsingland (Sthlm. 1764.) s. 202.
 31. Samme skrift s. 197.
 32. C. Säve: Några uppllysningar om Dalallmogens folklynne. 2. uppl. (Sthlm. 1855.) s. 16.
 33. Eilert Sundt: Om Sædeligheden i Norge (Christiania 1857.) s. 36–51. Folkevennen (Kristiania) 1882 s. 158–165. F. D. Crælius: Beskrifn. öfver Nås socken i Vesterdals Fögderi (Falun 1837.) s. 27–28.
 34. Eilert Sundt: Om Sædeligheds-Tilstanden i Norge (Christiania 1857.) s. 62.
 35. Samuel Ödmann: Hågkomster från Hembygden och Skolan (4. uppl. Örebro 1861.) s. 92.
 36. F. D. Crælius: Beskrifn. öfver Nås socken i Vesterdals Fögderi (Falun 1837.) s. 28.
 37. Sammlung der wichtigsten Abhandlungen, welche in den Schleswig-Holsteinschen Anzeigen erschienen sind. I (Tondern 1821.) s. 331.

38. Samme skrift I. s. 51-57, 324-36, 506. Corpus statut. Slesvic. I 608.
39. Thotts Manuskript-Samling no. 730 fol. Declamatio ad hujus seculi peccata contra X præsepta (findes omtrent midt i bogen).
40. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572.) s. 324.
41. Eilert Sundt: Om Sædeligheds-Tilstanden i Norge (Christiania 1857.) s. 67.
42. Samme skrift s. 86.
43. Folkevennen (Kristiania 1858.) s. 108.
44. Eilert Sundt: Om Sædeligheds-Tilstanden i Norge (Christiania 1857.) s. 70.
45. Samme skrift s. 80.
46. C. Russwurm: Ejbofolke II (Reval 1855.) s. 157.
47. Sammlung der wichtigsten Abhandlungen, welche in den Schleswig-Holsteinschen Anzeigen erschienen sind. I (Tondern 1821.) s. 506.
48. Carl Säve: Några upplysningar om Dalmålet och Dalallmogens folklynne (2. uppl. Sthlm. 1855.) s. 19-23.
49. Kålund: Familieliv paa Island. Aarsberetninger for nordisk Oldkyndighed 1870. s. 295.
50. Jens Bircherods utrykte dagbog. August 1692. (Ikke optaget i Molbechs udgave).
51. (M. R. Stroye): Liig-Sermon over Anna Catharina Christians Daatter Hjort (Kbhvn. 1696.) 8vo. s. 49.
52. Norske Magazin I 275-76.
53. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) s. 141.
54. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536. IV 1, 187.
55. Jens Mogenssøn Krummerup: Ligpræd. over Fru Sybille Gyldenstjerne. (Kbhvn. 1642.) 4to. Bl. C3.
56. Hans Jacobsøn Jersin: Ligpræd. over Peder Iffuersøn og Hustru Margrete Breide (Kbhvn. 1617.) 4to. Bl. Q3.
57. Matz Jensøn Medelfar: Ligpræd. over Fru Anne Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4to. s. 87-88.
58. Jørgen Ericksøn: Lig Prædicken over Frue Elisabet Pedersdaatter, Henr. Brockenhus' Husfrue. (Kbhvn. 1578,) 8vo. Bl. C5.
59. Hans Thomsen Stege: Cleopatra eller en Historisk Tragoedia. (Kbhvn. 1609,) Bl. D.
60. Niels Hemmingsens Postille, oversat af Reravius. (Kbhvn. 1576) Fol. Bl. 61.
61. Biographiskt Lexikon 16tonde Band. (Uppsala 1849) s. 285.
62. Fr. Thestrup: Hochzeit-Fackeln (Copenh. & Leipzig 1699). Vorrede Bl. B. 4-5.
63. Laxdæla Saga Kap. 34.
64. Njals Saga Kap. 34.
65. A. Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønicke. 4to. V. 81, 189, 190.
66. Fred. Baro a Walzogen & Neuhaus: Dissert. de connubiis infantum inter illustres maxime frequentatis. (Frcf. & Leipzig 1728) Historisk Tidsskrift 4. Række II 901-02.
67. Gamle danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. Bd. IV, 1824, 196.
68. *ibid.* 228.
69. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 343.
70. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Retshistorie I. (2. Udg. Kbhvn. 1832) § 84. s. 147.
71. Kong Christian den Femtis Danske Lov udg. på grundlag af den af Dr. jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911. 1929 spalte 496.
72. Joh. Luderus: Leichpred, über Fr.

- Dorothea Rantzau. (Glückstadt 1647) 4to. Bl. E₁ og 3.
73. Hans Michelszön: Ligpræd. over Fru Barbara Frisz. (Aarhus 1639) 4to. Bl. N. 2 og 4.
74. Hans Jacobsøn Jersin: Ligpræd. over Peder Iffuersøn og Hustru Fru Margrete Breide. (Kbhvn. 1647) 4to. Bl. P₁ og P₄.
75. Matz Jensøn Medelfar: Ligpræd. over Fru Else Grubbe. (Kbhvn. 1632) 4to. s. 42.
76. Peder Winstrup: Ligpræd. over Fru Jytte Gyldenstjerne. (Kbhvn. 1640) 4to. s. 26 og 31.
77. Knud Lercke: Ligpræd. over Jomfru Mette Rosenkrantz. (Kbhvn. 1632) 8vo. Bl. A₈ og B.
78. Stephan Klotz: Leichpred. über Jungfr. Metta gebohren Rantzowin. (Rostock 1643) 4to. Bl. L₂ og B. [læs M]₃.
79. Steph. Klotz: Leichpred. über Frau Margaretha gebohren Rantzowin. (Lübeck 1648) 4to. s. 66.
80. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. I 328 og 331.
81. Niels Lauritzsøn A. N.: Ligpræd. over Fru Charine Krauffse. (Kbhvn. 1604) 8vo. Bl. C₅₋₄.
82. Matz Jensøn Medelfar: Ligpræd. over Fru Anne Brahe (Kbhvn. 1635) 4to. s. 66-71. År 1589 lod Sten Maltessøn „kjærligen anlange om hende“. Den egentlige trolovelse fandt dog først sted i påsken 1590.
83. Peder Winstrup: Ligpræd. over Fru Else Ramel (Malmö 1660) 4to. s. 38 og 45.
84. Mogens Mattssøn: Ligpræd. over Fru Pernille Gøye. (Kbhvn. 1590) Bl. 16.
85. Casp. Erasm. Brochmand: Ligpræd. over Fru Birgitte Brock. (Kbhvn. 1640) 4to. s. 19 og 24. I ligpr. står vel, at hun blev troløvet „der hun var tretten år gammel og noget på det fjortende“. Men dette modsiges ved, hvad der samtidigt meddeles, at hun er født år 1601 og blev troløvet onsdag efter kyndelmisse 1613 (s. 24).
86. Rubeck Christensen Humble: Ligpræd. o. Fru Ida Gøye (Kbhvn. 1656) 4to. s. 53 og 58.
87. Hans Michelszön: Ligpræd. o. Fru Barbara Frisz. (Aarhus 1639) 4to. Bl. N. 2 og 4.
88. Matthiis Foss: Ligpræd. over Fru Anne Sehestedt. (Kbhvn. 1662) 4to. s. 32-42.
89. Historisk Tidsskrift 3. Række III 539.
90. Matz Jensøn (Medelfar): Ligpræd. o. Fru Birgitte Lunge. (Kbhvn. 1630) 8vo. s. 50.
91. Laurits Bertelsen: Ligpræd. over Fru Pernille Oxe (Kbhvn. 1584) 8vo. Hun var født på Nielstrup 1538 (Bl. G. 2), levede med Otto Rud 16 år i ægteskab (Bl. G. 3) og han døde 11. oktob. 1565 (Bl. G. 4, siges at hun derpå levede 11 år i enkestand, hvilket må være en trykfejl for 19 år, da hun døde 1584).
92. Niels Lauritzsøn A. N.: Ligpræd. o. Fru Margrete Brahe. (1614). 4to. Bl. E₂.
93. Ligpræd. o. Fru Helle Gyldenstjerne, Niels Parsbergs til Eskjær. Kallske Mnskrpr. Saml. no. 521 4to.
94. Langebekske Excerpter no. 161. R. A.
95. Steph. Clotz: Leichpred. ü. Fr. Dorothea Gräffin zu Rantzau. (Schleswig 1663) 4to. s. 74.
96. Lauritz Mortenssøn Skaboe: Ligpræd. o. Jomfru Kirsten Munk. (Kbhvn. 1624) 8vo. Bl. B 2 og 7.

97. Lauritz Mortenszøn Skaboe: Ligpræd. o. Fru Sofie Rantzow. (Kbhvn. 1635). 4to. Bl. E. 2. Her angives kun trolovelsen med Jakob Ulfeldt at være foregået på Kalundborg Slot „halvandet år førend Gud kaldte hendes salig fader“. Men i Valentin Christenssøn: Ligpræd. o. Cai Rantzau. (Kbhvn. 1626) 4to. Bl. F. 4 siges denne at være død 5. april 1623; og halvandet år forud var Sofie Rantzau, der var født d. 13. debr. 1616, kun fem år.
98. Anne Katerine var født den 10. august 1618, og d. 14. januar 1627 „blev det klart mellem hende og Frans Rantzau“ (Vedel Simonsen: Bidrag til Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse (Odense 1845) s. 41-42).
99. Sofie Elisabeth født 20. septbr. 1619, trolovet „omtrent ved krigens slutning 1629“. J. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629-60 I 88.
100. S. Birket Smith: Leonora Christine Grevinde Ulfeldts Historie I 54.
101. C. Wegener: Hist Efterretn. o. Anders Sørensen Vedel. Fol. s. 95-96.
102. Saml. til Jydsk Historie og Topografi. I 222.
103. Lauritz Christensen Wellejus: Ligpræd. o. Birgitte Ottesdatter, Borgmester Thomæ Brodersøns. (Kbhvn. 1666) s. 16.
104. Olai Wormii: Epistolæ p. 12 og 59. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 613.
105. Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone s. 158 fg.
106. C. Giessing: Ny Samling Jubel-Lærere III 229.
107. Hans Mikkelsens Dagbog 16. juni 1626, se Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddeelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Femte Bind, 1871, 392.
108. O. Wolff: Journal for Politik, Natur og Menneskekundskab. (Kbhvn. 1807) IV 153.
109. Hyltén Cavallius: Wärend och Wirdarne II (Sthlm. 1868) 260.
110. J. J. Öller: Beskrf. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (1800). s. 213.
111. Danske Magazin 3. Række I 172-76. I dommen siges udtrykkeligt, at Birgitte Gøye „var på den tid et uforstandigt barn ikke ældre end på sit 11. år“, samt at, da hun efter stedmoderens død sendte sin fæstens gave tilbage“, „var hun kommet til 14 års alderen“. Samtidig hedder det dog i dommen, der er dateret 10. august 1540, at den er fældet i henhold til en kongelig befaling om at undersøge denne trolovelse, „som er sket for 15 år siden“, hvoraf kunne sluttes, men dog ikke med nødvendighed følger, at trolovelsen er foregået 1525. Den kongelige befaling kunne jo nemlig være udstedt før år 1540. Når nu hertil kommer, at vi om Birgitte Gøyes fødselsår kun med sikkerhed ved, at hun var yngste barn, og at hendes moder døde den 9. novbr. 1513, så er der næppe tilstrækkelig grund til med T. A. Becker (Herluf Trolle og Birgitte Gøye s. 7-8) og C. F. Allen (De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 196) imod dommens klare ord at forandre Birgitte Gøyes alder, da trolovelsen skete, til 14-15 år.
112. Paul Rebhun: Ein Hochzeit Spiel auf die Hochzeit zu Cana (1546) Act I Scene 2:

- Desgleichen junge metzen zwar,
Ehe eine kumpt ins zweiffte jar
Nicht recht ein suppen machen kan.
So wil sie haben einen Man.
Ja stünds bey ihr, und wer on gfar,
Sie harret nicht ins eilffte jar.
(P. Rebhun's Dramen herausg. von
H. Palm (Stuttgart 1859) s. 98–99).
113. Bircherods håndskrevne dagbog.
G.K.S. no. 2499 4to.
114. S. Birket Smith: Leonora Christine Grevinde Ulfeldts Historie I 66–67.
115. N. N. Lauritzsøn A. N.: Ligpræd. o. Fru Charine Krauffse (Kbhvn. 1604) 8vo. Bl. C. 7.
116. S. Birket Smith: Leonora Christine Grevinde Ulfeldts Historie I 55.
117. A. Heise: Familien Rosenkrantz' Historie. Bd. II, 1882. Diplomatarium nr. 201.
118. Skrivelse fra Fru Ida Munk til Hr. Eske Bille, dat. Vallø Palmesøndag anno ... Orig. Danske Adelsbreve Fasc. 47. Munk. Om datoen smlgn. A. Heise, Historisk Tidsskrift 5. Række V 286–87.
119. Anders Petersen: Vallø og Omegn (Kbhvn. 1877) s. 284. Kirkehistoriske Samlinger III 686. Kalliske Mnskr. Saml. no. 524. 4to.
120. A. Heise, Familien Rosenkrantz' Historie. Bd. II, 1882. Diplomatarium nr. 200.
121. Nicolaus Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (Kbhvn. 1557) Bl. B.
122. Samme bog Bl. C. 5.
123. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III, 41–42.
124. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. I 11, 29, 117–18, 156, 234, 263, 280, 344, 355, 365, 367, 380, 393, 402, 418, 455–56, 481, 489, 510, 528, 545.
125. Luthers sämmtliche Werke (Immscher) LXI S.
126. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig s. 68.
127. Nærværende skrift 4, s. 179.
128. Nicolaus Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhfn. 1561) Bl. Av. Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. (Kbhfn. 1601) Bl. C.
129. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhfn. 1572) s. 107–8.
130. Se f. eks. Fru Helvig Urups Bønnebog (skrevet på pergament). Thottske Saml. no. 156 8vo.
131. Casp. Melisandri Ecteskabs Bog, fordansket af Rasmus Pedersen Rauffn. (Kbhfn. 1647) 12mo. s. 78–80.
132. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 76.
133. Holberg: Den Stundesløse Akt II Sc. 8.
134. C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 587 anm.
135. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhfn. 1572) s. 106–8.
136. Nicolaus Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (Kbhvn. 1557) Bl. C. 3.
137. Holberg: Den Stundesløse II Akt 8 Scene.
138. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhfn. 1572) s. 109–27.
139. Nicolaus Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle (Kbhfn. 1561) Bl. A₈–B.
140. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhfn. 1572) s. 125–26.
141. Nicolaus Palladius: Imod Ecteskabs Dieffle. (Kbhfn. 1557) Bl. C 4–5.
142. Nicolaus Palladius: Det Hellige Ecteskabs Ordens Regle. (Kbhfn. 1561) Bl. B₂.

143. Om den ringe betydning, bøn-
derne endnu i vore dage tillægger
skønheden, se de træffende be-
mærkninger hos Nicolovius [N. Lo-
vén]: Folkklifwet i Skytts Härad. (2.
uppl. Lund 1868). s. 121.
144. Nicolaus Palladius: Imod Ecte-
skabs Dieffle (Kbhvn. 1557 Bl. C₁₋₂).
145. Niels Hemmingsen: Om Ecte-
skab. (Kbhfn. 1572) s. 111.
146. H. Thomsen Stege: Om Isaacs
Giftermaal. (Kbhfn. 1622) Bl. L. 2.
147. H. Rørdam: Danske Kirkelove II
345.
148. Nicolaus Palladius: Imod Ecte-
skabs Dieffle. (Kbhfn. 1557) Bl. E₂.
149. Casp. Melisandri Ecteskabs Bog
paa Danske verteret af Rasmus Pe-
dersøn Rauffn. (Kbhfn. 1647) 12mo
Bl. 24
150. Niels Hemmingsen: Om Ecte-
skab (Kbhfn. 1572) s. 130.
151. Niels Hemmingsens Postille, over-
sat af R. H. Reravius. (Kbhfn. 1576)
fol. Bl. 61.
152. Niels Hemmingsen: Om Ecte-
skab s. 127-29.
153. Nicolaus Palladius: Imod Ecte-
skabs Dieffle. (Kbhvn. 1557) Bl. E₂.
154. Matz Jensen Medelfar: Ligpræd.
over Fru Birgitte Lunge (Kbhfn.
1630) 8vo. s. 50-51.
155. Peder Palladius: En Visitatzbog,
udg. af Sv. Grundtvig. s. 70.
156. Luc. Martini: Alle Christelige
Jomfruers Ærekrantz (Kbhvn. uden
år. Orig. 1580). Bl. E. 5.
157. Breve til og fra Mogens Gylden-
stjerne og Anne Sparre. Bd. II, 1936
nr. 183.
158. Vnge Karlis oc Drengis Speiel,
vdsat paa Danske af Rasmus Han-
sen (Reravius). (Kbhfn. 1571) Bl.
H₃.
159. Jakob Albretssøn: Vnderuisning
om Børnetuct. (Kbhfn. 1607) Bl. I₇.
160. Tobixæ Komædie, udg. af S. Bir-
ket Smith. (Kbhvn. 1887) s. 18-19,
26, 56.
161. E. E. Pontoppidan: Tobixæ Gifte-
fær. (Kbhfn. 1635) Bl. C₈.
162. Nyerup og Rahbek: Udvalgte
Danske Viser fra Middelalderen III
123
163. H. Rørdam: Danske Kirkelove II
342.
164. Chr. Olssøn Kalundborg: Epit-
halamium Davidicum. (Kbhfn. 1729)
Bl. D₈.
165. Peder Palladius: En Visitatzbog,
udg. af Sv. Grundtvig. s. 70.
166. Luthers sämmtliche Werke (Irmi-
scher) LXI 237.
167. Nicolaus Palladius: Imod Ecte-
skabs Dieffle. (Kbhfn. 1557) Bl. E₂.
168. H. Rørdam: Danske Kirkelove II
342.
169. Breve til og fra Mogens Gylden-
stjerne og Anne Sparre. Bd. III,
1941 nr. 162.
170. *ibid.* nr. 160.
171. *ibid.* nr. 159.
172. Breve til og fra Christoffer Gøye
og Birgitte Bølle. 1898-99 nr. 221.
173. Danske Magazin 4. Række IV 100
-101.
174. Brevet dateret Kolding Onsdagen
næst efter Sanct Pauli Dag conver-
sionis 1538. Adelsbr. Fasc. 9.
175. Brevet er dateret Bistrup, torsdag
næst efter Quasimodi geniti søndag
Anno 1531. Adelsbreve Fasc. 5. C. F.
Allen: De tre nordiske Rigers Hi-
storie IV 1, 187.
176. C. F. Allen: De tre nordiske Ri-
gers Historie IV 1, 187.
177. T. A. Becker: Herluf Trolle og
Birgitte Gøye. 4to. s. 30.
178. Breve til og fra Christoffer Gøye
og Birgitte Bølle. 1898-99 nr. 168.

179. T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøye. 4to. s. 30. Hvis T. A. Becker havde haft ret i, at brylluppet stod i året 1578, måtte brevets datum: „Anden Dag Jul Aar 1578“, nødvendigvis forstås som gammel udtryksmåde, altså = samme dag 1577. Ifølge velvillig meddelelse fra hr. arkivar i Rigsarkivet Thiset stod dog brylluppet først d. 15. septbr. 1580 på Trudsholm.
180. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle 1898–99 nr. 94.
181. Ifølge velvillig meddelelse fra hr. arkivar i Rigsarkivet Thiset.
182. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898–99 nr. 138.
183. *ibid.* nr. 105.
184. Jørgen Friis ægtede 2. august 1573 Anne Juel Pallesdatter, hvis farmoder Dorthe Krabbe var søster til marsken Tyge Krabbe, hvis frue var søskendebarn til Christoffer Gøyes fader („Nærmere slægtskab kan jeg ikke finde“ Thiset).
185. Dat. Tirsbæk d. 5. Mai 1586. Adelsbr. Fasc. 45. Lunge.
186. Dat. Tirsbæk d. 23. Mai 1586. Adelsbr. Fasc. 45. Lunge.
187. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 496.
188. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II, 456–58.
189. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 462 og 496.
190. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Bd. II, 1936, nr. 183.
191. *ibid.* nr. 185.
192. *ibid.* nr. 190.
193. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898–99. nr. 184.
194. Vedel Simonsen: Samlinger til den fyenske Herregaard Elvedgaards Historie. Hæfte 1, 1848. s. 88.
195. Danske Magazin III 17.
196. Danske Magazin III 24.
197. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Domme I 133–35.
198. V. A. Secher: Kongens Rettertings Domme 1595–1604. s. 583–84 og 1605–14. s. 228–31. Om Herluf Daa se f. eks. Historisk Tidsskrift 6. Række I 79–147.
199. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 345.
200. Klevenfeldts Dokumenter til Stamtavler, Abildgaard 29. Mai 1589) R. A.
201. CCD I p. 189–90.
202. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Domme IV 207–16.
203. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 31. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 644. Brudens navn og tiden angives forskelligt.
204. KB 1561–65 p. 637–38.
205. Tale Ulfstad's Slægtsbog s. 108 (efter velvillig meddelelse af hr. arkivar i Rigsarkivet Thiset).
206. Tycho de Hofman: Hist. Efterr. o. velfortjente Danske Adelsmænd I 63. Langebeks Excerpter. Fasc. 161. Urop.
207. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 681–87.
208. Historisk Tidsskrift II 553–64. Stockholms Magazin I (Sthlm. 1780) 311–22. III (1781) 70–73.
209. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572) s. 130.
210. Samme skrift s. 130–31.
211. Nicol. Hemmingii Pastor. (Hafniæ 1562). s. 72.
212. V. Finsen: Annaler for nord. Oldkyndighed 1839, s. 206. anm. 2. Chr. Kaalund i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1870. s. 404.
213. Den danske Krønike af Saxo,

- oversat af A. S. Vedel. (Kbhvn. 1851) s. 44.
214. N. Lauritzsøn Arctander: Ligpræd. o. Fru Marine Malthisdatter. (Kbhvn. 1603) Bl. C6.
215. Norske Magasin I 379 og 417.
216. Ny kirkehistoriske Samlinger V 614-15.
217. Der wohl informirte Bräutigam. (Copenhagen 1729) s. 197.
218. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad (Lund 1847) s. 141.
219. P. Rebhun: Om Hus Fred fordansket af R. Hansen Reravius. (Kbhvn. 1575) Bl. E5. Ordene er en videre omskrivning af 1. Mosebog 24, 7.
220. Der wohl informirte Bräutigam. (Copenhagen 1729) s. 196 og 270.
221. Holberg: Philosophus udi egen Indbildning. Akt 1 Sc. 4.
222. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) s. 68.
223. „Æritzmand“ i E. E. Pontoppidan: Tobix Gifftefær. (Kbhvn. 1635) Bl. C8.
224. Andreas Jonæ Gotbus: Thesaurus epistolicus. (Sthlm. 1619) IV 64-70. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfver Öland. (Upps. 1768) s. 167. M. G. Crælius: Beskr. öfver Tuna Läns Fögderi udi Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774) s. 414.
225. Herm. Hofberg: Nerikes gamla minnen. (Örebro 1868) s. 197.
226. Folkevennen 8. Aarg. Kristiania 1859. s. 277.
227. Casp. Melisandri Ecteskabsbog, fordansket af Er. P. Corvino. (Kbhvn. 1647) Bl. 85.
228. Adelsbreve Fasc. 9. Bille.
229. Adelsbreve Fasc. 7.
230. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Bd. II, 1936 nr. 188.
231. Se f. eks. Norske Magasin I, 199-200, 368, 379, 417. Jakob Madsens Visitatsbøger, udg. af Crone passim. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878, 108 og 124. Uddrag af Biskop Jens Bircherods Dagbøger 1658-1708. Ved H. Hjorth-Nielsen. Personallhistorisk Tidsskrift 9. Række. II Bind, 1930, 168. o.s.v.
232. Hans Thomsen Stege: Om Isaacs Giftermaal. (Kbhvn. 1622) Bl. K6. P. Rebhun: Om Hus Fred, fordansket af R. Hansen Reravius. (Kbhvn. 1575) Bl. E5. Fr. Thestrup: Hochzeit-Fackeln (Copenh. & Leipzig 1699). Joh. Matthesius: Hochzeitspredigen. (Nürnberg 1584), 4to. Bl. 24.
233. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847), s. 141.
234. Liebe, Lust und Leben des schlesischen Ritters Hans von Schweinichen herausg. v. Büsching. II (Breslau 1820) 235.
235. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen. IV 137.
236. Samme skrift IV 155.
237. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat af S. Birket Smith s. 34.
238. Norske Magasin I 379, 417.
239. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfver Öland (Uppsala 1768), s. 167. M. G. Crælius: Beskr. öfver Tuna Län uti Calmar Höfdinge Döme (Calmar 1774), s. 414.
240. J. N. Wilse: Beskr. over Spydeberg Præstegjeld (Christ. 1779) s. 427.
241. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859), s. 267.

242. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 142.
243. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 267 og 277-78.
244. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) s. 92.
245. N. Pedersen: Ligpræd. o. Holger Ulfstand til Vosborg (Kbhvn. 1620) 8vo. Bl. D₃.
246. Efter N. Jacobsens afskrift af originalen. Gengivet med næsten samme ord i: Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat af S. Birket Smith, s. 34.
247. Hans Thomsen Stege: Om Isaacs Giftermaal. (Kbhvn. 1622). C. K₆.
248. Andreas Jonæ: Thesaurus Epistolicus (Sthlm. 1619) 4to IV, 64-70. Tobias Hinzius: Epistel und Werbungsbüchlein (Leipzig 1629). I håndskrift forekommer tre forskellige mnsr. Thott no. 598, fol. s. 408, 411 og 431. De to bekendteste, senere optegnede, findes i Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 278-79 og Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad (Lund 1847) s. 142-43.
249. Uddrag af Biskop Jens Bircheroes dagbøger 1658-1708. Ved ... H. Hjort-Nielsen. Personalhistorisk Tidsskrift 9. Række II Bind, 1930, 168.
250. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad (Lund 1847) s. 142.
251. L. Holberg: Den politiske Kandestøber I 3.
252. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 277.
253. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad (Lund 1847), s. 141.
254. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat af Birket Smith, s. 34.
255. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad (Lund 1847) s. 143.
256. Peder Syv: Danske Ordsprog (1688) I, 86, 87, 88, 152, 212, II 66.
257. Andreas Jonæ: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619), IV 67. Casp. Melisandri: Ecteskabs Bog, paa Danske verteret af Rasmus Pedersen Rauffn. (Kbhfn. 1647) 12mo. Bl. 31.
258. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, oversat af S. Birket Smith. s. 39.
259. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878, 124.
260. Mnsr. Kall. no. 492 4to.
261. Danske Magazin 3. Række II 303-04.
262. Andreas Jonæ: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619), IV 67-68.
263. Se „Skakhoser“ i C. Molbech: Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord. Anden Deel, 1866, 102.
264. Ordbog til det ældre danske Sprog af O. Kalkar. Bd. II, 1886-92, 268.
265. Jens Lauritzsøn Wolff: Diarium sive calendarium. (Kbhvn. 1648) II 176-77.
266. Peder Syv: Danske Ordsprog II 199.
267. P. J. Colding: Dictionarium Herlovianum. (Hfn. 1626) Bl. C₆ og Bl. H.
268. P. J. Roiskilde: Vergilii Hyrdevers. (Kbhvn. 1639) Ecloga octava 4.
269. Se „Hornske“ i C. Molbech, Dansk Dialect Lexikon, 1841, 216.
270. P. J. Colding: Dictionarium Herlovianum. (Hafniæ 1626) „at falde igennem Kurven“.
271. Tobiaë Komædie, udg. af S. Birket Smith. s. 57.
272. Jens Lauritzsøn Wolff: Diarium (Kbhvn. 1648), 176-77.
273. J. H. Schmitz: Sitten u. Bräuche

- des Eifler Volkes I (Trier 1856), 52.
274. Frans Hansen, Dreyer i Helsingør: Somnium poeticum eller en Poetisk Drøm (Kbhvn. 1731), s. 90.
275. Joh. C. Adelung: Gram. krit. Wörterbuch II (Leipzig 1796, 4to.) Colonne 1720.
276. Svend Grundtvig: Gamle danske Minder III (Kbhvn. 1861), 173-74.
277. Casp. Melisandri Ecteskabs Bog, paa Danske verteret af Rasmus Pedersen Rauffn. (Kbhvn. 1647) 12mo. Bl. 31. Andreas Jonæ: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619), IV 67.
278. Magazin til den Danske Adels Historie I 97, 114. Samlinger til Fyens Historie VI, 344, 400.
279. Uddrag af Biskop Jens Bircheros dagbøger 1658-1708. Ved ... H. Hjorth-Nielsen. Personalhistorisk Tidsskrift 9. Række II. Bind, 1930, 168.
280. Hans v. Schweinichens Liebe, Lust und Leben, herausgeg. v. Büsching II 80-81.
281. Mogens Mattsøn: Ligpræd. o. Fru Pernille Gøye. (Kbhfn. 1590) Bl. I6.
282. Smlgn. hermed også den i flere punkter dog uklare beretning i Norske Magazin I 199-200.
283. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 193 og 195.
284. Samme skrift III 621.
285. Samme skrift III 616-34.
286. Samme skrift IV 398.
287. Samme skrift IV 402 flg.
288. Samme skrift III 198.
289. Olaus Magnus: Gentium septentrionalium historix lib. XV cap. 5.
290. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain II (London 1849), 87-88, 108.
291. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847), s. 141.
292. Danske Magazin 3. Række III 85.
293. Skrivelse fra Pernille Olufsdatter til „sin kære Moder Fru Ane Mourits“ ... dat. Søholm Onsdag før Allehelgensdag uden år. Fasc. 25. Gyldestjerne.
294. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877), s. 82-83.
295. Tacitus: Germania XI 2.
296. H. F. Hjortshøj: Beskr. over Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785.) I. 130. J. J. Öller: Beskr: öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) s. 217.
297. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I, 475-77.
298. Th. Birck: Ehespiegel. Ein sehr lustige vnd lehrhafte Comedi. (Tübingen 1598) 4. Akt 2. Sc.
299. CCD V p. 206.
300. Sv. Bælter. Hist. Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna. 2. uppl. (Sthlm. 1783) s. 503.
301. M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns etc. Fögderi uti Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774) s. 415.
302. Nordström: Bidr. till den svenska Samhälls-Förfatningens Hist. II. (Helsingfors 1840) 15.
303. Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Love V 530.
304. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 341.
305. Christian V's Danske Lov 3-16-11.
306. Chr. IV's Policeyordning für Schleswig und Holstein. (Glückstadt 1636) Bl. D3.
307. Se f. eks. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter, 2. Række II 320-21. Kirkehistoriske Samlinger VII 36 o.s.v.
308. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) s. 217.
309. Casp. Melisandri Ecteskabs Bog,

- fordansket af Erasm. P. Corvinus. (Kbhvn. 1647) 12mo. Bl. 32.
310. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Hist. III 79.
311. Danske Magazin 3. Række III 85 og flg. smlgn, N. K. S. no. 785 fol.
312. Magasin til den Danske Adels Historie I 56.
313. Segud Jørgenssøn: Ligpræd. o. Lauritz Brockenhuus (Kbhvn. 1608) 8vo. Bl. B₈.
314. Danske Magazin I 62.
315. Magasin til den Danske Adels Historie I 97.
316. Mag. t. d. Danske Adels Historie I 117.
317. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VI, 1873, 428.
318. Joh. Damiani Ligpræd. o. Gabriel Laxmand til Fresløv (Kbhvn. 1644) 4to. Bl. F. 3.
319. Den latinske Tekst. Uldalls Manuskr. no. 449, 4to. s. 70. Oversat i Danske Magazin 4. Række II 388.
320. P. Jespersen Viborrig: Ligpræd. o. Christen Skeel (Kbhvn. 1595), 4to Bl. O₄.
321. N. Lauritzsøn Arctander: Ligpræd. o. Fru Margrete Brahe (1614) 4to.
322. B. Jacobsen Weyser: Ligpræd. o. Jakob Ebbesen: Raadmand i Ystad (Malmö 1657), 4to. s. 29.
323. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878, 190.
324. „Trolovelse skal ske i ædruskab“: Roeskilde Landemode 1597 (Kirkehistor. Samlinger VII 41, Anm. 1). Fyens Landemode under Bisk. Jacob Madsen (Kall. Mnskrpt. no. 492 4to.). Smlgn. også Fr. II's Ægteskabsordinans (H. Rørdam: Danske Kirkelove II 343).
325. Engelstoft: Universitets Annaler 1807 I 208. Om kirkelige trolovelser se for øvrigt: Kirkehistoriske Samlinger VII 41. Chr. IV's Policyordning f. Flensburg 1600. Trolovelse enten i kirke eller hjem: Joh. Adolps Ordning v. Kleidung etc. 1601 (Schleswig 1605), Bl. C. Chr. IV's Policyordning f. Schleswig u. Holstein (Glückstadt 1636), Bl. D₂. Nyt historisk Tidsskrift V 179-180.
326. Sv. Bælter: Hist. Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna (2. uppl. Sthlm. 1783), s. 508.
327. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 341.
328. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II. Bind, 1887, 321.
329. S. Bælter: Hist. Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna (2. uppl. Sthlm. 1783), s. 508.
330. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 396 og 463.
331. Kong Christian den Femtis Danske Lov udg. på grundlag af den af Dr. jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911. 1929, spalte 505.
332. Bortfæstningen foregik den 9. august 1598, men „Ja-Ord“ må være holdt før den 4. maj, thi på denne dag omtaler kongen hende som „Din Hildeborg“, og et par dage efter dronningen ham som „Din Sivert“. Danske Magazin 4. Række II 387-88.
333. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) 145.
334. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Folkeviser fra Middelalderen I 210. IV 152.
335. Danske Magazin 3. Række I 174.
336. „Kopi af Peder Munks og Ludvig Munks Indførsel“. Danske Adelsbreve Fasc. 47. Munk.

337. Samling af Kongens Rettertingsdomme 1605-1614. udg. af V. A. Secher 1885-86 p. 168-70.
338. T. A. Beckers Samlinger, med henvisning til Topogr. Saml. Skanderup I. R. A.
339. N. K. S. no. 845. Fol. Dom. no. 266.
340. Norske Magazin I 379.
341. Tobiaë Komædie, udg. af S. Birket Smith. s. 23.
342. G. Gaslander: Beskr. om Svenska Allmogens Seder (Sthlm. 1774). s. 9.
343. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800). s. 216.
344. J. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. 2. opl. (Kbhvn. 1844.) s. 141.
345. Folkevennen 8. Aargang (Kristiania 1859). s. 279.
346. Hazélius: Ur de nordiska folkens lif. (Sthlm. 1882) s. 52.
347. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme I 310.
348. Samling af Kongens Rettertingsdomme 1605-1614. udg. af A. V. Secher 1885-86 p. 168-70.
349. N. K. S. no. 841. Fol. s. 377.
350. N. K. S. no. 845. Fol. Dom no. 266.
351. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 427.
352. Ægteskabsbetingelserne offentliggøres ved fæstningen, se f. eks. ved Biskop Hegelunds troløvelse d. 4. oktober 1571. (Mag. t. d. Danske Adels-Hist. I 159) eller ved Joh. Oxenstjernes 1634. (C. Ogerii: Ephemerids. Lut. Par. 1656. s. 155).
353. Der wohl informirte Bräutigam. (Copenhagen 1729) s. 21.
354. Folkevennen 8. Aargang (Kristiania 1859). s. 279.
355. G. Gaslander: Beskr. om Svenska Allmogens Seder. (Stockholm 1774) s. 9.
356. Peder Syv: Danske Ordsprog (1688) II 66.
357. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1632-35. Udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia. s. 26-27.
358. C. Ogerii: Ephemerides. (Lut. Paris 1656) s. 155.
359. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1636-40. Udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia. s. 93.
360. Samme skrift s. 15-16.
361. Familie-Optegnelser af Sofie Rosenkrantz Holgersdatter, Hr. Steen Brahes. Originalen tilhører stiftsdame frk. Bjelke. En afskrift på Det kgl. Bibl. i Anton Petersens Samlinger. Benyttet i Carlsens Efterretninger om Gammelkjøgegaard I 231.
362. Gisle Sursøns Saga. s. 15 og 97.
363. Fornald. Søg. II 223.
364. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 318, hvor bevisstederne for skikkens forekomst uden for Danmark findes anført.
365. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig.
366. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II 116.
367. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 350. Sv. Grundtvig: Danmarks Folkeviser i Udvalg s. 347-48. Abrahamsson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen II 118.
368. K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. (Lpzg. 1865) s. 193.
369. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 180-87.
370. Danske Magazin IV 316. Først med kendskab til denne fæsteskjortens udstyr bliver spøgen forståelig i det i nærværende skrift 4, s. 369-

370. anførte brev fra kurfyrstinden af Sachsen til Christoffer Tronds-
søn.
371. G. Gaslander: Beskr. om Svenska
Allmogens Seder. (Sthlm. 1774). s.
10. Herm. Hoffberg: Nerikes gamla
Minnen. (Örebro 1868) s. 198.
372. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Ha-
derslev 1863) s. 92.
373. G. Gaslander: Beskr. om Svenska
Allmogens Seder. (Sthlm. 1774) s.
10.
374. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs
Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). s.
217.
375. Norske Magazin I 353.
376. Kirkehistoriske Samlinger III 29.
377. Danske Magazin 3. Række I 174.
378. H. Thomsen Stege: Om Isaaks
Giftermaal. (Kbhvn. 1622) Bl. L 4-5.
379. Joh. Spangenberg: Ecteskabs
Ordens Speyel oc Regel. (Kbhvn.
1601) 8vo. Laurentz Benedichts For-
tale. Bl. 4.
380. H. Thomsen Stege: Om Isaaks
Giftermaal. (Kbhvn. 1622) Bl. L. 5.
381. CCD IV p. 157-58, V p. 280 og
VI p. 70.
382. Christen Osterssøn Veyle: Glos-
sarium juridicum. „Festens Gafve“.
383. Christian V's Danske Lov 5-4-1.
384. Se f. eks. S. L. Gahm Persson:
Beskr. öfw. Öland. (Upps. 1768) s.
168. G. Gaslander: Beskr. om Swen-
ska Allmogens Seder (Sthlm. 1774.)
s. 9. M. G. Crælius: Beskr. öfwer
Tuna Län. (Calmar 1774) s. 414. P.
Osbeck. Beskr. öfw. Laholms Pro-
steri 1796. (Hall. Fornm. Fören.
Årsskr. 1868. s. 25) J. J. Öller: Beskr.
öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge.
(Wexiö 1800) s. 216. Herm. Hof-
berg: Nerikes gamla Minnen. Öre-
bro 1868) s. 198. Nicolovius: Folk-
lifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund
1847) s. 145. Eilert Sundt i Folke-
vennen 7. Aarg. (Kristiania 1858) s.
96-97. H. F. Feilberg: Fra Heden
(Haderslev 1863). s. 92. O.s.v.
385. Danmarks Gamle Købstadslovgiv-
ning Bd. V. Almindelige Stadsretter
og Almindelig Købstadslovgivning.
Udg. af E. Kroman. 1961 p. 79. Chr.
Osterssøns Veyle: Glossarium juridi-
cum. „Giftermaal“. Olaus Magnus:
Historia de gentibus septentrionali-
bus. (Romæ 1555) Folk. p. 481. (lib.
XIV cap. 9) Loccenius: antiquitates
Sveo-Goth. s. 284. Luis de Gaya: Ce-
remonies nuptiales de toutes les na-
tions. (La Haye 1681) p. 38.
386. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs
Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) s.
217.
387. Eilert Sundt: Bygde-Skikke. (Fol-
kevennen 7. Aarg. Kristiania 1858.
s. 94).
388. John Brand: Observations on the
popular antiquities of Great Britain,
(London 1849) s. 87-88.
389. „Lade præsten håndfæste og give
dem sammen.“ Norske Magazin I
584. Ihres Glossarium „Handfæst-
ning“.
390. Olaus Magnus: Historia de gen-
tibus septentrionalibus. (Romæ
1555.) Fol. p. 481. lib. XIV cap. 9.
391. Tobixæ Komædie, udg. af S. Bir-
ket Smith. (Kbhvn. 1887) s. 19-20
og 56.
392. P. P. H.: Brudetale ved Chr.
Urnes og Sofie Lindenows Bryllup.
1624. 4to. Bl. A4.
393. Car. Ogerii: Ephemerides. (Lutet.
Paris. 1654) s. 155.
394. Stærkt forkortet efter mester
Frans Rabelais, fordansket af S.
Broberg (1884) s. 302-07.
395. Tobixæ Komædie ved S. Birket
Smith. s. 19-20 og 56-57.

396. P. P. H.: Brudetale ved Chr. Urnes og Sofie Lindenows Bryllup. 1624. 4to. Bl. A4.
397. Peder Syv: Danske Ordsprog II (1688). s. 67.
398. J. J. Sorterups Bryllupsvers til Holger Ritz [d.v.s. Reedtz] til Palsgaards Bryllup med Birthe Chr. Juel. Anm. a. [trykt].
399. Joh. Franck: Beskr. o. Øvre Tellemarken 1782. N. K. S. no. 1560. 4to. s. 65.
400. „Brudevielse eller trolovelse for kirkedøren eller i kirken skal ske med disse ord“ o.s.v. P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler og Euvangelia met Collecter. (Meydeborgk 1556.) Bl. C. c. 1111. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 39 og 341.
401. Franciscus Wormordi: Haandbog om den rette Euangeliske Messe. (1539.) Bl. S. 2-3.
402. Danske Magazin 3. Række III 85.
403. Nyt hist. Tidsskrift V 180.
404. P. Palladius: Enchiridion 1538. dito: Søndages og Hellige Dages Episteler og Euvangelia met Collecter. (Meydeborgk 1556).
405. Franciscus Wormordi: Haandbog om den rette Euangeliske Messe (1539).
406. P. Palladius: Alterbog 1564. Om forholdet mellem de forskellige skrifter se i øvrigt: C. T. Engelstoft: Liturgiens Historie i Danmark. (Kbhvn. 1840.) s. 293-94. Franciscus Wormodi: Haandbog om den rette Euangeliske Messe (1539). Bl. S. 2-3.
407. Tertullian: Apologeticus. 6. cap.; de idolatria 16 cap. Ambrosius: Epistolæ 34. Juvenals Satirer. 6: „digito pignus fortasse dedisti“. Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier francais. III 19.
408. Danske Magazin 4. Række II 376.
409. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. II (London 1849) s. 108 fgg.
410. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. II (London 1849). s. 89 fgg. Dr. Daniel Hofmann: Eine Predigt am dritten Sontage des Aduents vber das Euangelium Matthei XI. (Helmstadt 1581.) 4to.
411. Christiern Pedersens Danske Skrifter. Udg. af C. J. Brandt og R. Th. Fenger I 181.
412. Franciscus Wormordi: Haandbog om den rette Euangeliske Messe (1539). Bl. S. 2-3.
413. P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Meydeborgk 1556).
414. Norske Magazin I 200.
415. Peder Syv: Danske Ordsprog I (1688). s. 216.
416. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859.) s. 268 og 280.
417. Sven Bælter: Historiska Anmärningar om Kyrko-Ceremonierna. (2. uppl. Sthlm. 1783.) s. 521-22.
418. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. II (London 1849). s. 97.
419. Sven Bælter: Historiska Anmärningar om Kyrko-Ceremonierna. (2. uppl. Sthlm. 1783.) s. 522.
420. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859.) s. 268 og 280.
421. „Item haver vor Fader Lodeuig Munck, salig med Gud, givet vor Moder til Fæstendegave en Es-Kjæde, som er her tilstede; item gav han hende og en skjøn Safirs *Wijiring*“. Kopi af Peder Munks og Ludvig Munks Indførsel. Danske Adelsbreve Fasc. 47. Munk. „To Ringe,

- Vieringen medberegnet“. Kold. Rosenvinge: Gamle Danske Love IV 456. „Vieringen derudi beregnet“. CCD VI p. 70.
422. Sven Bælter: Historiska Anmärningar om Kyrko-Ceremonierna. (2. uppl. Sthlm. 1783) s. 521.
423. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. II (London 1849). s. 97 anm.
424. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 72.
425. Sven Bælter: Historiska Anmärningar om Kyrko-Ceremonierna. (2. uppl. Sthlm. 1783) s. 521.
426. De forskellige ritualbøger stemmer ikke ganske overens. Ordene „Hvad Gud haver tilsammen (til hobe) føjet o.s.v.“ kommer hos Fr. Wormordsen og P. Palladius 1556 før, hos P. Palladius 1564 efter forkyndelsen af parret som ægtefolk. Ordene, hvormed dette forkyndes, afviger også noget.
427. Olaus Magnus: Historia de gentibus Septentrionalibus. (Romæ 1555) Fol. p. 481.
428. Om afvigelserne i det enkelte mellem de forskellige ritualbøger i det 16. årh. se nærmere C. T. Engelstoft: Liturgiens Historie i Danmark. s. 293 fgg.
429. Historisk Tidsskrift 5. Række VI 79.
430. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 463.
431. P. Palladius: Enchiridion siue Manuale vt vocant. (1538.) Bl. M. P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Meydeborgk 1556) Bl. C. c. 1111. P. Palladius: Alterbog 1564. Bl. M. m. 5.
432. Præsten Saxe Jensen Eigbys liturgiske Optegnelser i Thottske Haandskrifts-Samling no. 100. 8vo. (Sam-
lgn. Kirkehistoriske Samlinger III 149). Præsten Joh. Severini Optegnelser. 1574. (?) Disse kender jeg kun i N. Jacobsens afskrift; han anfører Thottske Haandskriftsamlings no. 90 8vo som sin kilde, men her har jeg ikke kunnet finde dem. Formula desponsationis. i Donat. varior. no. 15 4to. Universit. Bibliot. I afskrift hos N. Jacobsen.
433. Caveat pastor ne suam addat manum propter varias causas. Saxe Jensens ovenanførte optegnelser. Minister non imponat manum suam copulanderum manibus Biskop Jacob Madsen i Kallske Haandskr. Saml. no. 492. 4to. Chr. IV's norske Kirkeordinans 1607. Paus Saml. III 483. „Dog uden håndspåleggelse“ Danmarks og Norges Kirkeritual 1761 o.s.v.
434. Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge 1688.
435. Jakob Madsen i Kallske Haandskr. Saml. no. 492. 4to. Afsnit X desponsatio et conjugium.
436. Præsten Saxe Jensen Eigbys liturg. Optegn. Mns. Thott. no. 100. 8vo. Præsten Johan Severini Optegnelser (Mns. Thott. no. 90. 8vo) ? afskrevet af N. Jacobsen. Formula desponsationis. Donat. varior. no. 15. 4to. Univ. Bibl. Alle tre formularer ligner meget hverandre.
437. Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge. Khbvn. 1688 og ditto 1760 har rigtigt: „som en fæstemand bør at leve med sin trolovede fæstemø (kvinde) og en dannemand i fremtiden med sin ægtehustru“. Urigtigt forkortet i Dannemarks og Norges Kirke-Ritual. Khbvn. 1761. s. 311 fgg.
438. Kirkehistoriske Samlinger III 6, 506.

439. Kirkehistoriske Samlinger VII 33.
440. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 341.
441. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love V 533.
442. Chr. IV's Policeyordn. f. Flensborg 1600. Corp. Statut. Slesvic. II 284.
443. CCD IV p. 155.
444. L. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler 1807. I 208–09.
445. Smsteds.
446. CCD V p. 60–61.
447. CCD VI p. 257.
448. Danmarks gamle Købstadslovgivning Bd. V. Almindelige Stadsretter og Almindelig Købstadslovgivning. Udg. af E. Kroman. 1961. p. 77–78.
449. *ibid.* p. 78–79.
450. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 39.
451. Denne nat synes fæsteparret i reglen at have sovet sammen, selv om det ikke skete igen førend ved brylluppet. Samme skik i Telemark. Norsk Historisk Tidsskrift 2. Række III 192.
452. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 341.
453. A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse. s. 586.
454. Se f. eks. Kurtz: Lærebog i Kirkehistorien § 135. 1.
455. R. Keyser: Den norske Kirkes Historie II (Christiania 1858). s. 205, 308, 327, 491.
456. C. T. Engelstoft: Liturgiens Historie i Danmark. s. 292.
457. Se ovenfor note 399–403.
458. Franciscus Wormordi: Haandbog om den rette Evangeliske Messe (1539). Bl. S. P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Meydeborgk 1556).
459. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love V 54.
460. Samme skrift V 530–31.
461. Kirkehistoriske Samlinger V 283.
462. R. Keyser: Den norske Kirkes Historie II 434.
463. J. Nellesmann i Historisk Tidsskrift 5. Række I 365.
464. Danmarks Gamle Købstadslovgivning Bd. V. Almindelige Stadsretter og almindelig Købstadslovgivning. Udg. af E. Kroman. 1961 p. 78–79.
465. Kirkehistoriske Samlinger V 283.
466. J. Nellesmann i Historisk Tidsskrift 5. Række I 366.
467. Johannes Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden 2. udg. s. 146–47.
468. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain. II (London 1849) 89 fgg. Dr. Daniel Hoffmann: Eine Predigt am dritten Sontage des Aduents über das Euangelium Matthei XI. (Helmstadt 1581) 4to.
469. Den jyske Lov ... ved Peter Skautrup. 1941 p. 25–26. Smlgn. J. Nellesmann: Hist. Tidsskr. 5. Række I 370 fgg.
470. Historisk Tidsskrift. 5. Række I 366 og III 708–11.
471. Luthers sämmtliche Werke. (Irmscher) XXIII 208–09. Petrus Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Meydeborgk 1556). Bl. C. 1–2.
472. Luthers sämmtliche Werke (Irmscher) XXIII 93.
473. Efter Peder Palladius' oversættelse i Enchiridion af 1538 og Alterbog af 1556.
474. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 74. 137–38.
475. Luthers sämmtliche Werke XXIII 95. Smlgn. Frans Wormordsens ud-

- talelse 1546 i H. Rørדם: Danske Kirkelove II 14.
476. Peder Syv: Danske Ordsprog I 83.
477. H. Rørדם: Danske Kirkelove I 74.
478. Nellesmann: Historisk Tidsskrift 5. Række I 372-79.
479. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 82-83.
480. H. Rørדם: Danske Kirkelove I 256.
481. Samme skrift I 299.
482. Samme skrift I 396-97.
483. N. Nicolaysen: Norske Magasin I 584.
484. Paus Samlinger af kongelige Forordninger s. 315-16. Christian den Tredies Historie II 509-10. H. Rørדם: Danske Kirkelove II 38-40. Historisk Tidsskrift 5. Række III 328-30 og 706-12.
485. Det er spor af en lignende kongelig befaling eller muligt blot eftervirkning af den samme, når år 1573, for Stavanger Stifts vedkommende, ægteskabeligt samliv uden vielse påtales som strafbart. Norske Rigsregistranter II 59-60. Det danske Rigsarkivs „Norske Samlinger“ II Fasc. 2 no. 9.
486. H. Rørדם: Danske Kirkelove II 319. Som det vil ses, deler jeg altså ikke den af H. R. i samme skrift s. 39 anm. 1 udtalte antagelse.
487. H. Rørדם: Danske Kirkelove I 137-38.
488. Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Love Bd. IV, 1824, 228.
489. H. Rørדם: Danske Kirkelove II 15.
490. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 83.
491. Kirkehistoriske Samlinger V 283.
492. H. Rørדם: Danske Kirkelove I 396.
493. H. Rørדם: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 320 anm.
494. Kirkehistoriske Samlinger IV 470. I øvrigt er hele dette forhold noget uklart og må opfattes forskelligt alt efter den måde, hvorpå man fortolker ordinansens ord. Peder Palladius forstod disse således, at kirkelig lysning skulle finde sted forud for ethvert giftermål, kirkeligt eller verdsligt: „Herefter må ingen gives tilsammen, hverken af præstemænd eller af andre, førend der er lyst tre gange af prædikestolen.“ (En Visitatzbog, udg. af Grundtvig s. 83). J. Nellesmann mener, at ordinansen kun foreskrev lysning som betingelse for at opnå kirkelig vielse. (Hist. Tidsskr. 5. Række I 397 anm.) Jeg går ud fra, at P. Palladius' opfattelse, selv om den ikke er fuldt juridisk forsvarlig, dog har været den almindelige hos datiden.
495. R. Keyser: Den norske Kirkes Historie II 308, 357.
496. H. Rørדם: Danske Kirkelove I 463.
497. P. Palladius: Enchiridion siue Manuale ut vocant. (1538.) Bl. M. Franciscus Wormordi: Haandbog om den rette Evangeliske Messe (1539.) P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Meydeborgk 1556.) Bl. C. c. 1111: „Brudevielse eller trolovelse for kirkedøren eller i kirken skal ske med disse ord“ o.s.v. Derimod i P. Palladius: Søndages og Hellige Dages Episteler o.s.v. (Kbhvn. 1564.) Bl. Mm. 5: „Brudevielse skal ske i kirken med disse ord.“
498. Kirkehistoriske Samlinger IV 489, 506. Hist. Tidsskrift 5. Række I 391.
499. Kirkehistoriske Samlinger IV 490.

500. Kirkehistoriske Samlinger III 29-30.
501. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 339.
502. Historisk Tidsskrift 5. Række VI 79.
503. A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. (Sthlm. 1874.) s. 43, 47-48 med anmærkninger.
504. Nicolaysen: Norske Magasin I 290-91.
505. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 339-53.
506. Nærmere udviklet i N. Hemmingsen: Libellus de conjugio, repudio et divortio. (Lipzix 1572.)
507. J. Nellesmann i Historisk Tidsskrift 5. Række I 395-411 og III 701-6.
508. Kirkehistoriske Samlinger VII 33.
509. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 463.
510. Kong Christian den Femties Danske Lov udg. på grundlag af den af Dr. jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911. 1929, spalte 505.
511. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 273.
512. Skilsmisse-Forliget N. K. S. no. 1301 e. fol. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder I 198. Ditto: Saml. t. Hagenskovs Slots Historie s. 36. Hofman: Danske Adelsmænd II 89-90. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 198-201. Dansk Biografisk Leksikon. Bd. III, 1934, Anders Bille p. 3-5.
513. Danske Magazin 3. Række I 172-76.
514. Kirkehistoriske Samlinger III 29-30. Nærværende skrift 4, s. 413.
515. Stavanger Domkapitels Protokol 1571-1630. Udg. ... ved A. Brandrud. 1901 p. 11-13 og 16-17.
516. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 584) 4to. Bl. 137.
517. Stavanger Domkapitels Protokol 1571-1630. Udg. ... ved A. Brandrud. 1901 p. 33.
518. KB. 1588-92 p. 42-43.
519. CCD II p. 606-07.
520. Falck: Staatsbürgerliches Magazin X 242.
521. Helsingørs Tingbog 17. Januar 1592. R. A.
522. Johan Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel og Regel. (Kbhffn. 1601.) Laurents Benedichts Fortale. Bl. 4-5.
523. Historisk Tidsskrift 3. Række III 539.
524. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie Bd. VII. 1878. p. 186.
525. Kirkehistoriske Samlinger I 204. (Jeg læser i teksten: „prætenderede“ for det uforståelige „præsenterede“.)
526. Hieronymus Justesen Ranchs Danske Skuespil, udg. af S. Birket Smith. s. 91-93.
527. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. I 123-24.
528. Hieronymus Justesen Ranch's Danske Skuespil, udg. af S. Birket Smith. s. 168 og 185.
529. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. I 147.
530. Cleopatra eller en historisk Tragœdia af Hans Thomsen Stege. (Kbhvn. 1609.) Bl. F. 2 og 5 og G. 2.
531. Hieronymus Justesen Ranch's Danske Skuespil, udg. af S. Birket Smith. s. 197.
532. Nærværende skrift 4, s. 153.

533. Danske Samlinger 2. Række VI 340.
534. Hieronymus Justesen Ranch's Danske Skuespil, udg. af S. Birket Smith. s. 186-93.
535. Svensk Biographiskt Lexikon: Jesper Svedberg. C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 586. anm.
536. Unge Karlis oc Drengis Speiel, vdsat paa Danske af Rasmus Hansen (Reravius). (Kbhvn. 1571.) 8vo. Bl. A. 3.
537. Sveriges gamla Lager, udg. af Collin och Schlyter. VII 58.
538. Hub. Thomæ Leodii: Annalium de vita Fred. II Electoris Palatini. (Frcf. 1624.) p. 179.
539. Claus Porz: Leffnetz Compasz. (Kbhffn. 1613.) Bl. M. m. 6. Historie no. 163.
540. Nic. Heldvaderi Tract. physico, theol. (Havn. 1632.) Bl. B. 3.
541. Holberg: Den Vægelsindede Akt II Sc. 3.
542. Holberg: Den Stundesløse. Akt II Sc. 8.
543. D. Kaiserl. Buch d. Markgrafen Albrecht Achilles 1470-86. herausg. v. Jul. v. Minutoli. (Berlin 1850.) s. 516.
544. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 70.
545. Se blandt mange andre f. eks. dommen over Mauritz Podebusk af 9. juli 1624.

Ved udarbejdelsen af nærværende bog har jeg haft et fortrinligt hjælpemiddel i N. Jacobsens samling af excerpter og henvisninger (Det store kongelige Bibliotek), der på mangt et punkt i betydelig grad har lettet mig at finde, hvad jeg søgte.

Tiende bog

FORBEREDELSE TIL BRYLLUP

(s. 271-473)

1. H. Thomsen Stege: Om Isaacs Giftermaal. (Kbhvn. 1622) Bl. M₄.
2. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 1584) 4to. Bl. 139.
3. Luthers Tischreden nr. 2158. Luthers sämmtliche Werke. (Irmischer) LXL 173.
4. V. S. Skeel: Optegnelser om Familien Skeel. (Kbhvn. 1871) s. 105-12.
5. Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Bind. Widtsköffe.
6. Nærværende skrift 5, s. 100-102.
7. Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af A. Crone. s. 227.
8. Kirkehistoriske Samlinger III 693.
9. Joh. Mathesius: Hochzeitspredigten. (Nürnberg 1584) 4to. Bl. 11.
10. Chr. Olssøn Kallundborg: Epithalamium Davidicum til Joachim Beck og Jfr. Else Grubbe paa deris „Hæders Dag“ (Kbhvn. 1629) Kolde-rup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme IV 396. („Morgengave på rette hædersdag“). Olaus Verelius i udg. af Herrauds & Bosa Saga. (Uppsala 1666) s. 111. noten. Smlgn. f. eks. også Joh. Schward: Ehrenfackel d. heil. ehel. Lebens. (Lpz. 1583) Fol. s. 124. „Der Bräutigam und die Braut sitzen jetzund in ihrem grössesten ehren“.
11. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 59 v. 11-12: „Om søndagen stod deres højtidstag. De drak bryllup i dage to.“
12. Kirkehistoriske Samlinger IV 505.
13. Jac. Thom. Bircherods Optegnelser. G. K. S. no. 2499 4to.
14. B. Whitelockes Dag Bok 1653-54. Öfv. ifr. Engl. (Upps. 1777) s. 632.

15. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XI 60-61.
16. Crusenstolpe: Portefeuille, belysande det inre af tidernas historia. (Sthlm. 1845) s. 6-9.
17. Norske Samlinger I 455-59.
18. Norske Samlinger I 451.
19. Skrivelse fra rigsrådet til enkedronning Sofie, dat. København 12. juli 1589. Omkostninger ved frøknernes udflytning. Kongelige Ægteskabs-sager no. 24 og 25. Registrant 10. R. A.
20. Danske Magazin I 365.
21. N. K. S. no. 616 e. fol.
22. (1561) Braunschweig no. 5. c. Registrant 14. R. A.
23. Inventarium over prinsesse Elisabeths udstyr 6. juni 1581. Kungl. Hofvet no. 2. S. R. A.
24. Birthe Pedersdatters udstyr „den tid hun kom til Mygind“: En kåbe 24 daler – en kåbe 5 daler. Hele udstyret 327 daler. Anne Pedersdatters udstyr 1613 „den tid hun kom til Ebeltoft“: „En kåbe 25 daler. En regnkåbe 5 daler. Hele udstyret 329½ daler“. Den vidtløftige opskrift findes i en bog, der har tilhørt begge brudenes fader, Peder Nielsen Skrivers, men nu tilhører hr. cand. theol. Christoffer Baagøe, af hvem en afskrift er meddelt til N. Jacobsens samlinger. Kgl. Bibl.
25. Danske Magazin V 76.
26. Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Love IV 297.
27. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. Bd. II, 1936, 452.
28. G. Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit. 2. Aufl. (Lpz. 1860) I 294.
29. Danske Magazin IV 320. Om „Span“ og „Brosche“ se Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 207.
30. Anne og Birthe Pedersdatters udstyr. N. Jacobsens samlinger. St. Kgl. Bibl.
31. Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien. II (Sthlm. 1769) s. 18-24.
32. Nicolaus Helduaderus: Formular Bog. (Kbhvn. 1625) Bl. C₃. „Paraphernalia“.
33. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser IV 270 a.
34. Secher: Kongens Rettertingsdomme II 265.
35. Danske Magazin IV 319-20.
36. Mogens Gyldenstjernes udgiftsbog for sine børn. N. K. S. no. 1320 c. fol.
37. G. K. S. no. 1102. fol.
38. Frederik II's Enke Dronning Sofies Kopibøger 1588-1617. 1937 p. 66.
39. Birket Smith: Leonora Christine Grevinde Ulfeldts Historie I 75.
40. Chr. IV's Polizeyord. f. Flensburg 1600. Corpus Status. Slesv. II 284.
41. Se f. eks. Baltische Studien XXI 157 eller Ordnung des Rathes der Stadt Lübeck 1612 Bl. C₃-E₁.
42. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser. I 275.
43. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 150-55. Se under „brudekiste“ og „brudeskrin“ i O. Kalkar, Ordbog til Det ældre danske Sprog. Bd. I, 1881-85, 283-84.
44. Henrik Gerner: Hesiodus Fordansket Oc Vdi Rijm offversat. (Kbhvn. 1670) s. 171.
45. Danske Magazin IV 320. Udtrykket „met Gulskind sticket“, som jeg har gengivet ved „stukket med guldtråd“, kunne muligt tydes på anden måde.
46. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 229-32.

47. Vingt mille thaler pour la conduire hors de Suède. Handlingar rörande Skandinaviens Historia XI 60–61.
48. Loenbom: Upplysninger i Svenska Historien. II (Sthlm. 1769.) s. 18–24.
49. Inventarium af 6. Mai 1581. Kungl. Hofvet. 2 S. R. A.
50. Danske Magazin IV 317.
51. Mogens Gyldenstjernes udgiftsbog for sine børn. N. K. S. 1320. c. fol.
52. Nyerup og Rahbek: Udvalgte danske Viser fra Middelalderen III 130.
53. Nærværende skrift 1, s. 161–62.
54. Danske Magazin 4. Række I. 3.
55. Nye Danske Magazin I 364–72 og 4. Række I 349–50. Den art „hængende vogn“, som her 1548 og ovenfor 1564 er omtalt, er altså forløber for den nye art, der år 1572 kom hertil. (Nærv. skr. 1, 169–70).
56. Nærværende skrift 1, s. 169–70.
57. Baltische Studien XXX 92–98.
58. Frederik II's Enke Dronning Sofies Kopibøger 1588–1617. 1937. p. 62.
59. KB 1588–1592 p. 242–43.
60. Bering Liisberg: Vesten for Sø og Østen for Hav. Trolddom i København og Edinburgh. 1909. Troels-Lund: Mogens Heinesøn. s. 210–11.
61. Norske Samlinger I 477.
62. Norske Samlinger I 452.
63. Danske Magazin II 29.
64. Frederik II's Enke Dronning Sofies Kopibøger 1588–1617. 1937. p. 54.
65. *ibid.* p. 55.
66. *ibid.* p. 62.
67. Norske Samlinger I, 490–94.
68. CCD IV nr. 119 og V nr. 143.
69. Gull. Lov. 24. Schlyter: Sweriges gamla Lagar VII 59 og 196.
70. Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1600. Schleswig 1605. Bl. C₈. Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 für Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. D₂–E₄. Joh. Adolfus genant Neocorus: Chronik des Landes Dithmarschen, herausg. v. F. C. Dahlmann. (Kiel 1827) I 110.
71. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 93.
72. Schütz: Holstein. Idiotikon. IV 324.
73. Eine Hochzeit im Bayriscenn Hochgebirge: Zeitschr. f. d. Mythol. u. Sittenkunde. herausg. v. Wolf. II 124.
74. Nationaltidende 8. april aften 1889 spalte 11.
75. Joh. Adolphs Ord. von Kleidung etc. 1600. (Schlesw. 1605) Bl. C₄.
76. Urkundenbuch z. Gesch. d. Herzöge v. Braunsch. u. Lüneb. von H. Sudendorf. V Einl. LIII cfr. s. 54.
77. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 288. M. G. Crælius: Berättelse om Tuna Läns etc. Fögderie uti Calmar Höfdinge Döme. (Calmar 1774) s. 415.
78. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 288. H. Mich. Seehus: Beskr. over Nordfjords Herred i Bergens Stift (Thotts Hdk. Saml. no. 1727 4to.). Christen Jensen: Den norske Dictionarium. (Kbhvn. 1646) s. 19–21.
79. L. Daae: Norske Bygdesagn. I (2. udg. Christiania 1881) s. 71.
80. Hans Strøm: Beskrivelse over Söndmör I (Soröe 1762) 535. J. K. Höst: Politik og Historie I (Kbhvn. 1820) s. 44.
81. Joh. Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881) s. 136.
82. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Upps. 1768) s. 169.
83. L. Fr. Rääf: Saml. till. en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötland (Linköping 1856) s. 109.

84. Politik og Hist., udg. af J. K. Höst I (Kbhvn. 1820) s. 44-45.
85. L. Daae: Norske Bygdesagn I (2. udg. Christiania 1881) s. 71.
86. Joh. Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881) s. 136.
87. G. Gaslander: Beskr. öfwer Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774) s. 11. L. Fr. Rääf: Saml. till en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötland. (Linköping 1856) s. 109.
88. L. Daae: Norske Bygdesagn I (2. udg. Christiania 1881) s. 71.
89. „Denne gode skik bruges endnu på Møen og er ældgammel“: Forsøg til et norsk Lexikon: „Busta“. Thotts Haandskr. Saml. 771. fol. Kjøbenhavns Diplomatarium I 585.
90. L. Fr. Rääf: Saml. till en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötland. (Linköping 1856) s. 109.
91. Folkevennen 8. Aarg. (Kristiania 1859) s. 288.
92. Kjøbenhavns Diplomatarium I 185.
93. L. Daae: Norske Bygdesagn I (2. udg. Christiania 1881) s. 71-72. Hans Strøm: Beskrivelse over Söndmör I (Soröe 1762) s. 535.
94. Om landarbejdernes letsindige ægteskaber, og hvorledes de tigger sammen til huset ved hjælp af lister, der går fra dør til dør, se lensbaron Zyphen Adeler: Jord til jordløse Huse. Berlingske Tidende, 6. marts 1889.
95. Se f. eks.: Danske Magazin VI 18.
96. Brevet er dateret: Østrup feria 6 post annunciationem Mariæ 1538. Adelsbr. Fasc. 45. Lykke. R. A.
97. Danske Magazin V 5-6. Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv IV 98-127.
98. Brevet er dateret Eiigsgaard feria 4 ante Andreæ apost 1538. Adelsbr. Fasc. 45. Lykke. R. A.
99. Brevet dateret Felbaløf Sct. Nicolai Dag 1538. Adelsbr. Fasc. 45. Lykke. R. A.
100. Skrivelse ex Feldballe Nicolai Dag 1538. Adelsbr. Fasc. 9. Bille. R. A.
101. Brevet er dateret Iisgaard mandagen efter Lucie Virginis 1538. Adelsbr. Fasc. 45. Lykke. R. A.
102. Skrivelse fra hr. Joachim Lykke til hr. Eske Bille. dat. Enggaard Nytaarsdag 1539. Fasc. 9. Bille. R.A.
103. Brevet er dateret Skovkloster Sancti Vincentii Dag 1539. Ove Billes Breve. N. K. S. no. 1301. e. fol.
104. Vedel Simonsen: Familie-Efterretn. om de danske Ruder II (Odense 1845) 23-24.
105. Efter velvillig meddelelse af hr. arkivar i Rigsarkivet Thiset.
106. Skrivelse fra hr. Joachim Lykke til hr. Eske Bille. Dat. Egsgaard feria 4 efter Bartholomæi 1538. Adelsbr. Fasc. 45. Lykke. R. A.
107. Nærværende skrift 5, s. 74-75.
108. Norske Rigs-Registranter. Bd. I, 1861 p. 275-76.
109. Copi aff Peder Munckis och Loduig Munckis Indførsell. Adelsbreve. Fasc. 47. Munk. R. A.
110. Samlinger til Fyens Historie og Topographie VII 303.
111. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878 p. 150.
112. Nyt historisk Tidsskrift V 180-82.
113. Hist. Tidsskrift. 4. Række IV 533-34.
114. KB 1571-75 p. 364.
115. Vedel Simonsen: Eske Broks Levnet I 57.
116. Kjøbenhavns Diplomatarium I 585.
117. Sjællandske Registre 11. Juni 1654. R. A.

118. A. A. v. Stiernmann: Förord. ang. Sveriges Comm. etc. III 236 og 726.
119. Norske Magazin I 299 og 446.
120. Historisk Tidsskr. 4. Række IV 533-34.
121. Historisk Tidsskr. III 7. anm. 1.
122. Danske Magazin 3. Række III 72. Magazin til den danske Adels Historie. I 104-05.
123. KB 1551-55 p. 278.
124. *ibid.* p. 410-11.
125. KB 1576-79 p. 537. Magazin til den danske Adels Historie I 107.
126. KB 1580-83 p. 431-32. Magazin til den danske Adels Historie I 105.
127. KB 1580-83 p. 579. Magazin til den danske Adels Historie I 101.
128. Magazin til den danske Adels Historie I 104. Nye Danske Magazin IV 79.
129. KB 1588-92 p. 526-27. Rigens Regnskab 1591. R. A. Borgmester Søren i Randers fik 20 dlr. for hver af de leverede 30½ amer rhinskvin, den sædvanlige pris var ellers 16 dlr.
130. KB 1588-92 p. 889-90.
131. KB 1593-96 p. 565 og 568-71. Suhm: Nye Samlinger t. d. danske Historie III 45. Mag. t. d. Danske Adels Hist. I 102.
132. KB 1593-96 p. 473.
133. KB 1556-60 p. 292.
134. Nye Danske Magazin II 159.
135. KB 1566-70 p. 125.
136. KB 1580-83 p. 463.
137. Nye danske Magazin Bd. VI, 1836 p. 218.
138. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I, 685.
139. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I 684.
140. Nye danske Magazin VI 220-23.
141. Adelsbreve. Fasc. 59. Urne. R. A.
142. Nærværende skrift 5. s. 70-76.
143. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Del II, 1893, 170.
144. Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter, udg. af Gustav Storm. (Kristiania 1881.) s. 355-56.
145. Danske Magazin 3. Række I 113. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 174-75.
146. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig.
147. Danske Samlinger I 52-53.
148. Danske Magazin VI 14-20.
149. Dat. Skovkloster mandag næst efter Sankt Knud konges dag år 1540. N. K. S. no. 1301. e. fol.
150. KB 1551-55 p. 166, 193 og 213. Registre over alle Lande mandag næst Helligtrefoldigheds Søndag 1555. KB 1571-75 p. 651. KB 1580-83 p. 398.
151. Opskrift af fru Anna Lunge på et løsevct blad. Original, iblandt Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Familien Steensøn) R. A.
152. E. Pontoppidan: Den Danske Atlas VI 763.
153. E. Pontoppidan: Den danske Atlas IV 637.
154. Molbech: Christian den Fierdes Breve. I 367. anm. 2.
155. E. Pontoppidan: Den danske Atlas VI 147.
156. E. Pontoppidan: Marmora Danica II 215-17.
157. Kinch: Ribe Byes Historie I 323 og 553. II 600-606.
158. Historisk Tidsskrift V 123.
159. Danske Samlinger VI 112.
160. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie III 30 og 157. Engelstoft: Odense Byes Hist. 2. udg. s. 143 og 195.
161. KB 1593-96 p. 604.
162. Kinch: Ribe Byes Historie og Be-

- skrivelse II 604. Helsingørs Kæmner Regnskaber 1602-13. R. A.
163. Historisk Tidsskrift V 460.
164. Helsingørs Tingbog 9. Oktbr. 1581. R. A.
165. Helsingørs Kæmner Regnskab 1604-05. R. A. Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 604-05.
166. Danske Vider og Vedtægter udg. af P. Bjerger og T. I. Söegaard. Bd. III, 1913-20 p. 364.
167. Helsingørs Kæmner Regnskaber 1600-20. R. A.
168. Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Love IV 249.
169. Joh. Adolphs Ordn. von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605) Bl. C. Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636) Bl. E.
170. Erasm. Alberus: Ectskabs Samtale eller Dialogus imellem tuende Quinder, fordansket aff H. V. (Kbhvn. 1619) 8vo. B₃.
171. Kirkehistoriske Samlinger II 186.
172. Tobixæ Komædie, udg. af S. Birket Smith. s. 58.
173. Danmarks Gamle Købstadlovgivning. Bd. IV udg. af Erik Kroman, 1961 p. 102-05. Danske Magazin Bd. III, 1747 p. 302. Samling af gamle danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. Deel IV, 1824 p. 61 og 103.
174. *ibid* p. 180 og 195.
175. M. G. Crælius: Berätt. om Tuna Läns etc. Fögderie uti Calmar Höfding Döme. (Calmar 1774.) s. 211.
176. Samling af gamle danske Love udg. af Kolderup-Rosenvinge. Deel IV, 1824 p. 61.
177. Kirkehistoriske Samlinger VII 362.
178. Danske Samlinger V 332.
179. Amaranthes: Frauenzimmer-Lexikon. (Leipzig 1715) „Hochzeit Küche“.
180. Vnge Karlis og Drengis Speil vdsat paa Danske af Rasmus Hansen (Reravius) (Kbhvn. 1571). Bl. 1.
181. Historisk Tidsskrift 3. Række III 615.
182. Biskop Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone. s. 241.
183. KB 1588-92 p. 317-18, 319, 334-35 og 372.
184. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie II 2, 110.
185. Se ovenfor note 141-42.
186. Se f. eks. nærværende skrift 5, s. 99-100.
187. N. K. S. no. 743 fol.
188. N. K. S. no. 1289 b. 4to.
189. Se f. eks. C. F. Bricka: Kong Frederik den Andens Ungdomskærlighed s. 228-29.
190. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 121.
191. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 322-23. Trykte formularer i Nicol. Helvaderus: En ny oc Skön Formularbog (Kbhvn. 1625). Bl. N₃-N₆. Andreas Jonæ Gothus: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619). III 96-99. Tob. Hinzius: Epistel vnd Werbungsbüchlein (Leipzig 1629). s. 370.
192. Andreas Jonæ Gothus: Thesaurus epistolicus (Sthlm. 1619). III 90-92.
193. C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. fol. udg. s. 97. anm.
194. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 155.
195. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 253.
196. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Hist. s. 238.

197. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 306.
198. Lorentzen: Et Bondebryllup i Sundeved. Dansk Maanedsskrift 1858. II 351.
199. H. J. Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegj. (Kbhvn. 1786) s. 256.
200. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Upps. 1768) s. 168.
201. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 95.
202. Hübertz: Beskr. o. Ærø. (Kbhvn. 1834) s. 263.
203. C. Russwurm: Eibofolke. II (Reval 1850). s. 69.
204. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 95.
205. Norske Magasin II 293.
206. Corpus Statut. Slesvic. II 285.
207. Kjøbenhavns Diplomatarium I 586.
208. Matthæus Evangelium 22 kap. 3-4 vers.
209. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II 109-19.
210. Car. Ogerii Ephemerides (Lutat. Paris 1656. 8vo) s. 84. J. H. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte (Kopenhagen 1774) II 1, 178-79.
211. Corpus Statut. Slesvic. II 285.
212. Kjøbenhavns Diplomatarium I 586.
213. CCD IV p. 156.
214. Policey u. Kleiderordnung Hertz. Johanne Georgen zu Sachsen 1612. (Leipzig 1612) 4to. s. 48.
215. Christian IV's Policeyord. 27. September 1636 f. Schleswig und Holstein (Glückstadt 1636) Bl. D. 2-3.
216. Kjøbenhavns Diplomatarium I 587.
217. Amaranthes: Frauenzimmer-Lexikon. (Leipzig 1715) s. 851. „Hochzeit Bitter“.
218. Verordnung wegen d. Accidentien etc. 23. Februar 1722. f. Flensburg. Corp. Statut. Slesvic. II 330.
219. Zeitschrift d. Vereines f. Hamb. Geschichte. I 500. anm. 3.
220. H. F. Hjorthøy: Beskr. over Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785) I 131.
221. Norske Magasin II 293.
222. Hamb. Hochzeitordn. 1609. Zeitschrift d. Vereines f. Hamb. Gesch. I 547.
223. Polizey u. Kleiderordnung Hertz. Johanne Georgen zu Sachsen. (Leipzig 1612 4to) s. 48.
224. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 219.
225. R. Reravius: Frederik II's Kronings og Bryllups Historie. Bl. C og K7.
226. Samme steds.
227. KB 1556-60 p. 265.
228. KB 1556-60 p. 119-20.
229. KB 1588-92 p. 319.
230. KB 1633-34 p. 563-64.
231. Danske Magazin V 76.
232. CCD II p. 446-47.
233. CCD III p. 159, 443 og 666; CCD IV p. 119; CCD V p. 278-79 og Kjøbenhavns Diplomatarium I p. 86. Om Vejle 1620 se Historisk Tidsskrift II, 177-78.
234. Danske Adelsbreve. Fasc. 51. Poдебusk. R. A.
235. Danske Adelsbreve. Fasc. 58. Ulfeldt. R. A.
236. „Per Brings Register på det tøj, han skal efter min frues befaling fly fru Mette Per Oxes.“ 1571. Danske Adelsbreve. Fasc. 50. Oxe. R. A.
237. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99. p. 279-81.
238. *ibid.* p. 258-60.

239. *ibid.* p. 232–34.
240. H. Tausens Postille. Vinterparten. (Wittenberg 1539) Bl. 106–07.
241. Luthers Werke (Irmischer) XVI 172.
242. Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrantz. Kbhvn. uden år. (17. årh. Orig. 1580) Bl. Fij.
243. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. s. 265.
244. Danske Magazin 3. Række II 220. anm. 2.
254. Uddrag af Biskop Jens Bircherods dagbøger ved Chr. Molbech. s. 77.
246. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen. III 164.
247. Samme skrift III 119–20.
248. Samme skrift III 196–97.
249. KB 1551–55 p. 410–11.
250. Kirkehistoriske Samlinger V 573.
251. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser IV 205.
252. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Præstegj. (Kbhvn. 1786) s. 256.
253. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898–99 p. 353–58.
254. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I 145.
255. Skrivelse til fru Beate hr. Jørgen Lykkes til Overgaard. Danske Adelsbreve. Fasc. 23. Gøye. R. A.
256. C. F. Bricka: Kong Frederik den Andens Ungdomskærlighed s. 215–16.
257. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898–99 p. 279–81.
258. Kirkehistoriske Samlinger IV 459.
259. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 328.
260. Mnsr. Kall. no. 492. 4to. Store Kongl. Bibl. København.
261. Kirkehistoriske Samlinger IV 485. J. C. Bloch: Den fynske Gejstligheds Hist. I 44. Mscr. Kall. no. 492. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne. (Örebro 1868) s. 23. G. K. S. no. 3191. 4to.
262. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række V. 812–18.
263. Gehejmeråd C. F. Wegener har bl. a. velvilligt meddelt mig, hvorledes han som barn med ærefrygt betragtede denne sin moders papæske (i Gudbjerg Præstegård på Fyn).
264. Kjøbenhavns Diplomatarium I 474.
265. CCD IV p. 155–64.
266. Uddrag af Biskop Jens Bircherods dagbøger ved Chr. Molbech. s. 109. anm.
267. Leonora Christine Ulfeldts Jammers-Minde, udg. af S. Birket Smith. 2. udg. s. 132.
268. Se f. eks. Johannes Hedlund: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881) s. 86 og 90.
269. C. C. Lorentzen: Et Bondebryllup i Sundeved. Dansk Maanedsskrift 1859. II 351. „Omgangspige“: Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 91.
270. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 95.
271. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række V 814.
272. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 95. Biskop Jens Nielsens Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. s. 290.
273. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 304.
274. Norske Magazin I 291. Biskop Jens Nielsøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. s. 89, 92, 290. Danske Samlinger V 279. Nye Danske Magazin II 275. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 178. Om Brude-

- sætter og Brudetæmmer se Otto Kal-
kar: Ordbog til det ældre danske
Sprog og de her anførte steder.
275. Moth: (Utrykt Ordbog, G. K. S.
774 d) sonderer mellem „Brudetam-
me“ (brudens) og „Brudetemmer“
(brudgommens ledsager) og forstår
ved brudesætter: en bryllups-mar-
skalk. Forskellig herfra er forklarin-
gen i P. F. Colding: Dictionar. Her-
lov. (Havn 1626.) Bl. E₂ „Brudetem-
mer“, og i Vocabularium varior. ex-
positio (Hafniæ 1576) „Brudesæde“
og „Fremme“. I. H. Fabri Libellus
vocum (1563) s. 106. J. J. Öller: Be-
skr. öfwer Jemshögs Sochn i Ble-
kinge (Wexiö 1800) s. 224. J. Allvin:
Beskr. öfwer Wästbo Härad, Jön-
köpings Län. (Jönköp. 1846) s. 199.
Herm. Hofberg: Nerikes gamla Min-
nen. (Örebro 1868) s. 199 o.s.v.
276. Samlinger til jydsk Historie og
Topografi. I 321. Moth: Brudepige
= brudens tjenestepige.
277. Nyerup og Rahbek: Udvalgte
Danske Viser fra Middelalderen. III
78, 112, 118, 197 o.s.v.
278. Nyerup og Rahbek: Udvalgte
Danske Viser fra Middelalderen. IV
224.
279. Kjøbenhavns Diplomatarium I 54.
280. Kolderup-Rosenvinge: Gamle
Danske Love V 135.
281. Samme skrift V 147.
282. Samme skrift V 533.
283. V. A. Secher: Corpus constitutio-
num Daniæ. I 48-49.
284. N. Nicolaysen: Norske Magasin I
585.
285. Ordnung des Rathes der Stadt
Lübeck 1612. Bl. B.
286. Stralsunder Kleider und Hoch-
zeitordn. 1570. Baltische Studien
XXI 167.
287. Hamburg Hochzeitsordn. 1609.
Zeitschr. d. Vereines f. Hamb. Gesch.
I 547.
288. Corp. Statut. Slesv. II 286-88.
289. Chr. IV Polizeyordn. 27. Septbr.
1636. f. Schlesw. und Holst.
(Glückst. 1636) Bl. E₃.
290. C. C. Lorentzen: Et Bondebryl-
lup i Sundeved. Dansk Maaned-
skrift 1859. II 353.
291. For Flensborgs Vedkommende se:
Corp. Statut. Slesv. II 284, 286 og
291. Smlg. Chr. IV's Policeyordn. 27.
September 1636 f. Schlesw. und
Holst. (Glückst. 1636) Bl. D₁. For
Kjøbenhavns vedkommende: Kjøben-
havns Diplomatarium I 587. Smlg.
CCD IV p. 156. Tilsvarende forhold
i Tyskland se f. eks.: Des Rades der
Oldenstadt Magdeborch Ordeninge
1583. Bl. B. 1-2, eller Polickey u.
Kleider Ordnung Hertz Johans
Georgen zu Sachsen 1612. (Leipzig
1612) 4to. s. 475.
292. Helsingørs Tingbog 27. Januar
og 17. Februar 1618. R. A. Aarsbe-
retninger fra det Kgl. Geheimear-
chiv III tillæg 85. Straffen formilde-
des i øvrigt, se Helsingørs Kæmner-
regnskab 20. April og 4. Decbr. 1618.
Eksempler på domme i lignende an-
ledninger findes Helsingørs Ting-
bog af 12. Decbr. 1610. 4. og 25.
Febr. 1611. R. A.
293. CCD V p. 116-17.
294. CCD VI p. 256-57.
295. „Fortegnelse paa dennem, som til
Anders Pedersens Bryllup baade
mundtligen og skriftligen blev ind-
budne udi Odense“. N. K. S. no.
743. fol.
296. Kolderup-Rosenvinge: Gamle
Danske Love IV 321.
297. Sjællandske Registre 18. Novem-
ber 1660. R. A. (Særtryk af Forord-
ningen).

298. Vedel Simonsen: Samlinger til Elvedgaards Historie I 165. Påmindelse fra Århus bisp på landemodet 1661 til stiftets præster om at rette sig efter kongens befaling. N. K. S. no. 1193. b. 4to.
299. Danske Magazin IV 314, 319.
300. Poul Eliesen: Danske Skrifter I 160.
301. Joh. Mathesius: Hochzeitspredigten. (Nürnberg 1584) 4to. Bl. 127.
302. Tob. Hinzius: Epistel vnd Werbungs büchlein (Leipzig 1629) s. 382 og 385.
303. Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus II 315.
304. Giessing: Jubel Lærere III 1. 287 anm.
305. Danske Magazin IV 155-60.
306. T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøye. s. 32.
307. N. Jacobsens Uddrag af Jens Bircherods dagbøger. Det store kongelige Bibliothek.
308. KB 1588-92 p. 188-92, 238, 342, 394 og 411; KB 1593-96 p. 44; Frederik II's Enke Dronning Sofies Kopibøger 1937 p. 9 o.s.v., o.s.v.
309. Tob. Hinzius: Epistel vnd Werbungs büchlein. (Leipzig 1629.) s. 386.
310. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 411. anm. 1.
311. Danske Magazin 3. Række VI 248.
312. C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. (Fol. udg.) s. 167 anm.
313. Danske Magazin 3. Række II 199 anm.
314. Acta Consistorii 27. December 1622. N. K. S. 755, b. Folio.
315. Kjøbenhavns Diplomatarium IV, 1879 p. 568.
316. Nye Danske Magazin I 149.
317. Danske Adelsbreve Fasc. 7. En løsseddell uden steds- eller tidsangivelse. „Dette Efterskrevne skjenker jeg Eske Bille min Tjener Niels Jude“ o.s.v. R. A.
318. Die Reisen des Sam. Kischel, herausgegeben von Haszler. (Stuttgart 1866) s. 68-69.
319. L. Thura: Beskr. over Amager (Kbhvn. 1758) s. 30.
320. John Brand: Popular antiquities of Great Britain by W. C. Haslitt. II (London 1870) s. 89.
321. H. Tausens Postille, Sommerparten (Wittenberg 1539) Bl. 11 og 275.
322. Holberg: Barselstuen 1. akt 1. Scene.
323. *Danmark* (alle benævnelser): Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II 247. H. Leerbeck: Beskrivelse over Ringe (Odense 1826) s. 87. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 306, 411, II 90. III 303. C. Schade: Beskr. over Mors. (Aalborg 1811) s. 373. K. Aagaard: Beskr. over Thye (Viborg 1802) s. 247. Folkekalender for Danmark 1853. s. 109. C. C. Lorentzen: Et bondebryllup i Sundeved. Dansk Maaanedsskrift 1859 II 355. *Norge* (Føn): Wilse: Beskr. over Spydeberg Præstegjeld. (Christ. 1779) s. 428. (Sending) Wille: Beskr. o. Sillejords Præstegjeld (Kbhvn. 1786) s. 256. Skikken omtales uden navn af H. F. Hjorthøy: Beskr. over Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785) I 136. *Sverige* (Förningar): M. G. Crælius: Beskr. öfw. Tuna Län (Calmar 1774) s. 416. J. J. Öller: Beskr. öfw. Jemshöys Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 219. N. Lovén: Folklifwet i Skytts Härad. (Lund 1868) s. 147. J. Allwin: Beskr. öfwer Wästbo Härad

- (Jönköping 1846) s. 199. Herm. Hofberg: Nerikes gamla Minnen (Örebro 1868) s. 200. (Uden navn): C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) s. 71.
324. Kjøbenhavns Diplomatarium I 432.
325. Helsingørs Ugeblad 1868 Juli-December s. 90.
326. Corpus Statut. Slesv. II 290.
327. Junge: Den nordsjællandske Landalmue (Ny udg. 1824) s. 89.
328. Birket Smith: Otto Sperlings Selvbiografi. s. 66-67. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 212.
329. Joh. Åkerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat. (Lund 1828) s. 14.
330. K. N. Lenæus: Delsbo Sockn i Norra Helsingland. (Sthlm. 1764) s. 204.
331. J. J. Öller: Beskr. öfw. Jemshöys Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 220.
332. Dr. Jacobi Matthiæ Tegnebog. N. K. S. no. 1358. Fol.
333. KB 1584-88 p. 867-68.
334. C. F. Bricka: Kong Frederik den Andens Ungdomskærlighed. s. 238-39.
335. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 350-53.
336. H. Rørdam: Anders Arreboes Levnet og Skrifter I 95 anm.
337. Joh. Mathesii Erklerung vnd Auslegung Syrachs. (Leipzig 1586) III Bl. 39.
338. Poul Eliesens Danske Skrifter I 160.
339. Peder Syv: Danske Ordsprog (Kbhvn. 1688) II 63.
340. Se f. eks. Leffnetz Compasz af Claus Porsz til Øllingxøe (Kbhvn. 1613.) Blad M. m. 6. Fortælling no. 163.
341. Samuel Ödmann: Hågkomster från Hembygden. (4. uppl. Örebro 1861.) s. 95-97.
342. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 90.
343. M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns etc. Fögderie (Calmar 1774) s. 425.
344. Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus. II 127-36.
345. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv. I (1889) s. 242.
346. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig. III 54-55.
347. Norske Videnskabernes Selskabs Skrifter i 19. Aarh. I 260.
348. Norske Videnskabernes Selskabs Skrifter i 19. Aarh. I 245-74.
349. Udkast til et norsk Lexikon. Thottske Saml. no. 771. fol.
350. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række V 817.
351. Skrivelse af 22. Februar 1579. Adelsbreve. Fasc. 6. Bille. R. A.
352. Vedel Simonsen: Jørgen Brahes Levnet s. 72.
353. 1557: Arild Urup til Hans Bille. Adelsbreve Fasc. 59. Urne. 1561: Erik Bølle til Christoffer Gøye. Se Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 2-23. 1569: Erik Lykke til Erik Rud. Fasc. 33. Huitfeldt. 1582: Niels Bild til Fru Birgitte Peder Billes. Fasc. 59. Urne o.s.v. R. A.
354. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen. IV. 254-57.
355. Morten Krabbes Brev, dateret Aalborg Torsdag næste efter Skt. Olai regis Dag 1563. Adelsbreve. Fasc. 33. Huitfeldt. Niels Billes brev, dateret Ravnholt 28. Juni 1582. Adelsbreve. Fasc. 59. Urne. R. A.
356. Breve til og fra Christoffer Gøye

- og Birgitte Bølle. 1898-99. 2-3 jvf. p. 3 note 4.
357. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen IV 207.
358. KB 1635-36 p. 599-600.
359. Skrivelse fra Anders Bille til hr. Eske Bille, dat. Søholm sanktmikelsaften 1537. Adelsbreve. Fasc. 5. Bille. R. A.
360. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 279-81.
361. Jens Holgersen Rosenkrantz til hr. Henrik Krummedige, dat. Glimminge sanktthomasaften MDXIII (eller muligt MDXVIII) Adelsbreve. Fasc. 53. Rosenkrantz. R. A.
362. Sten Bille til Johan Venstermand, dat. København Nytaarsaften 1563. Adelsbreve Fasc. 33. Huitfeldt. R. A.
363. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 3-4.
364. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Del II, 1893 p. 269-70.
365. KB 1635-36 p. 599-600.
366. Mette Rosenkrantz' Optegnelser i Nicol. Helvaderi Skrivkalender fra Aar 1625. N. K. S. no. 393 8vo.
367. Nye Danske Magazin I 364-65.
368. Resen: Kong Frederik den Andens Krønike. s. 59.
369. A. Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike. 4to. V. 273.
370. Danske Magazin II 39.
371. W. Møllerup. Bille-Ættens Historie. Del I, 1888 p. 151-52.
372. Danske Magazin 3. Række III 293 og 294 anm. 1.
373. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen I 289, II 316, III 197, 203, IV 255.
374. A. Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike 4to V 273.
375. Samme skrift VII 30. Scriptores rerum Danicarum VIII 483.
376. Andreas Jonæ: Thesaurus epistoiicus. 4to (Sthlm. 1619) IV 33. Tobias Hinzius: Epistel- und Werbungsbüchlein (Leipzig 1629) s. 390. Thottske Manuskript Samling. no. 598. fol. s. 424.
377. Arild Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike 4to V 273.
378. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser. III 622, 624, 629.
379. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 216-20.
380. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 197.
381. P. H. Resen: Kong Frederik den Andens Krønike. s. 264.
382. Joh. Mathesius: Hochzeitpredigten. (Nürnberg 1584) 4to. Bl. 33 og 34.
383. A. A. v. Stiernmann: Förord. ang. Sveriges Comm. etc. II 389-90. Forbudet gentages Aar 1664: III 233 og 235, smlgn. 259 og 273.
384. Baltische Studien XII 2. s. 30 og XIX 222.
385. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1775) s. 255.
386. *Braunschweig* 1350 og 1401. (Urkundenbuch der Stadt Braunschweig I 40 og 121). *Nürnberg* (Nürnbergers Polizeiordnungen aus d. XIII-XV Jarh. herausg. v. Jos. Baader. Stuttgart 1761). *Kiel* 1417. Neues Staatbürgerliches Magazin ... hrsg. von N. Falch. Bd. VII, 1838 p. 97 jvf. *Chronicon Kilense tragicum - curiosum* 1432-1717. Die Chronik des Asmus Bremer, Bürgermeister von Kiel hrsg. v. Moritz Stern. 1916 p. 413. *Visby* Stadsret IV 1, 21. (Sveriges Gamla Lagar utg. af Schlyter VIII 157).

387. Olaus Magnus: *Historia de gentibus Septentrionalibus* (Romæ 1555) fol. s. 527–28. lib. XV cap. 35 og 36.
388. *Kjøbenhavns Diplomatarium I* 474 og 586. CCD IV p. 155–64.
389. *Der wohl informirte Bräutigam*. (Copenhagen 1729) s. 672.
390. *Nærværende skrift* 9, s. 179–85.
391. *Norske Magazin I* 584. Samme navn på *Færøerne* (*Magasin for Rejseiagttagelser* udg. af R. Nyerup). I 206.
392. *Norske Magazin I* 290–91.
393. *Forbud mod „Skauessen, Confekt og Banket“ om lørdagen*: se CCD V p. 116. Lignende i Sverige 12. December 1644.
394. Andreas Jonæ: *Thesaurus epistolicus*. (Sthlm. 1619) 4to IV 44.
395. A. A. v. Stiernmann: *Förordn. ang. Sweriges Comm. II* 389–90.
396. *Norske Magazin I* 291.
397. H. J. Wille: *Beskr. over Sillejords Præstegjeld*. (Kbhvn. 1786) s. 256.
398. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi III* 302. Herm. Hofberg: *Nerikes gamla Minnen*. (Örebro 1868) s. 199.
399. A. Wuttke: *Der deutsche Volksaberglaube*. (Berlin 1869.) § 560.
400. Sv. Bælter: *Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna*. (Sthlm. 1783) s. 534.
401. Danmark: Erich Pontoppidan, *Origines Hafniensis*. 1760 p. 500; CCD IV nr. 119, V nr. 133 og VI nr. 40, 148 og 203 – Norge: *Norske Magazin*. Bd. I, 1860 p. 583–86 – Sverige: *Handlinger rörande Sveriges Historia. Andra Serien II: Kyrko Ordninger och Förslag dertil föri 1686 I. Afdelingen 1872* p. 110; 12. Decbr. 1644, 30. August og 5. Oktober 1664, 19. Decbr. 1668 og 14. Septbr. 1731.
402. Medens f. eks. lensmanden på Bergenhus Erik Rosenkrantz selv gør gildet lørdag aften (*Norske Magazin I* 290–91), turde dog muligt biskop Jens Nielssøns optræden på Thoten d. 7. og 8. septbr. 1594 anføres som eksempel på forsigtig tilbageholdenhed. (Biskop Jens Nilssøns *Visitatsbøger*, udg. af Yngvar Nielsen. s. 289–90).
403. Foruden de tidligere anførte henvi- sninger se f. eks.: J. Alivin: *Beskr. öfw. Wästbo Härad*. (Jönköping 1846) s. 199. G. Gaslander: *Beskr. om Svenska Allmogens Seder* (Sthlm. 1774). *Russwurm: Eibofolke II* (Reval 1855) s. 71.
404. Rødt synes at have været en af de mest yndede farver (se f. eks. H. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie IV* 107). Jomfru Brynhilda Benkestok var ved sit bryllup 26. aug. 1565 i Bergen dog iført brun fløjskjole, medens hun aftenen forud havde været smykket i rød damaskes kjortel (*Norsk Magazin I* 291).
405. *Danske Magazin V* 76.
406. CCD IV p. 155–64. *Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Love IV* 458.
407. Se f. eks. Anne Ahlefeldts og Mette Rosenkrantz' klæder. Vedel Simonsen: *Hagenskov* s. 45. *Danske Samlinger* 2. Række VI 176.
408. Medens det dobbelte kongelige udstyr år 1588 med lethed kunne skaffes hos danske handlende, slog disses varebeholdning ikke til, år 1596, til frk. Augustas, ventelig fordi adelen samme år så rigeligt skulde forsyne sig til kroningsfestlighederne. KB 1593–96 p. 711–12.
409. *Danske Magazin V* 76. *Nye Danske Magazin II* 274. CCD IV p. 155–64.

410. Samlinger til jydsk Hist. og Topogr. II 155.
411. Nye Danske Magazin II 274-275.
412. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sveriges Comm. etc. III 260.
413. Sv. Bælter: Hist. Anm. o. Kyrko-Ceremonierna. 2. uppl. (Sthlm. 1783). s. 532.
414. Vedel Simonsen: Bidrag til Oden-se Byes ældre Historie II 1, 98.
415. Kolderup-Rosenvinge: Gamle Danske Domme III 287.
416. Danske Magazin 5. Række II 38-52.
417. I forordningen for Ribe 1561 forudsættes, at piger, „der redes med perlebindike“, har forgyldt bælte, og piger, „der redes med siepell“ har guldbælte. Nye Danske Magazin II 274.
418. Ved adeligt bryllup i Sverige 10. maj 1654. B. Whitelockes Dag Bok 1653-54. (Uppsala 1777). s. 633.
419. Mange eksempler på slige angivelser findes i Helsingørs Skriftebog af 1571. Afskrift i N. Jacobsens samlinger. Fra en nyere tid se Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 152. anm.
420. Danske Magazin 5. Række II 50.
421. Joh. Adolfs Ordn. von Kleidung, Hochzeiten etc. 1601. (Schleswig 1605). Bl. B.
422. Corp. Statut. Slesv. I 171.
423. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 107.
424. Rigens Regnskab 8. Maj 1588-8. Maj 1589. R. A.
425. H. C. Lyngbye: Noget om Færøerne, især om de dér brugelige Bryllupsskikke (Magazin for Reise-iagttagelser, udg. af R. Nyerup I 210).
426. H. Strøm: Beskr. over Søndmør I (Sorø 1762) s. 555.
427. Junge: Den nordsjællandske Landalmue (Kbhvn. 1798) s. 165.
428. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) s. 223.
429. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) s. 72-73.
430. Chr. IV's Policeyord. f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesvic. II 296.
431. Joh. Adolfs Ordn. von Kleidung. Hochzeiten etc. 1601. (Schlesw. 1605). Bl. B.
432. Danske Magazin 5. Række II 50.
433. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Præstegj. (Kbhvn. 1786) s. 258.
434. Nye Danske Magazin II 274. Dolslag kaldes af Olaus Magnus: scapulare og omtales som brugt også til daglig af fornemme jomfruer. (De gentibus septentrion. XIV cap. I-II). Smlgn. den senere efterklang: „Dol Halsklæde“, Blicher: Topographie over Vium Præstekald (Wiborg 1795) 194. Plattysk: „Dalslach“. Tydeligst beskrevet i Folkevennen (Kristiania 1859) s. 271. (Aftryk af Mscr. Thott no. 1719. 410). „Brystlap“ ganske svarende til „Dolslag“ se f. eks.: Johannes Sundblad: Gammeldags bruk (Göteborg 1881) s. 82.
435. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 239-41.
436. Vedel Simonsen: Samlinger til Rugaards Historie II, 1, 53.
437. Skrivelse fra Anne Bille til fru Sidsel Knud Persens til Lyngbygaard, dat. Hageløse lørdag næst for vor frue dag 1562. Danske Adelsbreve. Fasc. 6. R. A.
438. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. 1898-99 p. 283-85.
439. Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskøvs Historie. s. 46.
440. Ludv. Holberg: Dannemarks Riges Hist. II (Kbhvn. 1856) s. 335.

- H. C. Hersleb: Om Brude-Smykket. 1776. P. Brock: Rosenborg Slot. (1884) s. 24-25. P. Brock: Rosenborg-Samlingens Forøgelse 1851-1903. (1903) s. 4-5. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV 42.
441. Se ovenfor note 257.
442. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle 1898-99 p. 282-83.
443. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 107.
444. Danske Magazin IV 320.
445. Norske Magazin I 291.
446. Herman Weigel: Das Tractenbuch aller Nationen. (Nürnberg 1577). fol. Bl. C. 2.
447. v. B(essers) Schriften (Leipzig 1711) s. 364.
448. L. S. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland. (Uppsala 1768) s. 171. Innscr. Thott. no. 1719 4to, aftrykt i Folkevennen, 8. Aargang. (Kristiania 1859) s. 280.
450. Luthers sämmtliche Werke (Irmischer) XXXIV 46.
451. Luthers sämmtliche Werke (Irmischer) XI 40.
452. Luthers sämmtliche Werke (Irmischer) XXXIV 47.
453. CCD II p. 444-48.
454. Mnsr. Thott. no. 1719. 4to. trykt i Folkevennen 8. Aargang. (Kristiania 1859). s. 271.
455. CCD II p. 444-48.
456. Kirkehistoriske Samlinger VI 381.
457. CCD III p. 158-60 og 443; CCD V p. 278.
458. KB 1588-92 p. 851.
459. KB 1588-92 p. 552.
460. Vedel Simonsen: Eske Broks Levnet. II 62-63.
461. Udateret skrivelse fra Søren Sørensøn til Christian Friis. Danske Adelsbreve. Fasc. 20. Brev no. 51. R. A.
462. Kjøbenhavns Diplomatarium I 585.
463. CCD IV p. 156 og V p. 282-83.
464. CCD IV p. 258.
465. N. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Wiborg 1795). s. 194.
466. Vang: En Skolelærers Levnedsløb. (Christiania 1870) s. 20.
467. J. M. Lappenberg: Die Miniaturen zu dem Hamburg. Stadtrechte v. J. 1497. (Hamb. 1845. 4to) s. 42.
468. Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. s. 45.
469. Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 107.
470. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664). s. 70-71.
471. Chr. Vlr. Grvpen: De uxore theotisca. (Gott. 1748) 4to. s. 140 ff. „Puella in capillo“. Longobardisk lensret: soror in capillo. s. 187. Saksisk. 191. Tileman: comment. hist. moral. jurid. de nuditate. s. 69.
472. 1. Korinter Brev 11. Der wohl informirte Bräutigam (Copenhagen 1729) s. 753.
473. Monumenta quædam Palmskiöldiana, sine loco et anno. 4to, Excerpt i N. Jacobsens samlinger. St. Kgl. Bibl.
474. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig IV 126. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen II 275.
475. Samme skrift II 287.
476. Samme skrift III 385.
477. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 46-52.
478. Norske Magazin I 291.

479. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664) p. 71: ses cheveux estoient espars derriere la teste.
480. Car. Ogerii Ephemerides. (Lut. Paris 1656). s. 90. capillique Sponsæ a tergo more antiqvo despendebant.
481. Chr. IV Policeyordnung f. Flensb. 1600. Corp. Statut. Slesvic. II 286. Chr. IV Policeyordnung 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückst. 1636). Bl. E.
482. Peder Lolles Ordsprog no. 1133. (Nyerups udg. s. 379) Peder Syv: Gamle danske Ordsproge (1688) I 248.
483. O. Rudbeck: Atlantica III 617.
484. Kirkehistoriske Samlinger III 6, 506.
485. CCD IV p. 157.
486. Norske Magazin I 397.
487. Norske Magazin II 261.
488. Se f. eks. Skånske Handl. Sölvitsborg Lensregnsk. 1605. R. A.
489. Chr. IV Policeyordn. f. Flensb. 1600. Corp. Statut. Slesv. II 299.
490. Paus Samling af gamle Norske Love III 485.
491. Helsingørs Tingbog. 14. Juni 1630. R. A.
492. Helsingørs Tingbog. 21. Oktbr. 1633. R. A.
493. Helsingørs Tingbog. 11. Maj 1635. R. A.
494. H. Strøm: Beskr. over Søndmør. I. (Sorøe 1762) s. 536. L. Fr. Rääf: Saml. till en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötaland. (Linköping 1856). s. 113.
495. G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockholm 1774). s. 57. L. Fr. Rääf: Saml. till en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötland. (Linköping 1856). s. 113
496. Sam. Ödmann: Hågkomster från Hembygden. 4. uppl. (Örebro 1861) s. 93.
497. CCD IV p. 156.
498. Kjøbenhavns Diplomatarium I 586.
499. Om pandebånd i Norden se f. eks. K. Weinhold: Altnordisches Leben. (Berlin 1856) s. 180-82. Endnu i det 13. århundrede betragtedes pandebånd i Tyskland som „tysk“ i modsætning til krans. (Karl Weinhold: Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. Wien 1851). s. 462-63.
500. Krone af det græske: *πορῶνη, πορῶνις*, latinsk: *corona*, fransk *couronne*, oldtysk: *corone*, Krone, engelsk: *crown*. Når i en velskrevet artikel i „Nationaltidende“ for torsdag aften 20. marts 1884 (smlgn. Fremtidens Nytårsgave 1885. Ny Række. 4. Bind. s. 187. Bernhard Olsen.) Oldtidens „Skupla“ og „Skypill“ sættes i forbindelse med Sjæpel, da er dette med urette. „Skupla“ betyder ikke krans, men et stykke tøj til at dække for, lade falde ned over øjnene (derfor i det bibelhistoriske skrift „Stjörn“ passende anvendt som oversættelse i 1. Mosebog 20, 16. Vulgata: *in velamen oculorum*). På Island nu til dags betyder Skupla dels „a womanns hood hiding or shading the face“ (Vigfusson), dels en slags maske, der bindes for øjnene på får. (Er. Jönsson). „Skypill“ er et blot formindskelsesord af Skupla.
501. Om *chapelet* se Littrés ordbog. Jeg skylder ved denne og flere andre sproglige undersøgelser hr. dr. phil. F. Dyrland tak for hans kyndige bistand.
502. Henrik Harpestrengs Danske Lægebog udg. af C. Molbech. s. 96 og 130.

503. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig II 313.
504. Christiern Pedersens Danske Skrifter. I, 11.
505. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 323.
506. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse II 111-17.
507. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 447-57.
508. Grimms Wörterbuch V. spalte 2043.
509. Crants = garlands carried before the bier of a maiden and hung over her grave. Nattalls Standard Dictionary.
510. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig II 313.
511. Danmarks gl. Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig III 54-55.
512. Skrivelse fra Anne Bille til fru Sidsel Persens til Lyngbygaard, dat. Hagløse Løverdagen næst for Vor Frue Dag 1562. Adelsbreve. Fasc. 6. D. R. A.
513. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig IV 433.
514. Samme skrift IV 404.
515. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser IV 48.
516. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig III 99 og 142.
517. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig V 56-66.
518. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 164.
519. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig V 56-66.
520. Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig III 734-49.
521. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen III 207, IV 58 og 202.
522. Olaus Magnus: De gentib. septentrional. XIV 1. cap.
523. Danske Magazin IV 317-20.
524. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder I 146.
515. Danske Magazin V 4.
526. Danske Magazin V 76.
527. Se en mængde oplysende billeder, spredt omkring i Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I-II, og Teksten samme steds I 183-85.
528. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig s. 15.
529. J. R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie s. 548-50.
530. J. Allvin: Beskr. öfwer Wästbo Härad uti Jönköpings Län. (Jönköping 1846) s. 138-59.
531. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række VI 185.
532. J. J. Öller: Beskr. öfver Jemshöys Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 292.
533. Sölvitsborg Länsregnskab 1605. (Sagefald). Skånske Handlinger. R. A.
534. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie: s. 500.
535. A. A. v. Stiernmann: Förord, ang. Sveriges Comm. III 262.
536. Olaus Magnus: Hist. de gentibus septentrionalibus (Romæ 1555). fol. p. 482. lib. XVI cap. 10.
537. G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774). s. 28.
538. Sv. Bælter: Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna. 2. uppl. (Sthlm. 1783). s. 532.
539. I. H. Schmitz: Sitten u. Bräuche d. Eifler Volkes. 1-2. (Trier 1856) I 53.
540. L. F. Rääf: Saml. till en Beskr. öfwer Ydre Härad i Östergötland. (Linköping 1856) s. 114.
541. Flensborg Avis 22. Septbr. 1903.

- Efter fru Jutta Møllers foredrag ved et møde i Maribo, meddelt i „Lolland-Falsters Stiftstidende“.
542. L. Thura: Beskr. over Bornholm (Kbhvn. 1756) s. 112.
543. Samme skrift s. 181.
544. Junge: Den nordsjællandske Landalmue (2. opl. Kbhvn. 1844). s. 147. N. Blicher: Topographie over Vium. (Wiborg 1795) s. 194. Samlinger til jydsk Hist. og Topografi I 308-09. 412. III 303. Et Vesterjydsk Bondebryllup. Folkekalender for Danmark 1853. s. 111. Et Bondebryllup i Sundeved. Dansk Maanedsskrift 1859. II 356. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) s. 95 anm. N. Jacobsens indhentede oplysninger, især fra hans fader, N. Jacobsens samlinger. St. Kgl. Bibl.
545. Minerva 1787. IV 429.
546. Foruden de ovenfor anførte kilder se endnu f. eks. (H. Tolderlund) Skitser af Dr. H. (Kbhvn. 1855). s. 118. Schütze: Holst. Idiotikon II 232. Smlgn. også Danske Samlinger IV 160 og 177.
547. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 308.
548. I. R. Hübertz: Beskr. over Ærø. (Kbhvn. 1834). s. 264.
549. A. Vang: En Skolelærers Levnedsløb (Christ. 1870). s. 20.
550. Johannes Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881) s. 83.
551. CCD I p. 30.
552. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II, 68-70.
553. Nye Danske Magazin II 274.
554. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 155.
555. „Forlæg“, „Forlegelse“, „Vorlegels“. „Først et stort perle forlegelse, som vejer vel vejet 4 lod $\frac{1}{2}$ kvintin, og er på 4 huller nær 40. Nok et mindre med runde perler trådt i takker, vejer 2 lod, er 45 huller i“. 20. septbr. 1642. N. K. S. no. 1977 b 4to. Ifølge Joh. Adolfs Ordn. von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605). fol. Bl. B 2, måtte de fornemste borgerdøtre ikke bære perlebindike, men kun „ein Perlen Vorlegels“. Vorlegels und Achterbände: Doctores og lærde døtre få lov at bære „Perlen Vorlegels“. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holstein. Bl. B 2.
556. Johannes Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881). s. 84.
557. Norske Magazin I 291. Jeg foretrækker at læse således: och perlefier, vdi en o.s.v. Norsk historisk Tidsskrift I 113-71; 2. Række IV 194. Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie IV 596-97.
558. CCD II p. 447.
559. Kirkehistoriske Samlinger VI 381.
560. Corpus Statut. Slesv. II 286.
561. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holst. (Glückstadt 1636) Bl. D. 4.
562. CCD III p. 158 og 443; CCD V p. 278.
563. Les voyages de Mr. Deshayes Baron de Courmesvin. (Paris 1664). s. 71.
564. Jens Bircherods Dagbog. 27. Marts 1666 (ikke trykt i Molbechs udgave).
565. Norske Magazin II 293.
566. CCD IV p. 156 og V p. 283.
567. T. F. Thiselton Dyer: English folklore (London 1884) p. 200.
568. Johannes Sundblad: Gammeldags bruk. (Göteborg 1881). s. 83.
569. Karl Weinhold: Altnordisches Leben. (Berlin 1856). s. 247.
570. Albret Raffn: Den Himmelske Herredag (Kbhffn. 1633). Bl. LI 7.

512 · *Henvisninger og anmærkninger*

571. A. Heise: Familien Rosenkrantz' Historie. Bd. II, 1882. Diplomatarium nr. 146.

572. I. Holst: Regiæ Nuptiæ Chr. V (Kbhvn. 1637). 4to. B. C.

573. Se f. eks. Mogens Nielssøn: Kjærligheds Baand aff den 133 Psalme. (Wittenberg 1615. 8vo). s. 104. Joach Hildebrand de nuptiis veterum

Christianorum. (Helmst. 1661. 4to). Bl. K. 3.

574. Nærværende skrift 2, s. 296.

Jeg har også ved denne bog anledning til at fremhæve, hvor megen hjælp jeg under udarbejdelsen har haft af N. Jacobsens håndskrevne samlinger på Det store kongelige Bibliotek.

SUPPLERENDE LITTERATURFORTEGNELSE

ved Lilli Friis

- I dette og følgende bind nævnes mange personer, hvorom yderligere oplysninger kan findes i: J. Oskar Andersen og Astrid Friis: Dansk biografisk Leksikon I-XXVII, Kbh. 1933-1944.
- Side 10. *Ægteskab var forbudt*. Stig Iuul: Die Inzestregeln in den indo-europäischen Rechten, i: *Classica et mediaevalia* II, Kbh. 1939, s. 27-54.
- Side 17. *De giftfærdige*. K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende ethnosoziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des schwedischen Volkstums. *Acta Academiae Aboensis, humaniora* 11:1, Abo 1937. Rigmor Frimannslund: Skik og tro ved friing og bryllup i: *Nordisk Kultur* XX, Kbh. 1949, s. 41-87. Lizzie Carlsson: Jag giver dig min dotter. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. *Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, serie I, XIII*, Lund 1965. Heri om alle væsentlige emner, som Troels-Lund behandler i dette og i følgende bind. Anmeldt i *Rig* 51, Sth. 1968, s. 13-16.
- Side 17. *Adelen*. Albert Fabricius: Indgiftet i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede, i: Hans H. Fusing (red.): *Til Knud Fabricius* 13. August 1945, Kbh. 1945, s. 95-111.
- Side 18. *Modtog besøg af sin frier*. Tidligere nævnte værk af Wikman. Rigmor Frimannslund: Et verk om nattefriingens udviklingshistorie, med et tillegg om skikkens former i Norge, i: *Maal og Minne* 1938, Oslo 1938, s. 141-150. Eilert Sundt: Om giftermål i Norge, Oslo 1967 (genoptryk). H. Refsum: Lørdagsfriing og Natteløpning, et manuskript av Johannes Flood i Eilert Sundts samling, i: *By og Bygd* 1944. Oslo 1943, s. 33-54. H. Refsum: Utpågang og nattefriing i Tøndelag, en anonym rapport i Eilert Sundts samling, i: *By og Bygd* 1948-49, Oslo 1949, s. 41-68. Nils Hallan: Nattlauperi i Meldal, i: *By og Bygd* 1964-65, Oslo 1966, s. 85-96.
- Side 18. *Ligge på tro og love*. Ældste spor af skikken i Danmark forekommer i visen „Erik og Adelfråd“ fra slutningen af det 14. årh. Kongen anklager en junker for at have forlokket kongedatteren, men beroliges ved hendes forklaring:
 Han haver mig ikke lokket,
 og ikke lønlig lovet,
 men mangan lang vinternat
 haver vi tilsammen sovet.
- Iflg. nævnte værk af Wikman s. 326, med henvisning til Sofus Larsen: *Fire danske Viser fra Middelalderen*, Kbh. 1923.
- Side 20. *Hustru*. Flere kilder ang. nat-

- tegæster hos gifte kvinder ifl. Wikman s. 336–340, 346–347.
- Side 21. *Skæmten ikke her lader sig gentage*. Hvad der ikke „uden anstød“ lod sig citere i Troels-Lunds tid, er følgende: „Herremanden – – ville føle ned bedre. Da blev jomfruen vred og straffede ham med hårde ord og sagde: At det greb skulle ikke blive ham tilstedt, før end hun blev hans egen og det kunne ske med ære, men nu skulle han ikke forloves (have lov til) at føle neden for bæltstedet; dette havde de ikke troet, at nogen havde hørt.“ Men en spillemand havde søgt hvile under samme seng, og han sagde da: „O junker, hvilken en gæk må I være, efterdi at hun giver eder forlov at må føle alt oven for bæltet. Så løser hendes bælte af og spænder det neden for knæene.“
- Side 21. *Pors år 1613 oversatte*. Ifl. Wikman s. 329 en vandreanekdote, som fandtes i flere ældre bøger og derfor ikke kan bruges som bevis på skikkens forekomst i Danmark i det 16. årh.
- Side 23. *I Danmark*. Et rescript fra 1778 ang. straf for nattefriert gjaldt kun Norge, hvilket kan tyde på, at der manglede begrundelse for lignende rescript i Danmark. Skikken kendt fra Ærø ifl. J. R. Hübert: Beskrivelse over Ærø, Kbh. 1834, s. 261 og Morgenbladet 1889, nr. 173.
- Side 24. *Leje – – i fæhuset*. I nævnte værk af Wikman er et af hovedproblemerne spørgsmålet om nattefrieriets forbindelse med sæterbrug, og Wikman søger oprindelsen til skikken i urgermansk tid, på et halvnomadiserende stade med vinter- og sommerbolig; nattefrieriet knyttes dermed til bestemt årstid.
- Side 28. *Gadebasserne*. August F. Schmidt: Fra Julestue til Valborgblus. Gadelam og Gadebasse, Kbh. 1940.
- Side 29. *Eilert Sundt*. Brita Gjerdåker Skre: Eilert Sundt og Folkelivsgranskningen, i: *Norveg 2*, Oslo 1952, s. 1–19. Martins S. Allwood: Eilert Sundt. A pioneer in sociology and social antropology. *Etnologisk Samfunn, Skrifter nr. 6*, Oslo 1957. H. O. Christophersen: Eilert Sundt – Humanist og Samfunnsforsker, Oslo 1962.
- Side 29. *Skik – – usædelig*. På Sundts tid fandtes skikken i lavere socialt milieu, og de med nattefrieriet forbundne regler var ved at opløses; Wikman s. 193.
- Side 30. *Ældgammel nordisk skik*. Artiklen Festermaal, i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind IV, Kbh. 1959, sp. 233–241.
- Side 30. *Ind i det 18. århundrede*. Johannes Steenstrup: *Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor*, 1701–1917, I, Kbh. 1917, s. 30–34.
- Side 58. *På en kvantsvis*. På skrømt, for spøg.
- Side 61. *Bradfagre*. Tidligt smukke. (Brad, brat).
- Side 61. *Gyldenstykke*. Stof gennemvævet med guld- el. sølvtråde.
- Side 63. *I endnu højere grad døtrene*. Gift kvindes retsstilling var ringere i 16. årh. end tidligere; som hovedregel var hun umyndig, og hendes samtykke til disposition over arvejord havde ikke – som i middelalderen – retslig betydning. Stig Iuul: Fællig og hovedlod, Kbh. 1940.
- Side 65. *Hedningerne*. C. W. Westrup: Tænkt og skrevet III – Mand og Kvinde, Kbh. 1941.

- Side 68. *Nutidens danske vielsesritual.* Den her nævnte formulering bortfaldt 1897.
- Side 69. *Den dag i dag.* I enkelte egne almindelig skik endnu omkring 1900. Anførte værk af Wikman s. 173 f. Maal og Minne 1938, s. 149.
- Side 106. *Historiske folkeviser.* Erik Dal: Nordisk Folkeviseforskning siden 1800. Omrids af text- og melodistudiets historie og problemer, især i Danmark, Kbh. 1956 (med litt. henv.).
- Side 147. *Hornske.* Karin Danver: Skeden i hatten, i: Folkkultur I (Meddelande från Lunds Universitets folkminnesarkiv), Lund 1941, s. 103-124.
- Side 149. *Fortolkninger.* Hanns Bächtold: Die Gebräuche bei Verlobung und Hochzeit (Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde 11), Basel 1914, s. 55-62.
- Side 160. *Dimmelugen.* Påskeugen. I den stille uge ringedes der med træknebler for at dæmpe lyden.
- Side 170. *Fæstengaverne.* Stig Iuul: Fællig og hovedlod, Kbh. 1940. Lizzie Carlsson, anførte værk s. 63 ff.
- Side 172. *Guldsmykker.* Olle Källström: Guldsmedsyrket under medeltiden, i: Nordisk Kultur XV A, Kbh. 1953, s. 44-65. Gunnel Hazelius Berg o. a.: Smycken i svensk ägo, Sth. 1952. H. C. Bering Liisberg: Christian IV og guldsmedene, Kbh. 1929. Erla Thorman: Bringesølv, belter og ringer, i: Kunstindustrimuseet i Oslo, Årbok 1929-1930, s. 41-50.
- Side 177. *Handsker.* Lizzie Carlsson: Handsken och fanan. Två gamla rättssymboler, i: Rig 35, Sth. 1952, s. 1-15 og Rig 36, Sth. 1953, s. 75-81.
- Side 180. *Linned.* Linned mere almindelig udbredt end tidligere antaget. Artikler om lin, handel med hør og linberedning i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind X, Kbh. 1965, sp. 578-594.
- Side 184. *Skjorten -- kunstigt syet.* Forbud mod broderet brudgomsskjorte til rådmænd o. lign. i 1566. M. Mackeprang: En Luxusforordning for Haderslev fra 1566, i: Sønderjyske Aarbøger 1897, Flensborg 1897, s. 217-235.
- Side 188. *Dunk i ryggen.* K. Rob. V. Wikman: Stabbdansen och med den beslätade folkliga upptåg, i: Budkavlen 15, Åbo 1936, s. 3-50, om dunk i ryggen s. 18.
- Side 194. *Brudevielse indtil vore dage.* Den her nævnte formulering bortfaldt 1897.
- Side 207. *Trolovede, der levede som ægtefolk.* A. Thomson: Otidigt sängelag. En rätts-historisk studie, Lund 1966.
- Side 207. *Den gamle opfattelse.* Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, Kbh. 1957. Flere artikler i Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark, Kbh. 1963, 1964, 1969.
- Side 218. *Sønderbrød en mønt.* Hanns Bächtold, tidligere anførte værk, s. 147-149.
- Side 226. *Kirkebøger.* Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, i: Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, Kbh. 1964, s. 70-81.
- Side 267. *Nelliikeblomst.* Nelliiken kunne symbolisere Kristi lidelse og død; at give en nelliike kunne udtrykke ønske om deltagelse heri, dvs.

- evig salighed. Ingvar Bergström: Den symboliska nejlikan i senmedeltidens och renässansens konst, Malmö 1958. Refereret ved Arthur Fang: Nelliken, i: Fynske Museer 1960, Odense 1961, s. 142-147.
- Side 281. *Fløjls*. Märtha Lindström: Siden och sammet, i: Kulturen 1958, Lund 1959, s. 65-75.
- Side 281. *Kammelottes*. Camelot. Oprindelig stof af kamel- eller gedehår, senere også halvuld og halvsilke.
- Side 282. *Allerede Frederik I*. Også tidligere forbud mod silke o. s. v. Artiklen Luksusforordning i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, XI, Kbh. 1966, sp. 2-5. Svend B. Ek: Dräktförordningarnas samhälleliga bakgrund, i: Rig 42, Sth. 1959, s. 97-119.
- Side 282. *Silke*. Vivi Sylwan och Agnes Geijer: Siden och brokader. Sideväveriets och tygmönstrens utveckling, Sth. 1931. Villads Christensen: Silkekræmmere og Silkevarer i København 1625, i: Historiske Meddelelser om København, 1. rk. 8 bd., Kbh. 1921-22, s. 183-192.
- Side 283. *Smykker*. Se s. 423 ff.
- Side 283. *I vore penge*. Dette bind skrev Troels-Lund op mod 1890.
- Side 283. *Bordtilbehøret*. Se henvisninger fra bind 3, s. 157 ff.
- Side 285. *Løgelbånd*. Løgel = nøgle.
- Side 285. *Stort saltkar*. Antagelig er brugen fejlagtigt opfattet, se henv. fra bind 3, s. 181.
- Side 285. *Bohave*. Se henvisninger fra bind 1, s. 388 ff.
- Side 285. *Spinderok*. Sven T. Kjellberg: Att spinna. Tekniska och kulturhistoriska utvecklingslinjer, i: Kulturen 1942, Lund 1943, s. 58-76.
- Side 288. *Fra uldtotten*. Vistnok hør.
- Side 289. *I det 16. årh.* - - hør-garn.
- Også tidligere udstrakt brug af hør. Se henvisning fra dette bind s. 180.
- Side 291. *Først efter år 1600*. I 1552 sendtes spinderokke fra Lübeck til Stockholm, ifl. den side 285 anførte artikel af Kjellberg.
- Side 293. *Seng* - - kiste. Se henvisninger fra bind 1, s. 388 og 437.
- Side 300. *Hængende vogn*. Se forklaring i note til bind 1, s. 169.
- Side 321. *Bejleren* - - betale bryllup-pet. I ældre tid almindeligt at holde bryllup på brudgommens hjemsted, ifl. Lizzie Carlsson: Jag giver dig min dotter, Lund 1965.
- Side 323. *Forbud*. Også tidligere begrænsninger for bryllupsfestligheder, bl. a. i Københavns stadsret af 1294, nævnt af Troels-Lund i dette bind s. 379-80. Artiklen Luksusforordning i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, XI, Kbh. 1966, sp. 2-5.
- Side 330. *Prisen*. J. Wilcke: Renæssansens Mønt- og Pengeforhold 1481-1588, Kbh. 1950.
- Side 331. *Kakkeville*. En slags øl.
- Side 335. *Ribe* - - bryllupsal. En stob med sølv måske også anskaffet her til i 1564. Mogens Bencard: Om Raadmandsstoben i Ribe, i: Arv og Eje 1963, Odense 1963, s. 5-12.
- Side 343. *I Sverige* - - på landet. Sigurd Erixon: Samlingsplatter och bröllopsstugar hos den svenska allmogen, i: Rig 3, Sth. 1920, s. 33-47.
- Side 358. *Drage huset*. Bind 1, s. 466, med henvisninger.
- Side 364. *Sindal*. En slags silkestof, af latinsk cindalum, egentlig stof fra den indiske provins Sindh.
- Side 382. *Fyn*. Eksempler på bøder og bevillinger til mod forordning at samle flere gæster, i Svend Larsen: Studier over det fynske Raadsaristo-

- krati I, Odense 1965, s. 197-198.
- Side 388. *Skikken – – til den nyeste tid*. Om foræring af fødevarer og andre ældre skikke, bibeholdt til omkring 1900, i Johanne Nielsen: *Bryllup på en skipperø*, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1960, Odense 1960, s. 72-86.
- Side 403. *Famulus*. Medhjælper.
- Side 411. *Mandlige deltagere ens klædt*. Skikken kendt fra middelalderen, ifl. tidligere anførte værk af Lizzie Carlsson, s. 116-118.
- Side 412. *Sindal*. Se side 364.
- Side 414. *Alttertafle fra Skt. Maria kirken* (i billedtekst). Erik Moltke: En kongelig altertavle i røntgenbelysning, i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1963-1965, Kbh. 1965, s. 87-96.
- Side 417. *Brudgommens og brudens renvaskning*. Anførte værk af Lizzie Carlsson, s. 131-135 samt i følgende henvisning, s. 131.
- Side 417. *Skaffe trængende et bad*. Lizzie Carlsson: *Bad och badstugor i äldre tid*, i: Rtg 30, Sth. 1947, s. 113-139.
- Side 420. *Brudekjolen – – en senere tid hvid*. Ellen Andersen: *Brudekjolen*, Odense 1967.
- Side 420. *Bliant*. Et silkestof.
- Side 420. *Caffa*. Ostindisk broget bomuldstøj.
- Side 423. *Smykke*. Anna-Maja Nylén: *Brudsmycken*, i: *Smycken i svensk ägo*, Sth. 1952. Sigfrid Svensson: *Gammelt dräktsilver*, Västerås 1964.
- Side 428. *Skånske brudedragt*. Sigfrid Svensson: *Skånes folkdräkter*, Sth. 1935. Om lignende ang. dolslag i Anna-Maja Nylén: *Folkligt dräktskick i västra Vingåker och Österåker* (Nordiska Museets Handlingar 27), Sth. 1947, s. 133.
- Side 428. *På Rosenborg*. Nu på Københavns Bymuseum.
- Side 429. *Vor tids tyvekronestykker*. Udmøntet fra 1873 til 1931. ikke i omløb efter 1917); vægt 8,96 g.
- Side 430. *En karre*. Tohjulet arbejdsvogn.
- Side 438. *Brudekronen*. Sigurd Grieg: *Brudekronens opprindelse*, i: *Folklev og Kulturlevn, Studier tilegnet Kai Uldall*, Odense 1960, s. 220-235. Ellen Andersen: *Brudens Hovedtøj*, i: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, Kbh. 1950, s. 163-168*. M. Mackeprang: *Kors og Krone fra Middelfart*, i: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1934, Kbh. 1934, s. 9-17*.
- Side 448. *På nutids-fransk – – donner le chapelet*. Nu forældet udtryk.

BIND 5
TROLOVELSE
FORBEREDELSE
TIL BRYLLUP

